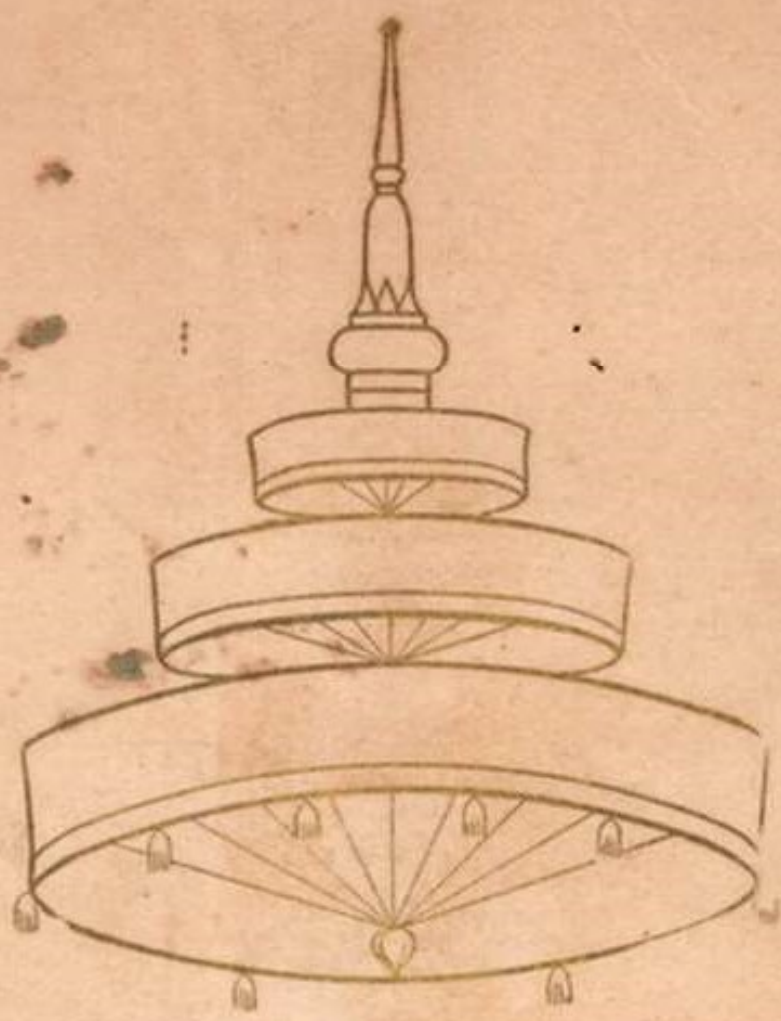

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์

แปล เล่ม ๑

คณะศิษยานุศิษย์ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

งานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

294.318102
ว623ส

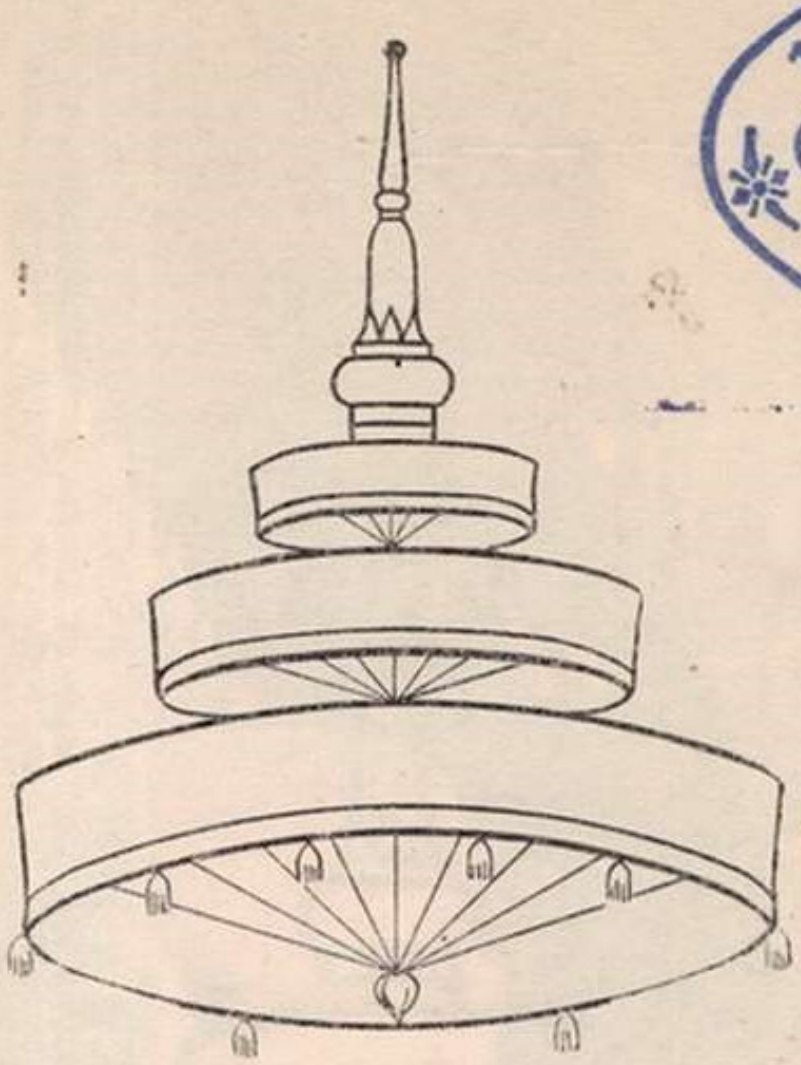

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๘

พิมพ์ที่ รัชดารมภ์การพิมพ์ ๕ ค. ถนนประชาสงเคราะห์ พระนคร โทร. ๗๔๕๒๒
สมใจ หงศ์ลดารมภ์ ผู้พิมพ์, ผู้โฆษณา ๒๕๐๘

หอสมุดแห่งชาติ
9 มี.ค. 2532
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิ...
จันทบุรี

วินัยมุข

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์

แปล เล่ม ๑

คณะศิษยานุศิษย์ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

จานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

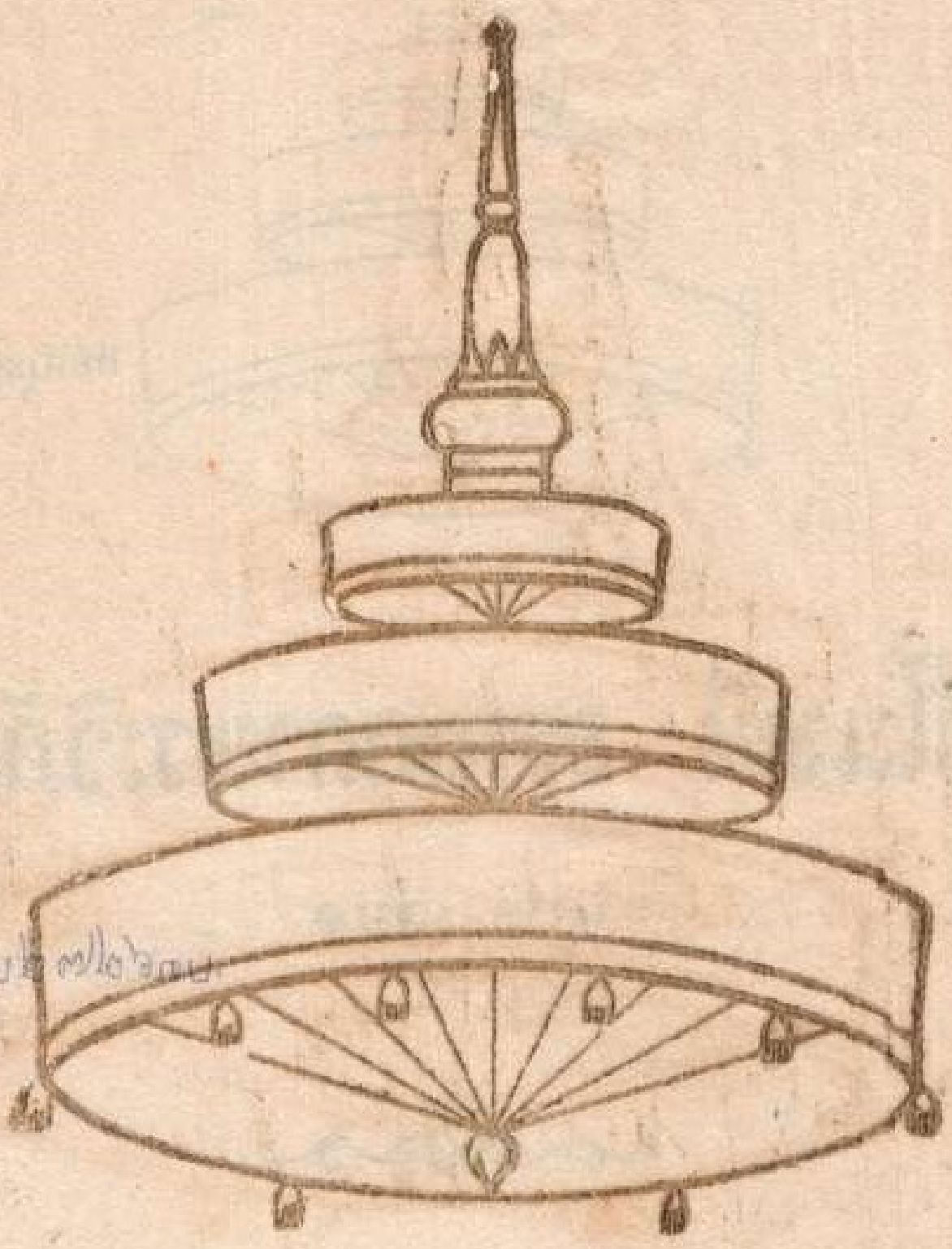
วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๙

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เลขห้อง จฬ
เลขหมู่ 294.318102
ว 623ส
เลขทะเบียน ๓๓๒๐๒๗๒๖

เลขที่ 991
เลขหมู่ 294.318102
ส 623ส
เลขทะเบียน

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

ญาโณทยมหาเถระ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

คำปรารภ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ ในวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ ในงานพระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นงานหลวงเต็มตามกำหนดพระอิสริยยศอย่างสูง ตามพระราชประเพณีทุกประการ เป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

บรรดาพระมหาเถรานุเถระ และคณะศิษยานุศิษย์ ได้พิจารณาเห็นเป็นโอกาสอันสมควรอย่างยิ่ง ที่จะได้ร่วมกันบำเพ็ญกุศลโดยเสด็จพระราชกุศลในครั้งนี้ นอกจากการบำเพ็ญกุศลส่วนอื่นแล้ว ได้จัดพิมพ์หนังสือ

สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย–ปฐมภาค แปล และ

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์ แปล เล่ม ๑ โดยเสด็จพระราชกุศลอีกส่วนหนึ่งด้วย สำหรับการจัดทำหนังสือได้มอบภาระให้พระเทพคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ ป. ๕)

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ตั้งแต่กาลเบื้องต้นแห่งการสืบพระชนม์ของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช โดยลำดับมาครบถ้วนทุกประการ และได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ในสัตตมวาร ปัญญาสมวาร และสตมวาร ด้วยเดชพระบารมีของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และพระบารมีธรรม มีพระเมตตาเป็นต้น อันมีอยู่ในพระองค์สมเด็จพระสังฆราช ประกอบกับพระคุณธรรม และคุณธรรมของท่านผู้โดยเสด็จพระราชกุศลทุกท่าน จึงได้มีท่านผู้บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายมิได้

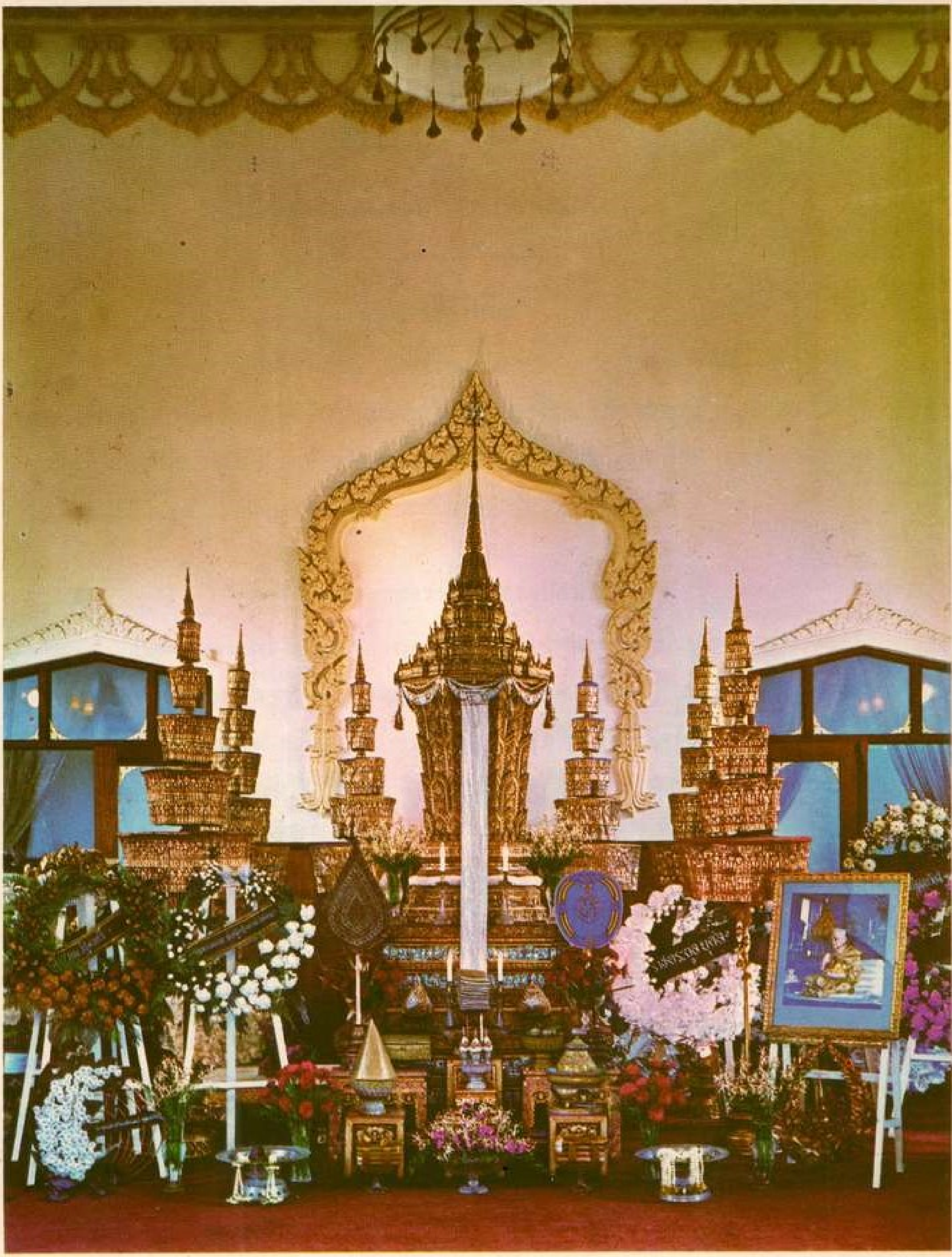
ขาดระยะเลย ตั้งแต่วันต้น จนสิ้นวันพระราชทานเพลิงพระศพ นับตั้งแต่คณะสงฆ์ คณะรัฐบาล เป็นต้น ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณ และเป็นพระคุณอย่างสูงแก่คณะศิษยานุศิษย์

ขออำนาจกุศลส่วนธรรมวิทยาทานนี้ จงอำนวยวิบากสมบัติส่วนบุตตานุโมทนามัย แด่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ ในสัมปรายภพทุกประการ.

พระธรรมเจดีย์

ในนามคณะสงฆ์ และคณะศิษยานุศิษย์

๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

พระโกศ พระศพสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

ประดิษฐาน ณ ตำหนักวัดสระเกศ

พระประวัติ

สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

พระชาติกำเนิด

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช พระนามเดิมว่า **อยู่** พระนามฉายาว่า **ญาโณทัย** ประสูติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยมหาราช รัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ที่เรือนแพหน้าวัดกัลยาณมิตร อำเภอบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี โยมบิดาชื่อ ตรุษ โยมมารดาชื่อ จันทน์

การศึกษาและการบรรพชาอุปสมบท

เมื่อทรงพระเยาว์ ทรงได้รับการศึกษาเบื้องต้นในสำนักบิดาผู้เป็นบุรพาจารย์ และต่อมาเมื่อมีพระชนมายุพอสมควร ได้มาอยู่ในสำนักของพระอาจารย์ช้าง วัดสระเกศ ได้รับการศึกษาวิชาหนังสือ วิชาเลข ลูกคิด และโหราศาสตร์ ได้ทรงเล่าเรียนสืบมาจนกระทั่งได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร จึงได้ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลี ทรงศึกษามูลกัจจายน์ในสำนักของพระอาจารย์ช้าง ต่อมาได้ทรงศึกษาในสำนักของพระธรรมกิติ (เม่น) บ้าง ในสำนักเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (แดง) บ้าง และในสำนักพระยาธรรมปรีชา (ทิม) บ้าง

เมื่อพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา ได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระอาจารย์ช้าง วัดสระเกศ พระนคร ได้ทรงศึกษาสามเณรสิกขารวมทั้งพระธรรมและวินัยอันดีงามตลอดจนตำราโหราศาสตร์ทุกชนิด ปรากฏว่ามีพระปัญญาเฉียบแหลมมาก

พ.ศ. ๒๔๓๓ ครั้งยังทรงเป็นสามเณรอยู่ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นครั้งแรก ทรงได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๓๖ ครั้งยังทรงเป็นสามเณรอยู่เช่นกัน ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้อีก ๑ ประโยค ทรงได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๗ เมื่อมีพระชนมายุครบอุปสมบท ก็ทรงได้รับอุปสมบทที่วัดสระเกศ โดยมีเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์ เป็นพระอุปัชฌายะ มีพระธรรมทานาจารย์ (จุ่น) วัดสระเกศ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และมีพระธรรมกิติ (เม่น) วัดสระเกศ เป็นพระอนุสาวนาจารย์

ต่อมาหลังจากที่ได้ทรงอุปสมบทแล้ว จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมอีก ทรงได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๔๓ ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมอีก ทรงได้เป็นเปรียญ ๖ ประโยค เมื่อทรงสอบได้เปรียญ ๖ ประโยคแล้ว ทรงคิดว่าจะหยุดสอบไม่เข้าแปลต่อไปอีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบ จึงทรงมีรับสั่งให้เข้าแปลประโยค ๗ ต่อ จึงต้องทรงรับสนองพระกระแสรับสั่งเข้าแปลต่อไป และก็ทรงแปลได้อีก ๑ ประโยคในปีนั้นเอง ทรงเป็นเปรียญ ๗ ประโยค เรื่องนี้ท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เมื่อดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้น เป็นผู้นำพระกระแสรับสั่งมาบอก

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวงได้อีก ๑ ประโยค ทรงเป็นเปรียญ ๘ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวง ทรงได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยคองค์แรกในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้นำรถยนต์หลวงมาส่งจนถึงพระอารามที่อยู่เป็นพิเศษ และนับตั้งแต่นั้นมา ถ้าเปรียญรูปใดสอบได้ ๙ ประโยค ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้นำรถยนต์หลวงส่งเปรียญรูปนั้นจนถึงที่ เป็นธรรมเนียมมาจนถึงบัจจุบันนี้

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช นับตั้งแต่ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่ประโยคต้นจนถึงประโยคสุดท้าย คือ ประโยค ๙ ไม่เคยแปลตกเลย

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมอบกายถวายชีวิตในพระพุทธศาสนา มีอจลศรัทธาไม่หวั่นไหว และทรงสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร แม้เมื่อดำรงสมณศักดิ์สูงแล้ว ก็ไม่ทรงมัวเมาในยศอำนาจ ไม่ว่าในกาลไหน ๆ ทรงเป็นนักปราชญ์ชั้นนำ มีความรู้เชี่ยวชาญมิใช่เฉพาะแต่เพียงภาษามคธเท่านั้น พระองค์ทรงเชี่ยวชาญในอักขรสมัยไพรัชพากย์อีกหลายภาษา เช่นภาษาสันสกฤต ภาษาละติน และภาษาอังกฤษ เป็นต้น ทรงเป็นพระมหาเถระผู้รัตตัญญู ทรงมีพระเมตตาธรรมเป็นประจำ มีพระกรุณาต่อชนทั่วไป มีพระอัธยาศัยละมุนละไม เป็นบุคคลที่ใคร ๆ เข้าหาได้โดยง่าย ไม่ทรงถือพระองค์ ทรงปฏิบัติศาสนกิจและสังฆกรรมต่าง ๆ สม่ำเสมอมิได้ขาด ทรงเป็นผู้มีพระเมตตากรุณา สงเคราะห์พระภิกษุสามเณร และเพื่อนพรหมจรรย์โดยอเนกปริยาย ทรงเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา และส่งเสริมการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ทรงเป็นผู้เข้าถึงอรรถรสแห่งพระบาลี พร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาต่าง ๆ การที่พระองค์ท่านได้ทรงเป็นผู้ชำระอรรถกถาวิภังคปกรณ์ ชื่อสัมโมหวิโนทนี ย่อมนับว่า เป็นพยานให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านเป็นอย่างดี

หน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อทรงได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยคแล้ว ก็ทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการสนามหลวง สอบไล่พระปริยัติธรรม ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๔๖ ทรงเป็นพระคณาจารย์ใหญ่ ฝ่ายคันถธุระ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ

พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อย้ายสนามหลวงแผนกบาลี ไปทำการสอบที่วัดเบญจมบพิตร เปลี่ยนระบบการสอบจากการแปลด้วยปากมาเป็นสอบข้อเขียน ก็ทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการตรวจประโยคด้วย

พ.ศ. ๒๔๖๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งให้ทรงเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๔ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงแต่งตั้งให้ทรงเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๔๖๕—๖๖ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลภูเก็ต รวม ๒ ปี ติดต่อกัน

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ ทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะแขวงเหนือ จังหวัดธนบุรี

พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลภูเก็ตอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงได้รับหน้าที่เป็นแม่กองธรรมสนามมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม ตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔

พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงได้รับเลือกเป็นรองประธานสังฆสภา และต่อมาเมื่อประธานสังฆสภาว่างลง ก็ทรงได้รับเลือกเป็นประธานสังฆสภามาจนถึงคราวเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๕๐๕

วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๖ ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช และประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

สมณศักดิ์

วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระปิฎกโกศล

วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้น "ราช" ที่ พระราชเวที

วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้น "เทพ" ที่ พระเทพเวที

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้น "ธรรม" ที่ พระธรรมเจดีย์

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๘ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าคณะรอง ที่ พระธรรมวโรดม

ดังมีสำเนาประกาศว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมเจดีย์ มีปฏิภาณปรีชาศึกษาแตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกสัทธรรม สำเร็จภูมิเปรียญเอก ๙ ประโยค โปรดให้เป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระปิฎกโกศล พระราชเวที พระเทพเวที พระธรรมเจดีย์ เป็นลำดับมา ก็รักษาสังวรสมณวัตรและขนบธรรมเนียมประเพณีราชการเรียบร้อย สมควรแก่ตำแหน่งมาด้วยดี มีอุสาหวิริยะประกอบศาสนกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์ อาทิ เป็นผู้แรกเริ่มจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม และทำการอบรมสั่งสอนด้วยตนเองมาก่อนในสำนักเรียนวัดสระเกศให้จำเริญรุ่งเรือง และได้ส่งเสริมอุดหนุนตลอดมา ปรากฏมีศิษยานุศิษย์ พระภิกษุสามเณรสำเร็จภูมิเปรียญธรรมประโยคต่าง ๆ และนักธรรมชั้นนวกภูมิ มัชฌิมภูมิ และเถรภูมิเป็นอันมาก กระทั่งแพร่หลายไปในจังหวัดต่าง ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดยกย่องเกียรติยศให้เป็นพระคณาจารย์โททางคันถธุระรุ่นแรก ได้เป็นกรรมการสนามหลวง เป็นแม่กองธรรมสนามหลวงมณฑลนครราชสีมา มณฑลภูเก็ต และจังหวัดกาญจนบุรี ในการบริหาร ได้เป็นเจ้าคณะแขวงเหนือจังหวัดธนบุรี เป็นสมาชิกสังฆสภา และได้รับแต่งตั้งเป็นรองประธานสังฆสภา ได้ปฏิบัติการให้เป็นไปเรียบร้อยด้วยดีทุกประการ ได้ทำการปฏิสังขรณ์ทั่วไปในพระอารามและพระอุโบสถทั้งหลาย กับบำรุงรักษาปฏิสังขรณ์บรมบรรพตปูชนียสถานให้สถิตสถาวรด้วยดี นอกจากนี้ยังเป็นผู้รอบรู้ในอักษรสมัย ทั้งสกสมัยและปรสมัย

เบื้นอันดี เล่าเรียนชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์ เอาใจใส่ในการแสดงธรรมเทศนา โอวาทานุสาสนีย แก่พุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต บัดนี้ พระธรรมเจดีย์กีเจริญด้วย พรรษายุกาลวัยวุฒิรัตตัญญุภาวะคุณสมบูรณ์บริสุทธิ์ด้วยพรหมจริยวัตร์ศีลสมาจาร เบื้นที่เคารพ สักการของพุทธมามกชน สมควรยกย่องให้ดำรงสมณฐานานุศักดิ์สูงขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนาพระธรรมเจดีย์ เบื้นที่รองสมเด็จพระราชา คณะมีราชทินนามตามจารึกในหิรัณยบัฏว่า พระธรรมวโรดม บรมญาณอดุลย์ สุนทรนายกตรีบิฎก คุณาลังการภูสิต สุทธิกิจสาทร มหาคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหารพระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครู ปลัดสุวัฒนสุดคุณ วิบุลธรรมคณิศร ธุราทรมหาคณานุนายก ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครู ธรรมธร ๑ พระครูสัพทวิมล พระครูคู่สวด ๑ พระครูมงคลวิลาส พระครูคู่สวด ๑ พระครู สังฆรักขิต ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขออาราธนาพระคุณทั้งปวงผู้ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์สมณฐานันดร เพิ่ม อิสสริยศในครั้งนี้ จงรับธุระพระพุทธศาสนา เบื้นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์และอนุเคราะห์ พระภิกษุสามเณรในคณะและในพระอาราม ตามสมควรแก่กำลังและอิสสริยศที่พระราชทานนี้ และ ขอจงเจริญ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสาสิริสวัสดิ์จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธ ศาสนา เทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๑๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ เบื้นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช

นายกรัฐมนตรี

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดังมีสำเนาตามประกาศกำกับสุพรรณบัฏดังนี้

(พระปรมาภิไธย) ภูมิพลอดุลยเดช ปร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร์ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมวโรดม เป็นพระเถระผู้เจริญด้วยวิริยาธิคุณ วิบุลปฏิภาณญาณปรีชา ได้ศึกษาแตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกสัทธรรม รอบรู้อักขรสมัยทั้งสกพากย์ และไพรัชพากย์เป็นอย่างดี และชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์ ดำรงสถาพรอยู่ในสมณคุณเนกขัมมปฏิบัติสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตรรัตตัญญูมหาเถรธรรมตลอดมาช้านาน ได้ประกอบกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์ไพศาล แก่พุทธจักรและอาณาจักร ดังปรากฏความในประกาศสถาปนาเป็นที่รองสมเด็จพระราชาคณะ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ นั้นแล้ว

ครั้นต่อมา พระธรรมวโรดม ยิ่งเจริญด้วยอุตสาหวิริยาธิคุณ สามารถเอาภาระธุระพระพุทธศาสนาเป็นพาหุลกิจนิตยสมาทาน มิได้ท้อถอย ในการปกครองพระอาราม ก็เอาภาระบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุทั่วๆไป ให้กลับมีสภาพมั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะพระบรมบรรพตปูชนียสถานก็ได้จัดการบูรณะเป็นการใหญ่ อันจักหวังได้ว่าปูชนียสถานแห่งนี้ จักเป็นศรีสง่าแก่พระนครได้แห่งหนึ่ง ในหน้าที่การบริหารทางคณะสงฆ์ ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นองค์ประธานสังฆสภา ได้ปฏิบัติการในหน้าที่ให้สำเร็จเรียบร้อยเป็นผลดีตลอดมา บัดนี้ พระธรรมวโรดม ก็เจริญยิ่งด้วยพรรษายุกาลรัตตัญญูมหาสถาวีรธรรม มั่นคงในพระพุทธศาสนาเป็นอจลพรหมจริยาภิรัต สงเคราะห์พุทธบริษัทปกครองพระสงฆ์ ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ติดต่อกันมาช้านาน ถึง ๔๕ พรรษา ได้เป็นครูและอุปัชฌายาจารย์แก่มหาชนเป็นอันมาก อุตส่าห์สั่งสอนอบรมพระภิกษุ

สามเณร และคฤหัสถ์ศาสนิกบริษัทให้เจริญในธรรมปฏิปทา มีศิษยานุศิษย์ไพศาล เป็นที่เคารพนับถือสักการบูชาแห่งพุทธมามกชนทั่วไป

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนา พระธรรมวโรดมขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณเอตุล สุนทรนายก ตรีปิฎกวิทยาคุณ วิบูลคัมภีรญาณสุนทร มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญญวาสี สถิต ณ วัดสระเกสราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ ญาณธาดา มหาสังฆานุนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูเมธังกร พระครูคู่สวด ๑ พระครูวรวงศ์ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมรัต ๑ พระครูธรรมรุจิ ๑ พระครูสังฆวิจารณ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขออาราธนาพระคุณเจ้าจงรับภาระ พระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณร โดยสมควรแก่กำลัง และอิสสริยยศ ซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสาริสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนาเทอญ ฯ

ประกาศ ณ วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๖ เป็นปีที่ ๘ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ป. พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

ต่อมาเมื่อมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช ๒๕๐๕ ขึ้น โดยคำแนะนำและยินยอมของสภาร่างรัฐธรรมนูญ ในฐานะรัฐสภา และรัฐบาลได้รับสนองพระบรมราชโองการให้ประกาศพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ ให้มีผลบังคับ

ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นมา ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช และดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามผลแห่งพระราชบัญญัติฉบับนั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงใช้ความรู้ความสามารถปฏิบัติหน้าที่โดยความเรียบร้อยด้วยดีตลอดมา

ครั้นถึงวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนา ให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เนื่องในพระราชพิธีฉัตรมงคล ดังมีสำเนาประกาศสถาปนา ดังนี้—

(พระปรมาภิไธย) ภูมิพลอดุลยเดช ป.ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร์ สยามมินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปรินายก ได้ว่างลง เป็นการสมควรที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพื่อจักได้บริหารการพระศาสนาให้สมบูรณ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ และตามระเบียบราชประเพณีสืบไป อนึ่ง ทรงพระดำริว่าพระสงฆ์ซึ่งดำรงในสมณคุณใหญ่ยิ่งมีอยู่ สมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างในคราวนี้ด้วย

จึงทรงพระดำริว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นมหาเถรเจริญในสมณคุณเนกขัมมปฏิบัติ สมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตรรัตตัญญูมหาเถรกรณธรรม มีปฏิภาณปรีชา ได้ศึกษาแตกฉานในพระไตรปิฎกสัทธรรม รอบรู้อักขรสมัยทั้งสกสมัยและไพรัชชพากษ์เป็นอย่างดี ทั้งชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์ ดำรงสถาพรอยู่ในสมณเพรหมจรรย์ตลอดมาเป็นเวลาช้านานถึง ๖๙ พรรษา ได้ประกอบกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พุทธจักรและอาณาจักร

อย่างไพศาล ดังความพิสดารปรากฏในประกาศสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๖ นั้นแล้ว

ครั้นต่อมาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็เจริญด้วยอุตสาหะวิริยาธิคุณ สามารถเอาภาระธุระทางพระพุทธศาสนาเป็นพาหุลกิจนิตยสมาทานมิได้ท้อถอย ในการปกครองอารามก็ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระบรมบรรพต สำเร็จเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก นอกจากนั้นยังได้สร้างตึกเป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่อีกหลังหนึ่ง นับว่าเป็นประโยชน์แก่การพระศาสนา ดังเป็นที่ปรากฏอยู่แล้ว

บัดนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ก็เจริญยิ่งด้วยพรรษายุกาล รัตตัญญูมหาสถาวีรธรรมมั่นคงในพระพุทธศาสนา เป็นอจลพรหมจริยาภิรัต สงเคราะห์พุทธบริษัท ปกครองสงฆ์ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ติดต่อกันมาช้านานถึง ๕๕ พรรษา ได้เป็นครูและอุปัชฌายาจารย์แก่มหาชนเป็นอันมาก มีศิษยานุศิษย์แพร่หลายไพศาล เป็นที่เคารพสักการะแห่งพุทธมามกะชนทั่วไป ประกอบด้วยขณะนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชอยู่แล้ว จึงสมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปรินายก ประธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑล เพื่อเป็นศรีศุภมงคลแด่พระบวรพุทธศาสนาสืบไป

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สถาปนาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สุขุมวิธานธำรงสกลมหาสงฆปรินายก ตรีปิฎกโกศล วิมลคัมภีรญาณ ญาโณทยาภิธานสังฆวิสุต พุทธบริษัทคารวสถาน ธรรมปฏิภาณญาณสุนทร บวรธรรมบพิตร สมเด็จพระสังฆราช เสด็จสถิต ณ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง เป็นประธานในสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร

ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนาเป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสังฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่พระอิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้ จงทรงเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติ วิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนาเทอญ

ให้ทรงมีพระราชาคณะและพระครูฐานานุกรมประดับพระอิสสริยยศ ๑๕ รูป คือ พระมหาคณานุศิษฏ์ สังฆอิสสริยาลงกรณ์ สุนทรธรรมสาธก พุทธปาพจนดิลกมหาเถรกิจจการี คณาธิบดีศรีรัตนคมกาจารย์ พระราชาคณะปลัดขวา ๑ พระขุลคณานุศาสน์วิจารโณภาสภาคยคุณ สุนทรศาสนกิจบรรหาร มหาเถราธิการธุรการี สมุหบดีศรีธรรมภาณกาจารย์ พระราชาคณะปลัดซ้าย ๑ พระครูธรรมกถาสุนทร ๑ พระครูวินัยกรณ์โสภณ ๑ พระครูพรหมวิหาร พระครูพระปริตร ๑ พระครูฌาณวิสุทธิ พระครูพระปริตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพิมลสรภาณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิศาลสรคุณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิบูลบรรณวัตร ๑ พระครูพิพัฒน์บรรณกิจ ๑ พระครูสังฆบริหาร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขอให้พระคุณผู้ได้รับตำแหน่งทั้งปวงนี้ มีความสุขสิริสวัสดิ์สถาพรในบวรพุทธศาสนาเทอญ ฯ

ประกาศ ณ วันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๖ เป็นปีที่ ๑๘ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ส. ธนะรัชต์

นายกรัฐมนตรี

การปกครอง

พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อคราวที่ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพเวที ได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้รับตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสระเกศ และเมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสแล้ว ก็ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทกุลบุตรตลอดมา พร้อมทั้งได้ทรงทำหน้าที่ให้การศึกษาอบรมแก่ภิกษุสามเณร และศิษย์ในวัด ให้ได้รับการศึกษาด้วยดีตลอดมา

การศึกษา

ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกบาลีและนักธรรมให้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป มีภิกษุสามเณร

ทั้งในวัดและต่างวัดได้มาอาศัยศึกษาเล่าเรียน จนปรากฏว่ามีนักเรียนสอบไล่ได้นักธรรมและบาลีเป็นจำนวนมากเพิ่มขึ้นทุกปี

สำหรับพระภิกษุที่เป็นเปรียญและนักธรรมในสำนักวัดสระเกศ ที่ได้ออกไปเผยแพร่การศึกษาในต่างจังหวัด จนปรากฏว่าได้รับหน้าที่และตำรงสมณศักดิ์ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก

นอกจากนั้นท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช ยังทรงดำรงตำแหน่งเป็นองค์อุปถัมภ์กิตติมศักดิ์ ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มาตั้งแต่เริ่มเปิดการศึกษาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๐ ตลอดมา

การปฏิสังขรณ์

เมื่อทรงได้รับพระกรุณาโปรดให้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทั่วทั้งหลัง ได้ต่อหน้าชานพระวิหารให้กว้างใหญ่ขึ้น ซึ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ที่เข้าไปนมัสการพระอัฏฐารส ในพระวิหารเป็นอย่างมาก ได้ทรงปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถนนในวัดให้มีสภาพดีขึ้นกว่าเก่ามาก ได้ทรงทำการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์บรมบรรพตจนสำเร็จเรียบร้อย ได้ทรงสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม และหอสมุดของวัดขึ้น และได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระระเบียงรอบพระอุโบสถ และเปลี่ยนกระเบื้องเป็นกระเบื้องเคลือบทั้งหมด และได้เทคอนกรีตบริเวณรอบนอกพระอุโบสถทั้งหมด ค่าใช้จ่ายในการบูรณะปฏิสังขรณ์และก่อสร้างทั้งหมดประมาณ ๑๑,๖๘๐,๐๐๐ บาท (สิบเอ็ดล้านหกแสนแปดหมื่นบาท) ทั้งนี้เฉพาะตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ นับว่าพระองค์ได้ทรงสร้างถาวรวัตถุไว้เป็นอย่างมาก และพระองค์ได้ทรงกำหนดการบูรณะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งอารามไว้ ซึ่งจะให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้งทรงกำหนดการประดับพระบรมบรรพตเป็นสีทองไว้ด้วย ก่อนวันที่พระองค์จะสิ้นพระชนม์เพียงวันเดียว พระองค์ได้ทรงเลือกกระเบื้องที่จะประดับพระบรมบรรพตไว้ เวลานี้กระเบื้องที่ทรงเลือกไว้ยังคงอยู่ใกล้ที่บรรทม แต่พระองค์ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน หากทรงพระชนม์อยู่อีกเพียง ๓ ปี

วัดสระเกศคงได้สมกับนามว่า **อาราม** ตามที่พระองค์ทรงประสงค์ไว้ แม้พระองค์จะไม่ได้ทรงทำให้สำเร็จทุกอย่างก่อนสิ้นพระชนม์ แต่ผลงานของพระองค์ก็นับว่าเหลือล้น ถึงอย่างนั้นผู้ปรารถนาดีต่อวัดสระเกศ ก็ยังบ่นว่า เมื่อไรสมเด็จ ฯ จะบูรณะวัดให้หมดทั้งวัดเสียที ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไม่ทรงคำนึงถึงอะไรทั้งนั้น แต่พระองค์ทรงทำทุกอย่าง เพื่อความเจริญแก่วัด ชาติ และพระศาสนา

การเผยแพร่พระศาสนา

ในด้านการเผยแพร่พระศาสนา พระองค์ทรงสนพระทัยเป็นอย่างมาก และทรงกระทำตามกาลด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงสนับสนุนพระภิกษุผู้สามารถที่จะทำการเผยแพร่พระศาสนา ทั้งในและนอกประเทศ ทรงยกย่องพระภิกษุผู้ทำหน้าที่ในการเผยแพร่ ทรงสนับสนุนองค์การ สมาคม ที่ทำงานพระศาสนาด้านนี้

เมื่อพระองค์ทรงได้รับสถาปนาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปรินายกแล้ว พระองค์ทรงบริหารการคณะสงฆ์ โดยมิทรงคำนึงถึงความชราภาพ ทรงทำทุกอย่างเพื่อความสงบสุขของสังฆมณฑล พระองค์รับสั่งเสมอว่า สังฆราช ไม่ใช่ สังฆราชี

ในด้านการติดต่อกับชาวต่างประเทศ พระองค์ทรงปฏิสันถานต้อนรับผู้มาถึงพอเหมาะพอดี เป็นที่สบายใจแก่อาคันตุกะนั้น ๆ แม้บางครั้งผู้เข้าเฝ้าเป็นคนต่างศาสนา พระองค์ก็ทรงสามารถปฏิสันถานให้เหมาะแก่ผู้นั้น ซึ่งเรื่องนี้มีผู้หนักใจกันมาก เพราะพระองค์ทรงชรา เกรงว่า จะทรงปฏิสันถานขาดตกบกพร่อง แต่กลับตรงกันข้าม และปรากฏชัดแล้ว

สิ้นพระชนม์

โดยปกติท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช มีพระพลานามัยดีตลอดมา แต่เพราะทรงชรา พระองค์จึงทรงประชวรด้วยพระโรคหทัย และได้ทรงเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ เพียง ๔ วันเท่านั้น พระองค์ก็เสด็จ

กลับมาประทับที่วัด พระอาการดีขึ้นโดยลำดับจนปลอดภัย จนถึงวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ได้เกิดพระโลหิตอุดตันในสมอง คณะนายแพทย์ได้นำพระองค์ไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลอีก แต่ครั้งนี้พระอาการหนักมาก คณะนายแพทย์พยายามถวายการรักษาพยาบาลทุกวิถีทาง พระอาการก็ไม่ดีขึ้น

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทราบ ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมถึง ๒ วาระ และในวาระหลัง สมเด็จเจ้าฟ้าชายได้โดยเสด็จด้วย ได้มีพระกระแสรับสั่งให้คณะนายแพทย์เอาใจใส่ให้มาก

คณะองคมนตรีก็ได้เสด็จเยี่ยมและไปเยี่ยมหลายวาระ ตลอดถึงคณะรัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนได้ไปเยี่ยมและคอยสดับข่าวกันทุกระยะด้วยความห่วงใย

ฯ พณ ฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้ไปเยี่ยมหลายวาระเช่นกัน และได้สนใจอยู่ตลอดเวลา สั่งให้คณะนายแพทย์ถวายการรักษาให้ดีที่สุด

แต่เพราะท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงชรามากแล้ว สุดที่คณะนายแพทย์จะถวายการพยาบาล พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๘ เวลา ๐๒.๒๐ น. ซึ่งหากนับโดยสุริยคติในปัจจุบัน ตรงกับวันเพ็ญกลางเดือน ๖ วันวิสาขบูรณมี สิริพระชนมายุได้ ๙๐ พรรษา ๕ เดือน ๑๔ วัน

ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๕ และมีพระชนม์มายุมากที่สุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การพระศพ

เมื่อท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพและการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบ

ตามพระเกียรติยศทุกประการ ฝ่ายคณะสงฆ์และคณะรัฐบาลได้ช่วยการจัดพระศพทุกประการ โดยเฉพาะ ฯ พณ ฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้กรุณาไปตรวจดูการจัดสถานที่ประดิษฐานพระศพด้วยตนเอง

เมื่อครบสัตตมวาร ครบปัญญาสมวาร และครบสตมวาร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้ง ๓ วาระ

ตั้งแต่วันสิ้นพระชนม์จนกระทั่งวันออกพระเมรุ คณะสงฆ์ คณะรัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ได้โดยเสด็จพระราชกุศล บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายมิได้ขาดเลยเป็นระยะเวลา ๑๙๐ วัน

การพระเมรุ

ในการออกพระเมรุ ได้ทรงกรุณาโปรดให้กำหนดวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ เป็นวันพระราชทานเพลิงศพ ทรงโปรดพระราชทานพระเกียรติยศแก่พระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบทุกประการ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูงสุด.

อาทิสนา

วิภงฺควณฺณนา เอสา
ปภูติ พุทฺธนิพฺพานา
สหสฺสานำ ปเร วสฺเส
ฌาโณทเยน เถเรน
เอสา อิทานิ อเมฺหหิ
ทยฺยเทสิกภาสาย
ตสฺเสวาทิสิตุำ ปตฺติ

ยา สมฺโมหวิโนทนี
จตุสตาธิกทฺทุเว—
สฏฺฐิเม เจว ปญฺจเม
สำฆราเชน โสธิตา
วิปฺปสนฺเนน เจตสา
เอกโต ปริวตฺติตา
ณตฺวา โส อนุโมทตูติ

กตายมเมฺหหิ—

อุปเสณเตฺถเรน เทวคุณาภรเณน
ฌาณสิทฺธิตฺเถเรน ราชสิทฺธิมุนินา
วชิรอุปาสเกน
สิริอุปาสเกน
วิทูรอุปาสเกน จาติ.

คำอุทิศ

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์ แปล เล่ม ๑

ซึ่ง

คณะกรรมการร่วมกันแปลตามต้นฉบับภาษาบาลี

ที่สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ ทรงชำระตีพิมพ์เป็นอักษรไทยครั้งแรก

เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๕

ขออุทิศถวายกุศลเป็นส่วนธรรมวิทยาทานนี้แด่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น

พระเทพคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ ป. ๙)

พระราชสิทธิมุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป. ๙)

นายวิเชียร บำรุงผล ป. ๙

นายสิริ เพ็ชรไชย ป. ๙

นายพิทูร มลิวัลย์ ป. ๙

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ

เสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์ แปล

เล่ม ๑

คณะศิษยานุศิษย์พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลออกพระเมรุ
สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

สารบาญ

หน้า

อารัมภกถา ๑

๑. ขันธวิภังคนิเทศ

(๑) **วรรณาสุตตันตภาชนีย์** ๑

อธิบายอรรถแห่งขันธศัพท์ ๒

๑. นิเทศรูปขันธ์ ๔

นิเทศหมวดรูปอดีต รูปอนาคตและรูปปัจจุบัน... ... ... ๘

นิเทศรูปหมวดหีนทุกะ ๑๐

นิเทศรูปหมวดทูรทุกะ ๑๖

๒. นิเทศเวทนาขันธ์ ๑๗

นิเทศเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด ๑๘

นิเทศเวทนาหมวดทูรทุกะ ๒๔

๓. นิเทศสัญญาขันธ์ ๒๔

นิเทศสัญญาหมวดโอฬาริกทุกะ ๒๕

๔. นิเทศสังขารขันธ์ ๒๗

๕. นิเทศวิญญาณขันธ์ ๒๗

แสดงปกิณณกะในขันธ์ ๕ ... ... ๒๘

พึงทราบขันธ์ ๕ โดยความปรากฏ ๒๘

พึงทราบโดยความสืบเนื่องกัน ๓๐

พึงทราบโดยกำหนดกาล ๓๓

พึงทราบโดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันแต่ดับต่างขณะกัน ๓๔

พึงทราบโดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับร่วมขณะกัน ๓๕

พึงทราบโดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันดับร่วมขณะกัน ๓๖

หน้า

พึงทราบโดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับต่างขณะกัน ๓๖

ลักษณะที่ขันธ์ ๕ เป็นอดีตเป็นต้น ๓๗

แสดงการวินิจฉัยขันธ์ ๕ โดยลำดับเป็นต้น ๓๗

วินิจฉัยโดยลำดับ ๓๘

วินิจฉัยโดยความแปลกกัน ๓๘

วินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๓๙

วินิจโดยอุปมา ๔๐

วินิจฉัยโดยลักษณะที่พึงเห็น ๒ อย่าง ๔๑

ลักษณะรูปเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำ ๔๒

ลักษณะเวทนาเช่นเดียวกับต่อมน้ำ... ... ... ๔๓

ลักษณะสัญญาเช่นเดียวกับพยับแดด ๔๓

ลักษณะสังขารเช่นเดียวกับต้นกล้วย ๔๔

ลักษณะวิญญาณเช่นเดียวกับมายากล ๔๔

นัยโดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่โดยอาการอย่างนี้ ๔๕

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ ๔๖

นิเทศรูปขันธ์ ๔๖

นิเทศเวทนาขันธ์ ๔๖

ทรงแสดงโดยอัธยาศัยของบุคคล ๔๗

ทรงแสดงโดยความพิลาศแห่งเทศนา ๔๘

วรรณนาบาสีด้วยอำนาจกำหนดวาระ ๔๘

วรรณนาอรรถในเวทนาขันธ์ ๔๙

นิเทศสัญญาขันธ์ ๔๙

นิเทศสังขารขันธ์ ๔๙

นิเทศวิญญาณขันธ์ ๔๙

(๓) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ ๔๙

หน้า

๒. อายตนะวิภังคนิเทศ

(๑) **วรรณนาสุตตันตภาชนีย์** ๕๗

วินิจฉัยอายตนะโดยอรรถ ๕๗

วินิจฉัยอายตนะโดยลักษณะ ๖๐

วินิจฉัยอายตนะโดยความมีเท่านั้น ๖๐

วินิจฉัยอายตนะโดยลำดับ ๖๑

วินิจฉัยอายตนะโดยย่อและพิสดาร ๖๑

วินิจฉัยอายตนะโดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น ๖๒

แสดงอายตนะโดยพระไตรลักษณ์ ๖๓

(๒) **วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์** ๖๘

วรรณนาความในธรรมายตนนิเทศ ๖๘

(๓) **วรรณนาปัญหาปุจฉกะ** ๗๓

๓. ธาตุวิภังคนิเทศ

(๑) **วรรณนาสุตตันตภาชนีย์** ๗๔

นิเทศปฐวีธาตุ ๗๕

มนสิการในเรื่องผม ๗๗

มนสิการในเรื่องขน ๗๗

มนสิการในเรื่องเล็บ ๗๗

มนสิการในเรื่องฟัน ๗๘

มนสิการในเรื่องหนัง ๗๘

มนสิการในเรื่องเนื้อ ๗๘

มนสิการในเรื่องเอ็น ๗๙

มนสิการในเรื่องกระดูก ๗๙

มนสิการในเรื่องเยื่อในกระดูก ๘๐

หน้า

มนสิการในเรื่องไต ๘๐

มนสิการในเรื่องหัวใจ ๘๑

มนสิการในเรื่องตับ ๘๑

มนสิการในเรื่องพังผืด ๘๑

มนสิการในเรื่องม้าม ๘๒

มนสิการในเรื่องปอด ๘๒

มนสิการในเรื่องใส้ใหญ่ ๘๓

มนสิการในเรื่องใส้น้อย ๘๓

มนสิการในเรื่องอาหารใหม่ ๘๓

มนสิการในเรื่องอาหารเก่า ๘๔

มนสิการในเรื่องมันสมอง ๘๔

นิเทศปฐวีธาตุภายนอก ๘๕

นิเทศอาโปธาตุ ๘๖

มนสิการในเรื่องดี ๘๖

มนสิการในเรื่องเสลษม์ ๘๗

มนสิการในเรื่องหนอง ๘๗

มนสิการในเรื่องเลือด ๘๘

มนสิการในเรื่องเหงื่อ ๘๘

มนสิการในเรื่องมันข้น ๘๙

มนสิการในเรื่องน้ำตา ๘๙

มนสิการในเรื่องมันเหลว ๙๐

มนสิการในเรื่องน้ำลาย ๙๐

มนสิการในเรื่องน้ำมูก ๙๐

หน้า

มนสิการในเรื่องไขข้อ ๙๑
มนสิการในเรื่องมูตร ๙๑
นิเทศอาโปธาตุภายนอก ๙๒
นิเทศเตโชธาตุ ๙๒
นิเทศเตโชธาตุภายนอก ๙๓
นิเทศวาโยธาตุ ๙๓
นิเทศวาโยธาตุภายนอก ๙๔
นิเทศอากาศธาตุ ๙๕
นิเทศอากาศธาตุภายนอก ๙๖
นิเทศวิญญาณธาตุ ๙๖
แสดงธาตุ ๖ หมวดที่สอง ๙๗
แสดงธาตุ ๖ หมวดที่สาม ๙๘
(๒) **วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์** ๑๐๑
วินิจฉัยโดยอรรถ ๑๐๑
วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น ๑๐๒
วินัยฉัยโดยลำดับ ๑๐๒
วินิจฉัยโดยมีจำนวนเท่านั้น ๑๐๓
วินิจฉัยโดยการนับ ๑๐๕
วินิจฉัยโดยบัจจัย ๑๐๖
วินิจฉัยโดยข้อที่ควรเห็น ๑๐๖
(๓) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ ๑๐๙

๔. สัจจวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณาสุตตันตภาชนีย์ ๑๑๐

หน้า

วรรณนาอุเทศวาร ๑๑๐

วินิจฉัยโดยวิภาค ๑๑๐

วินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์ ๑๑๑

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกข... ... ... ๑๑๑

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขสมุทัย ๑๑๒

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขนิโรธ ๑๑๒

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑๑๒

วิเคราะห์ศัพท์ อริยสัจจ์ ๑๑๓

วินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ๑๑๓

วินิจฉัยโดยอรรถ ๑๑๔

วินิจฉัยโดยถอดใจความ ๑๑๕

วินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑๑๖

วินิจฉัยโดยลำดับ ๑๑๖

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณ ๑๑๗

วินิจฉัยโดยความแตกต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน ๑๑๘

วินิจฉัยโดยอุปมา ๑๑๙

วินิจฉัยโดยจตุกกะ ๑๑๙

วินิจฉัยโดยเป็นสภาพว่างเปล่า ๑๒๐

วินิจฉัยโดยเป็นตามอย่างเดียวเป็นต้น ๑๒๑

วินิจฉัยโดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑๒๓

วรรณนานิเทศวาร ๑๒๕

นิเทศทุกขสัจจ์ ๑๒๕

นิเทศชาติ ๑๒๖

พึงทราบชาติ ๑๒๖

หน้า

พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชาติ ๑๒๘

ทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล ๑๒๘

ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล ๑๒๘

ทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์เป็นมูล ๑๒๙

ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล ๑๒๙

ทุกข์มีการออกนอกครรภ์มารดาเป็นมูล ๑๒๙

ทุกข์มีความพยายามของตนเองเป็นมูล ๑๓๐

ทุกข์มีความพยายามของคนอื่นเป็นมูล ๑๓๐

สรุปความ

นิเทศชรา ๑๓๒

นิเทศมรณะ ๑๓๕

สรุปความแห่งทุกข์ทั้ง ๓ ... ... ๑๓๗

นิเทศโสกะ ๑๓๗

นิเทศปริเทวะ ๑๔๐

นิเทศทุกข์และโทมนัส ๑๔๑

นิเทศอุปายาส ๑๔๒

นิเทศอัปปิยสัมปโยค ๑๔๓

นิเทศปิยวิปปโยค ๑๔๔

นิเทศความปรารถนา... ... ... ๑๔๕

นิเทศอุปาทานขันธ์ ๑๔๗

นิเทศสมุทัยสัจจ์ ๑๔๙

นิเทศนิโรธสัจจ์ ๑๕๑

นิเทศมรรคสัจจ์ ๑๕๔

นิเทศสัมมาทิฏฐิ ๑๕๗

หน้า

นิเทศสัมมาสังกัปปะ ๑๕๘

นิเทศสัมมาวาจา ๑๖๐

นิเทศสัมมากัมมันตะ ๑๖๐

นิเทศสัมมาอาชีวะ ๑๖๑

นิเทศสัมมาวายามะ ๑๖๑

นิเทศสัมมาสติ ๑๖๒

นิเทศสัมมาสมาธิ ๑๖๒

อัฏฐังคิกมรรคเป็นโลกิยะและโลกุตตระ ๑๖๓

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ ๑๖๖

วินิจฉัยในนิเทศวาร ๑๖๖

(๓) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ ๑๖๘

๕. อินทริยวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ ๑๖๙

ความหมายของอินทรีย์ ๒๒ ... ... ๑๖๙

วินิจฉัยโดยอรรถ ๑๗๐

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น ๑๗๒

วินิจฉัยโดยลำดับ ๑๗๒

วินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน ๑๗๓

วินิจฉัยโดยกิจ ๑๗๓

วินิจฉัยโดยภูมิ ๑๗๔

(๒) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ ๑๗๖

๖. ปฏิจจสมุปบาทวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันภาชนีย์ ๑๗๘

หน้า

วรรณนาอุเทศวาร ๑๗๘

วินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา ๑๘๐

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๑ ... ... ๑๘๐

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๒ ... ... ๑๘๐

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๓ ... ... ๑๘๑

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๔ ... ... ๑๘๒

วินิจฉัยโดยอรรถ ๑๘๗

อรรถแห่งอวิชชาโดยพยัญชนะ ๑๘๗

อรรถแห่งอวิชชาโดยสภาวะ ๑๘๘

อรรถแห่งคำว่าปุ๋จจัย ๑๘๘

อรรถแห่งสังขาร ๑๘๙

แสดงอรรถแห่งบาลี ๑๙๑

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น ๑๙๑

วินิจฉัยโดยความมีอย่างเดียวเป็นต้น ๑๙๓

วินิจฉัยโดยการกำหนดองค์ ๑๙๔

วรรณนานิเทศวาร ๑๙๖

นิเทศอวิชชา ๑๙๖

แสดงลักษณะอวิชชา ๑๙๘

นิเทศสังขาร ๒๐๒

แสดงปุญญาภิสังขาร ๒๐๓

แสดงอปุญญาภิสังขาร ๒๐๔

แสดงอาเนญชาภิสังขาร ๒๐๕

แสดงทวารแห่งกรรม ๒๐๕

แสดงการสัมประโยคแห่งติกกะทั้ง ๒ ... ... ๒๐๖

หน้า

อธิบายสังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ๒๐๗

อวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรแก่สังขารไหนบ้าง ๒๐๙

อวิชชาเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่ปุญญาภิสังขาร ๒๐๙

อวิชชาเป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขารอื่น ๒๑๐

นิเทศวิญญาณ ๒๑๖

แสดงความเป็นไปของวิญญาณ ๒๑๘

วิญญาณ ๑๓ เป็นไปในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ ๒๑๘

วิญญาณ ๑๙ เป็นไปในปวัตติกาลในภพทั้ง ๓ ... ... ๒๑๙

แสดงเหตุที่ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงไม่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ ... ๒๒๐

อธิบายปฏิสนธิมี ๒๐ ด้วยจิต ๑๙ ดวง ๒๒๒

อธิบายอารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิ ๒๒๓

๑. กรรม ๒๒๓

๒. กรรมนิมิต ๒๒๓

เรื่องนายโคปกเสวลี ๒๒๓

เรื่องหลงตาย ๒๒๔

เรื่องตายทันที ๒๒๔

๓. คตินิมิต ๒๒๔

อารมณ์ ๓ อย่างของปฏิสนธิอีกนัยหนึ่ง ๒๒๕

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๕

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๖

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตและปัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๖

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตบ้าง มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง
ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๗

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๗

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๘

หน้า

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ๓ อย่าง ๆ ใดอย่างหนึ่ง—
ถัดจุติมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ ๒๒๘
ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตบ่จจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต ๒๒๙
อธิบายจุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณ ๒๓๓
อธิบายปุญญาภิสังขาร ๒๓๘
อธิบายอปุญญาภิสังขาร ๒๓๘
อธิบายอาเนญชาภิสังขาร ๒๓๘
อธิบายกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร ๒๓๙
แสดงหัวข้อสังขารเป็นบ่จจัยแก่วิญญาณ ๒๔๐
นิเทศนามรูป ๒๔๒
วินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา ๒๔๒
วินิจฉัยโดยความเป็นไปในภพเป็นต้นทั้งปวง ๒๔๓
วินิจฉัยโดยสงเคราะห์ ๒๔๕
วินิจฉัยโดยนัยแห่งบ่จจัย ๒๔๖
นิเทศสฬายตนะ ๒๔๙
อธิบายนามเป็นบ่ยจัยแก่อายตนะ ๒๕๐
อธิบายรูปเป็นบ่จจัยแก่อายตนะ ๒๕๒
นิเทศผัสสะ ๒๕๕
อธิบายสฬายตนะเป็นบ่จจัยแก่ผัสสะ ๒๕๕
นิเทศเวทนา ๒๕๙
อธิบายผัสสะเป็นบ่จจัยแก่เวทนา ๒๕๙
นิเทศตัณหา ๒๖๑
แสดงตัณหา ๖ อย่าง ๒๖๑
แจกตัณหาเป็น ๑๘ ... ... ๒๖๑

หน้า

แจกตัณหา ๑๘ เป็น ๓๖ ... ... ๒๖๒

แจกตัณหา ๓๖ เป็น ๑๐๘ ... ... ๒๖๒

ย่อตัณหาเป็น ๖ หรือ ๓ ... ... ๒๖๒

เวทนา ๓ เป็นปัจจัยแก่ตัณหา ๒๖๓

นิเทศอุปาทาน ๒๖๔

แสดงโดยอรรถวิภาค ๒๖๔

แสดงโดยความย่อและความพิศดารแห่งธรรม ๒๖๕

แสดงโดยลำดับ ๒๖๖

ลำดับการเกิด ๒๖๖

ลำดับการละ ๒๖๗

ลำดับเทศนา ๒๖๗

แสดงตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน ๒๖๗

นิเทศภพ ๒๖๘

วินิจฉัยโดยอรรถ ๒๖๙

วินิจฉัยโดยธรรม ๔๗๐

วินิจฉัยโดยการกล่าวซ้ำที่มีประโยชน์ ๒๗๐

วินิจฉัยโดยการจำแนกและการรวมเข้ากัน ๒๒๑

วินิจฉัยโดยข้อที่อุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด ๒๗๒

ทิเทศชาติ ๒๗๖

อธิบายภวจักร ๒๗๘

ข้อที่พึงทราบในภวจักร ๒๘๖

พึงทราบภวจักรโดยกิจ ๒๘๗

พึงทราบภวจักรโดยอุปมา ๒๘๘

พึงทราบภวจักรโดยการห้าม ๒๘๘

หน้า

พึงทราบภวจักรโดยอุปมา..... ... ... ๒๘๘
พึงทราบภวจักรโดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ๒๙๐
พึงทราบภวจักรโดยความต่างแห่งนัย ๒๙๒
(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ ๒๙๔
อธิบายมาติกาแห่งนัยมีอวิชชาเป็นมูล ๒๙๔
๑. อธิบายปัจจยจตุกกะ ๒๙๕
๒. อธิบายเหตุจตุกกะ ๓๐๒
๓. อธิบายสัมปยุตตจตุกกะ ๓๐๔
๔. อธิบายอัญญมัญญจตุกกะ ๓๐๔
อธิบายมาติกาแห่งนัยมีสังขารเป็นต้นเป็นมูล ๓๐๖
นิเทศจตุกกะที่ ๑ ... ... ๓๐๖
อธิบายนิเทศอกุศล ๓๐๗
นิเทศจตุกกะที่ ๒ ... ... ๓๐๘
นิเทศจตุกกะที่ ๓ ... ... ๓๐๙
นิเทศจตุกกะที่ ๔ ... ... ๓๐๙
อธิบายนิเทศกุศล ๓๑๑
อธิบายนิเทศอพยากฤต ๓๑๒
อธิบายนิเทศกุศลมีอวิชชาเป็นมูล... ... ... ๓๑๓
อธิบายนิเทศวิบากมีกุศลเป็นมูล ๓๑๕

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์

แปล

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อารัมภกถา

พระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะ ทรงเห็นสัจจะทั้ง ๔ ทรงประกาศพระธรรมสังคณีปกรณ์เป็น ๔ กัณฑ์แล้ว ทรงประกอบด้วยพุทธธรรม ๑๘ ประการ แนะนำโลก เป็นพระบรมศาสดา ได้ทรงแสดงพระวิภังคปกรณ์อันใดไว้ด้วยอำนาจวิภังค์ ๑๘ มีขันธวิภังค์เป็นต้น ในลำดับแห่งพระธรรมสังคณีปกรณ์นั้น บัดนี้ ลำดับแห่งการสังวรรณนาพระวิภังคปกรณ์นั้นถึงพร้อมแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักได้สะสางนัยอรรถกถาเก่า ๆ เรียบเรียงอรรถกถาพระวิภังคปกรณ์นั้นขึ้น ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจทำความเคารพพระสัทธรรม ฟังอรรถกถาพระวิภังคปกรณ์นั้นเทอญ.

๑. ขันธวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันตภาชนีย์

[๑] คำว่า ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ นี้ ชื่อสุตตันตภาชนีย์ (คำที่พึงจำแนกโดยนัยพระสูตร) ในขันธวิภังค์อันเป็นวิภังค์แรกแห่งพระวิภังคปกรณ์.

คำว่า ๕ ในข้อว่า **ขันธ์** ๕ นั้น เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยคำว่า ๕ นั้น พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงว่า ขันธ์มีไม่ต่ำกว่านั้น ไม่สูงกว่านั้น. คำว่า **ขันธ์** เป็นคำแสดงไขข้อความอันท่านกำหนดไว้.

อธิบายอรรถแห่งขันธศัพท์

ในขันธวิภังค์นั้น ศัพท์ว่า **ขันธ** นี้ใช้ในฐานะมากด้วยกัน คือ ในฐานะว่ากอง ในฐานะว่าคุณ ในความเป็นคำบัญญัติ ในความเป็นคำติดปาก.

จริงอยู่ ชื่อว่า **ขันธ์** โดยฐานะว่ากอง เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "**ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่จะถือเอาประมาณน้ำในมหาสมุทร ว่ามีน้ำเท่านี้อาฬหก[๑] หรือว่ามีน้ำเท่านี้ร้อยอาฬหก หรือว่ามีน้ำเท่านี้พันอาฬหก หรือว่ามีน้ำเท่านี้แสนอาฬหก ไม่ใช่ทำได้ง่าย แท้ที่จริง น้ำในมหาสมุทรย่อมถึงการนับว่า อุทกขันธ์กองน้ำใหญ่อันใคร ๆ ประมาณไม่ได้นับไม่ได้ทีเดียว**" ดังนี้.[๒] เพราะว่า น้ำมิใช่นิดหน่อย น้ำจำนวนมากทีเดียว เขาจึงเรียกว่า **อุทกขันธ์** กองน้ำ. อนึ่ง ธุลีมิใช่นิดหน่อย เขาจึงเรียกว่า **รชักขันธ์** กองธุลี โคมิใช่มีประมาณน้อย เขาจึงเรียกว่า **ควักขันธ์** กองโค กำลังพลมิใช่มีประมาณน้อย เขาจึงเรียกว่า **พลขันธ์** กองพล บุญมิใช่มีประมาณน้อย เขาจึงเรียกว่า **บุญขันธ์** กองบุญ. ที่จริง ธุลีจำนวนมากทีเดียว เขาจึงเรียกว่า **รชักขันธ์** กองธุลี โคเป็นต้นจำนวนมากทีเดียว เขาจึงเรียกว่า **ควักขันธ์** กองโค **พลขันธ์** กองพล **บุญขันธ์** กองบุญ.

อนึ่ง ชื่อว่าขันธ์ โดยฐานะว่าคุณ เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "**สีลขันธ์ คุณคือศีล สมาธิขันธ์ คุณคือสมาธิ**" ดังนี้.

อนึ่ง ชื่อว่า **ขันธ์** โดยความเป็นคำบัญญัติ เช่นในคำนี้ว่า "**พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นทารุขันธ์ (ขอนไม้) ท่อนใหญ่ ลอยมาตามกระแสแม่น้ำคงคา**" ดังนี้.[๓]

---

๑. คำว่า อาฬหก เป็นชื่อกำหนดนับในมาตราตวงของชมพูทวีป ซึ่งกำหนดไว้ดังนี้ ๔ มุฏฐิ (กำมือ) = ๑ กุฑวะ (ฝายมือ) ๒ กุฑวะ = ๑ บัตถะ (กอบ) ๒ บัตถะ = ๑ นาฬี (ทะนาน) ๔ นาฬี = ๑ อาฬหก.

๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๗๑

๓. สำ. สฬายตนวคฺค. ๑๘/๒๒๖

ชื่อว่า **ขันธ์** โดยความเป็นคำติดปาก เช่นในประโยคเป็นต้นว่า **ซึ่งได้แก่ จิต มโนมานัส ฯลฯ วิญญาณ วิญญาณขันธ์** ดังนี้.[๑]

ขันธ์นั้นนั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาโดยฐานะว่ากอง. เพราะเหตุที่อรรถของขันธ์นี้คืออรรถว่าก้อน ว่ากลุ่ม ว่าแห่ง ว่ากอง ฉะนั้น พึงทราบว่า ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นกอง แม้จะกล่าวว่า มีอรรถว่าส่วน ก็ใช้ได้. เพราะในโลก คนทั้งหลายที่กู้หนี้เขาแล้วถูกเขาทวง ย่อมพูดว่า ข้าพเจ้าจะใช้ให้สองขันธ์ (คือสองส่วน) สามขันธ์ (คือสามส่วน) ดังนี้ เหตุนั้นแม้จะกล่าวว่า ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นส่วน ๆ ก็ใช้ได้. โดยประการนี้ กองรูป ส่วนรูป จึงชื่อว่า **รูปขันธ์** ในสุตตันตภาชนีย์นี้. กองเวทนา ส่วนเวทนา ชื่อว่า **เวทนาขันธ์** เพราะฉะนั้น พึงทราบความแห่งสัญญาขันธ์เป็นต้น โดยนัยนี้.

ด้วยอธิบายเพียงเท่านี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประมวลรูปทั้งหมด ซึ่งได้แก่กองรูปมีประเภทอย่างนี้ คือ ส่วนแห่งรูป ๒๕ และส่วนแห่งรูป ๙๖ ที่ทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ มีเป็นรูปอดีต รูปอนาคต และรูปปัจจุบันเป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า "**มหาภูตสี่ และรูปอาศัยมหาภูตสี่**" ดังนี้เป็นต้นนั้น[๒] แล้วทรงแสดงว่า ชื่อ **รูปขันธ์**. อนึ่ง ทรงประมวลเวทนาทั้งหมด ซึ่งได้แก่กองเวทนาอันเป็นไปในภูมิสี ที่ทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ นั้นแล ด้วยพระดำรัสว่า "**สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา**" ดังนี้เป็นต้นนั้น แล้วทรงแสดงว่า ชื่อ **เวทนาขันธ์** อนึ่ง ทรงประมวลสัญญาทั้งหมด ซึ่งได้แก่กองสัญญาอันเป็นไปในภูมิสี ที่ทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ นั้นแล ด้วยพระดำรัสว่า "**สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส**" ดังนี้เป็นต้นนั้น แล้วทรงแสดงว่า ชื่อ **สัญญาขันธ์**. อนึ่ง ทรงประมวลเจตนาทั้งหมด ซึ่งได้แก่กองเจตนาอันเป็นไปในภูมิสีที่ทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ นั้นแล ด้วยพระดำรัสว่า "**เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาเกิดแต่มโนสัมผัส**" ดังนี้เป็นต้นนั้น แล้วทรงแสดงว่าชื่อ **สังขารขันธ์**. อนึ่ง ทรงประมวลจิตทั้งหมด ซึ่งได้แก่กองจิตอันเป็นไปในภูมิสี ที่ทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ นั้นเหมือนกัน ด้วยพระดำรัสว่า "**จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ**

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๙๓ ฯ
๒. อภิ. สง. ๓๔/๑๘๔ ฯ

กายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ดังนี้เป็นต้นนั้น แล้วทรงแสดงว่า ชื่อ **วิญญาณขันธ์.**

อีกอย่างหนึ่ง ในขันธ์ ๕ นั้น รูปที่เกิดแต่สมุฏฐานสี่แม้ทั้งหมด ชื่อ **รูปขันธ์** เวทนาที่เกิดกับจิต ๘๙ ดวง มีกุศลจิต ๘ ฝ่ายกามาวจรเป็นต้น ชื่อ **เวทนาขันธ์** สัญญา ชื่อ **สัญญาขันธ์** ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ชื่อ **สังขารขันธ์** จิต ๘๙ ดวง ชื่อ **วิญญาณขันธ์** พึงทราบกำหนดข้อธรรมในขันธ์ ๕ แม้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

๑. นิเทศรูปขันธ์

[๒] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงจำแนกรูปขันธ์เป็นต้นนั้น จึงตรัสบทวิภังค์เป็นอาทิว่า **ตตฺถ กตโม รูปกฺขนฺโธ** (ในขันธ์ ๕ นั้น รูปขันธ์เป็นไฉน).

วินิจฉัยในบทวิภังค์นั้นดังนี้— บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในขันธ์ ๕ นั้น. บทว่า **กตโม** (เป็นไฉน) เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา. บทว่า **รูปขันธ์** เป็นบทแสดงข้อธรรมที่ทรงปุจฉา. พระองค์เมื่อจะทรงจำแนกรูปขันธ์นั้นในบัดนี้ จึงตรัสบทวิภังค์ เป็นอาทิว่า **รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง.** ในบทวิภังค์นั้น คำว่า **อย่างใดอย่างหนึ่ง** เป็นคำกำหนดถือเอาอย่างไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า **รูป** เป็นเครื่องกำหนดข้อประสงค์ที่สำคัญ. แม้ด้วยบททั้งสองดังอธิบายนี้ ย่อมเป็นอันทรงทำการกำหนดถือเอารูปอย่างไม่มีส่วนเหลือ.

ในเรื่องรูปนั้นมีปัญหาว่า ชื่อว่า **รูป** ด้วยอรรถว่าอะไร ? เฉลยว่า ชื่อว่า **รูป** ด้วยอรรถว่าย่อยยับ. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็พวกเธอเรียกว่ารูปเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับแล ฉะนั้นจึงเรียกว่ารูป. รูปย่อยยับเพราะอะไร ? ย่อยยับเพราะความเย็นบ้าง ย่อยยับเพราะความร้อนบ้าง ย่อยยับเพราะความหิวบ้าง ย่อยยับเพราะความระหายบ้าง ย่อยยับเพราะสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับแล ฉะนั้นจึงเรียกว่ารูป"[๑] ดังนี้.

---

๑. สำ. ขนฺธวารวคฺค ๑๗/๑๐๕

ในพระดำรัสนั้น คำว่า **เพราะเหตุไร ?** เป็นข้อปุจฉาเหตุ. ความว่า พวกเธอเรียกรูปด้วยเหตุอะไร คือ รูปนั้นชื่อว่ารูปเพราะเหตุไร. **อิติ** ศัพท์ ในบทว่า **รุปฺปตีติ** นี้ เป็นศัพท์ยกเหตุขึ้นแสดง. ความว่า เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับนั้น จึงเรียกว่ารูป. ก็ความของบทว่า **รุปฺปติ** มีว่า อันบีฬจัยให้กำเริบ ถูกกระทบ ถูกเบียดเบียน ถูกทำลาย ดังนี้. โดยฐานะเพียงเท่านี้นี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรูปด้วยอรรถว่าย่อยยับแล้ว ด้วยประการฉะนี้. แม้จะกล่าวว่าชื่อว่ารูปด้วยลักษณะคือย่อยยับ ดังนี้ก็ใช้ได้. เพราะรูปนี้มีลักษณะย่อยยับ.

อัน **ความย่อยยับเพราะความเย็น** ในพระดำรัส เป็นอาทิว่า **ย่อมย่อยยับเพราะความเย็นบ้าง** ดังนี้ ปรากฏแล้วใน **โลกันตริกนรก** ก่อน. จริงอยู่ นรกขุมหนึ่ง ๆ ในระหว่างทุก ๆ สามจักรวาฬ มีประมาณแปดพันโยชน์ ซึ่งไม่มีแผ่นดินในภายใต้ ไม่มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงประทีป และแสงสว่างของแก้วมณีในเบื้องบน มืดตื้ออยู่เนืองนิตย์ ชื่อโลกันตริกนรก. อัตภาพของสัตว์ที่เกิดในโลกันตริกนรกนั้น มีประมาณ ๓ คาวุต. สัตว์เหล่านั้นจะเอาเล็บที่ทั้งยาวทั้งหนาเกี่ยวเชิงภูเขา ห้อยเอาหัวลงอยู่ตุจค้างคาว. เมื่อใดมันคืบคลานไปถึงหัตถบาสกันเข้าเมื่อนั้น มันจะสำคัญกันว่าเราได้ภักษาหาร พากันขวนขวายในภักษาหารนั้น จะหมุนคว้างตกไปในน้ำที่รองรับโลก. พอลมเย็นพัดกระหน่ำอยู่ มันจะขาดตกไปในน้ำ เหมือนผลมะซางสุก. เพียงตกไปเท่านั้น มันจะมีหนังเอ็นเนื้อและกระดูกถูกน้ำเย็นเป็นต่างอย่างล่วงส่วนกัดทำลายติดกันเป็นชั้น ๆ ดังก้อนแป้งที่ตกในน้ำมันร้อน. อย่างนี้ ความย่อยยับเพราะความเย็นปรากฏในโลกันตริกนรก. ความย่อยยับเพราะความเย็นนี้ปรากฏเหมือนกัน แม้ในประเทศทั้งหลายที่มีความเย็นเกิดแต่หิมะตก เช่นแคว้นมหิสกะ[๑] เป็นต้น. ความจริง สัตว์ในประเทศนั้น ๆ มีสรีระร่างถูกความหนาวทำลายกัดแล้ว ย่อมถึงแม้ความสิ้นชีวิต.

ความย่อยยับเพราะความร้อน ปรากฏแล้วใน **อเวจีมหานรก**, จริงอยู่ ในอเวจีมหานรกนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมเสวยทุกข์ใหญ่ในครั้งวัดด้วยกรรมกรณ์ มีถูกให้นอนลงบนพื้นโลหะร้อน ๆ แล้วจองจำด้วยเครื่องจองจำห้าประการ เป็นต้น.

---

๑. แคว้นมหิสกะ ตามนามานุกรมของมาเลเซเกราว่า **บัจจุบันได้แก่รัฐไมซอร์**

ความย่อยยับเพราะความหิว ปรากฏแล้วในปีตติวิสัย (แดนเปรต) และในคราวข้าวยากหมากแพง. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายในปีตติวิสัย ย่อมไม่เป็นผู้ชื่อว่าเอามือจับเหยื่อไร ๆ ใส่เข้าปากได้เลย ตลอด ๒—๓ พุทธันดร. ภายในท้องจะเป็นดุจต้นไม้มีโพลงติดไฟทั่ว.. ในคราวข้าวยากหมากแพง ชื่อว่าสัตว์ที่ไม่ได้แม้เพียงข้าวต้มแล้วถึงความตาย ไม่มีประมาณ.

ความย่อยยับเพราะความระหาย ปรากฏแล้วในอสุรกายพวกกาลกัญชิกะ เป็นต้น. จริงอยู่ ในอสุรกายพวกนั้น สัตว์ทั้งหลายจะไม่อาจได้หยาดน้ำเพียงให้ชุ่มใจหรือชุ่มลิ้น ตลอด ๒—๓ พุทธันดร. แม้จำพวกที่ไปสู่แม่น้ำด้วยหวังจะดื่มน้ำดื่ม น้ำนั้นจะสำเร็จเป็นพื้นทรายในแม่น้ำไป. แม้จำพวกที่แล่นไปยังมหาสมุทร มหาสมุทรก็จะเป็นแผ่นหินดาด. สัตว์เหล่านั้นจะซูบผอม ถูกความทุกข์มีกำลังบีบคั้นท่องเที่ยวไป.

ทราบว่า มีอสุรกายพวกกาลกัญชิกะตนหนึ่ง ไม่อาจจะทนความระหายได้จึงลงไปยังแม่น้ำใหญ่ ทั้งลึกทั้งกว้างหนึ่งโยชน์. ในที่ตรงอสุรกายตนนั้นไปแล้ว น้ำจะขาด ควันพลุ่งขึ้นเป็นดุจเวลาเดินไปบนหินดาดร้อนฉะนั้น. เมื่ออสุรกายตนนั้นได้ยินเสียงน้ำ แล้ววิ่งพล่านไปข้างโน้นข้างนี้อยู่นั่นแล ราตรีสว่างแล้ว. ขณะนั้น พระภิกษุผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรประมาณ ๓๐ รูป ไปยังที่ภิกษาจารแต่เช้าทีเดียว เห็นอสุรกายตนนั้นเข้า จึงถามว่า ท่านชื่ออะไร สัปบุรุษ? อสุรกายตอบ กระผมเป็นเปรตเจ้าข้า. ท่านแสวงหาอะไร ? น้ำดื่มเจ้าข้า แม่น้ำนี้เต็มฝั่ง ท่านไม่เห็นหรือ ? มันไม่เข้าไปสำเร็จ (แก่กระผม) หรอกเจ้าข้า. ถ้าเช่นนั้นท่านจงนอนลงแม้ตรงหลังแม่น้ำเถิด พวกอาตมาจะหยอดน้ำดื่มลงในปากของท่านให้. อสุรกายตนนั้นลงนอนหงายบนหาดทราย. พวกภิกษุจึงนำบาตรประมาณ ๓๐ ลูกออกตักน้ำ ๆ มาหยอดปากอสุรกายตนนั้น. เมื่อพวกเธอทำอยู่อย่างนั้นนั่นแล เวลาใกล้เข้ามา. จึงกล่าวว่า ถึงกาลภิกษาจารของพวกอาตมาเสียแล้วสัปบุรุษ ท่านได้สักว่าความพอใจบ้างไหม ? เปรตตอบว่า ท่านเจ้าข้า ถ้าแม้เพียงกึ่งฝ่ายมือจากน้ำที่บาตรประมาณ ๓๐ ลูกของพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓๐ รูปหยอดแก่กระผม ไปสู่ลำคอคนอื่นไซร้ ขอความพ้นจากอัตภาพเปรตจงอย่ามีเลย. อย่างนั้น ความย่อยยับเพราะความระหายปรากฏแล้วในปีตติวิสัย.

ความย่อยยับเพราะสัมผัสเหลือบเป็นต้น ปรากฏแล้วในประเทศที่มากด้วยแมลงเหลือบเป็นต้น. แต่ที่นี้แมลงวันหัวเหลือง ๆ ชื่อว่าเหลือบ. ยุงนั่นแล ชื่อว่า **มกส.** ที่ชื่อว่า **ลม** พึงทราบด้วยอำนาจโรคลมในท้อง และโรคลมในสันหลัง เป็นต้น. ที่จริง โรคลมเกิดขึ้นแล้วในสรีระย่อมทำลายมือเท้าและสันหลังเป็นต้นได้ ทำให้เป็นคนบอด ทำให้เป็นคนค่อม ทำให้เป็นคนเปลี้ย. ความร้อนของดวงอาทิตย์ชื่อว่า **แดด.** ความย่อยยับเพราะแดดนั้น ปรากฏแล้วในทะเลทราย เป็นต้น. ได้ยินว่า มีหญิงคนหนึ่ง ล้าหลังพวกเกวียนในตอนกลางคืนในทะเลทราย พอพระอาทิตย์ขึ้นในตอนกลางวัน ไม่อาจจะจ่อมเท้าในทรายที่กำลังร้อนได้ จึงปลงกระเช้าลงจากศีรษะแล้วเหยียบ, ลำดับต่อไปไม่อาจจะจ่อมเท้าลงในกระเช้าที่ร้อนจัดด้วยไอร้อนได้ จึงวางผ้าสาฎกลงบนกระเช้านั้นแล้วเหยียบ. แม้เมื่อผ้าสาฎกนั้นร้อนพร้อมแล้ว ก็ให้ลูกน้อยที่อุ้มใส่สะเอวมานอนคว่ำหน้าลง แล้วเหยียบลูกน้อยที่กำลังร้องจ้า ถูกไอร้อนให้ร้อนจัดแล้ว ก็ทำกาลกิริยาในที่นั้นเองพร้อมกับลูกน้อยนั้น. สัตว์ยาว ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งที่เลื้อยแล่นไป ชื่อ **สิริสัปป** สัตว์เลื้อยคลาน. ความย่อยยับเพราะสัมผัสสัตว์เลื้อยคลานเหล่านั้น พึงทราบด้วยอำนาจคราวถูกอสรพิษขบ เป็นต้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงจัดรูปแม้ทั้งหมด อันมีส่วน ๒๕ และส่วน ๙๖ เป็นประเภท ที่ทรงสงเคราะห์ด้วยบทว่า **ยงฺกิญฺจิ รูปํ** (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง) เข้าในส่วนรูปอดีตเป็นต้นแสดง จึงตรัสว่า คือ **รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน** ดังนี้. ต่อนั้น เพื่อจะทรงจัดรูปนั้นเองเข้าในสี่ทุกะ (หมวดสอง) มีอัชฌัตตทุกะ (หมวดสองว่าด้วยรูปภายใน) เป็นต้นแสดง จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **เป็นรูปภายในก็ตาม เป็นรูปภายนอกก็ตาม** ดังนี้. ต่อนั้น เพื่อจะทรงทำการประมวลรูปที่ทรงกำหนดถือเอาแสดงในส่วน ๑๑ ทั้งหมดนี้โดยส่วนเดียวแสดง จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **ตเทกชฺฌํ** รูปนั้นเป็นส่วนเดียว ดังนี้.

วินิจฉัยในคำว่า **ตเทกชฺฌํ** เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ :— บทว่า **ตเทกชฺฌํ** ตัดเป็น **ตํ เอกชฺฌํ.** บทว่า **อภิสญฺญูหิตฺวา** แปล ว่าประมวล. บทว่า **อภิสงฺขิปิตฺวา** แปลว่า ย่อ คือ ทำให้ย่นย่อ. ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ว่า ก็รูปมีประการดังกล่าวนี้แม้ทั้งหมด บัณฑิตเรียกว่า

ชื่อรูปขันธ์ เพราะทำให้เป็นกองเดียว (ด้วยบัญญา) ในภาวะอย่างเดียว กล่าวคือลักษณะที่ย่อยยับ. โดยอธิบายนี้ ย่อมเป็นอันทรงแสดงรูปแม้ทั้งหมดในลักษณะคือย่อยยับ ว่าชื่อรูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความเป็นกอง. ภาวะอื่นจากรูป หามีชื่อว่ารูปขันธ์ไม่เลย. ก็รูปฉันใด แม้เวทนาเป็นต้นก็ฉันนั้น เป็นอันทรงแสดงแล้วในลักษณะคือเสวยอารมณ์เป็นต้น ว่าชื่อเวทนาขันธ์เป็นต้น เพราะเข้าถึงความเป็นกอง. ภาวะอื่นจากเวทนาเป็นต้น หามีชื่อว่าเวทนาขันธ์เป็นต้นไม่เลย.

นิเทศหมวดรูปอดีต รูปอนาคต และรูปปัจจุบัน

(๓) บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงจำแนกรูปที่ทรงจัดเข้าในโอกาสหนึ่ง ๆ ให้เป็นส่วน ๆ แสดง จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **ตตฺถ กตมํ รูปิ อตีตํ** รูปอดีต ในมาติกานั้นเป็นไฉน ? ดังนี้. วินิจฉัยในคำนั้นต่อไป บทว่า **ตตฺถ** เป็นสัตตมีวิภัตติ ในมาติกาที่ทรงตั้งจัดรูปเข้าในโอกาส ๑๑. ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ คำว่า **รูปอดีต** ที่ตรัสในมาติกาอันตั้งไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า คือ **รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน** นั้น เป็นไฉน? พึงทราบความในปุจฉาทั้งหมดโดยอุบายนี้. บทว่า **อตีตํ นิรุทฺธํ** (รูป) ล่วงแล้ว ดับแล้ว เป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวแล้วทีเดียว ในการวรรณนาบทภาชนีย์เรื่องอดีตติกะ แห่งนิกเขปกัณฑ์. คำว่า **มหาภูตสี่** นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของรูปที่ตรัสว่าล่วงแล้ว. ก็คำนี้ในที่นี้ฉันใด ในที่ทุกแห่งก็พึงทราบความฉันนั้น. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงภูตและรูปอาศัยภูตเกิด ให้เป็นแม้รูปอดีตนี้ ให้เป็นแม้รูปอนาคต ฯลฯ ให้เป็นแม้รูปไกลและรูปใกล้. เพราะขึ้นชื่อว่ารูปอื่นจากภูตและจากรูปอาศัยภูตเป็นไปหามีไม่

อีกนัยหนึ่ง ข้อว่า **อตีตํเสน สงฺคหิตํ** แปลความว่า ที่สงเคราะห์เข้าโดยส่วนอดีตนั่นแหละ คือ ที่ทำการนับได้ในส่วนอดีตนี้เอง. ถามว่า คืออะไร ? แก้ว่า คือมหาภูตสี่และรูปอาศัยมหาภูตสี่. พึงทราบความในที่ทั้งปวงอย่างนี้ แม้บทแสดงไขรูปอนาคตและรูปปัจจุบัน ก็มีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลังเหมือนกัน.

แต่ชื่อว่า รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน นี้ มี ๒ อย่าง คือ โดยปริยายพระสูตร ๑ โดยนิเทศแห่งพระอภิธรรม ๑. รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน นั้น ในปริยายพระสูตรทรงกำหนดโดยภพ. คือว่า รูปที่เกิดแล้วในภพอดีตจำเดิมแต่ปฏิสนธิ (ในภพปัจจุบัน) ไป จะเป็นรูปเกิดแล้วในภพถัดไป หรือในที่สุดแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปอดีตทั้งนั้น. รูปที่จะเกิดในภพอนาคตจำเดิมแต่จุติ (จากภพปัจจุบัน) ไป จะเป็นรูปเกิดในภพถัดไป หรือในที่สุดแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปอนาคตทั้งนั้น. รูปที่เป็นไปแล้วในระหว่างจุติและปฏิสนธิ (คือระหว่างเกิดถึงตาย) ชื่อว่ารูปปัจจุบัน. ส่วนในนิเทศแห่งพระอภิธรรม ทรงกำหนดโดยขณะ. คือว่า ขณะของรูปมี ๓ คือ อุปปาทะ (ขณะเกิด) ฐิติ (ขณะตั้งอยู่) ภังคะ (ขณะดับ). รูปที่ถึงขณะ ๓ นี้แล้วดับ จะเป็นรูปดับแล้วในลำดับใกล้เคียง หรือดับแล้วในที่สุดแสนโกฏิกัปในอดีตก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปอดีตทั้งนั้น. รูปที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ จะเป็นรูปไม่ถึงโดยเพียงขณะจิตเดียว หรือยังไม่ถึงในที่สุดแสนโกฏิกัปในอนาคตก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปอนาคตทั้งนั้น. ส่วนรูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ นี้แล้ว ชื่อว่ารูปปัจจุบัน. ในปริยายพระสูตรและนิเทศแห่งพระอภิธรรมนั้น ถึงแม้บทภาชนีย์นี้เป็นสุตตันตภาชนีย์ก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็พึงทราบว่ารูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน สำเร็จแล้วโดยนิเทศแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น.

อีกนัยหนึ่ง — ความจริง รูปนี้เป็นรูปชื่อว่า รูปอดีต โดยวิภาคสี่ ด้วยอำนาจ อัทธา สันตติ สมัย และขณะ. เป็นรูปอนาคตและรูปปัจจุบันก็เหมือนกัน. พึงทราบวิภาคด้วยอำนาจอัทธาก่อน รูปในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิในภพหนึ่งของบุคคลคนหนึ่ง ชื่อว่ารูปอดีต รูปในบั้นปลายแต่จุติ ชื่อว่ารูปอนาคต รูปในระหว่างปฏิสนธิและจุติทั้งสอง ชื่อว่ารูปปัจจุบัน. พึงทราบวิภาคด้วยอำนาจสันตติดังนี้ รูปที่มีฤดูเดียวกันมีส่วนเสมอกันเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารอย่างเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจเกิดสืบเนื่องมาแต่เบื้องต้น ก็ชื่อว่ารูปปัจจุบัน รูปที่มีฤดูและอาหารอันมีส่วนไม่เสมอกันเป็นสมุฏฐาน ในกาลก่อนแต่รูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่ารูปอดีต รูปที่มีฤดูและอาหารอันมีส่วนไม่เสมอกันในภายหลังรูปปัจจุบัน ชื่อว่ารูปอนาคต. รูปที่เกิดแต่จิต มีวิถีเดียวกันชวนะเดียวกันและสมาบัติเดียวกันเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า

รูปปัจจุบัน รูปที่เกิดแต่จิตในกาลก่อนแต่รูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่ารูปอดีต รูปที่เกิดแต่จิตในภายหลังรูปปัจจุบัน ชื่อว่ารูปอนาคต. สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ไม่มีประเภทอดีตเป็นต้นด้วยอำนาจสันตติอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ. แต่พึงทราบประเภทอดีตเป็นต้นของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น ด้วยอำนาจเป็นตัวอุปถัมภ์รูปที่มีฤดูอาหารและจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้นเอง. พึงทราบวิภาคด้วยอำนาจสมัยดังนี้ รูปที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจมีอยู่ในสมัยทั้งหลายมีครู่ยามเวลาเช้า เวลาเย็น กลางคืน และกลางวัน เป็นต้นอันเดียว ชื่อว่ารูปปัจจุบันในสมัยนั้น ๆ รูปที่เป็นไปในกาลก่อนแต่สมัยนั้น ชื่อว่ารูปอดีต รูปที่เป็นไปภายหลังสมัยนั้น ๆ ชื่อว่ารูปอนาคต. พึงทราบวิภาคด้วยอำนาจขณะดังนี้ รูปที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น ชื่อว่ารูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่ขณะทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่ารูปอดีต รูปในภายหลังขณะทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่ารูปอนาคต.

อนึ่ง รูปที่มีกิจแห่งเหตุและปัจจัยล่วงไปแล้ว ชื่อว่ารูปอดีต รูปที่มีกิจแห่งเหตุสำเร็จแล้วแต่มีกิจแห่งปัจจัยยังไม่สำเร็จ ชื่อว่ารูปปัจจุบัน รูปที่ยังไม่ถึงพร้อมกิจทั้งสองอย่าง ชื่อว่ารูปอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง รูปในขณะกิจของตน ชื่อว่ารูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่ขณะกิจของตนนั้น ชื่อว่ารูปอดีต รูปในภายหลังขณะกิจของตน ชื่อว่ารูปอนาคต. ก็ในนิเทศแห่งรูปหมวดอดีตติกะนี้ กถาแสดงขณะเป็นต้นเท่านั้น เป็นกถาไม่มีปริยายอ้อมค้อม. กถาที่เหลือยังมีปริยายอ้อมค้อม. ในกถาเหล่านั้น กถาที่ไม่มีปริยายอ้อมค้อมทรงประสงค์เอาแล้วในที่นี้. แม้บทนิเทศแห่งรูปหมวดอัชฌัตตทุกะ ก็มีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลัง ในนิเทศแห่งธรรมหมวดอัชฌัตตติกะนั่นแล. รูปหยาบเป็นต้น มีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในวรรณนาแห่งรูปกัณฑ์เหมือนกัน.

นิเทศรูปหมวดทุกะ

[๖] จะกล่าวในนิเทศรูปหมวดทุกะต่อไป. คำว่า **เตสํ เตสํ สตฺตานํ** (ของสัตว์นั้น ๆ) เป็นฉัฏฐีวิภัตติ เป็นไปในสัตว์มาก. ที่จริง พระพุทธเจ้าผู้ตรัสอยู่ตลอดวันก็ตาม

ตลอดแสนกัปก็ตาม เมื่อจะตรัสคำว่า ของสัตว์แม้อื่น ๆ แม้อื่น ๆ จะพึงตรัสพระดำรัสเท่านี้ (ว่าของสัตว์นั้น ๆ) เท่านั้น. ด้วยประการนี้ พระศาสดาเมื่อจะทรงกำหนดถือเอาสัตว์อย่างไม่มีส่วนเหลือด้วยสองบทเท่านั้น จึงตรัสว่า **เตสํ เตสํ สตฺตานํ.** ก็ด้วยพระดำรัสเท่านี้ ย่อมเป็นอันสำเร็จการแสดงสัตว์อื่น ๆ แม้ทุกบท. บทว่า **อุณฺณาตึ** แปลว่า ที่เขาดูหมิ่น. บทว่า **อวมญฺญาตึ** แปลว่า ที่เขารู้จักกันอย่างข่ม ๆ คือ ที่ไม่ประกาศว่ารูปบ้าง. บทว่า **ที่เขาชัง** โดยอรรถว่า ที่เขาเหวี่ยง ที่เขาทิ้ง ด้วยอรรถว่าเป็นรูปที่ใคร ๆ ไม่พึงถือเอา. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ที่เขาเกลียด บ้าง. บทว่า **ที่เขาตำหนิ** คือ ที่เขาตำหนิด้วยวจีว่าประโยชน์อะไรด้วยรูปนี้. บทว่า **ที่เขาไม่สนใจ** คือ ไม่ใช่ที่เขาเคารพ. บทว่า **ทราม** คือ ลามก. บทว่า **หีนมตึ** แปลว่า ที่เขารู้ว่าทราม คือ ที่เขาจัดเป็นรูปลามกแล้วรู้จักกัน. บทว่า **ที่สมมติกันว่าทราม** คือ ที่เขาสมมติกันในโลกว่าเป็นรูปทราม. หรือที่พวกคนทรามรู้กันดีเหมือนคูถที่สัตว์จำพวกมีคูถเป็นภักษารู้กันดีฉะนั้น. บทว่า **ที่เขาไม่ปรารถนา** คือ ที่ไม่เป็นที่รัก. หรือที่เขาไม่แสวงหาเพื่อต้องการจะได้. แม้ถ้าใคร ๆ จะพึงแสวงหารูปที่เขาไม่ปรารถนานั้น ก็จงแสวงหาไปเถิด แต่บท (ว่า ที่เขาไม่ปรารถนา) นั่นแล เป็นชื่อของอารมณ์นี้. บทว่า **อกนฺตึ** แปลว่า ที่เขาไม่ใคร่ หรือ ที่ไม่มีสิริ. บทว่า **ที่ไม่น่าพึงใจ** คือ ที่ไม่เอิบอาบในใจ. จริงอยู่ อารมณ์เช่นนั้น ย่อมไม่เอิบอาบในใจ. อีกอย่างหนึ่ง. ตั้งวิเคราะห์ว่า **มนํ อปฺปายติ วฑฺเฒตีติ มนาปํ** อารมณ์ใดยังใจให้เอิบอาบ คือ ให้เจริญ เหตุนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่า **มนาป** อันยังใจให้เอิบอาบ **น มนาปํ อมนาปํ** รูปมิใช่อารมณ์ที่ยังใจให้เอิบอาบชื่อว่า **อมนาป** มิใช่อารมณ์ที่ยังใจให้เอิบอาบ.

อีกนัยหนึ่ง — รูปชื่อว่า **ที่เขาไม่ปรารถนา** เพราะเว้นจากสมบัติ. รูปที่เขาไม่ปรารถนานั้น ได้แก่ รูปที่มีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน ในจำพวกรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียว. รูปชื่อว่า **ที่เขาไม่ใคร่** เพราะไม่ใช่เป็นเหตุแห่งสุข. รูปชื่อว่า **ที่ไม่น่าพึงใจ** เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์. คำว่า **รูปทั้งหลาย เสียงทั้งหลาย** เป็นต้นนี้ เป็นคำแสดงสภาวะของรูปทรามนั้น. จริงอยู่. พระผู้มีพระภาคได้ทรงจำแนกกามคุณทั้งห้าที่เขาไม่ปรารถนาด้วย

อำนาจเป็นรูปเกิดแต่อกุศลกรรม ไว้ในบทนี้. เพราะรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ย่อมไม่มีชื่อเป็นรูปที่เขาไม่ปรารถนา ทั้งหมดเป็นรูปที่เขาปรารถนากันทั้งนั้น.

พึงทราบนิเทศแห่งบทว่าประณีต โดยนัยเป็นปฏิปักษ์ต่อคำที่ข้าพเจ้ากล่าวมา. ก็ในบทนี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงจำแนกกามคุณทั้งห้าที่เขาปรารถนากัน ด้วยอำนาจเป็นรูปเกิดแต่กุศลกรรม. เพราะรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ย่อมไม่มีชื่อเป็นรูปที่เขาไม่ปรารถนา ทั้งหมดเป็นรูปที่เขาปรารถนากันทั้งนั้น. ก็ในรูปที่เกิดแต่กรรมทั้งหลาย ฉันใด แม้ในจำพวกรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ก็ฉันนั้น ย่อมมีความเป็นรูปที่เขาปรารถนาและที่เขาไม่ปรารถนาเช่นเดียวกัน. ด้วยอาการนี้ พึงทราบว่า ในทุกะนี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงจำแนกเฉพาะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้แล้ว. นี้เป็นกถาแสดงอรรถอันสมกันของท่านอาจารย์ทั้งหลายก่อน. ส่วนอาจารย์วิตัณฑวาทีกล่าวแล้วว่า "ขันธ์ชื่อว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ อันพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้จำเพาะอย่างหนึ่งโดยเฉพาะไม่มี พระองค์ได้ตรัสด้วยอำนาจความชอบใจของสัตว์นั้น ๆ ดังที่ตรัสไว้ว่า 'ดูกรมหาบพิตร อาตมภาพกล่าวคำมีบทว่า ที่น่าพึงใจเป็นที่สุด ในกามคุณทั้งห้า แต่รูปนั้น ๆ ย่อมเป็นที่น่าพึงใจสำหรับคนบางคน เป็นที่ไม่น่าพึงใจสำหรับคนบางคน อนึ่ง เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น ๆ ย่อมเป็นที่น่าพึงใจสำหรับคนบางคน เป็นที่ไม่น่าพึงใจสำหรับคนบางคน.'[๑] ด้วยพระพุทธดำรัสอย่างนี้ เพราะบุคคลคนหนึ่งย่อมชอบใจยินดียิ่งรูปเป็นต้นนั้นนั่นแล ย่อมให้ความโลภเกิดขึ้นในรูปเป็นต้นนั้นได้ แต่อีกคนหนึ่งย่อมโกรธขัดเคืองรูปเป็นต้นนั่นเอง ย่อมให้โทสะเกิดขึ้นในรูปเป็นต้นนั้นได้ รูปเป็นต้นนั้น ย่อมเป็นที่ปรารถนา ที่รักใคร่ น่าพึงใจสำหรับบุคคลบางคน เป็นที่ไม่ปรารถนา ไม่รักใคร่ ไม่น่าพึงใจ สำหรับบุคคลบางคน และบุคคลคนหนึ่งย่อมถือรูปเป็นต้นนี้โดยส่วนเบื้องขวา (ยกย่อง) ว่า 'เป็นสิ่งที่ตนปรารถนา รักใคร่ น่าพึงใจ' แต่อีกคนหนึ่งถือโดยส่วนเบื้องซ้าย (รังเกียจ) ว่า 'เป็นสิ่งที่ตนไม่ปรารถนา ไม่รักใคร่ ไม่น่าพึงใจ' ฉะนั้น ขันธ์ชื่อว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์อันพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้จำเพาะอย่างหนึ่งโดยเฉพาะจึงไม่มี. ความจริง แม้การเกิดขึ้นก็ย่อมเป็นที่ปรารถนา รักใคร่

---

๑. สำ. สฬา. ๑๕/๑๑๗

น่าพึงใจ สำหรับชาวบ่จจันตประเทศทั้งหลาย แต่เป็นที่เกลียดชังยิ่งสำหรับชาวมัธยมประเทศ อนึ่ง เนื้อนกยูงเป็นต้น ย่อมเป็นที่ปรารถนาของชาวมัธยมประเทศนั้น แต่มันเป็นที่น่าเกลียดชังยิ่งของชาวบ่จจันตประเทศนอกนี้" ดังนี้.

พึงถามอาจารย์วิตัณฑวาทีนั้นว่า "ก็ท่านกล่าวว่า อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ชื่อเป็นอารมณ์อันพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้จำเพาะอย่างหนึ่งโดยเฉพาะย่อมไม่มีหรือ?" อาจารย์นั้นตอบว่า "ถูกแล้ว เรากล่าวว่าไม่มี". พึงตั้งปัญหาเช่นนั้นแลอีกจนครบ ๓ ครั้ง แล้วถามต่อไปว่า "ชื่อว่าพระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐารมณ์". อาจารย์นั้นเมื่อรู้อยู่จักตอบว่า "เป็นอิฏฐารมณ์". แม้ถ้าไม่ตอบ ก็จงอย่าตอบ แต่พระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์ส่วนเดียวเท่านั้น. พึงกล่าวต่อไปว่า "ก็ท่านปรารถนาความข้อนี้ว่าบุคคลคนหนึ่งเมื่อมีคนกล่าวคุณของพระนิพพานอยู่ โกรธแล้วถามว่า 'ท่านกล่าวคุณของพระนิพพาน ในพระนิพพานนั้นมีข้าวน้ำ มีระเบียบ ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอนและเครื่องนุ่งห่ม มีกามคุณทั้งห้าสำเร็จพร้อมหรือ?' เมื่อผู้นั้นตอบว่า 'ไม่มี' จึงกล่าวว่า 'อย่าเลย เรื่องพระนิพพานสำหรับท่าน' เมื่อผู้นั้นกล่าวคุณของพระนิพพานอยู่ต่อไป ก็โกรธแล้วอุดหูทั้งสองเสียดังนี้มิใช่หรือ? และด้วยอำนาจความข้อนี้ พระนิพพานจะชื่อว่าเป็นอนิฏฐารมณ์ในวาทะของท่านก็ตาม แต่ใคร ๆ ไม่พึงถือเอาพระนิพพานนี้อย่างนี้ เพราะบุคคลที่กล่าวนี้ ย่อมกล่าวด้วยสัญญาอันวิปริต ความจริงอารมณ์นั้นนั่นแลเป็นที่ปรารถนาสำหรับบางคน เป็นที่ไม่ปรารถนาสำหรับบางคน ด้วยสัญญาวิปลาส. ก็อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์อันพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้จำเพาะอย่างหนึ่งโดยเฉพาะมีอยู่" ดังนี้. ถามว่า "ทรงจำแนกด้วยอำนาจใคร?". ตอบว่า "ด้วยอำนาจสัตว์มีภาวะปานกลาง". จริงอยู่ อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจชนชั้นใหญ่ยิ่งเช่น พระเจ้ามหาสมมตราช พระเจ้ามหาสุทัศนราช และพระเจ้าธรรมาโสกราช เป็นต้น เพราะชนชั้นใหญ่ยิ่งเหล่านั้น ย่อมมีอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจแม้สำเร็จบินทิพย์ปรากฏ. มิได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจแม้ชนชั้นตกยากอย่างยิ่งผู้หาข้าวน้ำได้ยาก

เพราะสำหรับชนชั้นตกยากอย่างยิ่งเหล่านั้น แม้แต่เมล็ดข้าวปลายเกรียน แม้แต่รสของเนื้อเน่า ๆ ก็เป็นอาหารอร่อยยิ่งเช่นอมฤตรส. แต่พระองค์ทรงจำแนกแล้วด้วยอำนาจชนชั้นกลาง เช่น หัวหน้าหมู่ มหาอำมาตย์ เศรษฐี กฎุมพี และพ่อค้า เป็นต้น ผู้ได้อิฏฐารมณ์ตามคราว ได้อนิฏฐารมณ์ตามคราว. เพราะชนชั้นกลางเช่นนี้ย่อมอาจจะกำหนดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ได้.

แต่พระติปิฎกจูฬาภยเถระกล่าวไว้ว่า "ชื่นชื่อว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ท่านกำหนดด้วยอำนาจวิบากจิตอย่างเดียว ไม่ใช่กำหนดด้วยอำนาจชวนจิต อันชวนจิตย่อมกำหนัดย่อมขัดเคือง ในอิฏฐารมณ์เดียวกันได้ ย่อมกำหนัด ย่อมขัดเคืองในอนิฏฐารมณ์เดียวกันได้ด้วยสัญญาวิปลาส" ดังนี้. ก็อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ จะกำหนดได้โดยส่วนเดียวด้วยอำนาจวิบากจิตเท่านั้น. เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะลวงวิบากจิตได้. ถ้าอารมณ์เป็นอารมณ์ที่ปรารถนา ย่อมเกิดจิตที่เป็นวิบากของกุศล ถ้าเป็นอารมณ์ที่ไม่ปรารถนา จะเกิดจิตที่เป็นวิบากของอกุศลแล. ความจริง ถึงแม้พวกมิจฉาทิฏฐิแลเห็นพระพุทธเจ้าหรือพระสงฆ์ หรืออารมณ์อย่างโอพารมีเจดีย์ใหญ่เป็นต้น แล้วปิดตาเสีย ถึงความโทมนัส พึงเสียงแสดงธรรมแล้วอุดหูเสีย ถึงความโทมนัส, กระนั้น จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น ของพวกมิจฉาทิฏฐินั้น ก็ย่อมเป็นวิบากของกุศลแท้.

ถึงแม้สุกรที่กินคูถเป็นต้น สูดกลิ่นคูถแล้ว เกิดความโสมนัสว่าจะได้เคี้ยวกินคูถกระนั้น มันก็มีจักขุวิญญาณในกาลเห็นคูถ ฆานวิญญาณในกาลสูดกลิ่นคูถ และชิวหาวิญญาณในกาลลิ้มรสคูถ เป็นวิบากของอกุศลแท้ สุกรที่ถูกมัดให้นอนบนที่นอนอันประเสริฐ ย่อมร้องลั่น แต่มันมีความโทมนัสเกิดเฉพาะในชวนจิตเท่านั้นด้วยสัญญาวิปลาส กายวิญญาณของมันเป็นวิบากของกุศลแท้. เพราะเหตุไร ? เพราะอารมณ์เป็นอิฏฐารมณ์.

อนึ่ง พึงทราบความเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์แม้ด้วยอำนาจทวาร. ความจริงกลละ (คือมวนละเอียด) ของคูถ มีสัมผัสเป็นสุขย่อมเป็นอนิฏฐารมณ์ทางจักขุทวารและฆานทวาร แต่เป็นอิฏฐารมณ์ทางกายทวาร. สำหรับพระเจ้าจักรพรรดิผู้ถูกโบยด้วยแก้วมณีและถูกทำให้สะดุ้ง

บนหลาวทองคำ แก้วมณีและหลาวทองคำย่อมเป็นอิฏฐารมณ์ทางจักขุทวาร เป็นอนิฏฐารมณ์ทางกายทวาร. เพราะเหตุไร ? เพราะให้เกิดทุกข์ใหญ่หลวง. ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบว่าท่านกำหนดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ด้วยวิบากจิตเท่านั้นโดยส่วนเดียว.

ในคำว่า **ตึ ตึ วา ปน** นี้ ไม่พึงดูนัยที่มีข้างต้น. เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงกระจายอารมณ์ที่พึงใจโดยสมมติ แต่ทรงกระจายอารมณ์ที่พึงใจโดยบุคคล ฉะนั้น จึงควรเทียบเคียง ๆ ด้วยอำนาจ **ตึตึวาปนกนัย**[๑] เท่านั้น กล่าวข้อที่ทรามและประณีตนั่นแล. จริงอยู่ รูปของพวกสัตว์นรก ชื่อว่าเป็นรูปทรามถึงขั้นต่ำสุด เพราะเทียบเคียงรูปของพวกสัตว์นรกนั้น รูปของนาคและครุฑในพวกสัตว์เดียรฉาน ชื่อว่ารูปประณีต. แต่รูปของนาคและครุฑนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของนาคและครุฑนั้น รูปของพวกเปรต ชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกเปรตนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกเปรตนั้น รูปของชาวชนบท ชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของชาวชนบทนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของชาวชนบทนั้น รูปของพวกผู้ปกครองบ้าน ชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกผู้ปกครองบ้านนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกผู้ปกครองบ้านนั้น รูปของพวกเจ้าในชนบทชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกเจ้าในชนบทนั้น ก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกเจ้าในชนบทนั้น รูปของพวกพระราชาในประเทศชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกพระราชาในประเทศนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกพระราชาในประเทศนั้น รูปของพระเจ้าจักรพรรดิ ชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพระเจ้าจักรพรรดินั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพระเจ้าจักรพรรดินั้น รูปของพวกภุมเทวดา ชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกภุมเทวดานั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกภุมเทวดานั้น รูปของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชชื่อว่ารูปประณีต. แม้รูปของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชนั้นก็เป็นรูปทราม. เพราะเทียบเคียงรูปของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชนั้นรูปของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ชื่อว่ารูปประณีต ฯลฯ ก็เพราะเทียบเคียงรูปของพวกเทวดาชั้นสุทัสสีนั้น รูปของพวกเทวดาชั้นอกนิฏฐกะชื่อว่ารูปประณีตถึงขั้นสูงสุด.

---

๑. ตึตึวาปนกนัย หมายถึงนัยที่สรุปกล่าวในเรื่องนั้น ๆ นอกเหนือจากที่กล่าวข้างต้น.

นิเทศรูปหมวดทุรทุกะ

[๗] จะกล่าวในนิเทศรูปหมวดทุรทุกะต่อไป **อิตถินทรีย์** เป็นต้นพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้แล้วข้างต้นแล. ก็ในทุกะหมวดนี้ พระองค์ตรัสรูปละเอียดว่า **เป็นรูปไกล** เพราะเป็นรูปที่แทงตลอดได้ยากโดยลักษณะ ด้วยอรรถว่ากำหนดถือเอาได้ยาก. ตรัสรูปหยาบว่า **เป็นรูปใกล้** เพราะเป็นรูปที่แทงตลอดได้ง่ายโดยลักษณะ ด้วยอรรถว่ากำหนดถือเอาได้ง่าย. พระองค์มิได้ทรงกำหนดคำว่า **"นี้เรียกว่ารูปไกล"** ไว้ แม้ในฐานะที่ทรงกำหนดรูปมีกวฬิงการาหารเป็นที่สุดนั่นแล. เพราะเหตุไร? เพราะที่ชื่อว่ารูปไกลมี ๒ อย่าง คือไกลโดยลักษณะ ๑ ไกลโดยโอกาส ๑. ใน ๒ อย่างนั้น พระองค์มิได้ตรัสคำว่า ชื่อว่ารูปไกล ไว้โดยลักษณะ. ฐานะที่ทรงกำหนดรูปมีกวฬิงการาหารเป็นที่สุดนั้น พระองค์พึงตรัสไว้โดยโอกาส เพราะฉะนั้น จึงมิได้ตรัสคำว่า ชื่อว่ารูปไกล ไว้ด้วย. พระองค์มิได้ทรงกำหนดเพื่อจะทรงแสดงรูปหยาบว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสเลย จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **ยं วา ปนญฺญมฺปิ** ก็หรือว่า รูปแม้อื่นใด ดังนี้. นัยแม้ในนิเทศบทว่าใกล้ ก็เช่นนี้เหมือนกัน. บทว่า **อนาสนฺเน** ในคำเป็นอาทินั้น แปลว่า ในที่ไม่ใกล้เคียง. บทว่า **อนุปกฏฺเฐ** แปลว่า ในที่ไม่ใกล้ชิด. บทว่า **ทูเร** แปลว่า ในที่ไกล. บทว่า **อสนฺติเก** แปลว่า ในที่ไม่ใช่ใกล้. คำว่า **นี้เรียกว่ารูปไกล** โดยอรรถว่า นี้ คือ รูปละเอียด ๑๕ อย่าง เรียกว่า รูปไกลโดยลักษณะ. ส่วนรูปหยาบ ๑๐ อย่าง เรียกว่ารูปไกลโดยโอกาส ด้วยอำนาจเยวาปนกนัย. นิเทศบทว่าใกล้ มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

คำว่า **นี้เรียกว่ารูปใกล้** โดยอรรถว่า นี้ คือ รูปหยาบ ๑๐ อย่าง เรียกว่า รูปใกล้โดยลักษณะ. ส่วนรูปละเอียด ๑๕ อย่าง เรียกว่า รูปใกล้โดยโอกาส ด้วยอำนาจเยวาปนกนัย. ถามว่า ก็รูปที่ชื่อว่าใกล้ด้วยอำนาจโอกาส ตั้งแต่แค่ไหน ที่ชื่อว่าไกลตั้งแต่แค่ไหน? ตอบว่า สำหรับบุคคลที่พูดอยู่ด้วยถ้อยคำปรกติ มี ๑๒ ศอก ชื่อว่าอุปจารการพึง. รูปส่วนในอุปจารการพึงนั้น ชื่อรูปใกล้ ที่พ้นไป ชื่อรูปไกล. ในเรื่องรูปไกลรูปใกล้นั้น รูปละเอียดที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกล แม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส. แต่ที่มีอยู่ในที่ใกล้ ชื่อว่าเป็นรูปใกล้โดยโอกาสอย่างเดียว หาชื่อว่าเป็นรูปใกล้โดยลักษณะไม่. รูปหยาบที่มีอยู่ในที่ใกล้ ชื่อว่าเป็นรูป

ใกล้ แม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส. ที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสอย่างเดียว. หาชื่อว่าเป็นรูปไกลโดยลักษณะไม่.

ในคำว่า **ตี ตำ วา ปน** ก็หรือว่า พึงเทียบเคียง ๆ รูปนั้น ๆ แล้ว นี้ ไม่พึงดูนัยที่มีข้างต้น. เพราะข้างต้นพระผู้มีพระภาคทรงกระจายรูปไป. แต่ในที่นี้มิได้ทรงกระจายรูปไกลโดยลักษณะ. ทรงกระจายเฉพาะรูปไกลโดยโอกาสเท่านั้น. ความจริงในที่นี้ทรงเทียบเคียง ๆ แสดงรูปไกลและรูปใกล้ไว้ ดังจะกล่าวต่อไป รูปของตน ชื่อว่ารูปใกล้ ๆ รูปของคนอื่น แม้ที่อยู่ภายในท้อง ก็ชื่อว่ารูปไกล. รูปของคนอื่นที่อยู่ภายในท้อง ชื่อว่ารูปใกล้. ที่อยู่ข้างนอก ชื่อว่ารูปไกล. รูปของคนอื่นที่นอนเตียงเดียวกัน ชื่อว่ารูปใกล้. รูปของคนอื่นที่ยืนอยู่นอกหน้ามุข ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในบริเวณ ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกบริเวณ ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในสังฆาราม ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกสังฆาราม ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในรัชสีมา. ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกสีมา ชื่อว่ารูปไกล. รูปภายในเขตบ้าน ชื่อว่ารูปใกล้, รูปในภายนอกเขตบ้าน ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในชนบท ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกชนบทชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในรัชสีมา ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกรัชสีมา ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในสมุทร ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกสมุทร ชื่อว่ารูปไกล. รูปในภายในจักรวาฬ ชื่อว่ารูปใกล้. รูปในภายนอกจักรวาฬ ชื่อว่ารูปไกล ฉะนี้.

นี นิเทศรูปขันธ์

๒. นิเทศเวทนาขันธ์

[๘] ในนิเทศเวทนาขันธ์เป็นต้น ข้าพเจ้าจักวรรณนาเฉพาะบทที่ไม่เคยวรรณนามาเว้นบทที่เหมือนกันอันกล่าวแล้วข้างต้นเสีย. ด้วยคำว่า **ยา กาจิ เวทนา** เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดถือเอาเวทนาที่เป็นไปในภูมิสี่. คำว่า **ได้แก่ สุขเวทนา** เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อทรงแสดงเวทนาที่ทรงแสดงไขไว้ด้วยอำนาจอดีตเป็นต้น โดยสภาวะ. สุขเวทนาในคำนั้น เป็นไปทางกายก็มี เป็นไปทางใจก็มี. ทุกขเวทนาก็เหมือนกัน. ส่วนอทุกขมสุขเวทนา

ท่านกล่าวว่า เป็นไปทางกายโดยปริยายหมายถึงกายคือปสาทรูปมีจักขุเป็นต้นก็มีเป็นไปทางใจก็มี. ในเวทนาทั้งสามนั้น เวทนาที่เป็นไปทางกายแม้ทั้งหมด เป็นกามาวจร. ทุกขเวทนาที่เป็นไปทางใจก็เหมือนกัน. ส่วนสุขเวทนา ที่เป็นไปทางใจ เป็นไปในภูมิสาม อทุกขมสุขเวทนา เป็นไปในภูมิสี่. พึงทราบว่าเวทนาแม้มีประการทั้งหมดนั้น เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ. และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น.

ใน ๒ ลักษณะนั้น เวทนาที่นับเนื่องแล้วในวิถีเดียวกัน ชวนะเดียวกัน สมาบัติเดียวกัน และเป็นไปแล้วโดยประกอบพร้อมในอารมณ์เดียวกัน ด้วยอำนาจสันตติ. ชื่อเวทนาปัจจุบัน เวทนาก่อนนั้น ชื่อ เวทนาอดีต. เวทนาภายหลัง ชื่อเวทนาอนาคต. เวทนาที่นับเนื่องในขณะทั้งสามด้วยอำนาจขณะเป็นต้น อยู่กึ่งกลางส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย และกำลังทำกิจของตนอยู่ ชื่อเวทนาปัจจุบัน. เวทนาก่อนนั้น ชื่อเวทนาอดีต. เวทนาภายหลัง ชื่อเวทนาอนาคต. นิเทศนี้พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงทำ หมายเอาความที่เวทนาเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจขณะเป็นต้น ใน ๒ ลักษณะนั้น.

นิเทศเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด

[๑๑] จะกล่าวในนิเทศเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดต่อไป — คำว่า **เวทนาที่เป็นอกุศล** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดโดยกำเนิด. คำว่า **ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ** เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยสภาพ. คำว่า **เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ** เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยบุคคล. คำว่า **เวทนาที่มีอาสวะ** เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยโลกิยะและโลกุตระ. ในเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอกุศลก่อน ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ามีความกระวนกระวาย และด้วยอรรถว่ามีทุกข์เป็นวิบาก. ที่เป็นกุศล ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าไม่มีความกระวนกระวาย และมีสุขเป็นวิบาก. ที่เป็นอพยากฤต ชื่อว่า

เป็นเวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าหมดอุตสาหะและไม่มีวิบาก. ที่เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ามีอุตสาหะ และมีวิบาก. ที่เป็นอพยากฤต ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล.

ทุกขเวทนา ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าไม่ใช่ความสำราญและทนได้โดยยาก, สุขเวทนา ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าเป็นความสำราญและทนได้ง่าย, อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าเป็นความละเอียดและประณีต. เวทนาที่ทั้งสุข ทั้งทุกข์ ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ากำเริบ และแผ่ซ่าน. ความจริง สุขเวทนาอย่างเดียวก็ย่อมกำเริบ ย่อมแผ่ซ่านไป แม้ทุกขเวทนาอย่างเดียวก็ย่อมกำเริบ ย่อมแผ่ซ่าน. เพราะสุขเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดให้สรีระทั้งสิ้นกำเริบละลิกทั่ว ชุ่มฉ่ำ มัวเมา ปรารถนา ดุจเอาหม้อน้ำเย็นรดอยู่. ทุกข์เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดดุจใส่ภาชนะร้อน ๆ ไว้ภายใน เอาคบเพลิงหญ้าเผาข้างนอกอยู่. ส่วนอทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด โดยนัยที่กล่าวแล้ว. ก็เวทนาของผู้ที่ไม่เข้าสมาบัติ ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ เพราะบุคคลนั้นเป็นคนพั่งช่านในอารมณ์ต่าง ๆ. เวทนาของผู้เข้าสมาบัติแล้ว ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุที่บุคคลนั้นประพฤติในนิมิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเท่านั้น. เวทนาที่มีอาสวะ ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ เพราะเหตุที่เกิดอาสวะ. ธรรมดาวาระแห่งอาสวะหยาบโดยส่วนเดียว. เวทนาที่ไม่มีอาสวะ ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด โดยปริยายตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

ในนิเทศเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดนั้น อาจารย์ท่านหนึ่งไม่เป็นผู้ฉลาดในธรรมหมวดกุศลติกะเลย ทั้งไม่เป็นผู้ฉลาดในธรรมหมวดเวทนาติกะ. อาจารย์ท่านนั้นมุ่งจะรักษาหมวดกุศลติกะ แต่ทำลายหมวดเวทนาติกะ. มุ่งจะรักษาหมวดเวทนาติกะ แต่ทำลายหมวดกุศลติกะ. อาจารย์ท่านหนึ่งมุ่งจะรักษาธรรมหมวดติกะ แต่ทำลายธรรมภูมิอื่น. ท่านหนึ่งไม่ทำลาย. อย่างไร ? คือว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในหมวดเวทนาติกะว่า "เวทนาที่เป็นทั้งสุขทั้งทุกข์เป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ท่านหนึ่งคัดค้านว่าอทุกขมสุขเวทนา ไม่ใช่เป็นเวทนาละเอียดทั้งหมด เพราะอทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นกุศลก็มี

เป็นอกุศลก็มี เป็นอพยากฤตก็มี. ใน ๓ ชนิดนั้น ชนิดที่เป็นกุศลและชนิดที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาหยาบ ชนิดที่เป็นอพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นชนิดมาแล้วในพระบาลีหมวดกุศลติกะ ดังนี้. อย่างนี้ อาจารย์ท่านนั้นชื่อว่าเป็นอันรักษาหมวดกุศลติกะ แต่เป็นอันทำลายหมวดเวทนาติกะ.

แม้คำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในหมวดกุศลติกะว่า "เวทนาที่เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด" นั้น อาจารย์ท่านหนึ่งก็คัดค้านว่า เวทนาที่เป็นอพยากฤตไม่ใช่เป็นเวทนาละเอียดทั้งหมด. เพราะเวทนาที่เป็นอพยากฤตนั้น เป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ไม่ทุกข์ไม่สุขก็มี. ใน ๓ ชนิด ชนิดที่เป็นสุขและชนิดที่เป็นทุกข์ เป็นเวทนาหยาบ ชนิดที่ไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นเวทนาละเอียด. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นชนิดมาแล้วในพระบาลีหมวดเวทนาติกะ ดังนี้. อย่างนี้ อาจารย์ท่านนั้น ชื่อว่าเป็นอันรักษาหมวดเวทนาติกะ แต่เป็นอันทำลายหมวดกุศลติกะ. อนึ่ง อาจารย์ที่ไม่เหลียวแลหมวดเวทนาติกะในที่ที่ธรรมหมวดกุศลติกะมา แล้วกล่าวเวทนาที่เป็นกุศลเป็นต้นว่าเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยลักษณะแห่งธรรมหมวดกุศลติกะ ไม่เหลียวแลหมวดกุศลติกะ ในที่ที่ธรรมหมวดเวทนาติกะมา แล้วกล่าวเวทนาที่เป็นสุขเป็นต้นว่า เป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยลักษณะแห่งธรรมหมวดเวทนาติกะ ชื่อว่าไม่ทำลาย.

อนึ่ง ในคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในหมวดกุศลติกะว่า "เวทนาที่เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้นั้น อาจารย์ท่านหนึ่งย่อมกล่าวว่า เวทนาที่เป็นกุศล แม้เป็นโลกุตรเวทนา ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นวิบากโดยที่สุดแม้ที่เกิดร่วมกับวิญญาณ ๕ สองฝ่าย ก็ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด ดังนี้. อาจารย์ท่านนั้นทำโลกุตรเวทนาอันละเอียดประณีตเช่นนี้ ให้ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ทำเวทนาที่สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕ สองฝ่ายอันเป็นอเหตุกะอย่างเลวทราม ให้ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด จึงชื่อว่า มุ่งจักรักษาธรรมหมวดติกะ แต่ทำลายธรรมภูมิอื่น. อนึ่ง อาจารย์ที่กล่าวประกอบกุศลในภูมินั้น ๆ กับวิบากในภูมินั้น ๆ นั่นแล ชื่อว่าไม่ทำลาย. นัยในคำกล่าวของท่านอาจารย์นั้น ดังต่อไปนี้—

ความจริง อาจารย์ท่านนั้นเมื่อกล่าวโดยทำนองนี้ว่า ก็เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นกามาวจรวิบาก เป็นเวทนาละเอียด ที่เป็นรูปาวจรกุศล เป็นอรูปาวจรกุศล และเป็นโลกุตรกุศล เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นรูปาวจรวิบาก เป็นอรูปาวจรวิบาก และเป็นโลกุตรวิบาก เป็นเวทนาละเอียด ดังนี้ ชื่อว่าไม่ทำลาย.

แต่ **พระติปิฎกจูฬนาคเถระ** กล่าวว่า ในอกุศลไม่พึงยกชื่อว่าหยาบและละเอียดขึ้น เพราะอกุศลนั้นเป็นธรรมชาติหยาบโดยส่วนเดียวแท้ แม้ในโลกุตระก็ไม่พึงยกความหยาบและละเอียดขึ้น เพราะโลกุตระนั้นละเอียดโดยส่วนเดียว ดังนี้. นักศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย นำคำนี้มาบอกแก่พระติปิฎกจูฬาภยเถระว่า พระเถระกล่าวอย่างนี้. ฝ่ายพระติปิฎกจูฬาภยเถระกล่าวแล้วว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสพระอภิธรรมแล้ว ในที่มาของบทหนึ่งก็ดี สองบทก็ดี ชื่อว่ามิได้ประทานนัยไว้ในฐานะที่ควรจะประทานนัย ย่อมไม่มี ชื่อว่ามิได้ทรงกระทำนัยไว้ในฐานะที่ควรจะกระทำนัย ย่อมไม่มี. ก็ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เที่ยวพูดว่า 'อาตมาเป็นอาจารย์' เมื่อจะยกความหยาบและละเอียดขึ้นในอกุศล ย่อมรังเกียจ. แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ทรงยกความหยาบและละเอียดขึ้นแล้วแม้ในโลกุตระ" ดังนี้. ก็แหละครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว จึงได้นำพระสูตรนี้มาว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในปฏิปทาสี่นั้น ปฏิปทาที่ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้ช้านี้ เรียกได้ว่าเป็นปฏิปทาเลวด้วยเหตุสองแล คือ เพราะความลำบาก ๑ เพราะความรู้ช้า ๑" ดังนี้. ความจริง ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสปฏิปทาสี่ให้ระคนด้วยโลกิยะและโลกุตระ

ในคำว่า **ตตฺถ วา ปน** นี้ ไม่พึงดูนัยข้างต้น. พึงกล่าวด้วยอำนาจ **ตตฺถวาปนกนัย** อย่างเดียว. ดังจะกล่าวต่อไป เวทนาที่เป็นอกุศลมี ๒ อย่าง คือ เป็นอกุศลสหรคตด้วยโลภะ ๑ สหรคตด้วยโทสะ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ที่เป็นอกุศลสหรคตด้วยโทสะ เป็นเวทนาหยาบ สหรคตด้วยโลภะ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นอกุศลสหรคตด้วยโทสะก็มี ๒ อย่าง คือ ชนิดเที่ยงและไม่เที่ยง. ใน ๒ อย่างนั้น ชนิดเที่ยง เป็นเวทนาหยาบ ชนิดไม่เที่ยง เป็นเวทนาละเอียด. แม้ชนิดเที่ยงที่ตั้งอยู่ตลอดกัป ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่ไม่ตั้งอยู่ตลอดกัป ก็เป็นเวทนาละเอียด, แม้ที่ตั้งอยู่ตลอดกัป ชนิดเป็นอสังขาริก ก็เป็นเวทนาหยาบ ส่วนชนิดเป็นสสังขาริก เป็นเวทนา

ละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นอกุศลสหรคตด้วยโลภะ ก็มี ๒ อย่าง คือ สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๑ พรากจากทิฏฐิ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ที่เป็นอกุศลสัมปยุตด้วยทิฏฐิ เป็นเวทนาหยาบ ที่พรากจากทิฏฐิ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นอกุศลสัมปยุตด้วยทิฏฐิ ชนิดเที่ยง ก็เป็นเวทนาหยาบ ชนิดไม่เที่ยง เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่สัมปยุตด้วยทิฏฐินั้น ชนิดเป็นอสังขาริก ก็เป็นเวทนาหยาบ ชนิดเป็นสสังขาริก เป็นเวทนาละเอียด.

ว่าโดยสังเขป เวทนาใดถึงอกุศลแล้วให้วิบากมาก เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากน้อย เป็นเวทนาละเอียด. ส่วนเวทนาที่ถึงกุศลแล้ว มีวิบากน้อย เป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบากมาก เป็นเวทนาละเอียด. ในกุศลสี่อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นรูปาวจรกุศล เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นรูปาวจรกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอรูปาวจรกุศล เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นอรูปาวจรกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นโลกุตรกุศลเป็นเวทนาละเอียด. นี้นัยโดยไม่ต่างกันในภูมิทั้งสี่ก่อน.

ส่วนนัยโดยต่างกัน ดังต่อไปนี้ — เวทนาที่เป็นกามาวจร มี ๓ อย่างด้วยอำนาจที่สำเร็จด้วยทานศีลและภาวนา. ใน ๓ อย่างนั้น เวทนาที่สำเร็จด้วยทานเป็นเวทนาหยาบ ที่สำเร็จด้วยศีลเป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่สำเร็จด้วยศีลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่สำเร็จด้วยภาวนา เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่สำเร็จด้วยภาวนานั้น ก็มี ๒ อย่าง คือ เป็นทุเหตุกะ ๑ ติเหตุกะ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ที่เป็นทุเหตุกะ เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นติเหตุกะ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นติเหตุกะก็มี ๒ อย่าง โดยประเภทเป็นสสังขาริกและอสังขาริก. ใน ๒ อย่างนั้น ประเภทสสังขาริก เป็นเวทนาหยาบ ประเภทอสังขาริก เป็นเวทนาละเอียด. ในรูปาวจรกุศล เวทนาที่เป็นปฐมฌานกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นทุติยฌานกุศล เป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ เวทนาที่เป็นจตุตถฌานกุศล เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่จตุตถฌานกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอากาสานัญจายตนกุศล เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นอากาสานัญจายตนกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนกุศล เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา

เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เกิดร่วมกับวิบัสสนานั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดร่วมกับโสดาบัตติมรรค เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เกิดร่วมกับโสดาบัตติมรรคนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ฯ ล ฯ เวทนาที่เกิดร่วมกับอรหัตมรรค เป็นเวทนาละเอียด

ในวิบากสี่อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิบาก เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิบากนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นโลกุตรวิบาก เป็นเวทนาละเอียด. อย่างนี้นัยโดยไม่ต่างกันก่อน.

ส่วนนัยโดยต่างกัน ดังต่อไปนี้—เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากเป็นอเหตุกะก็มี เป็นสเหตุกะก็มี. แม้ที่เป็นสเหตุกะ ก็เป็นชนิดทุเหตุกะก็มี ชนิดติเหตุกะก็มี. ในเวทนาเป็นกามาวจรวิบากนั้น ที่เป็นอเหตุกะ เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกะ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นสเหตุกะนั้น ชนิดทุเหตุกะ เป็นเวทนาหยาบ ชนิดติเหตุกะ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ในชนิดติเหตุกะนั้น ประเภทสสังขาริก เป็นเวทนาหยาบ ประเภทอสังขาริก เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นปฐมฌานวิบาก เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นทุติยฌานวิบาก เป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ ที่เป็นจตุตถฌานวิบาก เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นจตุตถฌานวิบากนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอากาสานัญจายตนวิบาก เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นอากาสานัญจายตนวิบากนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก เป็นเวทนาละเอียด แม้ที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนวิบากนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นโสดาบัตติผลเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นโสดาบัตติผลนั้นก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นสกทาคามิผล เป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ เวทนาที่เป็นอรหัตผล เป็นเวทนาละเอียด.

ในพวกกิริยาทั้งสามภูมิ เวทนาที่เป็นกามาวจรกิริยา เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรกิริยา เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรกิริยานั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอรูปาวจรกิริยา เป็นเวทนาละเอียด. อย่างนี้ นัยโดยไม่ต่างกันก่อน. ส่วนนัยโดยต่างกัน ดังต่อไปนี้—ในกามาวจรกิริยาที่พระผู้มีพระภาคทรงกระจายไว้ด้วยอำนาจเป็นอเหตุกะเป็นต้น เวทนาที่เป็นอเหตุกกิริยา เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกกิริยาเป็น

เวทนาละเอียด, แม้ที่เป็นสเหตุกกิริยานั้น ชนิดทุเหตุกะ เป็นเวทนาหยาบ ชนิดติเหตุกะ เป็นเวทนาละเอียด. แม้ในชนิดติเหตุกะนั้น ประเภทสสังขาริก เป็นเวทนาหยาบ ประเภทอสังขาริก เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในปฐมฌาน เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นกิริยาในทุติยฌาน เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นกิริยาในทุติยาฌานนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นกิริยาในตติยฌาน เป็นเวทนาละเอียด. ฯ ล ฯ ที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอากาสานัญจายตนกิริยาเป็นเวทนาละเอียด ฯ ล ฯ ที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาใดหยาบ เวทนานั้น เป็นเวทนาทราม เวทนาใดละเอียด เวทนานั้นเป็นเวทนาประณีต.

นิเทศเวทนาหมวดทูรทุกะ

[๑๓] จะกล่าวในนิเทศเวทนาหมวดทูรทุกะต่อไป—เวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่า เวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอพยากฤต ด้วยอรรถว่าปราศจากความมีส่วนเสมอกันและเพราะปราศจากความเกี่ยวข้องกัน. พึงทราบความเป็นเวทนาไกลในบททั้งปวง โดยนัยนี้. ก็ถ้าแม้ว่า คน ๓ จำพวก ผู้พร้อมพรั่งด้วยเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น และพร้อมพรั่งด้วยทุกขเวทนาเป็นต้น เป็นผู้นั่งบนเตียงเดียวกัน เวทนานั้นแม้ของคนทั้ง ๓ จำพวกนั้น ก็ชื่อว่าเวทนาไกลนั่นแล ด้วยอรรถว่าปราศจากความมีส่วนเสมอกัน และเพราะปราศจากความเกี่ยวข้องกัน. นัยแม้ในบุคคลผู้พร้อมพรั่งด้วยเวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน. ส่วนเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่าเวทนาใกล้ ด้วยอรรถว่ามีส่วนเสมอและอันบุคคลเห็นสมกับด้วยเวทนาที่เป็นอกุศล. พึงทราบความเป็นเวทนาใกล้ในบททั้งปวงโดยนัยนี้. ก็ถ้าแม้ว่า ในคน ๓ จำพวกผู้พร้อมพรั่งด้วยเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น คนหนึ่งเกิดในกามภพ คนหนึ่งเกิดในรูปภพ คนหนึ่งเกิดในอรูปภพไซร้ เวทนานั้น ๆ แม้ของคนทั้ง ๓ จำพวกนั้น ก็ชื่อว่าเวทนาใกล้นั่นแล ด้วยอรรถว่ามีส่วนเสมอกันและอันบุคคลเห็นสมกัน. นัยแม้ในบุคคลผู้พร้อมพรั่งด้วยเวทนาที่เป็นกุศลเป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ในคำว่า **ตัตถ วา ปน** นี้ อย่าตูนัยข้างต้น พึงกล่าวด้วยอำนาจตัตถวาปนกนัยนั่นแล. และเมื่อจะกล่าว ไม่พึงยกเวทนาใกล้เสียจากเวทนาไกล. แต่พึงยกเวทนาไกลจากเวทนาใกล้. ดังจะกล่าวต่อไป เวทนาที่เบื็นอกุศลมี ๒ อย่าง คือ สหรคตด้วยโลภะ ๑ สหรคตด้วยโทสะ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น เวทนาที่เบื็นอกุศลสหรคตด้วยโลภะ ชื่อว่าเวทนาใกล้ต่อเวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ ชื่อว่าเวทนาไกลจากเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ. เวทนาที่เบื็นอกุศลสหรคตด้วยโทสะ ชื่อว่าเวทนาใกล้ต่อเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ ชื่อว่าเวทนาไกลจากเวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ. แม้ที่สหรคตด้วยโทสะชนิดเที่ยง ก็ชื่อเวทนาใกล้ต่อเวทนาชนิดเที่ยงแล. ชนิดไม่เที่ยงก็อย่างนั้น. พึงทราบว่าเวทนาส่วนหนึ่ง ๆ ชื่อเวทนาใกล้ต่อเวทนาส่วนนั้น ๆ นั่นแล เวทนานอกนี้ชื่อเวทนาไกลจากเวทนานอกนี้ คล้อยตามเวทนาทั้งปวงประเภทเที่ยงตั้งอยู่ตลอดกัป เบื็นอสังขาริก เบื็นสสังขาริก และประเภทสัมปยุตด้วยทิฏฐิเบื็นต้น ในพวกเวทนาสหรคตด้วยโลภะเบื็นต้น ด้วยอำนาจคำที่ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้วในนิเทศเวทนาหมวดโอพาริกทุกะ แล.

นี้ นิเทศเวทนาขันธ์

๓. นิเทศสัญญาขันธ์

[๑๔] จะกล่าวในนิเทศสัญญาขันธ์ต่อไป. ด้วยคำว่า **กาจิ สญฺญา** สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้ พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดถือเอาสัญญาที่เบื็นไปในภูมิสี่. คำว่า ได้แก่ **จักขุสัมผัสสชาสัญญา** เบื็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อจะทรงแสดงสัญญาที่ทรงแสดงไขไว้ด้วยอำนาจสัญญาอดีตเบื็นต้น โดยสภาพ. สัญญาที่เกดแล้วแต่จักขุสัมผัส หรือในจักขุสัมผัส ชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาสัญญา ในคำนั้น. นัยแม้ในสัญญาที่เหลือ ก็เช่นนี้แล. ก็ในสัญญา ๖ อย่างนี้ สัญญา ๕ อย่างข้างต้น มีจักขุประสาทเบื็นต้นเบื็นวัตถุที่ตั้งอย่างเดียว. มโนสัมผัสสชาสัญญา มีหทัยวัตถุเบื็นวัตถุที่ตั้งบ้าง ไม่มีวัตถุที่ตั้งบ้าง. สัญญาแม้ทั้งหมดชื่อสัญญาเบื็นไปในภูมิสี่.

นิเทศสัญญาหมวดโอพาริกทุกะ

[๑๗] จะกล่าวในนิเทศสัญญาหมวดโอพาริกทุกะต่อไป. บทว่า **ปฏิฆสัมผัสสชา** มีวิเคราะห์ว่า สัมผัสที่ทำจักขุประสาทเบื็นต้นที่เบื็นสัปปฏิฆะให้เบื็นวัตถุที่ตั้ง แล้วปรารภรูปเบื็นต้น

ที่เป็นสัปปฏิฆะเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิฆสัมผัส. สัญญาอันเกิดแต่ปฏิฆสัมผัสหรือในปฏิฆสัมผัสนั้น ชื่อว่า **ปฏิฆสัมผัสสชาสัญญา**. แม้คำว่า จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ กายสัมผัสสชาสัญญา นี้ก็เป็นชื่อโดยวัตถุที่ตั้งของปฏิฆสัมผัสสชาสัญญานั้นเอง. แม้คำว่า รูปสัญญา ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญา นี้ก็เป็นชื่อโดยอารมณ์ของปฏิฆสัมผัสสชาสัญญานั้นเหมือนกัน. ส่วนคำว่าปฏิฆสัมผัสสชาสัญญานี้ เป็นชื่อทั้งโดยวัตถุและอารมณ์ (รวมกัน). ด้วยว่าสัญญานี้ ท่านเรียกว่า ปฏิฆสัมผัสสชาสัญญา เพราะอาศัยวัตถุที่เป็นสัปปฏิฆะ และปรารภอารมณ์ที่เป็นสัปปฏิฆะเกิดขึ้น. แม้คำว่ามโนสัมผัสสชาสัญญา ก็เป็นชื่อของปฏิฆสัมผัสสชาสัญญานี้โดยปริยายเหมือนกัน. เพราะว่า จักขุวิญญาณ ชื่อว่ามโน. สัมผัสที่เกิดกับมโนนั้น ชื่อว่า มโนสัมผัส. สัญญาเกิดแล้วในมโนสัมผัส หรือแต่มโนสัมผัสนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า มโนสัมผัสสชาสัญญา. โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็ชื่อว่า มโน เหมือนกัน. สัมผัสที่เกิดกับมโนนั้น ชื่อว่า มโนสัมผัส. สัญญาเกิดแล้วในมโน-สัมผัสหรือแต่มโนสัมผัสนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า มโนสัมผัสสชาสัญญา.

แม้คำว่า **อธิวจนสัมผัสสชาสัญญา** นี้ ก็เป็นชื่อของมโนสัมผัสสชานี้โดยปริยายเหมือนกัน. เพราะว่า ขันธ์ที่ไม่มีรูปทั้ง ๓ (คือ เวทนา สังขาร และวิญญาณ) เป็นตัวหมุนไปข้างหลังตนเอง จึงตั้งชื่อ **อธิวจนสัมผัสสชาสัญญา** แก่ตัวสัญญาที่เกิดร่วมตนได้. แต่โดยตรงแล้ว สัญญาที่เป็นไปในทวาร ๕ ชื่อ ปฏิฆสัมผัสสชาสัญญา. สัญญาที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อ อธิวจนสัมผัสสชาสัญญา. ใน ๒ อย่างนั้น สัญญาที่เป็นไปในทวาร ๕ อันใคร ๆ แม้แลดูแล้วก็อาจจะทราบได้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สัญญาหยาบ. ด้วยว่า คนทั้งหลายแลดูผู้ที่กำหนัดแล้วเข้าไปเพ่งอยู่นั่นแล ย่อมทราบได้ว่า เขากำหนัดเข้าไปเพ่งอยู่ แลดูผู้โกรธแล้วเข้าไปเพ่งอยู่นั่นแล ย่อมทราบได้ว่า เขาโกรธเข้าไปเพ่งอยู่.

ในสัญญาหยาบนั้น มีเรื่องราวดังต่อไปนี้. ได้ยินว่ามีหญิง ๒ คนนั่งกรอด้ายอยู่. ขณะที่พระภิกษุหนุ่ม ๒ รูปเที่ยวไปในบ้าน รูปหนึ่งเดินหน้าแลดูหญิงคนหนึ่ง หญิงอีกคนหนึ่งจึงถามหญิงนั้นว่า พระภิกษุหนุ่มนี้แลดูเธอเพราะเหตุไรหนอ ? นางตอบว่า พระภิกษุรูปนี้มิได้แลดูฉันด้วยจิตคิดในวิสภาคารมณ์ แต่แลดูด้วยสำคัญว่าเป็นน้องสาว. แม้เมื่อพระภิกษุหนุ่ม ๒ รูปนั้นเที่ยวไปในบ้านนั่งในโรงฉันแล้ว ภิกษุอีกรูปหนึ่งถามภิกษุรูปนั้นว่า ท่านแลดูหญิงคนนั้นหรือ ? เธอตอบว่า ครับ ผมแลดู. แลดูเพื่อประโยชน์อะไร ? เธอตอบว่า ผมแลดูหล่อนด้วยคิดว่า หล่อน

ดูคล้ายน้องสาวของผม. อย่างนี้พึงทราบว่า สัญญาที่เบื่นไปในทวาร ๕ อันใคร ๆ แม้แลดูแล้วก็อาจจะทราบได้. ก็สัญญานั้นมีปสาทรูปเบื่นวัตถุที่ตั้งนั่นแล. แต่อาจารย์บางพวกแสดงว่า เบื่นสัญญาเบื่นไปในชวนะ. สัญญาที่เบื่นไปในมโนทวาร ชื่อว่า สัญญาละเอียด เพราะเบื่นสัญญาที่บุคคลถามคนอื่นผู้แม้นั่งบนเตียงหรือบนตั่งเดียวกันแล้วกำลังคิดกำลังตรึกตรองอยู่ว่า ท่านคิดอะไร ตรึกตรองอะไร ? จึงทราบด้วยอำนาจคำตอบของบุคคลนั้น. คำที่เหลือเหมือนกับเวทนาขันธ์นั่นแล.

น นิเทศสัญญาขันธ์

๔. นิเทศสังขารขันธ์

[๒๐] จะกล่าวในนิเทศสังขารขันธ์ต่อไป. ด้วยคำว่า **เย เกจิ สงฺขารา** สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง นั้น พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดถือเอาสังขารที่เบื่นไปในภูมิสี่. คำว่า **ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา** เบื่นต้น พระองค์ตรัสเพื่อจะทรงแสดงสังขารที่แสดงไขไว้ด้วยอำนาจสังขารอดีตเบื่นต้นโดยสภาพ. บทว่า **จักขุสัมผัสสชา** เบื่นต้น มีอรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วแล. บทว่า **เจตนา** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในที่สุดข้างท้ายด้วยอำนาจเบื่นสังขารประธาน. จริงอยู่ สังขาร ๔ ที่มาแล้วในพระบาลีกับจักขุวิญญาณ โดยกำหนดมีในที่สุด ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดข้างท้าย. ในสังขาร ๔ นั้น เจตนา เบื่นประธาน เพราะเบื่นตัวปรากฏด้วยอรรถว่าประมวลมา. เพราะฉะนั้นเจตนานี้เท่านั้นพระองค์จึงทรงถือเอาแล้ว. ก็สังขารที่สัมปยุตด้วยเจตนานั้น เมื่อเจตนานั้นพระองค์ทรงถือเอาแล้ว ก็เบื่นอันทรงถือเอาด้วยทีเดียว. แม้ในที่นี้ เจตนา ๕ ข้างต้นก็มีจักขุประสาทเบื่นต้นเบื่นวัตถุที่ตั้งเหมือนกัน. มโนสัมผัสสชาเจตนามีหทัยวัตถุเบื่นวัตถุที่ตั้งบ้าง ไม่มีวัตถุที่ตั้งบ้าง. เจตนาทั้งหมดเบื่นเจตนาเบื่นไปในภูมิสี่. คำที่เหลือเบื่นเช่นเดียวกับเวทนาขันธ์นั่นแล.

ส นิเทศสังขารขันธ์

๕. นิเทศวิญญาณขันธ์

[๒๖] จะกล่าวในนิเทศวิญญาณขันธ์ต่อไป. ด้วยคำว่า **ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ** วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง นั้น พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดถือเอาวิญญาณที่เบื่นไปในภูมิสี่. คำว่า **ได้แก่**

จักขุวิญญาณ เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อจะทรงแสดงวิญญาณที่ทรงแสดงไขด้วยอำนาจวิญญาณอดีตเป็นต้น โดยสภาพ. วิญญาณเท่ามีจักขุวิญญาณเป็นต้นในคำนั้น มีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุที่ตั้งเหมือนกัน. มโนวิญญาณ มีหทัยวัตถุเป็นวัตถุที่ตั้งบ้าง ไม่มีวัตถุที่ตั้งบ้าง. วิญญาณทั้งหมดเป็นวิญญาณเป็นไปในภูมิสี่. คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับเวทนาขันธ์นั่นแล.

นิเทศวิญญาณขันธ์

๑

แสดงปกิณณกะในขันธ์ ๕

บัดนี้ พึงทราบปกิณณกะในขันธ์แม้ทั้ง ๕ โดยอาการ ๑๖ คือ โดยความปรากฏ ๑ โดยสืบเนื่องกัน ๑ โดยกำหนดกาล ๑ โดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันแต่ดับต่างขณะกัน ๑ โดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับร่วมขณะกัน ๑ โดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันและดับร่วมขณะกัน ๑ โดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับต่างขณะกัน ๑ โดยเป็นขันธ์อดีตอนาคตและปัจจุบัน ๑ โดยเป็นขันธ์ภายในและภายนอก ๑ โดยเป็นขันธ์หยาบและละเอียด ๑ โดยเป็นขันธ์ทรามและประณีต ๑ โดยเป็นขันธ์ไกลและใกล้ ๑ โดยปัจจัย ๑ โดยสมุฏฐาน ๑ โดยสภาวะสำเร็จรอบ (แต่ปัจจัย) ๑ โดยเป็นสังขตะ ๑.

พึงทราบขันธ์ ๕ โดยความปรากฏ

ในปกิณณกะ ๑๖ อาการนั้น จะกล่าวข้อว่า **โดยความปรากฏ** ต่อไป ความปรากฏมี ๒ อย่าง คือ ความปรากฏของคัพภไสยกสัตว์ ๑ ความปรากฏของโอปปาติกสัตว์ ๑.

ใน ๒ อย่างนั้น **ความปรากฏของคัพภไสยกสัตว์** พึงทราบอย่างนี้. ก็สำหรับจำพวกคัพภไสยกสัตว์ ย่อมมีขันธ์ ๕ ปรากฏพร้อมกัน ไม่หลังไม่ก่อนกันในปฏิสนธิขณะ. ท่านกล่าวไว้ว่า "สันตติแห่งรูปที่เรียกว่ากลละอันปรากฏในขณะนั้น เป็นของนิดหน่อย พอที่แมลงวันตัวน้อยจะพึงดื่มได้ด้วยความพยายามครั้งเดียวเท่านั้น" แล้วกล่าวอีกว่า "นี่ยังมากเกินไป, เป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตั้งอยู่ตรงปลายของเข็มละเอียดที่เขาจุ่มลงในน้ำมันแล้วยกขึ้น." แม้หยาดนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้ว กล่าวต่อไปว่า "เมื่อเขาจับผมเส้นหนึ่งยกขึ้นจากน้ำมัน เป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตั้งอยู่ตรงปลายของผมเส้นนั้น" แม้หยาดนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้ว กล่าวต่อไปว่า "เมื่อผ่าผม

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ของมนุษย์ในชนบทนี้เป็น ๘ ส่วน ผมของชาวอุตรกุรุทวีปจะมีประมาณเท่าส่วนเดียวจากผมที่ผ่านั้น เป็นเพียงหยาดที่ตั้งอยู่ตรงปลายผมมนุษย์ชาวอุตรกุรุทวีปนั้นอันยกขึ้นจากน้ำมันงาใส" แม้หยาดนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้ว กล่าวต่อไปว่า "นี่ยังมากไป,ธรรมดาขนแกะมีกำเนิด (ในหิมวันตประเทศ) เป็นของละเอียด เป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตั้งอยู่ตรงปลายอันหนึ่งของขนแกะนั้น อันเขาจุ่มลงในน้ำมันงาใสแล้วยกขึ้น." ก็กลละนั้น เป็นของใสแจ๋ว ไม่ขุ่นมัว บริสุทธิ์ เสมอด้วยหยาดน้ำมันงาใส. สมจริงแม้ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า

หยาดน้ำมันงา ใสดังเนยใส ไม่ขุ่นมัวฉันใด รูปมี
ส่วนเปรียบด้วยสีเหมือนฉันนั้น ท่านกล่าวว่า
กลละ ดังนี้.[๑]

สำหรับสันตติแห่งรูปอันนิดหน่อยอย่างนี้ ย่อมมีหัวข้อแห่งสันตติ ๓ คือ วัตถุทสกะ ๑ กายทสกะ ๑ ภาวทสกะ ๑ ของหญิงด้วยอำนาจอิตถินทรีย์ ของชายด้วยอำนาจปุริสินทรีย์. ในหัวข้อทั้ง ๓ นั้น รูปหมวด ๑๐ นี้ คือ วัตถุรูป ๑ มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของวัตถุรูปนั้น ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชา อันอาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า วัตถุทสกะ. รูปหมวด ๑๐ นี้คือ กายประสาท ๑ มหาภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของกายประสาทนั้น ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชา อันอาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า กายทสกะ. รูปหมวด ๑๐ นี้ คือ อิตถีภาวะของหญิง ปุริสภาวะของชาย ๑ มหาภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของภาวรูปนั้น ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชา อันอาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า ภาวทสกะ.

กัมมชรูป ๓๐ ถ้วน โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ในปฏิสนธิขณะของคัพภไสยกสัตว์ ชื่อว่ารูปขันธ์ ด้วยประการฉะนี้. ส่วนเวทนาที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่าเวทนาขันธ์, สัญญาที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่า สัญญาขันธ์, สังขารที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่า สังขารขันธ์, ปฏิสนธิจิต ชื่อว่า วิญญาณขันธ์ ขันธ์ ๕ เป็นอันบริบูรณ์ในปฏิสนธิขณะแก่คัพภไสยกสัตว์ ดังพรรณนามาฉะนี้. แต่ถ้าเป็นปฏิสนธิของกะเทย ย่อมลดภาวทสกะ. กัมมชรูป ๒๐ ถ้วน ด้วยอำนาจทสกะ ๒ หมวด ชื่อว่า เป็นรูปขันธ์. เวทนาขันธ์เป็นต้นมีประการอันกล่าวแล้วนั่นเทียว ขันธ์ ๕ เป็นอันบริบูรณ์ในปฏิสนธิขณะแก่คัพภไสยกสัตว์ แม้ดังพรรณนามาฉะนี้. ในฐานะนี้จำต้องกล่าวความสืบสายแห่งสมุฏฐานสามด้วย.

---

๑. จากคัมภีร์มหาอรรถกถา ซึ่งเวลานี้ต้นฉบับศูนย์หมดแล้ว คงมีแต่ชื่อ

แต่ชื่อ **ความปรากฏของโอปปาติกสัตว์** ท่านแสดงแล้วมิได้กล่าวความสืบสายแห่งสมุฏฐานสามนั้น. เพราะว่า ในปฏิสนธิขณะของจำพวกโอปปาติกสัตว์ที่มีอายตนะบริบูรณ์ย่อมมีหัวข้อแห่งรูปสันตติ ๗ คือ ที่กล่าวแล้วข้างต้น ๓ และจักขุทสกะ ๑ โสตทสกะ ๑ ฆานทสกะ ๑ ชิวหาทสกะ ๑. ใน ๗ ประการนั้น จักขุทสกะ เป็นต้น เช่นเดียวกับกายทสกะนั่นเอง. อนึ่ง สำหรับโอปปาติกสัตว์ที่ไม่มีเพศย่อมไม่มีภาวทสกะ. ด้วยอาการนี้ กัมมชรูป ๗๐ ถ้วน และ ๖๐ ถ้วน ของโอปปาติกสัตว์ที่มีอายตนะบริบูรณ์ ชื่อรูปขันธ์ เวทนาขันธ์เป็นต้นมีประการดังกล่าวแล้วนั่นเอง. ขันธ์ ๕ เป็นอันบริบูรณ์ ในปฏิสนธิขณะแก่โอปปาติกสัตว์แล้วดังพรรณนามาฉะนี้. นี้ชื่อว่าความปรากฏของโอปปาติกสัตว์.

พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยความปรากฏ** อย่างนี้ก่อน.

พึงทราบโดยสืบเนื่องกัน

จะกล่าวข้อว่า **โดยสืบเนื่องกัน** ต่อไป ก็แหละในขันธ์ ๕ ที่เกิดขึ้นไม่หลังไม่ก่อนกันแห่งคัพภไสยกสัตว์อย่างนี้ มีบัณฑิตว่า รูปให้รูปแรกตั้งขึ้น หรือว่าอรูปให้รูปแรกตั้งขึ้น ? จะเฉลยต่อไป : รูปย่อมให้รูปนั่นเองตั้งขึ้น อรูปจะให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้. เพราะเหตุไร? เพราะปฏิสนธิจิตเป็นตัวให้รูปเกิดไม่ได้. จริงอยู่ จิต ๑๖ ดวง คือปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง ๑ จุติจิตของพระขีณาสพ ๑ วิญญาณ ๕ ทั้งสองฝ่าย อรูปวิบากจิต ๔ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้. ในจิต๑๖ดวงนั้น ปฏิสนธิจิต เพราะวัตถุทุรพล ๑ ไม่ตั้งมั่น ๑ มีบัจจัยบกพร่อง ๑ เป็นตัวจรมาใหม่ ๑.

ด้วยว่า ในเหตุ ๔ อย่างนั้น วัตถุที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิตเป็นของทุรพลในขณะที่เกิดขึ้นฉะนั้น ปฏิสนธิจิตจึงชื่อว่า ให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้เพราะวัตถุทุรพล.

อนึ่ง คนที่กำลังจะตกไปในเหว ย่อมไม่อาจจะเป็นที่อาศัยของคนอื่นได้ฉันใด แม้ปฏิสนธิจิตนี้ก็ฉันนั้น เป็นดุจกำลังตกไปในเหว เพราะเป็นจิตถูกกรรมชัดไป จึงไม่ตั้งมั่นแล้วชื่อว่า ให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะเป็นจิตไม่ตั้งมั่นเพราะถูกกรรมชัดไป ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นไม่หลังไม่ก่อนกันกับวัตถุ วัตถุของปฏิสนธิจิตนั้น ไม่อาจเป็น

ปัจจัยชนิดเกิดก่อนได้. ถ้าพึงอาจ ก็จะพึงให้รูปตั้งขึ้นได้. แม้ในขณะที่วัตถุอาจเป็นปัจจัยชนิดเกิดก่อน และการสืบสายกำลังสืบต่ออยู่นั้น จิตที่ไม่เสื่อมรอบจากองค์ฌานเลย ก็ย่อมให้รูปตั้งขึ้นได้. ก็ถ้าจิตพึงให้รูปตั้งขึ้นได้ ในขณะตั้งอยู่หรือในขณะดับ แม้ปฏิสนธิจิตก็พึงให้รูปตั้งขึ้นได้. แต่จิตหาให้รูปตั้งขึ้นได้ในขณะทั้งสองนั้นไม่ เปรียบเหมือนเห็ดตูม เมื่อผุดขึ้นจากแผ่นดินย่อมรับเอาผงฝุ่นติดขึ้นมาด้วย ฉันใด จิตก็ฉันนั้น อาศัยวัตถุอันเกิดก่อนแล้ว ย่อมรับเอารูป ๙ ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะ แต่ในปฏิสนธิขณะ วัตถุไม่อาจจะเป็นปัจจัยชนิดเกิดก่อนได้ ฉะนั้น ปฏิสนธิจิตจึงชื่อว่าให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะเป็นจิตมีปัจจัยบกพร่อง.

อนึ่ง คนผู้มาใหม่ถึงถิ่นที่ไม่เคยมาแล้ว ย่อมไม่อาจจะพูดแก่คนอื่น ๆ ได้ว่า "มาเถิดพ่อมหาจำเริญ ข้าพเจ้าจักให้ข้าวน้ำของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้นภายในบ้านแก่พวกท่าน" เพราะบ้านนั้นไม่ใช่วิสัยของตน ตนยังไม่เป็นใหญ่ ฉันใด ปฏิสนธิจิตก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นจิตจรมาใหม่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะตนเป็นตัวจรมาใหม่.

อีกประการหนึ่ง กัมมชรูป ๓๐ ถ้วน ถือเอาฐานของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแล้วจึงตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น ปฏิสนธิจิตจึงให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้.

อนึ่ง จุติจิตของขีณาสพย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะมูลแห่งวัฏฏะเข้าไปสงบแล้ว. ความจริง พระขีณาสพนั้นมีมูลแห่งวัฏฏะในภพทั้งปวงเข้าไปสงบแล้ว มีอันไม่ควรจะเกิดขึ้น ชื่อว่าความสืบสายในภพใหม่ย่อมไม่มี. ส่วนพระโสดาบันมีมูลนั้นเข้าไปสงบแล้วในภพที่ ๘ ทีเดียว เว้นไว้ ๗ ภพ เพราะฉะนั้น จุติจิตของพระโสดาบันนั้น จึงให้รูปตั้งขึ้นได้ใน ๗ ภพ. ของพระสกทาคามีให้ตั้งขึ้นได้ใน ๒ ภพ. ของพระอนาคามีให้ตั้งขึ้นได้ในภพเดียว. ของพระขีณาสพให้ตั้งขึ้นไม่ได้เลย เพราะมูลแห่งวัฏฏะในภพทั้งปวงเข้าไปสงบแล้ว.

อนึ่ง ในวิญญาณ ๕ ทั้งสองฝ่ายย่อมไม่มีองค์ฌาน ไม่มีองค์มรรค ไม่มีเหตุ ฉะนั้น องค์แห่งจิตจึงทุรพล เพราะองค์แห่งจิตทุรพลด้วยประการฉะนี้ วิญญาณ ๕ ทั้งสองฝ่ายนั้นจึงให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้.

อรูปวิบากจิตทั้ง ๔ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะในภพนั้นไม่มีรูป. และมิใช่แต่

อรูปวิบากจิต ๔ นั้นเท่านั้นอย่างเดียว แม้จิตอื่น ๆ ๔๒ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๐ กิริยาจิต ๘ อรูปกุศลจิต ๔ อรูปกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๓ ผลจิต ๔ ซึ่งเกิดขึ้นในภพนั้น ก็ให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะในภพนั้นไม่มีรูปนั่นเอง. ปฏิสนธิจิตย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็อุตุย่อมให้รูปแรกตั้งขึ้นได้. ถามว่า ชื่อว่าอุตุ นี้ คืออะไร? เฉลยว่า คือ เตโชธาตุในภายในของกัมมชรูป ๓๐ ก้วน อันเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะ. เตโชธาตุนั้นถึงฐานที่ตั้งแล้ว ย่อมให้รูป ๙ ตั้งขึ้น แต่ชื่อว่าอุตุนี้ดับช้า จิตดับเร็ว. เมื่ออุตุนั้นยังทรงอยู่นั่นแล จิต ๑๖ ดวง เกิดแล้วดับ. ภวังคจิตดวงแรกอันเป็นลำดับแห่งปฏิสนธิจิตใน ๑๖ ดวงนั้น ย่อมให้รูป ๙ ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะที่เดียว. อนึ่ง เมื่อใดจะมีกาลเกิดแห่งเสียง เมื่อนั้นอุตุและจิตจักให้รูปชื่อหมวดสัททนวกะตั้งขึ้น. แม้กวฬิงการาหารถึงฐานที่ตั้งแล้ว ก็ย่อมให้รูป ๙ ตั้งขึ้น. ถามว่า ก็กวฬิงการาหารของคัพภไสยกสัตว์นั้น จักมีได้แต่ไหน? ตอบว่า แต่มารดา. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แม้ดังนี้ว่า

> ก็มารดาของคัพภไสยกสัตว์นั้น บริโภคข้าวน้ำ และโภชนะอันใด นระผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์นั้นได้ด้วยข้าวน้ำและโภชนะอันนั้น.[๑]

ทารกผู้อยู่ในครรภ์ ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชาแห่งข้าวและน้ำที่มารดากลืนกินด้วยประการฉะนี้. โอชานั้นถึงฐานที่ตั้งแล้วย่อมให้รูป ๙ ตั้งขึ้นได้. ถามว่า โอชานั้นเป็นของแค่นแข็ง วัตถุเป็นของละเอียด มิใช่หรือ จะตั้งมั่นในวัตถุนั้นได้อย่างไร? จะเฉลยต่อไป ขั้นแรกยังไม่ตั้งมั่นก่อน ต่อเมื่อกาลผ่านไปหนึ่งหรือสองสัปดาห์ จึงจะตั้งมั่น. แต่จะตั้งมั่นก่อนหรือหลังจากนั้นก็ตามเถอะ. ในกาลใดโอชาแห่งข้าวและน้ำที่มารดากลืนกินแล้ว ตั้งมั่นในสรีระของทารก ในกาลนั้นย่อมให้รูป ๙ ตั้งขึ้น. แม้สำหรับโอปปาติกสัตว์ผู้เกิดในสถานที่มีขาทนียะและโภชนียะอันธรรมดาตระเตรียมไว้แล้วโดยปกติ รับขาทนียะและโภชนียะนั้นกลืนกินอยู่ โอชาอันถึงฐานที่ตั้งแล้วก็ย่อมให้รูปตั้งขึ้น. โอปปาติกสัตว์ประเภทหนึ่งเกิดในป่าที่ขาดข้าวและน้ำ เป็น

---

๑ ส. สคาถวคฺค. ๑๕/๓๐๓

สัตว์มีความหิวมาก เอาลิ้นของตนตวัดน้ำลายกลืนกินอยู่. แม้ในเพราะเหตุนั้น โอชาอันถึงการตั้งแล้วก็ย่อมให้รูปตั้งขึ้นแก่อุปปาฏิกสัตว์ประเภทนั้น, ด้วยอาการอย่างนี้ รูป ๒ เท่านั้น ในส่วน ๒๕ คือ เตโชธาตุ และกวฬิงการาหาร ย่อมให้รูปตั้งขึ้น. ธรรม ๒ เท่านั้น แม้ในอรูป คือ จิต และกรรมเจตนา ย่อมให้รูปตั้งขึ้น. ในรูปและธรรมนั้น รูปทุรพลในขณะเกิดขึ้นและขณะดับ มีกำลังในขณะตั้งอยู่เท่านั้น เหตุนั้น จึงให้รูปตั้งขึ้นในขณะตั้งอยู่. จิตทุรพลในขณะตั้งอยู่และขณะดับ มีกำลังในขณะเกิดขึ้นเท่านั้น เหตุนั้น จึงให้รูปตั้งขึ้นได้เฉพาะในขณะเกิดขึ้น. กรรมเจตนาที่ดับแล้วเท่านั้น จึงเป็นปัจจัยได้. ความจริง กรรมที่ประมวลมาแล้วแม้ในที่สุดแสนโกฏกัปในอดีตก็เป็นปัจจัยในบัดนี้ได้. ที่ประมวลแล้วในบัดนี้ ก็เป็นปัจจัยได้แม้ในกาลมีแสนโกฏกัปเป็นที่สุดในอนาคต. พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยสืบเนื่องกัน** ดังพรรณนามา ฉะนี้.

พึงทราบโดยกำหนดกาล

จะกล่าวข้อว่า **โดยกำหนดกาล** ต่อไป– ถามว่า รูปตั้งอยู่นานเท่าไร อรูปตั้งอยู่นานเท่าไร? จะเฉลยต่อไปนี้ รูปมีความเปลี่ยนแปลงนาน ดับช้า อรูปมีความเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว ดับเร็ว. เมื่อรูปยังทรงอยู่นั่นแล จิตเกิดดับ ๑๖ ดวง แต่รูปนั้นจะดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗. เปรียบเหมือนบุรุษคิดจะให้ผลไม้หล่น พึงเอาไม้ฆ้อนเคาะกิ่งไม้ ผลและใบจะพึงหลุดจากขั้วพร้อมกันทีเดียว ในผลและใบนั้น ผลจะตกถึงดินก่อนกว่า เพราะตนเป็นของหนัก ใบจะตกถึงดินทีหลัง เพราะเป็นของเบา ฉันใด[๑] ความปรากฏพร้อมกันแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในปฏิสนธิขณะ ดุจกาลที่ใบและผลหลุดจากขั้วพร้อมกัน โดยเคาะด้วยไม้ฆ้อน, การที่จิตเกิดดับ ๑๖ ดวง ในเมื่อรูปยังทรงอยู่นั่นแล ดุจผลตกถึงดินก่อนกว่า เพราะเป็นของหนัก, การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ดุจใบตกถึงดินทีหลังเพราะเป็นของเบา ก็เหมือนฉันนั้น.

ในรูปและจิตนั้น ถึงแม้รูปจะดับช้า มีความเปลี่ยนนาน จิตดับเร็วมีความเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว ก็จริง กระนั้นรูปก็ไม่อาจจะเป็นไปละทั้งอรูป หรืออรูปก็ไม่อาจจะเป็นไปละทั้งรูปได้. ความเป็นไปของรูปและอรูปแม้ทั้งสองมีประมาณเท่ากันทีเดียว. ในเรื่องความเป็นไปนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้-บุรุษคนหนึ่งเท้าเตี้ย คนหนึ่งเท้าสูง เมื่อสองคนนั้นเดินทางร่วมกัน คนเท้าสูงก้าวย่าง

---

๑. พระอรรถกถาจารย์กล่าวอุปมานี้ ก่อนมีกฎเรื่องความถ่วงเฉพาะ ของนักวิทยาศาสตร์ ที่เรียกกันว่า "กฎการิเมโอ" ตั้งหลายร้อยปี

เท้าหนึ่งไปเท่าใด คนเท้าเตี้ยนอกนี้ ย่อมก้าวเท้าในก้าวเท่านั้นไปด้วยย่างเท้า ๑๖ ก้าว. ในย่างเท้า ๑๖ ก้าวของคนเท้าเตี้ย; คนเท้าสูงย่อมชักเท้าของตนดึงมาย่างเท้าก้าวเดียวเท่านั้น. ด้วยอาการนี้ แม้คนหนึ่งก็ไม่อาจเลยคนหนึ่งไปได้ การเดินของคนแม้ทั้งสอง ย่อมชื่อว่ามีประมาณเท่ากันนั่นแล ฉันใด ข้ออุปไมยนี้พึงเห็นเหมือนฉันนั้น คือว่า อรูปดุจบุรุษเท้าเตี้ย รูปดุจบุรุษเท้าสูง. การเกิดดับของจิต ๑๖ ดวงในพวกอรูปธรรม ในเมื่อรูปยังทรงอยู่นั่นแล ดุจการก้าวด้วยย่างเท้า ๑๖ ก้าวของบุรุษเท้าเตี้ย ในเวลาที่บุรุษเท้าสูงก้าวย่างเท้าไปก้าวเดียว. การดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ของรูป ดุจการชักเท้าของตนดึงมาย่างเท้าไปก้าวเดียวของบุรุษเท้าสูง ในย่างเท้า ๑๖ ก้าวของบุรุษเท้าเตี้ย ความเป็นไปโดยประมาณเท่ากันนั่นเทียว ไม่ละทั้งรูปของอรูป ไม่ละทั้งอรูปของรูปดุจการเดินโดยประมาณเท่ากันเหมือนกัน ไม่ละทั้งชื่งกันและกันของบุรุษทั้งสอง. พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยกำหนดกาล** ดังพรรณนามาฉะนี้.

พึงทราบโดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันแต่ดับต่างขณะกัน

คำว่า **โดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันแต่ดับต่างขณะกัน** นี้ พึงแสดงเว้นกัมมชรูปสุดท้าย. ความจริง จิตดวงแรก คือ ปฏิสนธิจิต ที่ ๒ ภวังค์ ที่ ๓ ภวังค์ ฯลฯ ที่ ๑๖ ก็ภวังค์. ใน ๑๖ ดวงนั้น แต่ละดวง ๆ มีดวงละ ๓ ขณะ คือ อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ. ใน ๓ ขณะนั้น จิตแต่ละดวงย่อมให้กัมมชรูปเกิดขึ้นได้ทุก ๆ ๓ ขณะ ๆ ละ ๓๐ รูปถ้วน ๆ. กัมมชรูปที่ตั้งขึ้นแล้วในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตใน ๑๖ ดวงนั้น จะดับในอุปปาทขณะของภวังคจิตที่ ๑๗ แล ที่ตั้งขึ้นแล้วในฐิติขณะของปฏิสนธิจิต จะดับในฐิติขณะของภวังคจิตที่ ๑๗ นั่นแล ที่ตั้งขึ้นแล้วในภังคขณะของปฏิสนธิจิต จะดับในภังคขณะของภวังคจิตที่ ๑๗ เหมือนกัน. ด้วยอาการอย่างนี้ พึงนำนัยตั้งต้นภวังคจิตที่ ๒ ประกอบกับจิตที่ ๑๗ ของตน ๆ นั่นแล. จิต ๑๖ ดวง ๓ หมวด จึงเป็น ๔๘ ด้วยประการฉะนี้. นี้ชื่อว่าการสืบสายกัมมชรูปของจิต ๔๘ ดวง. ก็การสืบสายกัมมชรูปของจิต ๔๘ ดวงนี้นั้น ย่อมเป็นไปโดยส่วนเดียวแม้แก่ผู้ที่กำลังเคี้ยวอาหาร แม้แก่ผู้ที่กำลังบริโภค แม้แก่ผู้ที่หลับ แม้แก่ผู้ที่ประมาท ทั้งกลางคืนและกลางวัน ดุจกระแสแม่น้ำไหลทีเดียว. พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันแต่ดับต่างขณะกัน** ดังพรรณนามาฉะนี้.

พึงทราบโดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับร่วมขณะกัน

ลักษณะที่ขันธ์ ๕ **เกิดขึ้นต่างขณะกันดับร่วมขณะกัน** พึงแสดงด้วยกัมมชรูปสุดท้าย. ในลักษณะนั้น เมื่อมีวาระแห่งจิต ๑๖ ดวงในที่สุดอายุสังขาร พึงประกอบหมวดจิต ๑๖ สองหมวด คือ หมวดจิต ๑๖ ข้างต้น ๑ หมวดจิต ๑๖ ข้างปลาย ๑ รวมเป็นอันเดียวกัน. คือว่า กัมมชรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะของจิตแรกในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น ย่อมดับในอุปปาทขณะของจิตแรกในหมวดจิต ๑๖ ข้างปลายนั่นแล. ที่ตั้งขึ้นในฐิติขณะของจิตแรกในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น ย่อมดับในฐิติขณะของจิตแรกนั้นในหมวดจิต ๑๖ ข้างปลายเช่นกัน. ที่ตั้งขึ้นในภังคขณะของจิตแรกในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น ย่อมดับในภังคขณะของจิตแรกนั้นในหมวดจิต ๑๖ ข้างปลายเหมือนกัน. ส่วนกัมมชรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะของจิตที่ ๒ ฯลฯ ของจิตที่ ๑๖ ในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น จะดับในอุปปาทขณะของจุติจิตนั่นแล. ที่ตั้งขึ้นในฐิติขณะของจิตที่สอง ฯลฯ ของจิตที่ ๑๖ นั้นในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น จะดับในฐิติขณะของจุติจิตเช่นกัน. ที่ตั้งขึ้นในภังคขณะของจิตที่ ๒ ฯลฯ ของจิตที่ ๑๖ ในหมวดจิต ๑๖ ข้างต้น จะดับในภังคขณะของจุติจิตเหมือนกัน. จำเดิมแต่นั้น การสืบสายกัมมชรูปย่อมไม่เป็นไป, ถ้าจะพึงเป็นไป. สัตว์ทั้งหลายต้องเป็นผู้ชื่อว่าไม่สิ้น ไม่เสื่อม ไม่แก่ ไม่ตาย.

ก็ในเรื่องรูปดับในภังคขณะของจุติจิตนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้— คำว่า "**รูปเกิดแล้วในอุปปาทขณะของจิตหนึ่งนั่นแล ย่อมดับในอุปปาทขณะของจิตอื่น**" นี้ ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า "**จะดับในอุปปาทขณะของภวังคจิตที่ ๑๗ แล**" ดังนี้ เพราะเป็นคำมาแล้วในอรรถกถา นั้นผิดจากพระบาลีนี้ว่า "**ถามว่า 'กายสังขารของผู้ใดดับ จิตสังขารของผู้นั้นย่อมดับด้วยหรือ' ตอบว่า 'ถูกแล้ว'**" ดังนี้. ผิดอย่างไร? คือว่า กายสังขารได้แก่ ลมอัสสาสะปัสสาสะมีจิตเป็นสมุฏฐาน. ก็รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้นในอุปปาทขณะของจิตแล้วย่อมตั้งอยู่ตลอดเวลาจิต ๑๖ ดวงอื่นเกิด จะดับพร้อมกับจิตดวงสุดท้ายทั้งหมดของ ๑๖ ดวงนั้น เพราะฉะนั้น มันเกิดขึ้นพร้อมกับจิตใด จึงชื่อว่าดับพร้อมกับจิตที่ ๑๗ จำเดิมแต่จิตนั้น ไม่ใช่ดับในอุปปาทขณะหรือฐิติขณะของจิตไร ๆ ทั้งจะเกิดขึ้นในฐิติขณะหรือภังคขณะก็ไม่ใช่. นี่

ธรรมดาของรูป ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ถูกแล้ว" ดังนี้ เพราะดับในขณะเดียวกับจิตสังขารโดยการกำหนด.

ก็การกำหนดขณะของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งข้าพเจ้ากล่าวแล้วนี้นั่นแล เป็นกำหนดขณะแม้ของรูปที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน, เพราะฉะนั้น กัมมชรูปที่เกิดขึ้นร่วมกับปฏิสนธิจิต จึงดับพร้อมกับจิตที่ ๑๗ จำเดิมแต่ปฏิสนธิจิตนั้น, ที่เกิดขึ้นในฐิติขณะของปฏิสนธิจิต จึงดับในอุปปาทขณะของจิตที่ ๑๘, ที่เกิดขึ้นในภังคขณะของปฏิสนธิจิต ถึงขณะตั้งอยู่ของจิตที่ ๑๘ แล้ว จึงดับแล. ก็ในเรื่องรูปดับนี้ พึงทำการประกอบความโดยนัยนี้นั่นแล. แต่ต่อนั้นไปจะดำรงอยู่เฉพาะการสืบสายรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเท่านั้น เป็นอันต้องกล่าวว่า จงนำออกไปเผาเสีย เฉิด ได้. พึงทราบลักษณะที่ขันธ์ ๕ **เกิดขึ้นต่างขณะกันดับร่วมขณะกัน** ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบโดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันดับร่วมขณะกัน

จะกล่าวข้อว่า **โดยเกิดขึ้นร่วมขณะกันดับร่วมขณะกัน** ต่อไป ก็รูปกับรูปเป็นสิ่งเกิดขึ้นร่วมขณะกัน ดับร่วมขณะกัน. อรูปกับอรูปเป็นสิ่งเกิดขึ้นร่วมขณะกัน ดับร่วมขณะกัน. พึงทราบลักษณะที่ขันธ์ ๕ **เกิดขึ้นร่วมขณะกันดับร่วมขณะกัน** ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบโดยเกิดขึ้นต่างขณะกันดับต่างขณะกัน

ก็ลักษณะที่ขันธ์ ๕ **เกิดขึ้นต่างขณะกันดับต่างขณะกัน** พึงแสดงด้วยรูปมีสันตติสี่. ความจริง รูปมีสันตติสี่ในส่วนนั้น ๆ ของสรีระอันมีหนังเป็นที่สุดรอบ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างแต่ปลายผมลงมานี้ ย่อมเป็นไปโดยเป็นก้อนเป็นกลุ่ม. ไม่พึงกำหนดลักษณะที่รูปนั้นแม้เป็นไปอย่างนี้ว่าเกิดขึ้นร่วมขณะกันเป็นต้น. เปรียบเหมือนแถวปลวกหรือแถวมดแดง เมื่อเราแลดูจะเป็นดุจเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่ไม่ใช่เนื่องเป็นอันเดียวกัน. เพราะในที่ใกล้ศีรษะของตัวหนึ่ง จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้าง ของตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้ท้องของตัวหนึ่ง จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้เท้าของตัวหนึ่ง จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของตัวอื่น ๆ ฉันใด สำหรับรูปมีสันตติสี่ทั้งหลายก็ฉันนั้น ในอุปปาทขณะของรูปหนึ่งจะมีอุปปาทะบ้าง

ฐิติบ้าง ภังคะบ้าง ของรูปอื่น ๆ ในฐิติขณะของรูปหนึ่ง จะมีอุปปาทะบ้าง ฐิติบ้าง ภังคะบ้าง ของรูปอื่น ๆ ในภังคะขณะของรูปหนึ่ง จะมีอุปปาทะบ้าง ฐิติบ้าง ภังคะบ้าง ของรูปอื่น ๆ พึงทราบความเกิดขึ้นต่างขณะกัน ดับต่างขณะกัน ในรูปสันตติสืบ ด้วยประการฉะนี้.

ลักษณะที่ขันธ์ ๕ เป็นอดีตเป็นต้น

ส่วนลักษณะมีเป็นขันธ์อดีตเป็นต้น มีเป็นหมวดทุกทุกะเป็นที่สุด มาแล้วในพระบาลีนั่นแล. แม้ปัจจัยและสมุฏฐาน (ของขันธ์ ๕) ข้าพเจ้าก็กล่าวแล้วข้างต้นเหมือนกัน โดยนัยเป็นต้นว่า กัมมชรูปมีกรรมเป็นปัจจัย มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ดังนี้. อนึ่ง ขันธ์แม้ทั้ง ๕ ย่อมเป็นสภาวะที่สำเร็จรอบ (แต่ปัจจัย) อย่างเดียว มิใช่สภาวะไม่สำเร็จรอบ (แต่ปัจจัย). เป็นสังขตะอย่างเดียว มิใช่อสังขตะ. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นสภาวะที่กรรมและกิเลสให้สำเร็จนั่นแลก็มี. เพราะในบรรดาสภาวธรรมทั้งหลาย นิพพานอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ใช่ธรรมชาติที่สำเร็จรอบ (แต่ปัจจัย) และไม่ใช่ธรรมชาติที่กรรมและกิเลสให้สำเร็จ. ถามว่า ก็นิโรธสมาบัติและนามบัญญัติเป็นอย่างไร? เฉลยว่า นิโรธสมาบัติจะเรียกว่าเป็นโลกิยะ โลกุตระ หรือว่าเป็นสังขตะ อสังขตะ หรือว่าเป็นธรรมชาติสำเร็จรอบไม่สำเร็จรอบ (แต่ปัจจัย) ดังนี้ไม่ได้, แต่ชื่อว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลให้สำเร็จแล้ว มิใช่ธรรมชาติที่บุคคลไม่ให้สำเร็จ เพราะเป็นธรรมที่ผู้เข้าจะพึงเข้า. นามบัญญัติก็อย่างนั้น. ที่จริง แม้นามบัญญัตินั้นก็ย่อมไม่ได้ประเภทเป็นโลกิยะเป็นต้น และเป็นธรรมชาติที่บุคคลให้สำเร็จแล้ว ไม่ใช่ธรรมชาติที่บุคคลไม่ให้สำเร็จ เพราะว่าผู้ถือเอาการตั้งชื่อนั่นแหละย่อมถือเอาแล.

แสดงการวินิจฉัยขันธ์ ๕ โดยลำดับเป็นต้น

นักปราชญ์ครั้นทราบขันธ์โดยปกิณณกะอย่างนี้แล้ว เพื่อความแตกฉานแห่งญาณในขันธ์ทั้ง ๕ นี้นั่นแลอีก พึงรู้แจ้งโดยชอบซึ่งนัยแห่งการวินิจฉัยโดยลำดับ โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดยอุปมาเหมือนอย่างนั้น ๆ นั่นแล โดยลักษณะ

ที่พึงเห็นสองอย่าง และโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็น อยู่โดยอาการอย่างนี้.

วินิจฉัยโดยลำดับ

ในข้อว่า **โดยลำดับ** นี้ ในนัยแห่งการวินิจฉัยทั้ง ๖ นั้น ลำดับมีมากอย่าง คือ ลำดับความเกิดขึ้น ลำดับการละ ลำดับความปฏิบัติ ลำดับภูมิ ลำดับเทศนา.

ในลำดับทั้ง ๕ นั้น ลำดับความเกิดขึ้นมีอาทิอย่างนี้ว่า "ตั้งต้นเป็นกลละ ต่อกลละไปเป็นอัมพุทะ." ลำดับการละ มีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมอันทัสสนะพึงละ ๑ ธรรมอันภาวนาพึงละ ๑." ลำดับความปฏิบัติมีอาทิอย่างนี้ว่า "สีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ." ลำดับภูมิ มีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมเป็นกามาวจร ธรรมเป็นรูปาวจร". ลำดับเทศนา มีอาทิอย่างนี้ว่า "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔" หรือว่า "ทานกถา สีลกถา". ในข้อว่า **โดยลำดับ** นี้ ในขันธ์ทั้ง ๕ นั้น ลำดับความเกิดขึ้นย่อมไม่ควรก่อน เพราะขันธ์ ๕ ไม่เกิดขึ้นโดยกำหนดความสืบเนื่องกันเหมือนกลละเป็นต้น. ลำดับการละก็ไม่ควร เพราะขันธ์ห้าที่เป็นกุศลและที่เป็นอพยากฤต อันธรรมอะไรอะไร ๆ ไม่พึงละ. ลำดับความปฏิบัติก็ไม่ควร เพราะขันธ์ ๕ ที่เป็นอกุศลไม่ควรจะปฏิบัติ. ลำดับภูมิก็ไม่ควร เพราะเวทนาเป็นต้นนับเนื่องด้วยธรรมที่เป็นไปในภูมิสี่.

ส่วนลำดับเทศนาย่อมควร เพราะว่าพระผู้มีพระภาคทรงมุ่งประโยชน์เกื้อกูล ทรงประสงค์จะทรงเปลื้องเวไนยชนใด ที่ตกไปในความยึดถือในขันธ์ทั้ง ๕ ว่าเป็นตัวตน จากความยึดถือว่าเป็นตัวตน ด้วยทรงแสดงแยกแยะส่วนที่ประชุมกันและเป็นก้อน เพื่อความเข้าใจง่ายของเวไนยชนนั้น จึงทรงแสดงรูปขันธ์เป็นปฐม ที่หยาบเป็นอารมณ์แม้ของจักขุเป็นต้น โดยไม่ต่างกัน. ต่อนั้นจึงทรงแสดงเวทนา ที่รูปเสวยทั้งที่น่าปรารถนาและไม่ปรารถนา, ทรงแสดงสัญญาที่ถือเอาโดยอาการของอารมณ์เวทนาอย่างนี้ว่า ย่อมจำได้ซึ่งอารมณ์ที่เสวย, ทรงแสดงสังขารตัวปรุงแต่งเฉพาะด้วยอำนาจสัญญา, ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยและเป็นอธิบดีแห่งเวทนาเป็นต้นนั้น. พึงรู้แจ้งนัยวินิจฉัยโดยลำดับก่อน ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยความแปลกกัน

ข้อว่า **โดยความแปลกกัน** คือ โดยความแปลกแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์. ก็อะไรเป็นความแปลกแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์นั้น ? ใน ๒ อย่างนี้ ขันธ์พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว

โดยไม่แปลกกันก่อน, อุปาทานขันธ์พระองค์ตรัสให้แปลกกัน โดยเป็นขันธ์มีอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน อย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงฟัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ ๕ เป็นไฉน? คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน ฯลฯ หรือรูปใกล้ นี้เรียกว่ารูปขันธ์. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นวิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ หรือวิญญาณใกล้ นี้เรียกว่าวิญญาณขันธ์. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เราเรียกว่าขันธ์ ๕ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นไฉน? คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน ฯลฯ หรือรูปใกล้ มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์คือรูป. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นวิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ หรือวิญญาณใกล้ มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานนี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์คือวิญญาณ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕" ดังนี้. ก็ในขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ รูปไม่เหมือนอย่างเวทนาเป็นต้น ซึ่งไม่มีอาสวะบ้าง มีอาสวะบ้าง. และเพราะเหตุที่รูปนั้นควรเป็นขันธ์ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสในพวกขันธ์ ๕. เพราะเหตุที่ควรเป็นอุปาทานขันธ์ด้วยอรรถว่าเป็นกองและด้วยอรรถว่ามีอาสวะ ฉะนั้นจึงตรัสในพวกอุปาทานขันธ์ ๕. ส่วนเวทนานั้นเป็นต้น ที่ไม่มีอาสวะอย่างเดียว ตรัสในพวกขันธ์ ๕ ที่มีอาสวะตรัสในพวกอุปาทานขันธ์ ๕. ก็ในคำว่า **อุปาทานขันธ์** นี้ พึงเห็นความอย่างนี้ว่าขันธ์มีอุปาทานเป็นอารมณ์ ชื่ออุปาทานขันธ์. ก็ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาทั้งขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ นี้แม้ทั้งหมดว่า **ขันธ์** รวมเป็นอันเดียวกัน.

วินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

จะกล่าวข้อว่า **โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง** ต่อไป— ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ ๕ ไว้เท่านั้น? ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง กว่านั้น. เฉลยว่า เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดโดยมีส่วนเสมอกันเข้าเป็นอันเดียวกัน เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตนว่าเป็นของตนมีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง และเพราะกันเอาธรรมอื่น ๆ ไว้ในขันธ์ ๕ นั้น. จริงอยู่ เมื่อจะ

สงเคราะห์สังขตธรรมอันมีประเภทมิใช่น้อยเข้าด้วยอำนาจส่วนที่เสมอกัน รูปย่อมเป็นขันธ์หนึ่งด้วยอำนาจสงเคราะห์ส่วนที่เสมอกันกับรูปเข้าเป็นอันเดียวกัน, เวทนาย่อมเป็นขันธ์หนึ่งด้วยอำนาจสงเคราะห์ส่วนที่เสมอกันกับเวทนาเข้าเป็นอันเดียวกัน. นัยแม้ในสัญญาเป็นต้น ก็เช่นนั้น, ฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดโดยมีส่วนเสมอกันเข้าเป็นอันเดียวกัน. อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตนว่าเป็นของตนนี้ คือ ขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่า มีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมีอยู่ ทิฏฐิอาศัยรูปยึดมั่นรูป อย่างนี้ว่า นี้ของเรา นี้เป็นเรา นี้อัตตาของเรา ดังนี้ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเวทนามีอยู่ ฯลฯ เมื่อสัญญามีอยู่ ฯลฯ เมื่อสังขารมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิญญาณมีอยู่ ทิฏฐิอาศัยวิญญาณยึดมั่นวิญญาณ อย่างนี้ว่า นี้ของเรา นี้เป็นเรา นี้อัตตาของเรา ดังนี้ ย่อมเกิดขึ้น."[๑] ฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น แม้เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตนว่าเป็นของตนมีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง ธรรมขันธ์ ๕ มีศีลขันธ์เป็นต้นอื่น ๆ แม้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้นั้น ก็ย่อมถึงความกันเอาไว้ในขันธ์ ๕ นี้แหละ เพราะเป็นธรรมเนื่องในสังขารขันธ์. ฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น แม้เพราะกันเอาธรรมอื่น ๆ ไว้ในขันธ์ ๕ นั้น. พึงรู้แจ้งนัยวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยอุปมา

จะกล่าวข้อว่า **โดยอุปมา** ต่อไป— ความจริง ในขันธ์ทั้ง ๕ นี้ อุปาทานขันธ์ คือรูป มีอุปมาเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่อาศัยด้วยอำนาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ของอุปาทานขันธ์คือวิญญาณอันมีอุปมาเหมือนคนไข้. อุปาทานขันธ์คือเวทนา มีอุปมาเหมือนความไข้เพราะเป็นตัวเบียดเบียน. อุปาทานขันธ์คือสัญญา มีอุปมาเหมือนสมุฏฐานของไข้ เพราะเป็นแดนเกิดเวทนาสัมปยุตด้วยราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจกำสัญญาเป็นต้นนั่นเอง. อุปาทานขันธ์คือสังขาร มีอุปมาเหมือนการเสพของแสลง เพราะเป็นเหตุอำนวยความไข้คือเวทนา สมจริง

---

๑. สี. ขนฺธวาร. ๑๗/๒๕๐

ความไข้คือเวทนา สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "สังขารย่อมปรุงแต่งเวทนา เพราะเป็นเหตุเสวยอารมณ์" ดังนี้.[๑] อนึ่ง ดังที่ตรัสไว้ว่า "กายวิญญาณอันเป็นวิบาก เกิดขึ้นแล้ว สหรคตด้วยทุกข์ เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้" ดังนี้.[๒] อุปาทานขันธ์คือวิญญาณ มีอุปมาเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นรอบจากความไข้คือเวทนา. อีกอย่างหนึ่ง ขันธ์ทั้ง ๕ นี้มีอุปมาดังพลตระเวน เหตุ ความผิด ผู้ก่อเหตุ และผู้ผิด กับมีอุปมาดังภาชนะ โภชนะ กับข้าว ผู้อังคาส และผู้บริโภค. พึงรู้แจ้งนัยวินิจฉัยโดยอุปมา ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

นัยวินิจฉัยโดยลักษณะที่พึงเห็น ๒ อย่าง

ข้อว่า **โดยลักษณะที่พึงเห็น ๒ อย่าง** คือ พึงรู้แจ้งนัยวินิจฉัยในขันธ์ ๕ นี้ แม้โดยลักษณะที่พึงเห็น ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑.

ก็โดยย่อ พึงเห็นอุปาทานขันธ์ ๕ โดยเป็นข้าศึกผู้เจ้อดาบง่า ตามนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอาสีวิสูปมสูตร, โดยเป็นภาระ ด้วยอำนาจภารสูตร, โดยเป็นผู้เคี้ยวกิน ด้วยอำนาจขัชชนียปริยายสูตร, โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตธรรม และผู้ฆ่า ด้วยอำนาจยมกสูตร.

ส่วนโดยพิสดาร ในอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ พึงเห็นรูป ดุจก้อนฟองน้ำ. เวทนาดุจต่อมน้ำ, สัญญาดุจพยับแดด, สังขารดุจต้นกล้วย, วิญญาณ ดุจมายา. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

> พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ทรงแสดงรูปเปรียบดังก้อนฟองน้ำ เวทนาเปรียบดังต่อมน้ำ สัญญาเปรียบดังพยับแดด สังขารเปรียบดังต้นกล้วย และวิญญาณเปรียบดังมายา ดังนี้.[๓]

---

๑. สำ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๖.
๒. อภิ. สำ. ๓๔/๑๗๓.
๓. สำ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๗๔.

ลักษณะรูปเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำ

พึงทราบลักษณะที่รูปเป็นต้นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำเป็นต้นในคำนั้นอย่างนี้. เปรียบเสมือนก้อนฟองน้ำไม่มีแก่นเลย ฉันใด รูปก็ฉันนั้น ไม่มีแก่น เพราะเว้นจากแก่นคือความเที่ยง แก่นคือความยั่งยืน และแก่นคืออัตตานั่นแล. อนึ่งก้อนฟองน้ำนั้นใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาได้ด้วยตั้งใจว่า จักทำให้เป็นบาตรหรือให้เป็นภาชนะด้วยสิ่งนี้. แม้ถือเอาแล้ว ก็ไม่ให้สำเร็จประโยชน์อันนี้น ย่อมจะแตกไปถ่ายเดียว ฉันใด รูปก็ฉันนั้น ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาว่าเที่ยง หรือว่ายั่งยืน หรือว่าเป็นเรา หรือว่าของเรา แม้ถือเอาแล้ว ก็ไม่ดำรงอยู่โดยอาการเช่นนั้น ย่อมเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความเป็นของไม่งามทั้งนั้น จึงชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำ ดังพรรณนามาประการฉะนี้.

อนึ่ง ก้อนฟองน้ำเป็นช่องเล็กช่องน้อย ต่อติดกันด้วยที่ต่อมิใช่น้อย เป็นที่อยู่ของสัตว์เช่นงูน้ำเป็นต้นเป็นอันมาก ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น เป็นช่องเล็กช่องน้อย ติดต่อกันด้วยที่ต่อมิใช่น้อย. ในรูปนี้มีตระกูลกิมิชาติ ๘๐ ตระกูลอยู่ด้วยอำนาจเป็นหมู่เหล่านั่นแล, รูปนั้นแหละเป็นเรือนเกิดบ้าง เป็นเว็จกุฏิบ้าง เป็นโรงพยาบาลบ้าง เป็นสุสานบ้าง ของกิมิชาติเหล่านั้น พวกมันจะไม่ไปทำการออกจากครรภ์เป็นต้นในที่อื่น. รูปก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำแม้อย่างนี้. อนึ่ง ก้อนฟองน้ำเริ่มต้นมีประมาณเท่าผลพุดซาสุก แล้วมีประมาณเท่ายอดภูเขาโดยลำดับก็มี ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น เริ่มต้นทีเดียวเป็นเพียงกลละ แล้วมีประมาณ ๑ วาโดยลำดับก็มีมีประมาณเท่ายอดภูเขาเป็นต้นด้วยอำนาจโค กระบือ และช้างเป็นต้นก็มี มีประมาณหลายร้อยโยชน์ด้วยอำนาจปลาและเต่าเป็นต้นก็มี. ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำ แม้อย่างนี้.

อนึ่ง ก้อนฟองน้ำพอตั้งขึ้นแล้วแตกก็มี ไปหน่อยหนึ่งแตกก็มี แต่ถึงสมุทรแล้ว ย่อมแตกแน่นอนทีเดียว ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมแตกในเมื่อเป็นกลละก็มี ในเมื่อเป็นอัมพุทะเป็นต้นก็มี แต่แม้เมื่อไม่แตกในระหว่าง สำหรับสัตว์ที่มีอายุประมาณร้อยปี ถึงร้อยปีแล้วก็ย่อมแตกแน่นอนทีเดียว ย่อมเป็นจุณวิจุณในปากแห่งความตาย. ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำแม้อย่างนี้.

ลักษณะเวทนาเช่นเดียวกับต่อมน้ำ

อนึ่ง ต่อมน้ำไม่มีแก่น ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น. เปรียบดังต่อมน้ำนั้น ไม่มีกำลังเข้าถึงความเป็นของถือเอาไม่ได้ ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาต่อมน้ำนั้นทำเป็นแผ่นกระดานเรียบหรือที่นั่งได้ แม้ถือเอาแล้ว ๆ ก็จะแตกทันที ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ไม่มีกำลัง เข้าถึงความเป็นของถือเอาไม่ได้ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาว่าเที่ยง หรือว่ายั่งยืน แม้ถือเอาแล้ว ๆ ก็ไม่ดำรงอยู่โดยอาการเช่นนั้น. เวทนาแม้ที่เข้าถึงความเป็นของถือเอาไม่ได้ จึงชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต่อมน้ำ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ต่อมน้ำย่อมเกิดขึ้นและดับในหยาดน้ำนั้น ๆ ไม่เป็นของตั้งอยู่ได้นาน ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ย่อมเกิดขึ้นและดับ ไม่เป็นของตั้งอยู่ได้นาน. ย่อมเกิดดับ ในขณะชั่วลัดนิ้วมือเดียว นับได้ตั้งแสนโกฏิครั้ง. อนึ่ง ต่อมน้ำย่อมเกิดขึ้นได้อาศัยเหตุ ๔ คือ พื้นน้ำ ๑ หยาดน้ำ ๑ ฝอยกระเซ็น ๑ ลมที่กระทบเข้าด้วยกันแล้วจับเป็นโบ่ง ๑ ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ย่อมเกิดขึ้นได้อาศัยเหตุ ๔ คือ วัตถุที่ตั้ง ๑ อารมณ์ ๑ ข่ายคือกิเลส ๑ การกระทบกันของผัสสะ ๑. เวทนาชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต่อมน้ำ แม้อย่างนี้.

ลักษณะสัญญาเช่นเดียวกับพยับแดด

อนึ่ง แม้สัญญาก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับพยับแดด ด้วยอรรถว่าไม่มีแก่น, และด้วยอรรถว่าเข้าถึงความเป็นของถือเอาไม่ได้. ความจริง ใคร ๆ ไม่อาจจะจับสัญญานั้นดื่ม หรืออาบ หรือดวงเต็มภาชนะได้. อีกอย่างหนึ่ง พยับแดดย่อมผันแปรไปต่าง ๆ ปรากฏตุจกำลังคลื่นเกิดเอง ฉันใด แม้สัญญาก็ฉันนั้น ต่างโดยสัญญาว่าสีเขียวเป็นต้น ย่อมผันแปรเพื่อต้องการเสวยอารมณ์สีเขียวเป็นต้น ชื่อว่าผันแปรไปต่าง ๆ. อนึ่ง พยับแดดย่อมลวงมหาชนได้ต่าง ๆ ให้พูดว่า ดูเหมือนบึงเต็ม เหมือนแม่น้ำเปี่ยม ฉันใด แม้สัญญาก็ฉันนั้น ย่อมลวงคนได้ต่าง ๆ ให้พูดว่านี่สีเขียว นี่งาม เป็นสุข เที่ยง. นัยแม้ในสีเหลืองเป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน. สัญญาชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับพยับแดด แม้ด้วยการลวงต่าง ๆ อย่างนี้.

ลักษณะสังขารขันธ์เช่นเดียวกับต้นกล้วย

อนึ่ง สังขารก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย ด้วยอรรถว่าไม่มีแก่น และด้วยอรรถว่าเข้าพึงความเป็นของถือเอาไม่ได้. ความจริง อะไร ๆ จากต้นกล้วย บุคคลถือเอาแล้ว ไม่อาจจะนำเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่ทัพพสัมภาระมีไม้จันทันเป็นต้น แม้นำเข้าไปแล้ว ก็ไม่เป็นโดยประการนั้น ฉันใด แม้สังขารก็ฉันนั้น ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาด้วยอำนาจเป็นของเที่ยงเป็นต้น แม้ถือเอาแล้ว ก็ไม่เป็นโดยประการนั้น. อนึ่ง ต้นกล้วยเป็นที่ประชุมของเกลียวไส้มาก ฉันใด แม้สังขารขันธ์ก็ฉันนั้น เป็นที่ประชุมข้อธรรมมาก. อนึ่ง ต้นกล้วยมีลักษณะต่าง ๆ คือว่า สีของเกลียวใบด้านนอกอย่างหนึ่งทีเดียว ด้านใน ๆ ถัดนั้นไปอย่างหนึ่ง ฉันใด แม้สังขารขันธ์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือว่า ท่านประมวลลักษณะของผัสสะไว้อย่างหนึ่งทีเดียว ของเจตนาเป็นต้นไว้อย่างหนึ่ง แล้วเรียกว่าสังขารขันธ์นั่นเอง. สังขารขันธ์ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย แม้ด้วยประการดังพรรณนามา ฉะนี้.

ลักษณะวิญญาณเช่นเดียวกับมายากล

อนึ่ง วิญญาณก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายากล ด้วยอรรถว่าไม่มีแก่น และด้วยอรรถว่าเข้าไปถึงความเป็นของถือเอาไม่ได้. อนึ่ง มายากลเป็นเรื่องเล็กน้อย มีความปรากฏเร็ว ฉันใด วิญญาณก็ฉันนั้น. ความจริง วิญญาณนั้นเป็นธรรมชาติเล็กน้อยกว่า และมีความปรากฏเร็วกว่า แม้กว่ามายากลนั้น. เพราะว่า คนเป็นดุจมา ดุจไป ดุจยืน หยุดนั่ง ด้วยจิตนั้นเอง แต่จิตในเวลามาอย่างหนึ่งเทียว ในเวลาไปเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง. วิญญาณก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายากล แม้อย่างนี้

อนึ่ง มายากลย่อมลวงมหาชน ให้ถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งเทียวว่า นี้ทองบ้าง นี้เงินบ้าง นี้แก้วมุกดาบ้าง. แม้วิญญาณก็ลวงมหาชน ให้ถือเป็นดุจคนมา ดุจคนไป ดุจคนยืน ดุจคนนั่ง ด้วยจิตนั้นเอง. แต่จิตในการมาอย่างหนึ่งเทียว ในการไปเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง. วิญญาณชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายากล แม้อย่างนี้. ก็โดยพิเศษ พึงเห็นรูปภายในทั้งที่มีอารมณ์งาม

ทั้งที่มีความโอหาร ว่าไม่งาม. พึงเห็นเวทนาว่าเป็นทุกข์ โดยไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ทั้ง ๓. พึงเห็นสัญญาและสังขารว่าเป็นอนัตตา โดยเป็นของใช้การไม่ได้. พึงเห็นวิญญาณว่าไม่เที่ยง โดยมีความเกิดดับเป็นธรรมดา.

นัยโดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่โดยอาการอย่างนี้

ข้อว่า **โดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นโดยอาการอย่างนี้** ความว่า และพึงรู้แจ้งนัยวินิจฉัย แม้โดยความสำเร็จประโยชน์ซึ่งมีแก่ผู้เห็นโดยอาการเช่นนี้ คือ โดยอาการ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจความย่อและความพิสดารนั้น. อย่างไร ? อย่างนี้ คือ โดยความย่อ ผู้เห็นในอุปาทานขันธ์ ๕ โดยเป็นข้าศึกผู้เจือดาบง่าเป็นต้นอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ ๕ แต่โดยพิสดาร ผู้เห็นรูปเป็นต้นโดยเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น ย่อมไม่เป็นผู้เลิงเห็นแก่นในสิ่งไม่มีแก่น. ส่วนโดยพิเศษ ผู้เห็นรูปภายในโดยเป็นของไม่งาม ย่อมกำหนดรู้กวฬิงการาหาร ละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งามได้ ข้ามพ้นกาโมฆะ พรากจากกามโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยกามาสวะ ทำลายกายคันถะคืออภิชฌา ไม่ยึดมั่นกามุปาทาน. ผู้เห็นเวทนาโดยเป็นทุกข์อยู่ ย่อมกำหนดรู้ผัสสาหาร ละวิปลาสว่าเป็นสุขในความทุกข์ได้ ข้ามพ้นภโวฆะ พรากจากภวโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยภวาสวะ ทำลายกายคันถะคือพยาบาท ไม่ยึดมั่นสีลัพพตุปาทาน. ผู้เห็นสัญญาและสังขารโดยเป็นอนัตตาอยู่ ย่อมกำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร ละวิปลาสว่าเป็นตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนได้ ข้ามพ้นทิฏโฆฆะ พรากจากทิฏฐิโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยทิฏฐาสวะ ทำลายกายคันถะคือความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง ไม่ยึดมั่นอัตตวาทุปาทาน. ผู้เห็นวิญญาณโดยเป็นของไม่เที่ยงอยู่ ย่อมกำหนดรู้วิญญาณาหาร ละวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงได้ ข้ามพ้นอวิชโชฆะ พรากจากอวิชชาโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยอวิชชาสวะ ทำลายกายคันถะคือสีลัพพตปรามาส ไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน.

"เพราะเหตุที่ความเห็น (ขันธ์ ๕) ด้วยอำนาจเป็นผู้ฆ่าเป็นต้นมีอานิสงส์มากอย่างนี้ ฉะนั้น นักปราชญ์จึงพึงเห็นขันธ์ทั้ง ๕ ด้วยอำนาจเป็นผู้ฆ่าเป็นต้น แล."

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ

---

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

๑. นิเทศรูปขันธ์

[๓๒] บัดนี้ เบื้องอภิธรรมภาชนีย์ (คำที่ควรจำแนกโดยนัยพระอภิธรรม). พึงทราบนิเทศรูปขันธ์ในอภิธรรมภาชนีย์นั้น โดยนัยที่ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้วในรูปกัณฑ์ในหนหลังนั่นแล

๒. นิเทศเวทนาขันธ์

[๓๔] จะกล่าวในนิเทศเวทนาขันธ์ต่อไป – บทว่า **เอกวิเธน** แปลว่า โดยส่วนเดียว. บทว่า **ผสฺสสมฺปยุตฺโต** แปลว่า สัมปยุตด้วยผัสสะ. ได้แก่เวทนาที่เป็นไปในภูมิสี่แม้ทั้งหมด. คือในหมวดสเหตุกทุกะ ที่เป็นสเหตุกะ ได้แก่ เวทนาที่เป็นไปในภูมิสี่. ที่เป็นอเหตุกะ ได้แก่ เวทนาที่เป็นกามาวจรอย่างเดียว. พึงทราบเวทนาที่พระผู้มีภาคตรัสด้วยบทว่ากุศลเป็นต้นโดยอุบายนี้. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาขันธ์นี้ โดยส่วนเดียว พระผู้มีภาคทรงแสดงโดยสัมปยุตด้วยผัสสะ, โดยส่วน ๒ ทรงแสดงโดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะ, โดยส่วน ๓ ทรงแสดงโดยกำเนิด, โดยส่วน ๔ ทรงแสดงโดยต่างภูมิ, โดยส่วน ๕ ทรงแสดงโดยอินทรีย์. สุขินทรีย์และทุกขินทรีย์ในเวทนาขันธ์โดยส่วน ๕ นั้น เป็นกามาวจร มีกายปสาทเป็นวัตถุที่ตั้งอย่างเดียว, โสมนัสสินทรีย์ เป็นไปในภูมิสาม มีวัตถุที่ ๖ (คือมโน) เป็นวัตถุที่ตั้งก็มี ไม่มีที่ตั้งวัตถุก็มี, โทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาวจร มีวัตถุที่ ๖ เป็นวัตถุที่ตั้ง. อุเบกขินทรีย์ เป็นไปในภูมิสี่ มีปสาทสี่คือจักขุเป็นต้นเป็นวัตถุที่ตั้ง มีวัตถุที่ ๖ (คือมโน) เป็นวัตถุที่ตั้ง และไม่มีวัตถุที่ตั้ง. โดยส่วน ๖ทรงแสดงโดยวัตถุ. เวทนา ๕ ข้างต้นในเวทนาขันธ์โดยส่วน ๖ นั้น เป็นกามาวจร มีปสาท ๕ คือจักขุเป็นต้นเป็นวัตถุอย่างเดียว, เวทนา ๖ เป็นไปในภูมิสี่ ไม่มีวัตถุที่ตั้งก็มี มีวัตถุที่ตั้งก็มี.

โดยส่วน ๗ ทรงแสดงมโนสัมผัสสชาเวทนาในเวทนาขันธ์นั้น โดยความต่าง, โดยส่วน ๘ ทรงแสดงกายสัมผัสสชาเวทนาในเวทนาขันธ์นั้นโดยความต่าง, โดยส่วน ๙ ทรงแสดงมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๗ โดยความต่าง, โดยส่วน ๑๐ ทรงแสดงมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนาในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๘ โดยความต่าง จริงอยู่ บรรดาเวทนาขันธ์เหล่านี้ มโนสัมผัสสชาเวทนาในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๗ แยกเป็น ๒ ส่วน คือ

มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา ๑ มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา ๑. แม้กายสัมผัสสชาเวทนาพร้อมกับมโนสัมผัสสชาเวทนานั้น ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๙ ก็แยกเป็น ๒ ส่วน คือสุขกายสัมผัสสชาเวทนา ๑ ทุกขกายสัมผัสสชาเวทนา ๑. ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๙ แยกมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนาที่ตรัสไว้ในเวทนาขันธ์ส่วน ๗ เป็น ๓ ส่วน ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้น. ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๑๐ แยกมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนาที่ตรัสไว้ในเวทนาขันธ์ส่วน ๘ เป็น ๓ ส่วน ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้นเช่นกัน. ก็กุศลติกะ พระผู้มีภาคตรัสไว้ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๑๐ นี้ เพื่อให้เต็มส่วนเดียวเท่านั้น. และพระองค์ได้ประทานนัยในฐานะที่ควรจะประทานนัยไว้ในประเภทเวทนาขันธ์ส่วน ๗ ส่วน ๘ และส่วน ๙ แล้ว. เพราะถึงขั้นอภิธรรมแล้ว ขั้นชื่อว่านัยที่พระตถาคตมิได้ประทานไว้ในฐานะที่ควรจะประทานนัย ย่อมไม่มี. นี้วาระหนึ่งในทุกมูลกวาระก่อน.

ความจริง พระศาสดาเมื่อทรงจำแนกเวทนาขันธ์ในอภิธรรมภาชนีย์นี้ ทรงเอาธรรมหมวดติกะใส่ในธรรมหมวดทุกะ, ทรงเอาธรรมหมวดทุกะใส่ในธรรมหมวดติกะ, ทรงนำหมวดติกะและหมวดทุกะมาโดยทำนองให้เพิ่มขึ้นทั้ง ๒ หมวด. ทรงแสดงเวทนาขันธ์แม้โดยประการทั้งปวงโดยมากอย่าง คือ โดยส่วน ๗ โดยส่วน ๒๔ โดยส่วน ๓๐ โดยส่วนมาก. เพราะเหตุไร ? เพราะอัธยาศัยของบุคคล ๑ เพราะความพิลาสแห่งเทศนา ๑.

ทรงแสดงโดยอัธยาศัยของบุคคล

จริงอยู่ เทวบุตรเหล่าใดในบริษัทเทวดาผู้นั่งฟังธรรม สามารถจะแทงตลอดเวทนาขันธ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถือเอาธรรมหมวดติกะใส่ในหมวดทุกะอยู่ พระองค์ทรงแสดงแล้วให้เป็นเช่นนั้น ด้วยอำนาจสัปปายะของเทวบุตรเหล่านั้น. เทวบุตรเหล่าใด สามารถจะแทงตลอดเวทนาขันธ์ที่ตรัสด้วยอาการนอกนี้ พระองค์ทรงแสดงแล้วแก่เทวบุตรเหล่านั้น โดยอาการนั้น ๆ แล. นี้อัธยาศัยของบุคคลในการทรงแสดงเวทนาขันธ์นี้.

ทรงแสดงโดยความพิลาสแห่งเทศนา

อนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสามารถจะแสดงเวทนาขันธ์ ใส่ธรรมหมวดติกะในธรรมหมวดทุกะ หรือใส่ธรรมหมวดทุกะในธรรมหมวดติกะ หรือโดยให้ธรรมทั้งหมวดติกะและหมวดทุกะเพิ่มขึ้นทั้ง ๒ หมวด หรือโดยนัยมีนัยส่วน ๗ เป็นต้น โดยประการที่ทรงปรารถนานั้นๆ ได้ เพราะพระองค์ทรงมีวิสัยมาก (คือทรงประกอบด้วยสัพพัญญุตญาณอนาวรณญาณ). แม้เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงแล้วโดยอาการเหล่านี้ แล. นี้ความพิลาสแห่งเทศนาของพระองค์.

วรรณาบาลีด้วยอำนาจกำหนดวาระ

ในอภิธรรมภาชนีย์นั้น วาระที่ทรงแสดงเวทนาขันธ์ถือเอาธรรมหมวดติกะมาใส่ในธรรมหมวดทุกะ ชื่อว่า **ทุกมูลกวาระ,** วาระที่ทรงแสดงเวทนาขันธ์ถือเอาธรรมหมวดทุกะมาใส่ในธรรมหมวดติกะ ชื่อว่า **ติกมูลกวาระ,** วาระที่ทรงแสดงขันธ์ให้ธรรมทั้งหมวดติกะและหมวดทุกะเพิ่มขึ้นทั้ง ๒ หมวด ชื่อว่า **อุภโตวัฑฒิตกวาระ,** วาระมีอาทิว่าโดยส่วน ๗ ในที่สุด ชื่อว่า **พหุวิธวาระ** รวมวาระเหล่านี้เป็น ๔ มหาวาระก่อน.

บรรดามหาวาระทั้ง ๔ นั้น ใน **ทุกมูลกวาระ** มีวาระ ๙๕๐ วาระ มีวาระแห่งการประกอบหมวดติกะแรกในหมวดทุกะที่ ๒ เป็นต้น นำเอาเวทนาติกะปีติติกะและสนิทัสสนติกะซึ่งไม่ได้ในหมวดติกะทั้งหลายออกเสีย ประกอบเฉพาะติกะ ๑๙ ซึ่งได้อยู่ที่เหลือ กับทุกะหนึ่งๆ ซึ่งได้ในหมวดทุกะทั้งหลาย. วาระทั้งหมดแม้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลี ทรงย่อแสดงเฉพาะที่ควรจะแสดงในหมวดนั้นๆ. ก็ผู้ไม่พึนเผื่อพึงทราบโดยพิสดาร. แม้ใน **ติกมูลกวาระ** ก็มีวาระ ๙๕๐ วาระ มีวาระแห่งการประกอบหมวดทุกะที่ ๒ ในหมวดติกะแรกเป็นต้น นำเอาทุกะแรกเป็นต้น ซึ่งไม่ได้ในหมวดทุกะทั้งหลายออกเสีย ประกอบเฉพาะทุกะ ๕๐ หมวดมีสเหตุทุกะเป็นต้นซึ่งได้อยู่ที่เหลือ กับติกะหนึ่งๆ ซึ่งได้ในหมวดติกะทั้งหลาย. วาระทั้งหมดแม้นั้นก็ตรัสไว้ในพระบาลี ทรงย่อแสดงเฉพาะที่ควรจะแสดงในหมวดนั้นๆ. อันผู้ไม่พึนเผื่อพึงทราบโดยพิสดาร.

สม
๒๔๔.๓๑๘๐๒
อ 623 ส
น32 ป๒๖๒๖

วรรณาอรรถในเวทนาขันธ์

บัดนี้ เป็นการวรรณาอรรถ. นิเทศเวทนาขันธ์ส่วนเจือในอภิธรรมภาชนีย์นั้น มีอรรถง่ายทั้งนั้นก่อน. จะกล่าวในนิเทศเวทนาขันธ์ส่วน ๒๔ ต่อไป–

พึงทราบว่า **เวทนาขันธ์เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยเป็นกุศลก็มี** ด้วยอำนาจกุศลจิต ๘ ฝ่ายกามาวจร. พึงทราบว่า **เป็นอกุศลก็มี** ด้วยอำนาจกุศลจิต ๑๒. พึงทราบว่า **เป็นอพยากฤตก็มี** ด้วยอำนาจจิต ๒๔ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะ ๓ มหาวิบาก ๘ กิริยาจิตฝ่ายกามาวจร ๑๐.

ในจิต ๔๔ ดวงนั้น กุศลจิต ๘ และอกุศลจิต ๑๒ ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะ, มโนธาตุที่เป็นกิริยา ๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจอาวัชชนะ, มโนธาตุที่เป็นวิบาก ๒ ย่อมได้ด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนะ, มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบาก ๓ ย่อมได้ด้วยอำนาจสันตีรณะและตทารมณ์, มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะฝ่ายกิริยา ๑ (คือ ดวง ๑ ในกิริยาจิตฝ่ายกามาวจร ๑๐) ย่อมได้ด้วยอำนาจโวฏฐัพพนะ. มหาวิบากจิต ๘ ย่อมได้ด้วยอำนาจตทารมณ์. กิริยาจิต๙ (คือ กิริยาจิตฝ่ายกามาวจรจำนวน ๑๐ ซึ่งแยกเฉพาะมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะออกไป ๑ แล้ว จึงเหลือ ๙) ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะ. นัยแม้ในโสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ส่วนในมโนทวาร พระผู้มีพระภาคตรัสคำว่า **เป็นกุศลก็มี** ด้วยอำนาจกุศลจิตเป็นไปในภูมิสี่. ตรัสคำว่า **เป็นอกุศลก็มี** ด้วยอำนาจอกุศลจิต ๑๒. ตรัสคำว่า **เป็นอพยากฤตก็มี** ด้วยอำนาจจิตตุปบาท ๓๔ ดวง คือ ด้วยอำนาจวิบากจิตฝ่ายกามาวจร ๑๑ กิริยาจิต (ฝ่ายกามาวจร) ๑๐ กิริยาจิตฝ่ายรูปาวจรและฝ่ายอรูปาวจร ๙ สามัญญผลจิต ๔. ในจิต ๖๗ ดวงนั้น กุศลจิตเป็นไปในภูมิสี่ (มี ๒๑ ดวง) และอกุศลจิต (๑๒ ดวง) ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะ. มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะฝ่ายกิริยา ๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจอาวัชชนะ. วิบากจิต (ฝ่ายกามาวจร) ๑๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจตทารมณ์. กิริยาจิตเป็นไปในภูมิสาม (คือฝ่ายกามาวจร ๙ และฝ่ายรูปาวจรกับอรูปาวจรอีก ๙ รวม ๑๘ ในที่นี้) และสามัญญผลจิต (๔) ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะเหมือนกัน. กุศลจิต (ทั้ง ๖๗ ดวง) นั้น ย่อมควรจะตั้งกล่าวในเวทนาขันธ์ส่วนใดส่วนหนึ่ง บรรดาส่วนเจือ

เบื้นต้น. แต่ที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งแสดงไว้ในเวทนาขันธ์ส่วน ๓๐ เบื้นการแสดงโดยสะดวก เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงตั้งแสดงไว้เฉพาะในเวทนาขันธ์ส่วน ๓๐ เท่านั้น.

ก็จิตแม้ทั้งหมดนี้ (คือ ๔๔ ดวงในทวารห้าหรือ ๖๗ ดวงในมโนทวาร) ย่อมได้ในจักขุทวารด้วยอาการ ๓ คือ ด้วยเงื่อนคืออุปนิสสัย ด้วยอำนาจความก้าวล่วงกิเลส ด้วยอำนาจภาวนา. ย่อมได้ในโสตทวารและมโนทวารเหมือนอย่างนั้น. ส่วนในฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร พึงทราบว่า ย่อมได้ด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยอำนาจความก้าวล่วง ด้วยอำนาจภาวนา. อย่างไร ? คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เที่ยวไปยังที่จาริกในวิหาร เห็นมณฑลกสิณ จึงถามว่า นี่ชื่ออะไร เมื่อเขาตอบว่า มณฑลกสิณ จึงถามอีกว่า เขาทำอะไรด้วยมณฑลกสิณนี้. ในลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายบอกแก่เธอว่า เขาเจริญมณฑลกสิณนี้แล้วให้ฌานเกิดขึ้น เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเบื้นปทัฏฐานแล้ว สำเร็จพระอรหัตผลได้. กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอัธยาศัย มิได้กำหนดว่าเรื่องนี้เบื้นภาระหนัก ด้วยตั้งใจว่า "แม้เราก็สมควรจะให้คุณนี้เกิด" จึงคิดว่า "อันคุณนี้คนที่นอนหลับอยู่ไม่อาจเลยที่จะให้เกิดได้ ควรเราจะทำความเพียรให้ศีลบริสุทธิ์แต่เบื้องต้นทีเดียว" แล้วให้ศีลบริสุทธิ์อยู่. ต่อนั้น ดำรงมั่นในศีล เข้าไปตัดปลิโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการ แล้วยินดีด้วยสันโดษมีจีวร ๓ ผืนเบื้นอย่างยิ่ง ทำวัตรปฏิบัติต่อพระอาจารย์และพระอุปัชฌาย์ เรียนกัมมัฏฐานแล้ว ทำการบริกรรมกสิณให้สมาบัติเกิดขึ้น เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเบื้นปทัฏฐานแล้ว บรรลุพระอรหัตผลได้. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น จักขุวิญญาณเบื้นปัจจัยมีกำลังแก่การเกิดเวทนาเบื้นไปในภูมิสี่อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเบื้นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เบื้นรูปาวจรและอรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเบื้นโลกุตระ เพราะฉะนั้น เวทนาเบื้นไปในภูมิสี่จึงชื่อว่าเกิดเพราะจักขุสัมผัสเบื้นปัจจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในจักขุทวาร) ด้วยอำนาจอุปนิสสัยอย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองในจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้ตั้งอยู่ในความกำหนดว่า "ความกำหนัดในอิฏฐารมณ์เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ความขัดเคืองในอนิฏฐารมณ์เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ความหลงในการเพ่งเล็งไม่สม่ำเสมอเกิดขึ้นแล้วแก่เรา อนึ่ง มานะเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้พัวพันอารมณ์ต่าง ๆ

อุทธัจจะเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้ยึดมั่นถึงความฟุ้งซ่านด้วยทิฏฐิ วิจิกิจฉาเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้ถึงความตกลงใจไม่ได้ อนุสัยเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้ถึงกำลัง" ดังนี้ รู้ความเกิดกิเลสของตนแล้วคิดว่า กิเลสเหล่านี้เมื่อเจริญแก่เรา จักเป็นไปเพื่อความพินาศและความทุกข์ เอาละ เราจะข่มมันเสีย คิดต่อไปว่าอันคนนอนหลับอยู่ไม่อาจเลยที่จะข่มกิเลสได้ ควรเราจะทำความเพียรให้ศีลบริสุทธิ์แต่เบื้องต้นทีเดียว แล้วปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล ย่อมบรรลุพระอรหัตผลได้. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น เวทนาเป็นไปในภูมิสี่ คือที่ดำเนินก้าวล่วงกิเลสอันเกิดขึ้นในรูปารมณ์อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ชื่อว่าเกิด เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย. จิต ชื่อว่าได้ (ในจักขุทวาร) **ด้วยอำนาจความก้าวล่วงกิเลส** อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองในจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่งเริ่มตั้งความกำหนดอย่างนี้ว่ารูปนี้อาศัยอะไร. ในลำดับนั้น ทราบรูปนั้นว่าอาศัยภูต จึงกำหนดมหาภูต ๔ และรูปอาศัยมหาภูตว่า รูป กำหนดธรรมที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ว่า อรูป. ครั้นกำหนดนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยในลำดับนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ พิจารณาสังขารไปโดยลำดับวิปัสสนา ย่อมบรรลุพระอรหัตผลได้. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น เวทนานี้คือที่พิจารณารูปารมณ์แล้วให้เกิดอย่างนี้คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ชื่อว่าเกิด เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย. จิต ชื่อว่าได้ (ในจักขุทวาร) **ด้วยอำนาจภาวนา** อย่างนี้.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ฟังข่าวว่า เขาทำการบริกรรมกสิณให้สมาบัติเกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐาน ย่อมบรรลุพระอรหัตผลได้. กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอัธยาศัย มิได้กำหนดว่าเรื่องนี้เป็นภาระหนัก คิดว่า แม้เราก็สมควรจะให้คุณนี้เกิด จึงปฏิบัติโดยนัยข้างต้นนั่นเอง ย่อมบรรลุพระอรหัตผล. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น โสตวิญญาณเป็นปัจจัยมีกำลังแก่การเกิด เวทนาเป็นไปในภูมิสี่ อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ เพราะฉะนั้น เวทนา

เบื้นไปในภูมิสี่จึงชื่อว่าเกิด เพราะโสตสัมผัสเบื้นบั่จจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในโสตทวาร) **ด้วยอำนาจอุปนิสสัย** อย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง ความทั้งหมดว่า **เมื่อเสียงมาสู่คลองในโสตทวารแล้ว** เบื้นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุทวารนั่นแล. เวทนาเบื้นไปในภูมิสี่ คือ ที่ดำเนินก้าวล่วงกิเลสอันเกิดขึ้นในสัททารมณ์อย่างนั้น ชื่อว่าเกิด เพราะโสตสัมผัสเบื้นบั่จจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในโสตทวาร) **ด้วยอำนาจความก้าวล่วงกิเลส** อย่างนี้.

อนึ่ง ความทั้งหมดว่า เมื่อเสียงมาสู่คลองในโสตทวารแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่งเริ่มตั้งความกำหนดอย่างนี้ว่า เสียงนี้อาศัยอะไร เบื้นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุทวารเหมือนกัน. เวทนานี้ คือที่พิจารณาสัททารมณ์แล้วให้เกิดอย่างนั้น ชื่อว่าเกิด เพราะโสตสัมผัสเบื้นบั่จจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในโสตทวาร) **ด้วยอำนาจภาวนา** อย่างนี้.

ส่วนในฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร พึงทราบความทั้งหมดว่า เมื่อคันธารมณ์เบื้นต้นมาสู่คลองแล้ว กุลบุตรผู้ตั้งอยู่ในความกำหนดว่า "ความกำหนัดในอิฏฐารมณ์เกิดขึ้นแล้วแก่เรา" เบื้นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุทวารนั่นแล. เวทนาเบื้นไปในภูมิสี่ คือที่ดำเนินก้าวล่วงกิเลส อันเกิดขึ้นในคันธารมณ์เบื้นต้นอย่างนั้น ชื่อว่าเกิด เพราะฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส และกายสัมผัสเบื้นบั่จจัย. จิตชื่อว่าได้ในทวารทั้ง ๓ **ด้วยอำนาจความก้าวล่วงกิเลส** อย่างนี้.

อนึ่ง ในฆานทวารเบื้นต้น พึงทราบความทั้งหมดว่า เมื่อกลิ่นเบื้นต้นมาสู่คลองแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่งเริ่มตั้งความกำหนดอย่างนี้ว่า กลิ่นนี้อาศัยอะไร รสนี้อาศัยอะไร โผฏฐัพพะนี้อาศัยอะไร เบื้นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุทวารเหมือนกัน. เวทนานี้ คือที่พิจารณาคันธารมณ์เบื้นต้นแล้วให้เกิดอย่างนั้น ชื่อว่าเกิด เพราะฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส และกายสัมผัสเบื้นบั่จจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในทวารทั้ง ๓ นั้น) **ด้วยอำนาจภาวนา** อย่างนี้.

ส่วนในมโนทวาร จิตย่อมได้ด้วยอาการแม้ทั้ง ๓. ดังจะกล่าวต่อไป ภิกษุบางรูปย่อมเห็นความเกิดโดยเบื้นภัย เห็นความแก่ ความเจ็บ ความตาย โดยเบื้นภัย. ครั้นเห็นโดยเบื้นภัยแล้ว คิดว่า สมควรที่เราจะพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย แต่ผู้นอนหลับอยู่ไม่อาจเลยที่จะพ้นจากความเกิดเบื้นต้นได้ ควรเราจะทำความเพียรให้ศีลบริสุทธิ์

แต่เบื้องต้นทีเดียว แล้วปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวแล้วในขักขุทวารนั่นแล ย่อมบรรลุพระอรหัตผลได้. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายเป็นปัจจัยมีกำลังแก่การเกิดเวทนาเป็นไปในภูมิสี่อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ เพราะฉะนั้น เวทนาเป็นไปในภูมิสี่ จึงชื่อว่าเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในมโนทวาร) **ด้วยอำนาจอุปนิสสัย** อย่างนี้ก่อน

อนึ่ง ความทั้งหมดว่า เมื่อธรรมารมณ์มาสู่คลองในมโนทวารแล้วเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในขักขุทวารนั่นแล. เวทนาเป็นไปในภูมิสี่คือที่ดำเนินก้าวล่วงกิเลสอันเกิดขึ้นในธรรมารมณ์ อย่างนั้น ชื่อว่าเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย. จิตชื่อว่าได้ (ในมโนทวาร) **ด้วยอำนาจความก้าวล่วงกิเลส** อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อธรรมารมณ์มาสู่คลองในมโนทวารแล้ว ภิกษุรูปหนึ่งเริ่มตั้งความกำหนดอย่างนี้ว่า ธรรมารมณ์นี้อาศัยอะไร. รู้ว่า อาศัยวัตถุ. กำหนดว่า วัตถุอาศัยอะไร. รู้ว่า อาศัยมหาภูต. เธอกำหนดมหาภูต ๔ และรูปอาศัยมหาภูตว่า รูป กำหนดธรรมที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ว่า อรูป. ครั้นกำหนดทราบนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยในลำดับนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ พิจารณาสังขารไปตามลำดับวิปัสสนา ย่อมบรรลุพระอรหัตผล. ในการบรรลุพระอรหัตผลนั้น เวทนานี้ คือที่พิจารณาธรรมารมณ์แล้วให้เกิด อย่างนี้คือ เวทนาในการบริกรรมแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ชื่อว่าเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย. จิตชื่อว่า ได้ (ในมโนทวาร) **ด้วยอำนาจภาวนา** อย่างนี้.

ก็ เวทนาอย่างละหก ๆ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสในที่สุดวาระมีวาระเวทนาขันธ์ส่วน ๒๔ เป็นต้น แม้ทั้งหมดนั้นนั่น พระองค์ตรัสแล้วด้วยอำนาจสัมปยุตปัจจัยแล.

นี้ นิเทศเวทนาขันธ์ จบ

๓. นิเทศสัญญาขันธ์

แม้สัญญาขันธ์เป็นต้น ก็พึงทราบโดยอุบายนี้. ความจริงในนิเทศสัญญาขันธ์ ย่อมได้แม้ธรรมหมวดเวทนาติกะและหมวดปีติกะในหมวดติกะทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง. แม้ในหมวดทุกะทั้งหลาย ก็ย่อมได้แม้ธรรมหมวดสุขสหคตทุกะ เป็นต้น.

๔. นิเทศสังขารขันธ์

ในนิเทศสังขารขันธ์ พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสคำว่า **สัมปยุตด้วยผัสสะ** ไว้ เพราะแม้ผัสสะก็เป็นธรรมนับเนื่องในสังขารขันธ์ แต่ตรัสคำว่า **สัมปยุตด้วยจิต** ไว้. และในนิเทศสังขารขันธ์นี้ ย่อมได้แม้ธรรมหมวดเหตุทุกะเป็นต้น ในหมวดทุกะทั้งหลาย. ธรรมหมวดติกะเป็นเช่นกับสัญญาขันธ์นั่นแล.

๕. นิเทศวิญญาณขันธ์

ในนิเทศวิญญาณขันธ์ พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสว่า วิญญาณเป็นจักขุสัมผัสสชา (เกิดแต่จักขุสัมผัส) แต่ตรัสคำว่า จักขุวิญญาณ (วิญญาณอาศัยจักขุ) ไว้. เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะแสดงไขวิญญาณว่า เกิดแต่มโนสัมผัสได้. คำที่เหลือในนิเทศวิญญาณขันธ์นี้ เป็นเช่นกับที่กล่าวแล้วในสัญญาขันธ์นั่นแล.

ก็ในนิเทศแห่งขันธ์แม้ทั้ง ๓ นี้แล ได้ธรรมหมวดติกะและหมวดทุกะเกินกว่านิเทศเวทนาขันธ์. พึงทราบประเภทวาระด้วยอำนาจธรรมหมวดติกะและหมวดทุกะนั้น ๆ แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ

(๓) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ

[๑๕๐] บัดนี้ เป็นหมวดปัญหาปุจฉกะ (หมวดถามปัญหา). ในหมวดปัญหาปุจฉกะนั้น พึงทราบว่า ในการถามปัญหา พระผู้มีพระภาคตรัสถามข้อธรรมทั้งหมดซึ่งจะได้และไม่ได้ โดยนัยเป็นอาทิว่า "บรรดาขันธ์ทั้งห้า ขันธ์ที่เป็นกุศลเท่าไร ที่เป็นอกุศลเท่าไร ที่เป็นอพยากฤตเท่าไร" ดังนี้ แล้วทรงยกขึ้นเฉพาะข้อที่จะได้เท่านั้นในการวิสัชนา โดยนัยเป็นอาทิว่า

"รูปขันธ์เป็นอพยากฤต." ก็ในที่ใด ๆ ไม่ทรงทำการกำหนดว่า ขันธ์หนึ่งหรือขันธ์สอง ทรงวางแนวไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า เป็นอุปาทินนธรรมก็มี เป็นอนุปาทินนธรรมก็มี ดังนี้ ในที่นั้น ๆ พึงทราบการถือเอาขันธ์แม้ทั้งห้า. การวิภาคกุศลเป็นต้นของขันธ์นั้น ๆ ที่เหลือ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในอรรถกถาธรรมสังคหะข้างต้น แล.

ก็ในหมวดอารัมมณติกะทั้งหลาย ขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปริตตารมณ์ สำหรับผู้ที่กำหนัด ขัดเคือง ลุ่มหลง สังวร พิจารณา และเลิงเห็น ปรารภกามาวจรธรรมทั้ง ๕๕, เป็นมหัคคตารมณ์ สำหรับผู้ที่กำหนัด ขัดเคือง ลุ่มหลง สังวร และเริ่มตั้งความกำหนด ปรารภรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรมทั้ง ๒๗, เป็นอัปปมาณารมณ์ สำหรับผู้ที่เลิงเห็นมรรคผลและนิพพาน, ในคราวพิจารณาบัญญัติเป็นธรรมมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้แล.

ขันธ์ทั้ง ๔ นั่นเอง เป็นธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์ ในคราวพระเสขะและพระอเสขะพิจารณามรรค, เป็นธรรมมีมรรคเป็นเหตุด้วยเหตุที่เกิดร่วมกัน ในกาลแห่งมรรค, เป็นธรรมมีมรรคเป็นอธิบดี โดยอธิบดีคืออารมณ์ ในคราวพิจารณากระทำมรรคให้หนัก. อีกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมมีมรรคเป็นอธิบดี ด้วยอธิบดีธรรมที่เกิดร่วมกัน สำหรับผู้เจริญมรรคมีวิริยะหรือวิมังสาเป็นใหญ่. แต่สำหรับผู้เจริญมรรคที่มีฉันทะหรือจิตตะเป็นใหญ่ เป็นธรรมมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้.

อนึ่ง ขันธ์ ๔ เป็นอดีตารมณ์ สำหรับผู้ที่กำหนัด ขัดเคือง ลุ่มหลง สังวร และเริ่มตั้งความกำหนด ปรารภขันธ์ธาตุอายตนะอดีต, เป็นอนาคตารมณ์ สำหรับผู้ประพฤติอย่างนั้น ปรารภขันธ์ธาตุอายตนะอนาคต, เป็นปัจจุบันนารมณ์ สำหรับผู้ประพฤติอย่างนั้น ปรารภขันธ์ธาตุอายตนะปัจจุบัน, เป็นธรรมมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ สำหรับผู้ที่พิจารณาบัญญัติหรือนิพพาน.

อนึ่ง ขันธ์ ๔ เป็นอัชฌัตตารมณ์ สำหรับผู้ที่กำหนัด ขัดเคือง ลุ่มหลง สังวร และเริ่มตั้งความกำหนด ปรารภขันธ์ธาตุอายตนะของตน, เป็นพหิทธารมณ์ สำหรับผู้ประพฤติอย่างนั้น ปรารภขันธ์ธาตุอายตนะของผู้อื่น, แม้ในคราวพิจารณาบัญญัติและนิพพาน ก็เป็นพหิทธารมณ์เหมือนกัน, สำหรับผู้ที่ประพฤติอย่างนั้นในธรรมภายในตามกาล ในธรรมภายนอก

ตามกาล เป็นอัชฌัตตพหิทธารมณ์, ในกาลแห่งอากิญจัญญายตนฌาน พึงทราบว่า เป็นธรรมมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้.

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกขันธวิภังค์นี้ นำออกเป็น ๓ ปริวรรต (๓ ตอน) ด้วยอำนาจสุตตันตภาชนีย์เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ก็ในปริวรรตแม้ทั้ง ๓ มีปริเฉทเดียวเท่านั้น. เพราะรูปขันธ์เป็นกามาวจรอย่างเดียวในที่ทุกแห่ง. ขันธ์ ๔ เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสให้คละทั้งโลกิยะและโลกุตระแล.

ขันธวิภังคนิเทศ

แห่งสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์

จบ

---

๒. อายตนวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันตภาชนีย์

[๑๕๔] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงสุตตันตภาชนีย์ ในอายตนวิภังคนิเทศอันเป็นลำดับแห่งขันธวิภังคนิเทศนั้นก่อน จึงตรัสพระบาลีว่า **อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ** ดังนี้เป็นต้น

ในอายตนะเหล่านั้น จะว่าโดยนัยนอกจากพระบาลีก่อน —

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ ๑ โดยลักษณะ ๑
โดยความมีเท่านั้น ๑ โดยลำดับ ๑ โดยย่อและพิสดาร ๑
โดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น ๑

วินิจฉัยอายตนะโดยอรรถ

ในข้อเบ็ดเตล็ดเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถที่ต่างกันก่อน —

(๑) ชื่อว่า **จักขุ** เพราะ อรรถว่า ชอบ หรือทำให้แจ่มแจ้ง อธิบายว่า ชอบรูป หรือทำรูปให้แจ่มแจ้ง.

(๒) ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า ปรากฏ อธิบายว่า เมื่อถึงความแปรไปแห่งวรรณะ ย่อมแสดงภาวะที่ไปสู่หทัย.

(๓) ชื่อว่า **โสต** เพราะอรรถว่า ได้ยิน.

(๔) ชื่อว่า **สัททะ** เพราะอรรถว่า ถึง (ภาวะที่พึงรู้ได้ทางโสต).

(๕) ชื่อว่า **ฆานะ** เพราะอรรถว่า สูดดม.

(๖) ชื่อว่า **คันธะ** เพราะอรรถว่า ส่งกลิ่น อธิบายว่า แสดงวัตถุของตน.

(๗) ชื่อว่า **ชิวหา** เพราะอรรถว่า เรียกร้องชีวิต.

(๘) ชื่อว่า **รส** เพราะอรรถว่า เป็นที่ยินดี คือ. ชอบใจของสัตว์ทั้งหลาย.

(๙) ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดแห่งธรรมอันบัณฑิตเกลียด คือ สาสวธรรม. คำว่า **อาโย** แปลว่า ที่เกิด.

(๑๐) ชื่อว่า **โผฏฐัพพะ** เพราะอรรถว่า อันกายถูกต้อง.

(๑๑) ชื่อว่า **มนะ** เพราะอรรถว่า รู้ (อารมณ์).

(๑๒) ชื่อว่า **ธรรม** เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน.

แต่โดยอรรถที่ไม่ต่างกัน พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า **อายตนะ** —

(๑) เพราะเป็นที่ขวนขวาย

(๒) เพราะเป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด

(๓) เพราะเป็นตัวนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแล้ว.

(ข้อที่ ๑) มีอธิบายว่า ก็อายตนะมีจักขุและรูปเป็นต้น เป็นที่ซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกซึ่งมีจักขุเป็นต้นเป็นทวาร และมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์นั้น ๆ ขวนขวาย คือ ขยัน หมั่น เพียร ด้วยกิจมีการเสวยอารมณ์เป็นต้นของตน ๆ.

(ข้อที่ ๒) มีอธิบายว่า ก็อายตนะเหล่านี้แผ่ไป คือ ขยายซึ่งธรรม (คือ จิตและเจตสิก) อันเป็นที่เกิดเหล่านั้น.

(ข้อที่ ๓) มีอธิบายว่า ก็อายตนะเหล่านี้นำไป คือ พาไปถ่ายเดียว สู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแต่อดีต ซึ่งผ่านล่วงไป เป็นไปในสงสารอันหาเงื่อนต้นและเงื่อนปลายมิได้ ตลอดเวลาไม่ถอยกลับ.

โดยประการฉะนี้ ธรรมทั้งหมดนี้จึงเรียกว่า **อายตนะ อายตนะ** —

(๑) เพราะเป็นที่ขวนขวาย

(๒) เพราะเป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด

(๓) เพราะเป็นตัวนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแล้ว.

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่า ชื่อว่า **อายตนะ** ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย ด้วยอรรถว่าเป็นอากร คือบ่อเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิด ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ.

จริงอย่างนั้น ในโวหารทางโลก **ที่อยู่อาศัย** เรียกว่า อายตนะ เช่นในคำว่า "**อิสฺสรายตนํ** แปลว่า ที่อยู่อาศัยของพระอิศวร **วาสุเทวายตนํ** แปลว่า ที่อยู่อาศัยของ

พระวาสุเทพ" เป็นต้น. **อากร คือ บ่อเกิด** เรียกว่า อายตนะ เช่นในคำว่า "**สุวณฺณายตนำ** แปลว่า บ่อทอง **รตนายตนำ** แปลว่า บ่อแก้ว" เป็นต้น.

แต่โวหารในทางศาสนา **ที่ประชุม** เรียกว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคว่า **มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นำ วิหงฺคมา**[๑] แปลว่า เมื่อต้นไม้ใหญ่นั้นเป็นที่ประชุมอันน่ารื่นรมย์ใจ ฝูงนกก็พากันอาศัยต้นไม้ใหญ่นั้น" ดังนี้เป็นต้น. **ถิ่นที่เกิด** เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคว่า "**ทกฺขิณำปโถ คุนฺนำ อายตนำ** แปลว่า ทักขิณาชนบท เป็นถิ่นที่เกิดของโคทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น. **เหตุ** เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคว่า **ตตฺร ตตฺร สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน**[๒] แปลว่า เธอย่อมถึงภาวะที่ควรเป็นสักขีได้ในธรรมนั้น ๆ ทีเดียว ในเมื่อมีเหตุอันควร" ดังนี้เป็นต้น.

ก็แม้ธรรมคือจิตและเจตสิกนั้น ๆ ย่อมอยู่อาศัยในอายตนะมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยจักขุเป็นต้นเหล่านั้น เหตุนั้น จักขุเป็นต้น จึงชื่อว่าเป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิกเหล่านั้น.

อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้นเกลื่อนกล่นไปในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นเหล่านั้น และเพราะมีรูปเป็นต้นเหล่านั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้น จักขุเป็นต้น จึงชื่อว่าเป็นอากร คือ บ่อเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น.

อนึ่ง จักขุเป็นต้น เป็นที่ประชุมของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเป็นที่ประชุมด้วยอำนาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ในจิตและเจตสิกนั้น ๆ.

อนึ่ง จักขุเป็นต้น เป็นถิ่นที่เกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเหตุที่เกิดในจักขุเป็นต้นเหล่านั้น โดยเป็นนิสสยปัจจัยและอารัมมณปัจจัยของจิตและเจตสิกเป็นต้นเหล่านั้น.

อนึ่ง จักขุเป็นต้น เป็นเหตุของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเมื่อจักขุเป็นต้นเหล่านั้นไม่มี ก็มีไม่ได้.

ธรรมเหล่านี้เรียกว่า **อายตนะ** ด้วยเหตุแม้เหล่านี้ คือ ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย

---

๑. อำ. ปญฺจก. ๒๒/๔๖ ๒. อำ. ปญฺจก ๒๒/๒๐

ด้วยอรรถว่า เป็นอากร คือ บ่อเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิด ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้ เหตุนั้น โดยอรรถตามที่ได้กล่าวแล้ว จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า **จักขวายตนะ** ฯลฯ ธรรมเหล่านั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ธรรมายตนะ.**

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยอรรถ เท่าที่พรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยอายตนะโดยลักษณะ

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะ** นั้น คือ พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้น. ก็และลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้นนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งรูปกัณฑ์ในหนหลังนั่นแหละ.

วินิจฉัยอายตนะโดยความมีเท่านั้น

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความมีเท่านั้น** หมายถึง โดยความมีจำนวนเพียงนั้น. มีอธิบายดังต่อไปนี้—

หากจะมีผู้สงสัยถามว่า "ก็แม้จักขุเป็นต้น ก็เป็นธรรมนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ มิได้ตรัสว่า ธรรมายตนะแต่อย่างเดียว ตรัสอายตนะเป็น ๑๒ อย่าง เพราะเหตุไร?"

ข้อนี้ ขอเฉลยดังนี้— "ที่ตรัสไว้ ๑๒ อย่าง เพราะทรงกำหนดถึงทวารอันเป็นที่เกิดและอารมณ์แห่งวิญญาณ ๖ หมวด. ความจริง ในอายตนวิภังค์นี้ ทรงแจกอายตนะเหล่านั้นไว้ดังนี้ทีเดียว เพราะทรงกำหนดโดยความเป็นทวารและโดยความเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณ ๖ หมวด เพราะว่า หมวดวิญญาณอันนับเนื่องในจักขุวิญญาณวิถี มีจักขวายตนะนั่นเองเป็นทวารที่เกิด มีรูปายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์ หมวดวิญญาณนอกจากนี้ก็มีอายตนะนอกนี้เป็นทวารที่เกิดและเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน ส่วนมนายตนะที่ ๖ มีเอกเทศแห่งมนายนะคือภวังคจิตนั่นเองเป็นทวารที่เกิดและมีธรรมายตนะอันไม่ทั่วไปเป็นอารมณ์ ดังนั้น จึงตรัสอายตนะเป็น ๑๒ อย่าง เพราะทรงกำหนดทวารที่เกิดและอารมณ์แห่งวิญญาณ ๖ หมวด ด้วยประการฉะนี้."

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ โดยความมีเท่านั้น ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยอายตนะโดยลำดับ

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยลำดับ** นี้ คือ ในบรรดาลำดับแห่งการเกิดขึ้นเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้น ควรแม้ในอายตนวิภังค์นี้. จริงอยู่ บรรดาอายตนะภายใน จักขวายตนะปรากฏ เพราะมีสนิทัสสนรูปและสัปปฏิฆรูปเป็นอารมณ์ ฉะนั้น จึงทรงแสดงที่แรก. ต่อจากนั้น ทรงแสดงโสตายตนะเป็นต้น ซึ่งมีอนิทัสสนรูปและสัปปฏิฆรูปเป็นอารมณ์.

อีกประการหนึ่ง บรรดาอายตนะภายใน ทรงแสดงจักขวายตนะและโสตายตนะก่อน เพราะมีอุปการะมาก โดยที่เป็นเหตุแห่งทัสสนานุตตริยะและสวนานุตตริยะ ต่อจากนั้น ทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นต้น ทรงแสดงมนายตนะในที่สุด เพราะใจมีอารมณ์ของธรรมทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้นเป็นวิสัย.

อนึ่ง บรรดาอายตนะภายนอก ทรงแสดงรูปายตนะเป็นต้นถัดไปจากอายตนะภายในนั้น เพราะอายตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้น เป็นอารมณ์ของอายตนะภายในมีจักขวายตนะเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านั้นแม้โดยทรงกำหนดเหตุเกิดแห่งวิญญาณ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ดังนี้ "อาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรม จึงเกิดมโนวิญญาณ."[๑]

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยลำดับ ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยอายตนะโดยย่อและพิสดาร

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยย่อและพิสดาร** นั้น ดังนี้ —

ก็ว่าโดยย่อ มนายตนะและเอกเทศแห่งธรรมายตนะ ท่านสงเคราะห์เข้าไว้ด้วยนาม อายตนะที่เหลือจากนั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้ด้วยรูป ฉะนั้น อายตนะทั้ง ๑๒ จึงเป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น.

---

๑ ม. อุ.

แต่โดยพิสดาร เบื้องต้น บรรดาอายตนะภายใน จักขวายตนะ เป็นเพียงจักขุประสาทเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งชาติ[1] แต่โดยความต่างแห่งปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล[1] มีประเภทหาที่สุดมิได้. อายตนะทั้ง ๔ มีโสตายตนะเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน. มนายตนะ มี ๘๑ ประเภท คือ กุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๓ อกุศลจิต วิบากจิตและกิริยาจิต แต่โดยความต่างแห่งวัตถุและปฏิปทา[2] เป็นต้น มีประเภทหาที่สุดมิได้. ว่าโดยความต่างแห่งสมุฏฐาน รูปายตนะ คันธายตนะและรสายตนะ มี ๔ ประเภท สัททายตนะ มี ๒ ประเภท แต่โดยความต่างแห่งสภาคและวิสภาค อายตนะทั้งหมด มีประเภทหาที่สุดมิได้. โผฏฐัพพายตนะ มี ๓ ประเภท คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ว่าโดยสมุฏฐาน มี ๔ ประเภท ว่าโดยสภาคและวิสภาค มีประเภทหาที่สุดมิได้. ธรรมายตนะ มีประเภทมากมาย ด้วยสามารถแห่งธรรมารมณ์อันเป็นไปในภูมิสาม.

พึงทราบวินิจฉัยโดยย่อและพิสดาร ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยอายตนะโดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น

ก็ในข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น** นี้ พึงทราบดังนี้ — คือ อายตนะเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มาถึง โดยความไม่ออกไป. จริงอยู่อายตนะเหล่านั้น ก่อนแต่ผุดขึ้น จะมาแต่ไหนก็หาไม่ แม้หลังจากสลายไป จะไปไหนก็หามิได้ โดยที่แท้ ก่อนแต่ผุดขึ้น ก็มีสภาวะอันยังไม่ได้โดยเฉพาะ หลังจากสลายไป ก็มีสภาวะอันภินท์พังแล้ว ย่อมไม่มีความสามารถเป็นไป เหตุที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยในท่ามกลางแห่งขันธ์ส่วนอดีตและขันธ์ส่วนอนาคต เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มาถึงและโดยความไม่ออกไป.

อนึ่ง พึงเห็นโดยไม่มีความขวนขวายและโดยไม่มีความพยายาม. จริงอยู่ จักขุและรูปเป็นต้น จะมีความขวนขวายอย่างนี้ว่า "โอหนอ เมื่อเราเจอกันเข้า จะพึงเกิดชื่อว่าวิญญาณขึ้น" ดังนี้ ก็หามิได้ และอายตนะเหล่านั้นจะขวนขวายโดยความเป็นทวารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณโดยความเป็นวัตถุ หรือโดยความเป็นอารมณ์ ก็หามิได้ ไม่ต้องพยายามเลย โดยที่แท้ กิริยาที่เมื่อ

---

๑. ปัจจัย ได้แก่ กัมมปัจจัย เป็นต้น, คติได้แก่นิรยะเป็นต้น และความต่างแห่งสัตว์มีงูเป็นต้น, นิกาย ได้แก่สัตว์เดรัจฉานมีช้างม้าเป็นต้น และมนุษย์มีกษัตริย์เป็นต้น, บุคคล ได้แก่ สันดานแห่งสัตว์นั้น ๆ.

๒. วัตถุได้แก่ จักขุเป็นต้น, ปฏิปทา ได้แก่ ทุกขาปฏิปทาเป็นต้น.

จักขุและรูปเป็นต้นเจอกันเข้า จึงเกิดเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้น นี้เป็นเรื่องธรรมดา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มีความขวนขวายและโดยไม่มีความพยายาม.

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็นเหมือนเรือนว่าง เพราะเว้นจากความเที่ยงความงาม ความสุข และความเป็นอัตตา อายตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนโจรปล้นบ้าน เพราะกระทบอายตนะภายใน ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า **"ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปที่ชอบใจและไม่ชอบใจกระทบ"**[1] ดังนี้. มีความพิสดารออกไป.

อนึ่ง อายตนะภายใน บัณฑิตพึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ ชนิด อายตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนถิ่นหากินของสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้น.[2]

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยความเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็นดังพรรณนามาฉะนี้แล.

แสดงอายตนะโดยพระไตรลักษณ์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์จะแสดงอาการแห่งอายตนะเหล่านั้นอันพระโยคาวจรพึงเจริญวิปัสสนา จึงทรงเริ่มพระบาลีว่า **จักขุไม่เที่ยง** ดังนี้เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น เบื้องต้น จักขุพึงทราบว่าชื่อว่า **ไม่เที่ยง** ด้วยอรรถว่ามีแล้วหามีไม่ ชื่อไม่เที่ยง โดยเหตุแม้อีก ๔ อย่าง คือ โดยมีความเกิดและความเสื่อมไปเป็นที่สุด ๑ โดยความแปรปรวน ๑ โดยเป็นของชั่วคราว ๑ โดยค้านกับความเที่ยง ๑

จักขุนั้นแหละ ชื่อว่า **เป็นทุกข์** ด้วยอรรถว่าบีบคั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่าจักขุนั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความตั้งอยู่ เมื่อตั้งอยู่ย่อมลำบากเพราะความแก่ ถึงความแก่แล้วย่อมแตกแน่นอน ฉะนั้น จึงเป็นทุกข์โดยเหตุ ๔ อย่าง คือ โดยความบีบคั้นอยู่เนือง ๆ ๑ โดยความทนได้ยาก ๑ โดยเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ๑ โดยค้านกับความสุข ๑

---

๑. สำ.

๒. สัตว์ ๖ ชนิด ได้แก่ งู จระเข้ นก สุนัขบ้า สุนัขจิ้งจอก และลิง, ถิ่นหากิน ได้แก่ ที่รก โพรง อากาศ บ้าน บ่าช้า และบ่า.

อนึ่ง ชื่อว่า **เป็นอนัตตา** ด้วยอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุว่าภาวะที่ใคร ๆ จะให้เป็นไปในอำนาจในฐานะ ๓ ประการเหล่านี้ คือ จักขุนี้เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่ ถึงความตั้งอยู่แล้วจงอย่าแก่ ถึงความแก่แล้วจงอย่าแตก หามีไม่ เป็นของศูนย์ไปจากลาการที่ให้เป็นไปในอำนาจนั้น ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตา โดยเหตุ ๔ อย่าง คือ โดยความเป็นของศูนย์ ๑ โดยความไม่มีเจ้าของ ๑ โดยไม่มีสิ่งอะไรที่จะพึงทำตามความประสงค์ได้ ๑ โดยค้านกับอัตตา ๑

ชื่อว่า **มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา** โดยที่ถึงความเสื่อม โดยที่เลื่อนไปสู่ภพด้วยอำนาจ ไป ๆ มา และโดยที่ละภาวะปกติ.

คำว่า **มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา** นี้เป็นไวพจน์แห่งความไม่เที่ยงนั่นเอง

แม้ในพระบาลีว่า **รูปไม่เที่ยง** ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

อีกประการหนึ่ง ในพระไตรลักษณ์นี้ ธรรมอันเป็นไปในภูมิสาม เว้นไว้แต่จักขุ ไม่เที่ยง หาใช่แต่จักขุไม่ ส่วนจักขุ เป็นจักขุ และไม่เที่ยง ธรรมที่เหลือก็เหมือนกัน เป็นทุกข์ หาใช่แต่จักขุไม่ ส่วนจักขุ เป็นจักขุ และเป็นทุกข์ ธรรมที่เหลือเป็นอนัตตา หาใช่แต่จักขุไม่ ส่วนจักขุ เป็นจักขุ และเป็นอนัตตา ฉะนี้แล แม้ในรูปเป็นต้น ก็มีนัยดังนี้แหละ.

ถามว่า "ก็ในสุตตันตภาชนีย์นี้ พระตถาคตทรงแสดงอะไร"?

ตอบว่า "ทรงแสดงอนัตตลักษณะแห่งอายตนะ ๑๒"

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อทรงแสดงอนัตตลักษณะ ได้ทรงแสดง โดยไม่เที่ยงบ้าง โดยเป็นทุกข์บ้าง โดยไม่เที่ยงและเป็นทุกข์บ้าง

ในไตรลักษณ์นั้น ทรงแสดงอนัตตลักษณะ โดยไม่เที่ยง เช่นในสูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ผู้ใดพึงกล่าวว่า จักขุเป็นอนัตตา เป็นไปไม่ได้ จักขุปรากฏทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความสลายไป ก็สิ่งที่ปรากฏทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความสลายไป ย่อมจะกล่าวได้

อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและสลายไป ฉะนั้น ข้อที่ผู้ใดจะพึงกล่าวว่า จักขุเป็นอัตตา ดังนี้ จึงเป็นไปไม่ได้ จักขุจึงเป็นอนัตตา[๑]" ดังนี้.

ทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยทุกข์เช่นในสูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แหละรูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ จะพึงได้ในรูปว่า 'รูปของเราจงเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้,' ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ไม่พึงได้ในรูปว่า 'ขอรูปของเราจงอย่าเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้เลย[๒]" ดังนี้.

ทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เช่น ในพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยปัญญาชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนี่ นี่ไม่ใช่เป็นอัตตาของเรา.[๓] "

"ทรงแสดงดังนี้ เพราะเหตุไร"?

"เพราะความไม่เที่ยงและความทุกข์ปรากฏ."

ที่จริง เมื่อจานหรือขันหรือภาชนะไร ๆ ก็ตาม ตกจากมือแตกไป คนทั้งหลายย่อมพูดว่า "พิโธ่ ไม่เที่ยง." ไม่เที่ยง ชื่อว่าปรากฏอย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อผีและตุ่มเป็นต้น ตั้งขึ้นในอัตภาพ หรือเมื่อถูกตอและหนามเป็นต้นเสียบแทง คนทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า "พิโธ่ ทุกข์." ทุกข์ชื่อว่าปรากฏ อย่างนี้.

อนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ มีคมน์ ไม่แจ่มแจ้ง แทงตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก ทำให้ให้เข้าใจได้ยาก.

อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ เพราะพระตถาคตทั้งหลายจะเสด็จอุบัติหรือไม่เสด็จอุบัติก็ย่อมปรากฏ อนัตตลักษณะ เว้นจากพุทธุปบาทกาล ย่อมไม่ปรากฏ จะปรากฏก็เฉพาะในพุทธุปบาทกาลเท่านั้น. จริงอยู่ ดาบสและปริพพาชกผู้มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก แม้มีสรภังคศาสดา

---

๑. ม.อุ. ๑๔/๕๑๒ ๒. สำ. ขนฺธ. ๓. สำ. ขนฺธวารวคฺค ๑๗/๒๘.

เบื้นต้น อาจจะกล่าวว่า "ไม่เที่ยง เบื้นทุกข์" ดังนี้ ไม่อาจกล่าวว่า "เบื้นอนัตตา." แม้ถ้าว่า ท่านเหล่านั้นพึงอาจกล่าวว่าเบื้นอนัตตาแก่บริษัทที่ประชุมกัน การแทง ตลอดมรรคผล ก็จะพึงมีแก่บริษัทผู้ประชุมกัน. ก็การทำให้เข้าใจอนัตตลักษณะนี้ มิใช่วิสัยของใครๆ อื่น เบื้นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้ จึงไม่ปรากฏอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อทรงแสดงอนัตตลักษณะ จึงทรงแสดงโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเบื้นทุกข์บ้าง. และในอายตนะวิภังค์นี้ พึงทราบว่า "ทรงแสดงอนัตตลักษณะนั้น โดยความไม่เที่ยงและเบื้นทุกข์."

ก็ลักษณะเหล่านี้ ไม่ปรากฏเพราะไม่ได้มนสิการอะไร เพราะไม่แทงตลอดอะไร เพราะถูกอะไรบีดบังไว้ ?

เบื้องต้น อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะไม่ได้มนสิการ เพราะไม่แทงตลอด ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะถูกสันตติบีดบังไว้.

ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะไม่ได้มนสิการ เพราะไม่แทงตลอด ความบีบคั้นเนืองๆ เพราะถูกอิริยาบถบีดบังไว้.

อนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏเพราะไม่ได้มนสิการ เพราะไม่แทงตลอด การแยกธาตุต่างๆ เพราะถูกความเบื้นก้อนบีดบังไว้.

ก็เมื่อพระโยคาวจร กำหนดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แล้วทำสันตติให้ขาดตอนได้แล้ว อนิจจลักษณะ ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเบื้นจริง, เมื่อมนสิการความบีบคั้นเนืองๆ เพิกอิริยาบถได้แล้ว ทุกขลักษณะย่อมปรากฏโดยกิจตามความเบื้นจริง, เมื่อแยกธาตุต่างๆ ทำการแยกความเบื้นก้อนได้แล้ว อนัตตลักษณะ ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเบื้นจริง. ก็ในอธิการนี้ พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ **อนิจฺจํ** ไม่เที่ยง ๑ **อนิจฺจลกฺขณํ** ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ๑ **ทุกฺขํ** ทุกข์ ๑ **ทุกฺขลกฺขณํ** ลักษณะแห่งทุกข์ ๑ **อนตฺตา** ไม่ใช่ตัวตน ๑ **อนตฺตลกฺขณํ** ลักษณะแห่งความไม่ใช่ตัวตน ๑

ในวิภาคนั้น คำว่า **ไม่เที่ยง** นั้น ได้แก่ ขันธ์ ๕.

เพราะเหตุไร ?

เพราะเป็นอย่างอื่นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป หรือเพราะมีแล้วหามีไม่.

ความเป็นอย่างอื่นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป หรือความแปรไปแห่งอาการกล่าวคือ ความมีแล้วหามีไม่ เป็นอนิจจลักษณะ.

อนึ่ง ขันธ์๕ นั้นแหละ เป็นทุกข์ โดยพระบาลีว่า **"สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์."**

เพราะเหตุไร ?

เพราะบีบคั้นอยู่เนือง ๆ.

อาการคือบีบคั้นอยู่เนือง ๆ เป็นทุกขลักษณะ.

อนึ่ง ขันธ์๕ นั้นแหละ เป็นอนัตตา โดยพระบาลีว่า **"สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา."**

เพราะเหตุไร ?

เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ.

อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นอนัตตลักษณะ.

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา เป็นอย่างหนึ่ง อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะเป็นอย่างหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้.

ก็ทั้งหมดนี้ คือ ขันธ์๕ อายตนะ๑๒ ธาตุ๑๘ ชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ความแปรไปแห่งวิการซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้ว เป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ฉะนี้แล.

ก็ว่าโดยสังเขป ในอายตนวิภังค์นี้ อายตนะ ๑๐ เป็นกามาวจร อายตนะ ๒ เป็นโลกุตตรภูมิสาม. วาระแห่งสัมมสนญาณ พึงทราบว่า ตรัสไว้แล้วในอายตนะทั้งหมด.

วรรณนาสุตตันภาชนีย์ จบ

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

[๑๕๕] ในอภิธรรมภาชนีย์ ตรัสอายตนะไว้โดยนัยแห่งการกำหนดอายตนะภายในและอายตนะภายนอกอย่างนี้ว่า **จักขวายตนะ โสตายตนะ** เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงสภาวะโดยอาการทั้งปวงแห่งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก มิได้ตรัสเหมือนอย่างที่ตรัสไว้เป็นคู่กันว่า **จักขวายตนะ รูปายตนะ** เป็นต้น เพื่อประโยชน์จะอุปการะแก่พระโยคีผู้เจริญวิปัสสนาในหนหลัง.

[๑๕๖] คำว่า **ในบรรดาอายตนะ ๑๒ นั้น จักขวายตนะเป็นไฉน?** เป็นต้น ในนิเทศวารแห่งอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

วรรณนาความในธรรมายตนนิเทศ

[๑๕๗] ส่วนในคำว่า **"ในบรรดาธรรมายตนะนั้น อสังขตธาตุเป็นไฉน? คือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ"** ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งธรรมายตนะนั้น มีอธิบายดังนี้-

คำว่า **อสังขตธาตุ** นั้น ได้แก่ นิพพานอันมีสภาวะเป็นอสังขตะ ก็เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น อาศัยนิพพานนี้ ย่อมสิ้นไป ฉะนั้น จึงตรัสว่า **"ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ"** นี้เป็นอธิบายความเสมอกันของท่านอาจารย์ทั้งหลายในอธิการนี้.

ฝ่ายอาจารย์วิตัณฑวาที กล่าวว่า "ชื่อว่านิพพาน เฉพาะอย่าง ไม่มี, นิพพานก็คือความสิ้นกิเลส" แต่เมื่อถูกขอให้อ้างสูตรมาแสดง ก็จะอ้างธัมมุทธาทกสูตรนี้ว่า "อาวุโสสารีบุตร ที่เรียกว่านิพพาน นิพพาน ดังนี้ อาวุโส นิพพานเป็นไฉน? อาวุโส ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ อันใด นี้เรียกว่า นิพพาน[๑]" ดังนี้แล้วกล่าวว่า "โดยสูตรนี้พึงทราบว่า ชื่อว่านิพพานเฉพาะอย่าง ไม่มี นิพพานก็คือความสิ้นกิเลสนั่นเอง."

ควรจะโต้ท่านอาจารย์นั้นว่า "ก็อรรถเป็นอย่างเดียวกับสูตรนี้หรือ"?

แน่ละ จักตอบว่า "ใช่แล้ว อรรถที่ละไปจากสูตร ไม่มีหรอก."

ลำดับนั้น พึงกล่าวว่า "สูตรนี้ท่านได้อ้างมาก่อนแล้ว ขอให้อ้างสูตรถัดไป."

---

๑. สำ.

ชื่อว่าสูตรถัดไป ได้แก่สูตรที่อ้างมาในลำดับแห่งสูตรนั้นแหละ ดังนี้ว่า "อาวุโส สาริบุตร ที่เรียกว่า อรหัตฺ อรหัต ดังนี้ ดูกรอาวุโส อรหัตเป็นไฉน? ดูกรอาวุโส ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อรหัต.[๑]"

ก็เมื่อท่านอาจารย์อ้างสูตรนี้แล้ว ก็จะถูกคนทั้งหลายกล่าวว่า "ชื่อว่านิพพาน ได้แก่ธรรมอันนับเนื่องในธรรมายตนะ อรหัต ก็ได้แก่ขันธ์ทั้ง ๔, ท่านพระธรรมเสนาบดีทำให้แจ้งนิพพานอยู่ ถูกถามนิพพานบ้าง ถูกถามอรหัตบ้าง กล่าวถึงความสิ้นกิเลสอย่างเดียว, ก็นิพพานและอรหัตเป็นอย่างเดียวกันหรือต่างกัน"?

"จะเป็นอย่างเดียวกันหรือต่างกันขอยกไว้ ท่านกระทำให้ละเอียดมากเกินไป ประสงค์อะไร ในข้อนี้ ท่านไม่รู้ว่าเป็นอันเดียวกัน หรือต่างกันหรอกหรือ"?

"เมื่อรู้แล้ว เป็นการดีมิใช่หรือ ฉะนั้น ท่านอาจารย์ถูกถามเช่นนี้ เมื่อไม่อาจจะลวงได้ก็จะกล่าวว่า อรหัตก็ตรัสเรียกว่า ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เพราะเกิดในที่สุดแห่งความสิ้นกิเลสมีราคะเป็นต้น."

ลำดับนั้น ท่านอาจารย์นั้นก็จะถูกคนทั้งหลายต่อว่าว่า "เอาใหญ่แล้วละท่าน แม้ข้างให้พูดอยู่ดังนั้น ก็ยังจะขืนให้พูดดังนี้เท่านั้น ก็นิพพานนี้ท่านกล่าวจำแนกไว้อย่างใด ก็จงกำหนดนิพพานแม้นี้อย่างนี้เถิด เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นอาศัยนิพพานสิ้นไปได้ ฉะนั้นนิพพานจึงตรัสว่า "ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ" ก็ทั้ง ๓ คำนี้เป็นชื่อแห่งนิพพานนั่นเอง."

ถ้าเมื่อกล่าวอย่างนี้ยอมได้ เป็นการดีแล้ว. ถ้าไม่ยอม ก็ต้องปรับเข้าด้วยโดยความที่นิพพานมากมาย.

ปรับอย่างไร?

คือ ต้องถามดังนี้ก่อนว่า "ชื่อว่าความสิ้นราคะ เป็นความสิ้นไปแห่งราคะอย่างเดียวหรือเป็นความสิ้นไปแม้แห่งโทสะและโมหะ ชื่อว่าความสิ้นโทสะ เป็นความสิ้นไปแห่งโทสะ

---

๑. สำ.

อย่างเดียวหรือเป็นความสิ้นไปแห่งราคะและโมหะ ชื่อว่าความสิ้นโมหะ เป็นความสิ้นไปแห่งโมหะอย่างเดียวหรือเป็นความสิ้นไปแม้แห่งราคะและโทสะ.

จักตอบแน่นอนว่า "ชื่อว่าความสิ้นราคะ เป็นความสิ้นไปแห่งราคะอย่างเดียว ชื่อว่าความสิ้นโทสะ เป็นความสิ้นไปแห่งโทสะอย่างเดียว ชื่อว่าความสิ้นโมหะ เป็นความสิ้นไปแห่งโมหะอย่างเดียว"

ลำดับนั้น พึงตอบว่า "ในวาทะของท่าน ความสิ้นราคะ เป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโทสะเป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโมหะเป็นนิพพานหนึ่ง เมื่อสิ้นอกุศลมูล ๓ ก็เป็นนิพพาน ๓ อย่าง. เมื่อสิ้นอุปาทาน ๔ ก็เป็นนิพพาน ๔ อย่าง. เมื่อสิ้นนิวรณ์ ๕ ก็เป็นนิพพาน ๕ อย่าง เมื่อสิ้นหมวดตัณหา ๖ ก็เป็นนิพพาน ๖ อย่าง, เมื่อสิ้นอนุสัย ๗ ก็เป็นนิพพาน ๗ อย่าง. เมื่อสิ้นมิจฉัตตะ ๘ ก็เป็นนิพพาน ๘ อย่าง. เมื่อสิ้นธรรมอันมีตัณหาเป็นมูล ๙ ก็เป็นนิพพาน ๙ อย่าง. เมื่อสิ้นสังโยชน์ ๑๐ ก็เป็นนิพพาน ๑๐ อย่าง. เมื่อสิ้นกิเลสพันห้า ก็เป็นนิพพานแต่ละอย่าง ๆ ฉะนั้น นิพพานจึงมีมากมาย ก็นิพพานของท่านไม่มีประมาณเลย".

อย่างนี้แล้วก็ยังไม่ยอมรับ นิพพานก็หนึ่งเท่านั้นเพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น อาศัยนิพพานสิ้นไป จึงตรัสว่า "ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ" ท่านจงถือเอาว่า "ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นชื่อแห่งนิพพานนั่นเอง"

ก็ถ้าแม้เมื่อพูดอย่างนี้ ก็ยังจับความไม่ได้ พึงปรับเข้าด้วยความที่นิพพานหยาบคาย.

ปรับเข้าอย่างไร ?

คือ พวกสัตว์โง่เขลาแม้มีหมี เสือเหลือง เนื้อและลิงเป็นต้น ถูกกิเลสกลุ้มรุมเสพเมถุน ครั้นสุดแห่งการเสพเมถุนเสร็จของสัตว์เหล่านั้น กิเลสสงบ ในวาทะของท่าน พวกสัตว์มีหมี เสือเหลือง เนื้อและลิงเป็นต้น ก็จะชื่อว่าถึงนิพพาน นิพพานของท่านช่างหยาบคายเสียจริง ใคร ๆ ไม่อาจประดับแม้ที่หูได้.

อย่างนี้แล้วก็ยังไม่ยอมรับ นิพพานก็หนึ่งเท่านั้น เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นอาศัยนิพพานสิ้นไป จึงตรัสว่า "ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ." ท่านจงถือเอาว่า "ทั้ง ๓ คำนี้เป็นชื่อแห่งนิพพานนั่นเอง."

ก็ถ้าแม้เมื่อพูดอย่างนี้ ก็ยังจับความไม่ได้ พึงปรับเข้าแม้ด้วยโคตรภู.

ปรับอย่างไร ?

คือ ต้องถามอย่างนี้ก่อนว่า "ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า โคตรภูมีอยู่หรือ ?"

"ใช่ ข้าพเจ้ากล่าวไว้."

"ในขณะแห่งโคตรภู กิเลสสิ้นแล้ว หรือกำลังสิ้น หรือจักสิ้น."

"ไม่ใช่สิ้นแล้ว ไม่ใช่กำลังสิ้น แต่จักสิ้น."

"ก็โคตรภูทำอะไรเป็นอารมณ์" ?

"นิพพาน."

"ในขณะโคตรภูของท่าน กิเลสไม่ใช่สิ้นแล้ว ไม่ใช่กำลังสิ้น โดยที่แท้จักสิ้น. เมื่อกิเลสไม่สิ้นแล้วเลย ท่านบัญญัติความสิ้นกิเลสเป็นนิพพาน, เมื่ออนุสัยยังละไม่ได้ ท่านบัญญัติการละอนุสัยเป็นนิพพาน คำนั้น ๆ ของท่านไม่สมกัน."

อย่างนี้ก็ยังไม่เอา นิพพานก็อย่างเดียวเท่านั้น เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น อาศัยนิพพานสิ้นไปจึงตรัสว่า **"ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ."** ท่านจงถือเอาว่า "ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นชื่อแห่งนิพพานนั่นเอง."

ก็ถ้าแม้เมื่อพูดอย่างนี้, ก็ยังกำหนดไม่ได้ พึงปรับเข้าด้วยมรรค.

ปรับอย่างไร ?

คือต้องถามอย่างนี้ก่อนว่า "ท่านกล่าวชื่อว่ามรรคหรือ" ?

"ใช่, ข้าพเจ้ากล่าว"

"ในขณะแห่งมรรค กิเลสสิ้นแล้ว หรือกำลังสิ้น หรือจักสิ้น."

เมื่อรู้ก็จักตอบว่า "ไม่ควรกล่าวว่าสิ้นแล้ว หรือว่าจักสิ้น, ควรจะกล่าวว่า กำลังสิ้น."

"ถ้าอย่างนั้น มรรคกระทำนิพพานอันเป็นที่สิ้นกิเลสชนิดไหนให้เป็นอารมณ์ แล้วทำกิเลสเหล่าไหนให้สิ้นไปเล่า ? ฉะนั้น ท่านอย่าถืออย่างนี้เลย, นิพพานก็อย่างเดียวเท่านั้น

เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น อาศัยนิพพานสิ้นไป จึงตรัสว่า "**ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ.**" ก็ทั้ง ๓ คำนี้เป็นชื่อแห่งนิพพานนั่นเอง."

เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้ท้วงอย่างนี้ว่า "ท่านพูดว่า อาศัย อาศัย ดังนี้หรือ"?

"ใช่, ข้าพเจ้าพูด."

"คำที่ว่า ชื่อว่า อาศัยนี้ ท่านได้มาจากไหน?"

"ได้มาจากสูตร"

"อย่างนั้นนะ, อวิชชาและตัณหาอาศัยนิพพานนั้น หักแล้วในนิพพานนั้น สิ้นแล้วในนิพพานนั้น และไม่ใช่เป็นสิ่งอะไรในกาลไร"

เมื่อพูดอย่างนี้ ท่านปรวาทีก็ต้องดุษณีภาพ.

แม้ในอายตนวิภังค์นี้ อายตนะ ๑๐ เป็นกามาวจร ส่วนอายตนะ ๒ เป็นไปในภูมิสี่ พึงทราบว่าระคนด้วยโลกิยะและโลกุตระ ฉะนี้แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ.

(๓) วรรณนาบัญหาปุจฉกะ

[๑๕๘] ในบัญหาปุจฉกะ แม้ในอายตนวิภังค์นี้ อายตนะใดที่ได้ และอายตนะใดที่ไม่ได้ ก็ตรัสถามอายตนะนั้นทั้งหมดี ตรัสวิสัชนาเนื่องด้วยอายตนะที่ได้ทีเดียว และไม่ใช่แต่ในที่นี้อย่างเดียว แม้ในบัญหาปุจฉกะทั้งหมด ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในอายตนวิภังค์นี้ พึงทราบความที่อายตนะ ๑๐ เป็นอพยากฤตโดยที่เป็นรูป พึงทราบความที่อายตนะ ๒ เป็นกุศลเป็นต้น ดุจขันธ์ทั้ง ๔ ในขันธวิภังค์.

ก็ขันธ์ทั้ง ๔ ล้วนเป็นสัปปัจจยะเท่านั้น เป็นสังขตะเท่านั้น ส่วนธรรมายตนะมาแล้ว ว่า "เป็นอัปปัจจยะก็มี เป็นอสังขตะก็มี และในบรรดาธรรมหมวดอารัมมณติกะทั้งหลาย ธรรมายตนะกล่าวคือสุขุมรูปอันเป็นอนารัมมณะ ย่อมเข้าได้กับส่วนอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. ก็ความต่างในที่นี้ดังนี้ ธรรมายตนะนั้นแล เพราะเป็นอนารัมมณะ เพราะมีอารมณ์อันพึงกล่าวไม่ได้ โดยที่เป็นปริตตารมณ์เป็นต้นไม่ได้. คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกัน.

ก็แม้ในที่นี้ อายตนะ ๒ ก็เหมือนขันธ์ทั้ง ๔. คำทั้งปวงว่า "เมื่อบุคคลปรารภกามาวจรธรรม ๕๕ รัก ชัง หลง สำรวม พิจารณาเป็นสัมมสนญาณ และพิจารณาเป็นปัจจเวกขณญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะ เหมือนกับที่กล่าวไว้ในขันธ์ทั้งหลาย" ฉะนี้แล.

อายตนวิภังคนิเทศ จบ

---

๓. ธาตุวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันตวิภาชนีย์

[๑๗๒] บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงย่อธาตุทั้งหมดไว้ด้วยธาตุอย่างละ ๖ แสดงสุตตันตภาชนีย์ ด้วยหมวดธาตุ ๖ รวม ๓ หมวด ในธาตุวิภังค์ อันเป็นลำดับแห่งอายตนวิภังค์นั้น จึงตรัสพระบาลีว่า **ธาตุ ๖ อย่าง** เป็นต้น.

คำว่า ๖ ในพระบาลีนั้น เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า **ธาตุ** เป็นคำแสดงไขธรรมที่ทรงกำหนด.

ในคำว่า **ปฐวีธาตุ** เป็นต้น มีอธิบายดังต่อไปนี้: อรรถว่าธาตุนั้น มีความหมายว่าสภาวะ. อรรถว่าสภาวะ มีความหมายว่าเป็นของสูญ. อรรถว่าเป็นของสูญ มีความหมายว่าปราศจากความเป็นสัตว์. โดยอธิบายดังกล่าวนี้ ธาตุคือดินนั้นแล ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** เพราะมีความหมายว่า เป็นสภาวะเป็นของสูญและปราศจากความเป็นสัตว์. แม้อาโปธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ครั้นทราบบทสมาสในคำว่า ปฐวีธาตุ เป็นต้นนี้ อย่างนี้แล้ว พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้: **ปฐวีธาตุ** (ธาตุดิน) นั้น ได้แก่ธาตุหลัก **อาโปธาตุ**(ธาตุน้ำ) นั้น ได้แก่ธาตุเกาะกุม **เตโชธาตุ** (ธาตุไฟ) นั้น ได้แก่ธาตุแผดเผา **วาโยธาตุ** (ธาตุลม) นั้น ได้แก่ธาตุพัดไป มา **อากาสธาตุ** (ธาตุคือช่องว่าง) นั้น ได้แก่ธาตุที่สัมผัสไม่ได้. วิญญาณธาตุ (ธาตุคือวิญญาณ) นั้น ได้แก่ธาตุรู้.

[๑๗๓] คำว่า **ปฐวีธาตุทฺวยํ** แปลว่า ปฐวีธาตุ ๒ อย่างนี้. อธิบายว่า ปฐวีธาตุนี้มิใช่มีอย่างเดียวเท่านั้น แต่มี ๒ อย่าง โดยแบ่งเป็นปฐวีธาตุภายใน ๑ ปฐวีธาตุภายนอก ๑ ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ที่เป็นธาตุภายในก็มี ที่เป็นธาตุภายนอกก็มี.** คำว่า **ที่เป็นธาตุภายใน** นั้น ได้แก่ ที่นับเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ คือ ที่อยู่ภายในเกิดในตน. คำว่า **ที่เป็นธาตุภายนอก** นั้น ได้แก่ ที่นับเนื่องในสันดานของสังขาร คือ ที่ไม่เกี่ยวด้วยอินทรีย์. แม้คำทั้งสองที่ว่า **ที่อยู่ภายใน เป็นของเฉพาะตน** นี้ ก็เป็นชื่อของสิ่งที่มีอยู่เฉพาะภายในเกิดในตน

นั้นเอง. บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฐวีธาตุนั้นโดยอาการที่เป็นสภาวะ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำว่า **กกฺขฬํ** เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า **กกฺขฬํ** แปลว่า กระด้าง. คำว่า **ขริกตํ** แปลว่า หยาบ. คำว่า **กกฺขฬตฺตํ** แปลว่าความเป็นของแข็ง. คำว่า **กกฺขฬภาโว** แปลว่า สภาวะที่แข็ง. ข้อว่า **อุปาทินนรูปที่เป็นภายใน** นั้น ได้แก่ อุปาทินนรูปกล่าวคือสิ่งที่อยู่ภายในเกิดในตน. รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระชื่อว่า อุปาทินนรูป. และรูปที่ตั้งอยู่ในสรีระนั้น จะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานหรือไม่ก็ตามหมายถึงรูปนั้น ย่อมมีทั้งที่เป็นอุปาทินนรูปและที่เป็นอนุปาทินนรูป. แต่เพื่อจะทรงแสดงว่า รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระทั้งหมดนั้น เป็นอุปาทินนรูปด้วยอำนาจที่ยึดไว้ ถือไว้ และจับไว้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อุปาทินรูปที่อยู่ภายใน ดังนี้.

นิเทศปฐวีธาตุ

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฐวีธาตุนั้นนั่นแลด้วยสามารถที่เป็นวัตถุ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำว่า **เสยฺยถีทํ ? เกสา โลมา** เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า **เสยฺยถีทํ** (เป็นนิบาต แปลว่า คือ อะไรบ้าง) คำนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้: ปฐวีธาตุที่อยู่ภายในนั้นคืออะไรบ้าง ? หรือสิ่งที่ชื่อว่าเป็นของแข็งกระด้างอยู่ภายในเฉพาะตนนั้น ได้แก่อะไรบ้าง ? คำว่า **ผม ขน** เป็นต้น แสดงถึงประเภทของปฐวีธาตุที่อยู่ภายในนั้น ด้วยสามารถที่เป็นวัตถุ. มีคำอธิบายไว้ดังนี้: ธรรมดาว่าผมทั้งหลายอยู่ภายในเป็นอุปาทินนรูป เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ในสรีระ มีความแข็งเป็นลักษณะ จึงเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้. ธรรมดาว่าขนทั้งหลาย ฯลฯ ธรรมดาว่าอาหารเก่า. ส่วน**มันสมอง** แม้จะมิได้ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้ แต่ก็ได้ยกขึ้นสู่พระบาลีในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์. ธรรมดามันสมองที่นำมากล่าวไว้นี้ ย่อมเป็นของภายใน เป็นอุปาทินนรูป เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ในสรีระ มีความแข็งเป็นลักษณะ จึงเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้. แม้ในส่วนอื่น ๆ มี ตี เป็นต้น ในนิเทศแห่งอาโปธาตุเป็นอาทิ ต่อไปข้างหน้า ก็มีนัยอย่างเดียวกันนี้.

ด้วยคำว่า **เสยฺยถีทํ เกสา** เป็นต้นนี้ เป็นอันทรงแสดงถึงอะไร ? เป็นอันทรงแสดงการมนสิการธาตุ. ก็เมื่อกุลบุตรผู้ประสงค์จะกระทำความพยายามในการมนสิการธาตุนี้แล้วเริ่มเจริญ

วิปัสสนาแล้ว จึงจะบรรลุพระอรหัตผล อันเป็นประโยชน์สูงสุด จะต้องทำอย่างไร ? ต้องรักษาปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ์. เพราะการเจริญกรรมฐานย่อมสำเร็จแก่ผู้มีศีล. วิธีรักษาปาริสุทธิศีล ๔ นั้นให้บริสุทธิ์ พึงทราบโดยนัยที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์. ก็ผู้มีศีลบริสุทธิ์ตั้งมั่นอยู่ในศีลแล้ว พึงตัดปลิโพธ คือความห่วงใยอันเป็นเบื้องต้น ๑๐ อย่างเสีย. แม้วิธีตัดปลิโพธ ๑๐ อย่างนั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์นั่นแล. ผู้ตัดปลิโพธได้แล้ว พึงศึกษากรรมฐานมีมนสิการธาตุเป็นอารมณ์ต่อไป. แม้อาจารย์เมื่อจะสอนกรรมฐานมีมนสิการธาตุเป็นอารมณ์ ก็พึงบอกให้ทราบถึงความเป็นผู้ฉลาดในการศึกษา ๗ อย่าง และความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ ๑๐ อย่าง. แม้ศิษย์ ครั้นได้ท่องบ่นในสำนักอาจารย์หลายครั้งแล้ว พึงทำกรรมฐานให้แคล่วคล่อง ปราศจากข้อยุ่งเหยิง. ข้อนี้ตรงกับที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ภิกษุผู้แรกเริ่มบำเพ็ญกรรมฐาน ปรารถนาจะพ้นจากความแก่และความตาย พึงปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในการศึกษา โดยอาการ ๗ อย่าง พึงปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการธาตุ โดยอาการ ๑๐ อย่าง.

ในความเป็นผู้ฉลาดทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในการศึกษาในกรรมฐานมีมนสิการธาตุเป็นอารมณ์นี้ โดยอาการ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ โดยวาจา ๑ โดยใจ ๑ โดยสี ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉทคือกำหนดขอบเขต ๑. พึงปรารถนาความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการโดยอาการ ๑๐ อย่าง เหล่านี้ คือ โดยลำดับ ๑ โดยไม่เร็วเกินไป ๑ โดยไม่ช้าเกินไป ๑ โดยห้ามความพุ่งซ่านไว้ ๑ โดยล่วงเลยบัญญัติ ๑ โดยละลำดับ ๑ โดยลักษณะ (โดยอัปปนา) ๑ โดยสูตรทั้ง ๓ (คือ อธิจิตตสูตร ๑ สีติภาวสูตร ๑ โพชฌังคโกสัลลสูตร ๑). ความเป็นผู้ฉลาดแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น จักมีปรากฏในสติปัฏฐานวิภังค์ข้างหน้า.

สำหรับผู้ที่ได้ศึกษากรรมฐานด้วยวิธีการอย่างนี้แล้ว พึงเว้นโทษแห่งเสนาสนะ ๑๘ อย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ แล้วอยู่ในเสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ ๕ แม้ตนเองก็ต้องประกอบด้วยองค์แห่งความเพียร ๕ กลับจากบิณฑบาตแล้ว ในเวลาบ่ายฉายภัต ต้องอยู่ในโอกาสที่สงัด พึงมนสิการกรรมฐาน. และเมื่อมนสิการ พึงมนสิการอาการ ๓๒ มี ผมเป็นต้นทีละส่วน ๆ ด้วยสามารถแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท แล้วในที่สุดพึงยังมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้: —

มนสิการในเรื่องผม

ชื่อว่า **ผม** เหล่านี้ เกิดอยู่บนหนังหุ้มกระโหลกศีรษะ. ในเรื่องผมนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อหญ้าแฝกหอมเกิดอยู่บนจอมปลวก จอมปลวกย่อมไม่รู้ว่าหญ้าแฝกหอมเกิดอยู่บนตัวเอง แม้หญ้าแฝกหอมเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดอยู่บนจอมปลวก ฉันใด หนังหุ้มกระโหลกศีรษะก็ไม่รู้ว่า ผมเกิดอยู่บนตัวเอง ทั้งผมเองก็ไม่รู้ว่าตัวเกิดอยู่บนหนังหุ้มศีรษะ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ผม จึงเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ แข็งกระด้าง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องขน

ขน ก็เกิดอยู่บนหนังหุ้มสรีระ. ในเรื่องขนนั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อหญ้าแพรกเกิดอยู่ในที่ว่างจากบ้าน ที่ว่างจากบ้านย่อมไม่รู้ว่าหญ้าแพรกเกิดอยู่บนตัวเอง แม้หญ้าแพรกเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดอยู่ที่ว่างจากบ้าน ฉันใด หนังหุ้มสรีระก็ไม่รู้ว่ามีขนเกิดอยู่บนตัวเอง ทั้งขนเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดอยู่บนหนังหุ้มสรีระ ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ขน จึงเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่เจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่า เป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องเล็บ

เล็บ เกิดอยู่ที่ปลายนิ้ว. ในเรื่องเล็บนั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อพวกเด็ก ๆ เอาไม้เสียบเม็ดมะซางเล่นอยู่ ไม้ย่อมไม่รู้ว่าเม็ดมะซางตั้งอยู่ที่ตัวเอง แม้เม็ดมะซางเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่ที่ไม้ ฉันใด นิ้วก็ไม่รู้ว่ามีเล็บเกิดอยู่ที่ปลายของตัวเอง ทั้งเล็บเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดอยู่ที่ปลายนิ้ว ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมปราศจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เล็บซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนาเป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องพัน

พัน เกิดอยู่ที่กระดูกคาง. ในเรื่องพันนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมื่อช่างไม้เอายางเหนียวอย่างใดอย่างหนึ่งเชื่อมเสาติดตั้งไว้ที่ครกหิน ครกหินย่อมไม่รู้ว่ามีเสาตั้งอยู่ที่ตัวเอง แม้เสาเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่ที่ครกหินฉันใด กระดูกคางก็ไม่รู้ว่ามีพันเกิดอยู่ที่ตัวเอง ทั้งพันเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดอยู่ที่กระดูกคาง ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมปราศจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ พันซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องหนัง

หนัง ย่อมห่อหุ้มทั่วทั้งสรีระอยู่. ในเรื่องหนังนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมื่อเอาหนังโคสดหุ้มพิณใหญ่แล้ว พิณใหญ่ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองถูกหุ้มด้วยหนังโคสด แม้หนังโคสดก็ไม่รู้ว่าตัวเองหุ้มพิณใหญ่อยู่ฉันใด สรีระก็ไม่รู้ว่าตัวเองถูกหุ้มไว้ด้วยหนัง ทั้งหนังเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองหุ้มสรีระไว้ ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมปราศจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ หนังซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องเนื้อ

เนื้อ ย่อมฉาบติดอยู่ตามโครงกระดูก. ในเรื่องเนื้อนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมื่อเอาดินเหนียวก้อนใหญ่ ๆ มาฉาบฝา ดินเหนียวก้อนใหญ่ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองถูกฉาบฝาไว้ แม้ฝาก็ไม่รู้ว่าดินเหนียวก้อนใหญ่ฉาบตัวเองไว้. ฉันใด โครงกระดูกก็ไม่รู้ว่าตัวเองถูกฉาบด้วยเนื้อ ๙๐๐ ชั้น ทั้งเนื้อเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองฉาบโครงกระดูกไว้ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมปราศจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ . เนื้อซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องเอ็น

เอ็น รึงรัดกระดูกภายในสรีระอยู่. ในเรื่องเอ็นนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมือเอาเถาวัลย์ผูกรัดกระดานฝาไว้ กระดานฝาย่อมไม่รู้ว่าตัวเองถูกผูกรัดด้วยเถาวัลย์ แม้เถาวัลย์ก็ย่อมไม่รู้ว่าตนเองผูกรัดกระดานฝาไว้ ฉันใด กระดูกก็ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองถูกรึงรัดไว้ด้วยเอ็น แม้เอ็นก็ไม่รู้ว่าตัวเองรึงรัดกระดูกไว้ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมปราศจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เอ็นซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องกระดูก

ในบรรดา**กระดูก**ทั้งหลาย กระดูกส้นเท้า ตั้งหนุนกระดูกข้อเท้าอยู่. กระดูกข้อเท้าตั้งหนุนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งหนุนกระดูกขา กระดูกขาตั้งหนุนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งหนุนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งหนุนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งหนุนกระดูกศีรษะ, กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า.

ในเรื่องกระดูกนั้น พึงมนสิการดังนี้—ในบรรดาของที่กองสุมกันอยู่ มีอิฐ ปูน และมูลโค เป็นต้น สิ่งที่อยู่ตอนล่าง ๆ ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองหนุนสิ่งที่อยู่ตอนบน ๆ แม้สิ่งที่อยู่ตอนบน ๆ ก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่บนสิ่งที่อยู่ตอนล่าง ๆ ฉันใด กระดูกส้นเท้าย่อมไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกข้อเท้าอยู่ กระดูกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกขา กระดูกขาก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งหนุนกระดูกคอ กระดูกคอก็ไม่รู้ว่าตนเองตั้งหนุนกระดูกศีรษะ, กระดูกศีรษะก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกขา

กระดูกขาก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่าตัวเองตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กระดูกซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องเยื่อในกระดูก

เยื่อในกระดูก อยู่ภายในกระดูกนั้น ๆ ในเรื่องเยื่อในกระดูกนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมื่อเอายอดหวายนึ่งเป็นต้นใส่ไว้ในภายในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น กระบอกไม้ไผ่เป็นต้นย่อมไม่รู้ว่าเขาใส่ยอดหวายเป็นต้นไว้ในตัวเอง แม้ยอดหวายเป็นต้นก็ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น ฉันใด กระดูกก็ย่อมไม่รู้ว่ามีเยื่ออยู่ในภายในตัวเอง แม้เยื่อในกระดูกเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ภายในกระดูก ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เยื่อในกระดูกซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องไต

ไต ย่อมบริรักษ์เนื้อหัวใจอยู่ โดยถูกยึดไว้ด้วยเอ็นอวบ ๆ ซึ่งมีโคนอันเดียวที่งอกออกจากหสุมคอ ยื่นออกไปหน่อยหนึ่ง แล้วแยกออกเป็นสองเส้น. ในเรื่องไตนั้น พึงมนสิการดังนี้—เมื่อมีมะม่วงสองผลติดอยู่กับขั้ว ขั้วย่อมไม่รู้ว่ามะม่วงสองผลติดอยู่กับตัวเอง แม้มะม่วงสองผลเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองติดเนื่องอยู่กับขั้ว ฉันใด เอ็นอวบย่อมไม่รู้ว่าตัวเองยึดไตไว้ แม้ไตเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองถูกเอ็นอวบยึดไว้ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ไตซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องหัวใจ

หัวใจ แนบอยู่ตรงกลางโครงกระดูกอกภายในสรีระ. ในเรื่องหัวใจนั้นพึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาชิ้นเนื้อวางแนบไว้ภายในโครงรถม้าโบราณ ภายในโครงรถม้าโบราณย่อมไม่รู้ว่ามีชิ้นเนื้อวางแนบตัวเองอยู่ แม้ชิ้นเนื้อก็ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองแนบอยู่กับโครงรถม้าโบราณฉันใด ภายในโครงกระดูกอกย่อมไม่รู้ว่ามีหัวใจแนบตัวเองอยู่ แม้หัวใจก็ย่อมไม่รู้ว่าตัวเองแนบอยู่ภายในโครงกระดูกอก ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ หัวใจซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องตับ

ตับ อยู่ภายในสรีระแนบอยู่ทางสีข้างด้านขวาระหว่างราวนมทั้งสอง. ในเรื่องตับนั้นพึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาก้อนเนื้อหนึ่งคู่ห้อยไว้ตรงข้างกระพุ้งหม้อข้าว ข้างกระพุ้งหม้อข้าวย่อมไม่รู้ว่ามีก้อนเนื้อหนึ่งคู่ห้อยอยู่ที่ตัวเอง แม้ก้อนเนื้อทั้งคู่เองก็ไม่รู้ว่าตัวเองห้อยอยู่ที่ข้างกระพุ้งหม้อข้าว ฉันใด สีข้างด้านขวาระหว่างราวนมก็ไม่รู้ว่ามีตับแนบตัวเองอยู่ แม้ตับก็ไม่รู้ว่าตัวเองแนบอยู่ทางสีข้างด้านขวาระหว่างราวนม ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ตับซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องพังผืด

ในบรรดา **พังผืด** ทั้งหลาย พังผืดชนิดที่มิดชิดย่อมห่อหุ้มหัวใจและม้ามอยู่. พังผืดชนิดที่ไม่มิดชิด ย่อมห่อหุ้มเนื้อภายใต้ทั่วหนังสรีระอยู่. ในเรื่องพังผืดนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาผ้าขี้ริ้วห่อเนื้อไว้ เนื้อย่อมไม่รู้ว่าตัวเองถูกห่อไว้ด้วยผ้าขี้ริ้ว แม้ผ้าขี้ริ้วเองก็ย่อมไม่รู้ว่า

ตัวเองห่อเนื้อไว้ ฉันใด ม้าม หัวใจ และเนื้อทั่วสรีระ ย่อมไม่รู้ว่ามีพังผืดห่อหุ้มตัวเองอยู่ แม้พังผืดเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองห่อหุ้มม้าม หัวใจ และเนื้อทั่วสรีระไว้ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ พังผืดซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องม้าม

ม้าม แนบติดอยู่กับแถบบนสุดของเยื่อหุ้มท้องตรงด้านซ้ายของหัวใจ. ในเรื่องม้ามนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อมีก้อนมูลโควางแนบอยู่กับด้านบนสุดของซุ้มประตู ด้านบนสุดของซุ้มประตูย่อมไม่รู้ว่ามีก้อนมูลโควางแนบตัวเองอยู่ แม้ก้อนมูลโคก็ไม่รู้ว่าตัวเองวางแนบอยู่ด้านบนสุดของซุ้มประตู ฉันใด แถบบนสุดของเยื่อหุ้มท้องก็ไม่รู้ว่ามีม้ามแนบตัวเองอยู่ แม้ม้ามเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองแนบอยู่แถบบนสุดของเยื่อหุ้มท้องฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ม้ามซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องปอด

ปอด ห้อยครอบหัวใจและตับอยู่ระหว่างนมทั้งสอง ภายในสรีระ. ในเรื่องปอดนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อมีรังนกห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า ภายในยุ้งข้าวเก่าย่อมไม่รู้ว่ามีรังนกห้อยอยู่ที่ตัวเอง แม้รังนกเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า ฉันใด ภายในสรีระก็ไม่รู้ว่ามีปอดห้อยอยู่ที่ตัวเอง แม้ปอดเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองห้อยอยู่ภายในสรีระฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ปอดซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องไส้ใหญ่

ไส้ใหญ่ อยู่ภายในสรีระ ยื่นจากหลุมคอออกไปสุดลงที่ทวารหนัก. ในเรื่องไส้ใหญ่นั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาซากงูเรือนศีรษะขาดวางไว้ที่รางรองโลหิต รางรองโลหิตย่อมไม่รู้ว่ามีซากงูเรือนอยู่ที่ตัวเอง แม้ซากงูเรือนเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ที่รางรองโลหิต ฉันใด ภายในสรีระก็ย่อมไม่รู้ว่ามีไส้ใหญ่อยู่ที่ตัวเอง แม้ไส้ใหญ่เองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ภายในสรีระฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ไส้ใหญ่ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องไส้น้อย

ไส้น้อย อยู่ระหว่างไส้ใหญ่โดยพันขนดไส้ใหญ่ทั้ง ๒๑ ขนดไว้. ในเรื่องไส้น้อยนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาเชือกเยื่บวงกลมเชือกที่เชิดเท้าไว้ วงกลมเชือกที่เชิดเท้าย่อมไม่รู้ว่ามีเชือกเยื่บตัวเองอยู่ แม้เชือกเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองเยื่บวงกลมเชือกที่เชิดเท้าไว้ฉันใด ไส้ใหญ่ก็ไม่รู้ว่ามีไส้น้อยพันตัวเองอยู่ แม้ไส้น้อยเองก็ไม่รู้ว่าตัวพันไส้ใหญ่อยู่ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ไส้น้อยซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องอาหารใหม่

อาหารใหม่ ได้แก่ของกิน ของดื่ม ของขบเคี้ยว และของลิ้ม ซึ่งยังอยู่ในท้อง. ในเรื่องอาหารใหม่นั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อมีรากสุนัขอยู่ในรางสุนัข รางสุนัขย่อมไม่รู้ว่ามีรากสุนัขอยู่ในตัวเอง แม้รากสุนัขเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในรางสุนัข ฉันใด ท้องก็ไม่รู้ว่ามีอาหารใหม่อยู่ในตัวเอง แม้อาหารใหม่เองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในท้อง ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้

ย่อมเว้นจากการพิจารณาเห็นความมุ่งหมายซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ อาหารใหม่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องอาหารเก่า

อาหารเก่า (อุจจาระ) อยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ คือที่กักอาหารที่ย่อยเสร็จแล้ว ซึ่งคล้ายกับกระบอกไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว. ในเรื่องอาหารเก่านั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อเอาดินเหนียวสีเหลืองชนิดละเอียดมาขยำใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ กระบอกไม้ไผ่ย่อมไม่รู้ว่า มีดินเหนียวสีเหลืองอยู่ในตัวเอง แม้ดินเหนียวสีเหลืองเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ ฉันใด ที่กักอาหารที่ย่อยเสร็จแล้วก็ย่อมไม่รู้ว่ามีอาหารเก่าอยู่ในตัวเอง แม้อาหารเก่าเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในที่กักอาหารที่ย่อยเสร็จแล้ว ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ อาหารเก่าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

มนสิการในเรื่องมันสมอง

มันสมอง อยู่ภายในกระโหลกศีรษะ. ในเรื่องมันสมองนั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อเอาก้อนแป้งใส่ไว้ในกระโหลกน้ำเต้าเก่า กระโหลกน้ำเต้าย่อมไม่รู้ว่ามีก้อนแป้งอยู่ในตัวเอง แม้ก้อนแป้งเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในกระโหลกน้ำเต้า ฉันใด ภายในกระโหลกศีรษะก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในภายในกระโหลกศีรษะ ฉันนั้นเหมือนกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ มันสมองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของแข็ง จึงเชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ.

ด้วยคำว่า **ก็หรือว่าแม้สิ่งอื่นใด** นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฐวีธาตุซึ่งแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งสาม มีส่วนแห่งอาโปธาตุเป็นต้น โดยทรงจำแนกปฐวีธาตุเป็นเยวาปนกนัยด้วยสามารถแห่งลักษณะของธาตุ.

นิเทศปฐวีธาตุภายนอก

ในนิเทศปฐวีธาตุภายนอก มีอธิบายดังต่อไปนี้ :—

คำว่า **เหล็ก** ได้แก่ โลหะสีดำ.

คำว่า **โลหะ** นั้น ได้แก่ โลหะ ๔ ชนิด คือ ชาติโลหะ (โลหะธรรมชาติ) ๑ วิชาติโลหะ (โลหะผลิต) ๑ กิตติมโลหะ (โลหะที่ใช้ทางช่าง) ๑ บีสาจโลหะ (โลหะที่มาจากตำบลบีศาจะ) ๑. บรรดาโลหะเหล่านั้น ชาติโลหะ มี ๗ ดังนี้ คือ เหล็ก เงิน ทองคำ ดีบุก ตะกั่ว ทองแดง ทองเหลือง. โลหะทำเป็นรูปคล้ายงวงช้าง ชื่อว่า วิชาติโลหะ. กิตติมโลหะ มี ๓ ดังนี้ คือ กังสโลหะ (สำริด) ๑. วัฏฏโลหะ (ขัน) ๑. อารกูฏะ (เหล็กหมาด) ๑. โลหะทั้ง ๓ ชนิดนี้ ชื่อว่า กิตติมโลหะ. บีสาจโลหะ มี ๘ ดังนี้ คือ โมรักขกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ ปุฬุกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ มลีนกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ ขปลกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ เสลกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ อาฏกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ ตัลลกโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑ ทุสิโลหะ (ชื่อชนิดของโลหะ) ๑. บรรดาโลหะเหล่านั้น ชาติโลหะ ๕ ชนิด พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระบาลีเป็นแผนกหนึ่งแล้ว. แต่โลหะที่เหลือแม้ทุกชนิด รวมทั้งชาติโลหะ ๒ อย่าง คือ ทองแดง ๑ ทองเหลือง ๑ พึงทราบว่า เป็นโลหะ ในที่นี้.

ติปุ แปลว่า ดีบุก. **สีสं** แปลว่า ตะกั่ว. **สชฺฌุ** แปลว่า เงิน. **มุตฺตา** ได้แก่ แก้วมุกดาที่เกิดในทะเล. **มณี** ได้แก่ แก้วที่เหลือทุกชนิดอย่างแก้วมณีโชติเป็นต้น ยกเว้นแต่แก้วที่ปรากฏในพระบาลีมีแก้วไพฑูรย์เป็นต้น. **แก้วไพฑูรย์** ได้แก่ แก้วมีสีเขียวดุจผิวไม้ไผ่. **สังข์** คือ หอยสังข์ที่เกิดในทะเล. **ศิลา** ได้แก่ ศิลาแม้ทุกชนิดอย่างศิลาดำ ศิลาเหลือง ศิลาขาวเป็นต้น. **ปวาฬ** แปลว่า แก้วประพาฬ. **รชตं** ได้แก่ กหาปณะ (เงินเหรียญ). **ชาตรูป** แปลว่า ทองคำ. **โลหิตงฺโก** แปลว่า ทับทิม (มณีแดง). **มสารคลฺลं** แปลว่า เพชรตาแมว. สำหรับหญ้าเป็นต้น มีอธิบายดังนี้ พฤกษชาติที่ข้างนอกแข็ง โดยที่สุดแม้ต้นมะพร้าวเป็นต้น ชื่อว่า **หญ้า**. ที่มีแก่นอยู่ข้างใน โดยที่สุดแม้แต่ท่อนพืน ชื่อว่า **ไม้**. **กรวด** นั้น ได้แก่ ก้อนกรวดมีขนาดแต่เท่าเมล็ดถั่วเขียวจนขนาดเท่ากำปั้น. แต่ก้อนทรายที่มีขนาดย่อมกว่าเมล็ดถั่วเขียวลงมา เรียกว่า **ทราย**. **กระเบื้อง** นั้น ได้แก่ กระเบื้องชนิดใดชนิดหนึ่ง. **ภูมิ** แปลว่า แผ่นดิน. บทว่า **ปาสาโณ** ความว่า ก้อนหินมีขนาดตั้งแต่กำไม่หุ้มขึ้นไป แต่ยังไม่มีขนาดเท่าช้าง ชื่อ ปาสาณะ (แผ่นหิน) แต่ถ้ามีขนาดตั้งแต่เท่าช้างขึ้นไป ชื่อว่า **ปัพพตะ**

(ภูเขา). ด้วยคำว่า **ก็หรือว่าธาตุอันใด นั้น** ย่อมรวมเอาปฐวีธาตุที่เหลืออย่างเมล็ดตาลและผลมะพร้าว เป็นต้น. ด้วยคำว่า **ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุภายนอกอันใด นั้น** แสดงว่าปฐวีธาตุแม้มีสองอย่าง แต่เมื่อว่าโดยลักษณะโดยจำกัดความหมายว่าเป็นของแข็ง ก็มีอย่างเดียวเท่านั้น.

นิเทศอาโปธาตุ

[๑๗๔] ในนิเทศอาโปธาตุ เป็นต้น พึงทราบคำอธิบายโดยนัยที่กล่าวแล้วในตอนต้น. ในข้อว่า **อาโป อาโปคตำ** เป็นต้น พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ **ที่ชื่อว่า อาโป (ธาตุน้ำ)** เนื่องด้วยความเกาะกุม. **อาโป** (ธาตุน้ำ) นั่นแหละ ชื่อว่า **อาโปคตำ** (ถึงความเป็นน้ำ) เพราะถึงสภาวะที่จัดว่าเป็นอาโปธาตุ. **ที่ชื่อว่า สิเนโห** (ความเหนียว) ก็ด้วยสามารถความมียางเหนียว. **สิเนโห** นั่นแหละ ชื่อว่า **สิเนหคตำ** (ถึงความเหนียว) เพราะถึงสภาวะที่จัดว่าเป็นยางเหนียว. ข้อว่า **ความติดกัน (อัดแน่น) ของรูป** นั้น ได้แก่ ความติดกันของอวินิพโภครูป (รูปที่แยกไม่ได้). แม้คำว่า **ดี เสลษม์** เป็นต้น ก็พึงมนสิการเป็นธาตุเช่นเดียวกัน โดยให้กำหนดด้วยสามารถสี[1] สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท.

มนสิการในเรื่องดี

ในข้อนั้น มีนัยดังนี้– ก็ในจำพวกดี ดีใสเป็นดีที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิตินทรีย์ ซึมซาบอยู่ทั่วสรีระ ดีข้น ขังอยู่ในถุงน้ำดี. ในเรื่องดีนั้น พึงมนสิการดังนี้ – เมื่อมีน้ำมันซึมซาบอยู่ในขนม ขนมย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำมันซึมซาบอยู่ในตัวเอง แม้ในน้ำมันเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองซึมซาบอยู่ในขนม ฉันใด สรีระก็ไม่รู้ว่ามีดีใสซึมซาบอยู่ที่ตัวเอง แม้ดีใสเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองซึมซาบอยู่ในสรีระฉันนั้นนั่นแล. อนึ่ง เมื่อมีน้ำฝนขังเต็มรังบวบขมอยู่ รังบวบขมย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำฝนขังอยู่ในตัวเอง แม้น้ำฝนเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองขังอยู่ในรังบวบขม ฉันใด ถุงน้ำดีก็ย่อมไม่รู้ว่ามีดีข้นขังอยู่

---

๑ ควรดูคำอธิบายในสติปัฏฐานวิภังค์

ในตัวเอง แม้ดีขันเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองชังอยู่ในถุงน้ำดี ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ดีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องเสลษม์

เสลษม์ มีประมาณเกอบหนึ่ง อยู่ที่เยื่อท้อง. ในเรื่องเสลษม์นั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อหลุมน้ำครำมีฝ้าฟองน้ำขันอยู่ข้างบน หลุมน้ำครำย่อมไม่รู้ว่ามีฝ้าฟองน้ำอยู่ที่ตัวเอง แม้ฝ้าฟองน้ำเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ที่หลุมน้ำครำ ฉันใด เยื่อบุท้องก็ไม่รู้ว่ามีเสลษม์อยู่ที่ตัวเอง แม้เสลษม์เองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ที่เยื่อบุท้อง ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เสลษม์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องหนอง

หนอง เป็นส่วนที่มีโอกาส (คือที่ย่อ) ไม่แน่นอน. เมื่อส่วนของร่างกายตอนที่ตอตำถูกหนามยอก ถูกเครื่องประหาร และถูกไฟลวก เป็นต้น เลือดเกิดห้อสุกอยู่หรือมีผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นในที่ใด ๆ หนองก็อยู่ในที่นั้น ๆ. ในเรื่องหนองนั้น พึงมนสิการดังนี้ — เมื่อต้นไม้มียางไหลออก ด้วยอำนาจที่ถูกพ่นด้วยขวาน เป็นต้น ส่วนของต้นไม้ตอนที่ถูกพ่นด้วยขวานเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่ามียางอยู่ที่ตัวเอง แม้ยางไม้เองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ที่ส่วนของต้นไม้ตอนที่ถูกพ่นด้วยขวานเป็นต้น ฉันใด ส่วนของร่างกายตอนที่ตอตำและหนามยอก เป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่า มีหนองอยู่ที่ตัวเอง แม้หนองเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ที่ส่วนเหล่านั้น ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและการพิจารณาของกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ หนองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ

ในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องเลือด

เรื่อง **เลือด** เลือดชนิดที่แล่นไปมา ซึมซาบอยู่ทั่วสรีระเหมือนกับดีใส. เลือดชนิดคั่งอยู่มีประมาณเต็มกอบหนึ่ง ยังเต็มส่วนใต้ฐานของตับ ทำให้ ไต หัวใจ ตับและปอดชุ่มอยู่. ในเรื่องเลือดนั้น พึงมนสิการดังนี้ — สำหรับการวินิจฉัยในเลือดชนิดที่แล่นไปมา เป็นอย่างเดียวกับการวินิจฉัยดีใสนั่นเอง. ส่วนเลือดอีกชนิดหนึ่งมีอุปมาเหมือนเมื่อมีน้ำขังอยู่ในกระเบื้องหม้อเก่า ทำให้ชั้นก้อนดินเบื้องชุ่มอยู่ ชั้นก้อนดินย่อมไม่รู้ว่าตัวเองเบื้องน้ำอยู่ แม้น้ำเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองทำให้ชั้นก้อนดินเบื้อง ฉันใด ฐานตอนใต้ของตับก็ดี ส่วนต่าง ๆ มีไต เป็นต้นก็ดี ย่อมไม่รู้ว่ามีเลือดขังอยู่ในตัวเอง หรือว่าทำให้ตัวเองเบื้องอยู่ แม้เลือดเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองขังอยู่เต็มตอนใต้ของตับ ทำให้ไตเป็นต้นเบื้องชุ่มอยู่ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เลือดซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องเหงื่อ

เหงื่อ ย่อมขังเต็มอยู่และไหลออกตามช่องขุมผมและขุมขนในเวลาเร่าร้อนด้วยไฟเป็นต้น. ในเรื่องเหงื่อนั้น พึงมนสิการดังนี้ — พอเราถอนหัวบัว ไหลบัว และสายบัวแดงขึ้นจากน้ำเป็นกำ ๆ ช่องกำหัวบัวเป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่าน้ำไหลออกจากตัวเอง แม้น้ำเองซึ่งไหลออกจากช่องกำหัวบัวเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่าตัวเองไหลออกจากช่องกำหัวบัวเป็นต้น ฉันใด ช่องขุมผมและขุมขนก็ไม่รู้ว่าเหงื่อไหลออกจากตัวเอง แม้เหงื่อเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองไหลออกจากช่องขุมผมและขุมขน ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เหงื่อซึ่งเป็น

ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องมันข้น

มันข้น (ไข) ได้แก่ มันเหนียวข้น สำหรับคนอ้วนจะกระจายไปทั่วร่างกาย สำหรับคนผอมจะติดอยู่กับเนื้อแข้ง เป็นต้น. ในเรื่องมันข้นนั้นพึงมนสิการ ดังนี้ — เมื่อผ้าขี้ริ้วสีเหมือนขมันมาปกก้อนเนื้อไว้ ก้อนเนื้อย่อมไม่รู้ว่ามีผ้าขี้ริ้วสีเหมือนขมันแนบติดตัวเองอยู่ แม้ผ้าขี้ริ้วสีเหมือนขมันก็ไม่รู้ว่าตัวเองแนบติดก้อนเนื้ออยู่ ฉันใด เนื้อทั่วร่างกายหรือที่แข้ง เป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่ามีมันข้นแนบติดตัวเองอยู่ แม้มันข้นเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองแนบติดอยู่กับเนื้อทั่วร่างกายหรือเนื้อแข้ง เป็นต้น ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ มันข้นซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นยางข้น เป็นเยื่อข้น มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องน้ำตา

น้ำตา ในเวลามันออก จะคลออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกจากเบ้าตาบ้าง. ในเรื่องน้ำตานั้นพึงมนสิการดังนี้ — เบ้าตาล่อนที่มีน้ำเต็มอยู่ เบ้าตาล่อนย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำขังอยู่ในตัวเอง แม้น้ำเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองขังอยู่ในตาล่อน ฉันใด เบ้าตาย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำตาอยู่ที่ตัวเอง แม้น้ำตาเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในเบ้าตา ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ น้ำตาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องมันเหลว

มันเหลว (มันเปลว) ได้แก่ มันเหนียวที่ติดอยู่ตามฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า โพลงจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า. ในเรื่องมันเหลวนั้น พึงมนสิการดังนี้–เมื่อเอาน้ำมันเทลาดลงไปบนฝาน้ำข้าว ฝาน้ำข้าวย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำมันลอยท่วมตัวเองอยู่ แม้น้ำมันเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองลอยท่วมอยู่บนฝาน้ำข้าวฉันใด อวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่ามีมันเหลวท่วมตัวเองอยู่ แม้มันเหลวเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองท่วมอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ มันเหลวซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องน้ำลาย

น้ำลาย เมื่อมีเหตุจะให้เกิดน้ำลายอย่างใดอย่างหนึ่ง จะไหลจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างลงมาอยู่ที่ลิ้น. ในเรื่องน้ำลายนั้นพึงมนสิการดังนี้– บ่อใกล้ผึ้งน้ำมีน้ำไหลซึมอยู่ไม่ขาดสาย พื้นบ่อย่อมไม่รู้ว่าน้ำขังอยู่ที่ตัวเอง แม้น้ำเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองขังอยู่ที่พื้นบ่อ ฉันใด พื้นลิ้นย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำลายไหลจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างลงมาอยู่ที่ตัวเอง แม้น้ำลายเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองไหลจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างลงมาอยู่ที่พื้นลิ้นฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ น้ำลายซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องน้ำมูก

น้ำมูก ในเวลาที่มันเกิด จะขังอยู่เต็มโพลงจมูกบ้าง ไหลออกจากโพลงจมูกบ้าง. ในเรื่องน้ำมูกนั้น พึงมนสิการดังนี้– เมื่อเอาช้อนหอยตักนมส้มบูดมาเต็ม ๆ ช้อนหอยย่อมไม่รู้ว่ามีนมส้มบูดอยู่ที่ตัวเอง แม้นมส้มบูดเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในช้อนหอยนั้น ฉันใด โพลงจมูกก็ไม่รู้ว่า

มีน้ำมูกอยู่ที่ตัวเอง แม้น้ำมูกเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในโพลงจมูก ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ น้ำมูกซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องไขข้อ

ไขข้อ อยู่ตามข้อต่อ ๑๘๐ ข้อ ทำหน้าที่หยอดข้อต่อของกระดูก. ในเรื่องไขข้อนั้น พึงมนสิการดังนี้— เมื่อเอาน้ำมันหยอดเพลารถ เพลารถย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำมันหยอดตัวเองอยู่ แม้น้ำมันเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองหยอดเพลารถอยู่ ฉันใด ข้อต่อ ๑๘๐ แห่งก็ไม่รู้ว่ามีไขข้อหยอดตัวเองอยู่ แม้ไขข้อก็ไม่รู้ว่าตัวเองหยอดข้อต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ไขข้อซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ.

มนสิการในเรื่องมูตร

มูตร (บั้สสาวะ) อยู่ภายในกระเพาะบั้สสาวะ. พึงตั้งใจพิจารณามูตรนั้นว่า เมื่อเอาหม้อชื่ม[๑] ควั่ำไว้ในบ่อน้ำครำ หม้อชื่มย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำต่าง (น้ำครำ) อยู่ในตัวเอง แม้น้ำต่างเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในหม้อชื่ม ฉันใด กระเพาะบั้สสาวะย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำมูตรอยู่ในตัวเอง แม้น้ำมูตรเองก็ไม่รู้ว่าตัวเองอยู่ในกระเพาะบั้สสาวะ ฉันนั้นนั่นแล. สิ่งเหล่านี้ ย่อมเว้นจากการนึกและพิจารณาซึ่งกันและกัน. ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ มูตรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุมไว้ จึงชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

คำว่า ก็หรือว่าน้ำใด นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาอาโปธาตุในส่วนทั้งสามที่เหลือ.

---

๑ หม้อต่าง

นิเทศอาโปธาตุภายนอก

ในนิเทศแห่งอาโปธาตุภายนอก มีอธิบายดังนี้: รสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยราก ชื่อว่า **รสราก**. แม้ในรสลำต้นเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. น้ำนมเป็นต้นชัดเจนแล้วทีเดียว. แต่ในที่นี้ไม่มีกำหนดแน่นอนเหมือนในเภสัชชสิกขาบท.[๑] น้ำนมชนิดใดชนิดหนึ่ง ก็จัดเป็นน้ำนมทั้งนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ที่ว่า **น้ำตามภาคพื้น** นั้น ได้แก่น้ำที่ขังอยู่ในแอ่งน้ำเป็นต้น. **น้ำในกลางหาว** นั้น ได้แก่น้ำที่ยังไม่ตกถึงแผ่นดิน. คำว่า **ก็หรือว่าน้ำใด** นี้ ได้แก่น้ำหิมะ น้ำยังไม่กับให้พินาศ น้ำรองแผ่นดินเป็นต้น จัดเข้าในฐานเป็นเยวาปนกนัย ในบทนี้.

นิเทศเตโชธาตุ

[๑๗๕] ในนิเทศเตโชธาตุ มีอธิบายดังนี้: ที่ชื่อว่า **เตโช** (ธาตุไฟ) เนื่องด้วยความร้อน. เตโช (ธาตุไฟ) นั่นแหละ ชื่อว่า **เตโชคตํ** (ถึงความเป็นไฟ) เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นเตโชธาตุ. **ความอุ่น** นั้น ได้แก่อาการอุ่น. ความอุ่นนั้นแล ชื่อว่า **อุสฺมาคตํ** เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นความอุ่น. **ไอ** นั้น ได้แก่ไอที่ร้อนจัด. ไอนั้นแหละชื่อว่า **อุสฺมคตํ** (ถึงความเป็นไอ) เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นไอ. ที่ว่า **ด้วยธาตุใด** ได้แก่ ด้วยธาตุที่จัดว่าเป็นธาตุไฟอันใด อันกำเริบขึ้น. ที่ว่า **ย่อมร้อน** ความว่า กายนี้ย่อมร้อนคือเกิดมีไออุ่นขึ้น ด้วยภาวะมีความแก่ที่เกิดขึ้นในวันเดียวเป็นต้น. ข้อว่า **ย่อมทรุดโทรมด้วยธาตุใด** ความว่า กายนี้ย่อมทรุดโทรม คือมีอินทรีย์วิกลวิการหมดกำลังและมีหนังเหี่ยว ผมหงอกเป็นต้นด้วยธาตุใด. ข้อว่า **และย่อมถูกธาตุใดแผดเผา** ความว่า กายนี้ถูกธาตุใดที่กำเริบแล้วแผดเผา และบุคคลนั้นก็ครำครวญว่า "ฉันร้อน ฉันร้อน" จึงหวังจะเอาเนยใสที่เชยแล้วตั้งร้อยครั้งและจันทน์แดงเป็นต้นมาไล้ทา และต้องการรับลมจากพัดใบตาล. ข้อว่า **ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ย่อมย่อยไปด้วยดีด้วยธาตุใด** ความว่า ของกินมีข้าวสุกเป็นต้นนั่นก็ดี ของดื่มมีเครื่องดื่มเป็นต้นก็ดี ของเคี้ยวคือของขบเคี้ยวเช่นแป้งเป็นต้นก็ดี ของลิ้มมีมะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นก็ดี ย่อมแหลกละเอียด คือละลายเป็นเรสเป็นต้นด้วยธาตุใด. อนึ่ง, ในเรื่องนี้ เตโชธาตุ ๓ อย่างข้างต้นมีสมุฏฐาน ๔ เตโชธาตุที่สุดท้ายมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว. วรรณนาเฉพาะบทในตอนนี้มีเพียงเท่านี้.

---

๑ ดูเภสัชชสิกขาบทในวินัยปิฎก

ส่วนวิธีมนสิการ (เตโชธาตุ) มีดังต่อไปนี้: ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ ย่อมมนสิการว่า กายย่อมร้อนด้วยธาตุใด ธาตุนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ มีอาการให้เร่าร้อน จึงชื่อว่าเป็นเตโชธาตุ. ภิกษุนั้นมนสิการว่า กายย่อมทรุดโทรมด้วยธาตุใด ย่อมถูกธาตุไฟแผดเผา ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ย่อมย่อยไปด้วยดีด้วยธาตุใด ธาตุนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากฤต เป็นของสูญ ปราศจากความเป็นสัตว์ มีอาการให้เร่าร้อน จึงชื่อว่าเป็นเตโชธาตุ. ชื่อว่า **ก็หรือว่าธาตุไฟใด** ความว่า ในสรีระนี้มีอุตุ (ไออุ่น) อยู่ชนิดหนึ่งซึ่งมีอยู่เป็นปกติ. อุตุนั้นก็จัดเข้าในฐานเป็นเยวาปนกนัย.

นิเทศเตโชธาตุภายนอก

ในนิเทศเตโชธาตุภายนอก มีอธิบายดังต่อไปนี้:— ไฟที่มีพื้นเป็นเชื้ออาศัยพื้นจึงโพลงขึ้นได้ ชื่อว่า **ไฟฟืน.** แม้ในไฟสะเก็ดไม้เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ. ที่ว่า **ไฟหยากเยื่อ** นั้น ความว่า ไฟที่เขาลากเอาหยากเยื่อมาทำให้โพลงขึ้น ชื่อว่า ไฟหยากเยื่อ. ที่ว่า **ไฟสายฟ้า** ได้แก่ ไฟเกิดแต่ฟ้าผ่า. ที่ว่า **ความร้อนของไฟ** ได้แก่ความร้อนของเปลวไฟ หรือของถ่านไฟที่ปราศจากเปลว. ที่ว่า **ความร้อนของพระอาทิตย์** ได้แก่ แดด. ที่ว่า **ความร้อนของสุมฟืน** ได้แก่ ความร้อนในที่กองฟืน. แม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้แหละ. ข้อว่า **ก็หรือว่าธาตุไฟใด** ความว่า ไฟในพวกเปรต ไฟอันยังกัปให้พินาศและไฟในนรกเป็นต้น จัดเข้าในฐานเป็นเยวาปนกนัย.

นิเทศวาโยธาตุ

[๑๗๖] ในนิเทศวาโยธาตุ มีอธิบายดังต่อไปนี้: ชื่อว่า **วาโยธาตุ** ก็ด้วยสามารถพัดไปมา วาโยธาตุนั้นแล ชื่อว่า **วาโยคตำ** เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นวาโย. **ความเคร่งตึงของรูป** นั้น ได้แก่ความเกร็งของอวินิพโภครูป (รูปที่แยกต่อไปอีกไม่ได้). **ลมพัดขึ้นเบื้องบน** นั้น ได้แก่ ลมดีขึ้นเบื้องบน ให้เกิดการอ้วกและสะอึก เป็นต้น. **ลมพัดลงเบื้องต่ำ** นั้น ได้แก่

ลมที่ตีลงเบื้องต่ำ ดันอุจจาระบัสสาวะเบื้นต้นออกมา. **ลมที่อยู่ในท้อง** นั้น ได้แก่ลมที่อยู่ภายในไส้ใหญ่. **ลมในไส้** นั้นได้แก่ ลมที่อยู่ภายในไส้ใหญ่. **ลมพัดไปตามตัว** นั้น ได้แก่ลมที่พัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ทั่วร่างกายโดยพัดไปตามเส้นเอ็นต่าง ๆ ทำให้เกิดการคู้มือคู้เท้าและและเหยียดมือเหยียดเท้าเบื้นต้น. **ลมดุจศัสตรา** นั้น ได้แก่ลมที่พัดไปมาประหนึ่งว่าเอาตะไกรตัดข้อต่อและเส้นเอ็น. **ลมดุจมีดโกน** นั้น ได้แก่ลมที่ผ่าหัวใจเหมือนใช้มีดโกนผ่า. **ลมให้เกิดหัวใจวาย** นั้น ได้แก่ลมที่ถอนเนื้อหัวใจออก. **ลมหายใจเข้า** นั้น ได้แก่ลมจมูกเข้าในภายใน **ลมหายใจออก** นั้น ได้แก่ลมจมูกออกไปภายนอก. ก็ลมที่ว่ามาข้างต้นทั้งหมดในตอนนี้ เบื้นลมมีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าหายใจออกมีจิตเบื้นสมุฏฐานอย่างเดียว. วรรณนาเฉพาะบทใน. ตอนนี้มีเพียงเท่านี้.

ส่วนวิธีมนสิการมีดังต่อไปนี้: ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ กำหนดลมประเภทต่าง ๆ มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเบื้นต้น ด้วยสามารถกำหนดเห็นเบื้นลมพัดขึ้นเบื้องบนเบื้นอาทิ แล้วมนสิการว่า ลมพัดขึ้นเบื้องบนซึ่งเบื้นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เบื้นอพยากฤต เบื้นของสูญ ปราศจากความเบื้นสัตว์ มีอาการให้เกิดความเกร็ง จึงชื่อว่าเบื้นวาโยธาตุ. แม้ในลมที่เหลือก็มีนัยอย่างเดียวกันนี้แล. ที่ว่า **ก็หรือลมอันใด** นั้น ความว่า ลมที่ผนวกเข้าในส่วนวาโยธาตุที่เหลือ จัดเข้าในฐานเบื้นเยวาปนกนัย ในที่นี้.

นิเทศวาโยธาตุภายนอก

ในนิเทศวาโยธาตุภายนอก มีอธิบายดังต่อไปนี้: **ลมทางทิศบูรพา** ได้แก่ลมที่พัดมาจากทิศตะวันออก. แม้ใน **ลมทางทิศบัจฉิม ทิศอุดร และทิศทักษิณ** เบื้นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. **ลมฝุ่น** นั้น ได้แก่ลมที่พัดไปพร้อมกับฝุ่น จึงชื่อว่าลมฝุ่น. **ลมไร้ฝุ่น** นั้นได้แก่ลมปราศจากฝุ่น คือลมล้วน ๆ ซึ่งชื่อว่าลมไร้ฝุ่น. **ลมหนาว** นั้นได้แก่ลมที่มีอุตุเย็นเบื้นสมุฏฐาน เกิดขึ้นในระหว่างเมฆที่เย็น. **ลมร้อน** นั้นได้แก่ลมที่มีอุตุร้อนเบื้นสมุฏฐาน เกิดขึ้นในระหว่างเมฆร้อน **ลมอ่อน** นั้นได้แก่ลมพัดแผ่ว ๆ อ่อน ๆ. **ลมแรง** นั้น ได้แก่ลมพัดแรง. **ลมดำ** นั้น ได้แก่ลมที่เกิดในระหว่างเมฆดำ.

อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า คำว่า **ลมดำ** นั้น เป็นชื่อของลมที่พัดให้ผิวดำ. **ลมเพชรหึง** นั้น ได้แก่พายุที่พัดไปไกลกว่าโยชน์. **ลมปีก** นั้น ได้แก่ลมที่เกิดจากการกระพือปีก อย่างต่ำสุดแม้ปีกแมลงวัน. **ลมสุบรรณ** นั้นได้แก่ลมครุฑ. แม้ลมเหล่านั้นจะเป็นลมเกิดจากปีกก็จริง ถึงกระนั้นก็จัดไว้เป็นส่วนหนึ่ง ด้วยอำนาจเป็นลมแรง. **ลมพัดใบตาล** นั้น ได้แก่ลมที่เกิดจากใบตาลหรือของอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งมีสัณฐานกลม. **ลมเครื่องพัด** นั้น ได้แก่ลมที่เกิดจากใบพัด. ก็พัดใบตาลและเครื่องพัดเหล่านั้น ย่อมทำให้ลมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นก็ได้ ทำให้ลมที่เกิดขึ้นแล้วเปลี่ยนแปลงไปก็ได้. ลมที่เหลือนอกจากลมที่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีก็จัดเข้าในฐานเป็นเยวาปนกนัย ในข้อว่า **ก็หรือลมอันใด** นี้.

นิเทศอากาศธาตุ

[๑๙๗] ในนิเทศอากาศธาตุ มีอธิบายดังต่อไปนี้: สิ่งที่ไถไม่ได้โดยอรรถว่ากระทบไม่ได้ ชื่อว่า **อากาศ**. อากาศนั้นแล ชื่อว่า **อากาสคตำ** เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นอากาศ. ชื่อว่า **ท้องฟ้า** เพราะเป็นของกระทบไม่ได้. ท้องฟ้านั้นแลชื่อว่า **อฆคตำ** เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นท้องฟ้า. **ช่องว่าง** นั้นได้แก่ระหว่าง. ระหว่างนั้นแลชื่อว่า **วิวรคตำ** เพราะถึงภาวะที่จัดว่าเป็นช่องว่าง. ข้อว่า **สิ่งที่เนื้อและเลือดสัมผัสไม่ได้** นั้น ได้แก่สิ่งที่ปราศจากเนื้อและเลือด. ส่วนคำว่า **ช่องหู** เป็นต้น เป็นคำแสดงถึงประเภทของช่องว่างนั้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ช่องหู** ได้แก่ ช่องคือรูหู ซึ่งเป็นส่วนที่เนื้อและเลือดสัมผัสไม่ได้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ คำว่า **ด้วยช่องใด** ความว่า คนกลืนสิ่งที่ควรกลืนมีของกินเป็นต้นนั้นให้เข้าไปภายใน (ท้อง) ด้วยช่องใด. คำว่า **ที่ใด** ความว่าสิ่งที่ควรกลืนกิน ๔ อย่างนั้นแลตั้งอยู่ในโอกาส คือในภายในเยื่อท้องใด. คำว่า **โดยช่องใด** ความว่า สิ่งที่ควรกลืนกินนั้นแม้ทั้งหมด ซึ่งย่อยแล้ว คือกลายเป็นกากแล้ว ย่อมออกไปโดยช่องใด ช่องนั้นนับตั้งแต่เยื่อท้องมาถึงปากทวารหนัก ยาวประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว เป็นส่วนที่เนื้อและเลือดสัมผัสไม่ได้ คือ เป็นของปราศจากเนื้อและเลือด พึงทราบว่าเป็นอากาศธาตุ. ช่องว่างระหว่างหนัง ระหว่างเนื้อ ระหว่างเล็บ ระหว่างกระดูก ระหว่างขนทั้งหมดนี้ จัดเข้าในฐานเป็นเยวาปนกนัย ในคำว่า **ก็หรือว่าช่องว่างอันใด** นี้.

นิเทศอากาศธาตุภายนอก

ในนิเทศอากาศธาตุภายนอก มีดังต่อไปนี้: คำว่า **ช่องที่มหาภูตรูป ๔ สัมผัสไม่ได้** นั้นพึงทราบว่า ได้แก่ช่องฝาช่องประตู เบื้นต้น ซึ่งปราศจากมหาภูตรูปทั้ง ๔. เมื่อพระโยคาวจรกระทำบริกรรมในอากาศอันใด ฌาน ๔ และฌาน ๕ ย่อมเกิดขึ้น อากาศนั้นเบื้นอันได้กล่าวไว้แล้วด้วยคำนี้.

นิเทศวิญญาณธาตุ

[๑๗๘] ในนิเทศวิญญาณธาตุ มีอธิบายดังต่อไปนี้: ธาตุคือจักขุวิญญาณ (ความรู้สึกทางตา) ชื่อว่า จักขุวิญญาณธาตุ. แม้ในธาตุที่เหลือก็มีนัยอย่างเดียวกันนั้นแล.

เมื่อกำหนดธาตุ ๖ ดังกล่าวมาเหล่านี้ได้แล้ว ก็ชื่อว่าได้กำหนดธาตุ ๑๘ ด้วยเหมือนกัน. หมายความว่าอย่างไร? หมายความว่า ก่อนอื่น โผฏฐัพพธาตุเบื้นอันจัดไว้แล้ว ด้วยศัพท์ว่า ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุนั้นเอง. ธรรมธาตุ เบื้นอันจัดไว้แล้วด้วยศัพท์ว่า อาโปธาตุ และอากาสธาตุ. มโนธาตุ เบื้นอันจัดไว้แล้ว ด้วยศัพท์ว่า วิญญาณธาตุ เพราะมโนธาตุเบื้นปุเรจาริกและปัจฉาจาริกของวิญญาณธาตุนั้น(คือมีปกติเบื้นไปก่อนและเบื้นไปภายหลัง) จักขุวิญญาณธาตุเบื้นต้นมาแล้วในพระสูตรนั่นแล. ธาตุ ๙ อย่างที่เหลืออยู่ สมควรนำมาแสดงไว้ด้วย เพราะว่าจักขุธาตุอันเบื้นที่อาศัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และรูปธาตุอันเบื้นอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณนั้น เบื้นอันจัดไว้แล้วเช่นกัน ด้วยศัพท์ว่า จักขุวิญญาณธาตุ. โสตธาตุเบื้นต้นเบื้นอันจัดแล้วด้วยศัพท์ว่า โสตวิญญาณธาตุ เบื้นต้น จึงเบื้นอันชื่อว่าได้จัดธาตุแม้ทั้ง ๑๘ อย่างไว้เสร็จแล้วด้วยประการฉะนี้. บรรดาธาตุเหล่านั้น เบื้นอันกำหนดรูปธรรมด้วยธาตุ ๑๐. เบื้นอันกำหนดอรูปธรรมด้วยธาตุ ๗ เบื้นอันกำหนดรูปธรรมบ้าง กำหนดอรูปธรรมบ้างด้วยธรรมธาตุ. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เบื้นอันกำหนดรูปธรรมด้วยธาตุ ๑๐ อย่าง และกำหนดอรูปธรรมด้วยธาตุ ๑๐ ๒ อย่าง จึงเบื้นอันว่า การกำหนดรูปธรรมและอรูปธรรมเบื้นอันทรงแสดงไว้แล้ว.

ขันธ์ ๕ ชื่อว่ารูปธรรมและอรูปธรรม. รูปธรรมและอรูปธรรมนั้น เบื้นทุกขสัจ. ตัณหาอันมีในภพก่อนซึ่งทำให้เกิดรูปธรรมและอรูปธรรมนั้น เบื้นสมุทัยสัจ, ข้อที่ทุกข์และสมุทัยทั้งสอง

ดำเนินไปไม่ได้ เป็นนิโรธสัจ. ทางปฏิบัติที่เป็นเหตุให้รู้นิโรธสัจนั้นโดยแจ่มแจ้ง เป็นมัคคสัจ กรรมฐานมีสัจจะทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้เป็นการแสดงถึงขั้นสุดยอดตราบเท่าพระอรหัต แล้วจึงจบลงเพื่อภิกษุผู้มุ่งมั่นอยู่ด้วยอำนาจแห่งธาตุ ๑๘.

แสดงธาตุ ๖ หมวดที่สอง

[๑๗๙] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงหมวด ๖ หมวดที่สอง จึงตรัสว่า **ธาตุ ๖ อย่างแม้อื่นอีก** เป็นต้น. ในข้อนั้นพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้: คำว่า **สุขธาตุ ทุกขธาตุ** นั้น หมายความว่า สุขทุกข์ซึ่งมีกายประสาทเป็นที่ตั้ง ทรงแสดงไว้เป็นคู่กัน ด้วยอำนาจที่มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน. เพราะสุขเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ ทุกข์เป็นปฏิปักษ์ต่อสุข. ฐานที่สุขแผ่ไปถึงมีประมาณเท่าใด ทุกข์ก็แผ่ไปตลอดฐานมีประมาณเท่านั้น, ฐานที่ทุกข์แผ่ไปถึงมีประมาณเท่าใด สุขก็แผ่ไปตลอดฐานมีประมาณเท่านั้น. แม้คำว่า **โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ** นี้ก็ทรงจัดไว้เป็นคู่กันเช่นนั้นเหมือนกัน. เพราะโสมนัสเป็นปฏิปักษ์ต่อโทมนัส โทมนัสก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโสมนัส. ฐานที่โสมนัสแผ่ไปถึงมีประมาณเท่าใด โทมนัสก็แผ่ไปตลอดฐานมีประมาณเท่านั้น. ฐานที่โทมนัสแผ่ไปถึงมีประมาณเท่าใด โสมนัสก็แผ่ไปตลอดฐานมีประมาณเท่านั้น.

อนึ่ง คำว่า **อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ** สองคำนี้ ก็ทรงจัดไว้เป็นคู่กัน ด้วยอำนาจที่มีความเหมือนกัน. เป็นความจริง ที่ธาตุแม้ทั้งสองนี้เหมือนกัน เพราะเป็นธาตุที่ไม่ปรากฏชัดด้วยกัน. บรรดาธาตุเหล่านั้น กายวิญญาณธาตุ ซึ่งประกอบอยู่กับสุขธาตุและทุกขธาตุนั้น ๑ กายธาตุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขธาตุและทุกขธาตุ ๑ โผฏฐัพพธาตุอันเป็นอารมณ์แห่งสุขธาตุและทุกขธาตุ ๑ เป็นอันทรงจัดไว้ด้วยศัพท์ว่า สุขธาตุและทุกขธาตุนั่นเอง. มโนวิญญาณธาตุซึ่งประกอบอยู่กับโสมนัสสธาตุและโทมนัสสธาตุนั้น เป็นอันจัดไว้แล้วด้วยศัพท์ว่าโสมนัสสธาตุและโทมนัสสธาตุ. ธรรมธาตุเป็นอันจัดไว้ด้วยศัพท์ว่า อวิชชาธาตุ. จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ กับทั้งจักขุธาตุและรูปธาตุเป็นอาทิ อันเป็นที่ตั้งและอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแล เป็นอันจัดไว้แล้วด้วยศัพท์ว่า อุเปกขาธาตุ ตกว่า ธาตุทั้ง ๑๘ อย่าง เป็นอันจัดไว้เสร็จแล้วดังพรรณนามาฉะนี้. บัดนี้ ข้อที่ว่าเป็นอันกำหนดรู้ด้วยธาตุ ๑๐ อย่าง ในบรรดาธาตุเหล่านั้น ดังนี้ทั้งหมด

พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล. การแสดงถึงขั้นสุดยอดตราบเท่าพระอรหัตแล้วจึงจบลง พึงทราบว่าเป็นอันทรงแสดงไว้เพื่อภิกษุรูปหนึ่ง แม้ด้วยประการฉะนี้. คำว่า **สุขธาตุเป็นอย่างไร ? ความสำราญทางกายอันใด** ดังนี้เป็นต้น ในพระบาลีนั้น มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

แสดงธาตุ ๖ หมวดที่สาม

[๑๘๑] ในหมวด ๖ หมวดที่สาม มีอธิบายดังต่อไปนี้: คำว่า **กาม** นั้นได้แก่ กาม ๒ อย่าง คือ กิเลสกาม ๑ วัตถุกาม ๑. ในกาม ๒ อย่างนั้น ธาตุที่เกี่ยวกับกาม หมายถึงกิเลสกาม ก็ชื่อว่า **กามธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของกามวิตก คือ ความตรึกในกาม. ธาตุคือกาม หมายถึงวัตถุกามนั่นเอง ก็ชื่อว่า **กามธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของกามาวจรธรรม. ธาตุที่เกี่ยวกับพยาบาท ชื่อว่า **พยาปาทธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของพยาปาทวิตก คือ ความตรึกปองร้ายผู้อื่น ธาตุคือพยาบาทนั่นเอง ก็ชื่อว่า **พยาปาทธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของปฏิฆะ (คือความกระทบกระทั่งใจ) ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความอาฆาต ๑๐ ประการ. ธาตุที่เกี่ยวกับวิหิงสาชื่อว่า **วิหิงสาธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของวิหิงสาวิตก คือความตรึกที่จะเบียดเบียน. ธาตุคือวิหิงสานั่นเอง ก็ชื่อว่า **วิหิงสาธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อแห่งการเบียดเบียนสัตว์อื่น. อนึ่ง, วิหิงสานี้เพราะมิได้มีมาในหนหลัง จึงควรทราบโดยวิภาคแห่งอรรถเป็นต้น ดังต่อไปนี้:- เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ หรือความเบียดเบียนสัตว์ ชื่อว่า วิหิงสา. วิหิงสานั้น พึงทราบว่ามีความเบียดเบียนเป็นลักษณะบ้าง มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกรุณาเป็นลักษณะบ้าง มีความให้เกิดความหวาดเสียวในสันดานของผู้อื่นเป็นรสบ้าง มีความทำลายกรุณาในสันดานของตนเป็นรสบ้าง มีความเป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีปฏิฆะเป็นปทัฏฐาน.

ธรรมอันเป็นข้าศึกต่อโลภะ เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากความโลภได้. ปฐมฌานก็เรียกว่าเนกขัมมะ เพราะออกจากนิวรณธรรม ๕ ได้. กุศลทั้งหมดก็เรียกว่าเนกขัมมะ เพราะออกจากอกุศลได้ทั้งหมด. ธาตุที่เกี่ยวกับเนกขัมมะ. ชื่อว่า **เนกขัมมธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อของเนกขัมมวิตก คือความตรึกจะออกจากกาม. ธาตุคือเนกขัมมะนั้นเอง ชื่อว่า **เนกขัมมธาตุ.** คำนี้เป็นชื่อแห่งกุศลแม้ทั้งหมด. ธาตุที่เกี่ยวกับธรรมอันเป็นข้าศึกต่อพยาบาท ชื่อว่า **อัพยาปาทธาตุ.**

คำนี้ เป็นชื่อแห่งอัพยาปาทวิตก คือความตรึกที่จะไม่ปองร้ายใคร. ธาตุคือธรรมอันเป็นข้าศึกต่อพยาบาทนั่นเอง ชื่อว่า **อัพยาปาทธาตุ** คำนี้เป็นชื่อแห่งเมตตา คือความรัก. ธาตุเกี่ยวกับธรรมอันเป็นข้าศึกต่อวิหิงสา ชื่อว่า **อวิหิงสาธาตุ**. คำนี้เป็นชื่อของอวิหิงสาวิตก คือความตรึกที่จะไม่เบียดเบียนใคร. ธาตุคือธรรมอันเป็นข้าศึกต่ออวิหิงสานั้นเอง ชื่อว่า อวิหิงสาธาตุ. คำนี้เป็นชื่อแห่งกรุณา คือความสงสาร.

[๑๘๒] บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงทรงเริ่มบทภาชนะว่า **บรรดาธาตุเหล่านั้น กามธาตุเป็นอย่างไร?** เป็นต้น. คำว่า **เกี่ยวกับ** ในพระบาลีนั้น หมายความว่า เกี่ยวข้องด้วยสามารถความประกอบเข้ากัน. คำว่า **ความตรึก ความวิตก** เป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวความหมายไว้แล้ว. **วิเหเฐติ** แปลว่า เบียดเบียน คือ ให้ได้รับความทุกข์. **เหฐนา** แปลว่า ความเบียดเบียน คือ การก่อให้เกิดความทุกข์ด้วยการตีด้วยมือ เป็นต้น. ความเบียดเบียนอย่างรุนแรง ชื่อว่า **วิเหฐนา**. เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ ชื่อว่า **วิหิงสนา**. **โรสนา** ความขุ่นเคืองนั้น ได้แก่ ความกระทบกระแทก. **วิโรสนา** ความแค้นเคืองนั้น ได้แก่ความกระทบกระแทกอย่างแรง. อีกอย่างหนึ่ง– ในทุก ๆ บท ท่านใช้ **วิ** อุปสัค เพิ่มเข้าข้างหน้าบท. เจตสิกธรรมเป็นเหตุทำร้าย ชื่อว่า **อุปฆาต** คือความทำร้าย. การทำร้ายผู้อื่น ชื่อว่า **ปรูปฆาต**. เจตนาเป็นเหตุมีเมตตา ชื่อ **ไมตรี**. อาการที่มีเมตตา ชื่อว่า **ความมีเมตตา**. ภาวะของผู้ประกอบด้วยเมตตา คือพร้อมพรั่งด้วยเมตตา ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีเมตตา**. ความหลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากพยาบาท ชื่อว่า **เจโตวิมุติ**. อนึ่ง ด้วยสามบทต้นในที่นี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเมตตาที่ถึงขั้นอุปจารสมาธิบ้าง ถึงขั้นอัปปนาสมาธิบ้าง ด้วยบทหลังตรัสเมตตาที่ถึงขั้นอัปปนาสมาธิอย่างเดียว. เจตนาเป็นเหตุให้มีความสงสารชื่อว่า **กรุณา** อาการที่มีความกรุณา ชื่อว่า **ความมีกรุณา** ภาวะของผู้ประกอบด้วยกรุณา คือพร้อมพรั่งด้วยกรุณา ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีกรุณา**. ความหลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากความเบียดเบียนชื่อว่า **เจโตวิมุติ**. แม้ในที่นี้ก็พึงทราบความแตกต่างกันโดยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิตามนัยก่อนนั่นแล. อนึ่ง—ในบทสุดท้ายแม้ทั้งสอง พระองค์ตรัสคำว่า **เมตตา กรุณา** ไว้ก็เพื่อจะทรงแสดงความต่างกันของเจโตวิมุติ.

ก็ในเรื่องวิตกนี้ กามวิตกย่อมเกิดขึ้นในสัตว์บ้าง ในสังขารบ้าง. แม้ที่เกิดขึ้นในสัตว์และสังขารทั้งสอง ย่อมเป็นความทำลายกรรมบถแท้ ส่วนพยาบาทเฉพาะที่เกิดขึ้นในสัตว์เท่านั้น จึงทำลายกรรมบถ นอกจากนี้ไม่ทำลายกรรมบถ. แม้ในวิหิงสาก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน. ก็ในติกะสองอย่างนี้ มีกถาอยู่สองอย่าง คือ สัพพสังคาหิกกถา ๑ อสัมภินนกถา ๑. "ก็พยาปาทธาตุ และ วิหิงสาธาตุ จัดไว้ด้วยศัพท์ว่า กามธาตุ. อนึ่ง พยาปาทธาตุและวิหิงสาธาตุแม้สองอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้โดยนำออกแยกออกจากกามธาตุนั้น." ถ้อยคำดังกล่าวมานี้ชื่อว่า สัพพสังคาหิกกถา (คือการกล่าวรวมสิ่งสิ่งเดียวกันเข้าด้วยกันทั้งหมด) ในตอนนี้ก่อน. ส่วนถ้อยคำที่ว่า "เว้นพยาปาทธาตุและวิหิงสาธาตุแล้ว ธาตุที่เหลืออยู่แม้ทั้งหมดจัดเป็นกามธาตุทั้งนั้น" ดังนี้ชื่อว่า อสัมภินนกถา (คือการกล่าวแยกประเภท) "อพยาปาทธาตุและอวิหิงสาธาตุ ก็จัดไว้แม้ด้วยศัพท์ว่า เนกขัมมธาตุโดยแท้. อนึ่ง— อพยาปาทธาตุและอวิหิงสาธาตุแม้สองอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้โดยนำออกแยกออกจากเนกขัมมธาตุ" ถ้อยคำดังกล่าวมานี้ก็ชื่อว่า สัพพสังคาหิกกถา แม้ในตอนนี้. ถ้อยคำที่ว่า "เว้นอพยาปาทธาตุและอวิหิงสาธาตุแล้ว ธาตุที่เหลืออยู่จัดเป็นเนกขัมมธาตุ" ดังนี้ ก็ชื่อว่าอสัมภินนกถา.

ก็ด้วยธาตุ ๖ ที่กำหนดได้แล้วเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอันกำหนดธาตุทั้ง ๑๘ ธาตุได้แล้วเช่นเดียวกัน. ก็ธาตุเหล่านั้นแม้ทั้งหมดที่จะพึงจัดให้มีได้โดยนำออกแยกออกจากกามธาตุอย่างเดียวก็มี ๑๘ ธาตุเหมือนกัน ดังนั้นเมื่อว่าโดยหมวด ๖ ทั้ง ๓ หมวด จึงมีจำนวน ๑๘ ธาตุ. อนึ่ง ธาตุทั้งหมดเมื่อไม่จัดอย่างที่ว่ามานั้น แต่ในหมวด ๖ แต่ละหมวดแบ่งเป็นหมวดละ ๑๘ ธาตุ โดยนัยที่กล่าวแล้ว แล้วย่นหมวดธาตุ ๑๘ หมวดเหล่านั้นแม้ทั้งหมดให้เป็นอันเดียวกัน พึงทราบว่ามี ๑๘ ธาตุเท่านั้น. ในสุตตันตภาชนีย์นี้ ธาตุที่เป็นกามาวจรมี ๑๖ ธาตุที่เป็นไปในภูมีสามมี ๒ ธาตุ เหตุนั้น ธรรมที่เป็นอารมณ์แห่งสัมมสนญาณโดยเฉพาะ พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้วในธาตุวิภังค์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ.

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

[๑๘๓] ในอภิธรรมภาชนีย์ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงธาตุแม้ทั้งหมดตามรูปของตนโดยเฉพาะ จึงตรัสว่า **ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ** เป็นต้น. ในอุทเทสวารในพระบาลีนั้น ก่อนอื่น.

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น
โดยลำดับ โดยมีจำนวนเท่านั้น โดยการนับ
โดยปัจจัย และโดยข้อที่ควรเห็น.

วินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น ข้อวินิจฉัย **โดยอรรถ** พึงทราบดังนี้: ชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่าเห็น, ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่าปรากฏ, ความรู้สึกทางจักขุ ชื่อว่า **จักขุวิญญาณ**. พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่งจักขุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิดังกล่าวมาเท่านี้ก่อน.

ส่วนวินิจฉัยโดยไม่แปลกกัน พึงทราบดังต่อไปนี้:- ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะอรรถว่า จัดแจง เพราะอรรถว่าอันสัตว์ทรงไว้ เพราะอรรถว่าเป็นการจัดแจง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันสัตว์กระทำต่าง ๆ หรือเพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง. จริงอยู่ธาตุอันเป็นโลกิยะ เป็นธาตุที่กำหนดไว้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ไว้หลายประการ เหมือนธาตุทองธาตุเงินเป็นต้น ทำให้มีทองมีเงินเป็นอาทิ ฉะนั้น. อนึ่ง, ธาตุทั้งหลายอันสัตว์ย่อมทรงไว้ คือ รองรับไว้ เหมือนของแบกหามถูกคนแบกหามรองรับไว้ (คือแบกหามไว้) ฉะนั้น. อนึ่ง, ธาตุเหล่านี้เป็นเพียงการจัดแจงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ. อนึ่ง, ธาตุแม้ที่เป็นตัวเหตุเหล่านี้ เป็นเครื่องอันสัตว์กระทำสังสารทุกข์ไว้ต่าง ๆ เสมอ. อนึ่ง, ธาตุเหล่านี้เป็นที่ตั้ง คือ ที่สถิตแห่งสังสารทุกข์นั้น ซึ่งสัตว์กระทำไว้ต่าง ๆ. ในบรรดาจักขุเป็นต้น ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ท่านเรียกว่า ธาตุ ด้วยอำนาจอรรถว่า จัดแจงไว้ อันสัตว์ทรงไว้ เป็นต้น ตามที่มีอยู่จริง ดังพรรณนามาฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง — ธาตุเหล่านี้จะเป็นเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ ซึ่งไม่มีอยู่จริงโดย

สภาวะ ก็หามิได้. แต่ที่เรียกว่าธาตุ ก็เพราะทรงสภาวะของตนไว้. เหมือนอย่างที่เรียกส่วนต่าง ๆ ของหินมีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้นอันงดงามในโลกว่าธาตุ ฉันใด ธาตุทั้งหลายก็ฉันนั้น ย่อมเป็นประดุจธาตุแม้เหล่านั้น. จริงอยู่ ธาตุอันวิจิตรเหล่านี้ย่อมเป็นส่วนต่าง ๆ ที่พึงรู้ได้ด้วยญาณ. อีกอย่างหนึ่ง, ในส่วนทั้งหลายมีรสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งกำหนดตามลักษณะที่ที่มีส่วนตรงกันข้ามของกันและกัน อันเป็นส่วนต่าง ๆ ของกายคือร่างกาย ย่อมมีชื่อว่าธาตุ ฉันใด ในส่วนต่าง ๆ ของอัตภาพ กล่าวคือ ขันธ์ ๕ แม้เหล่านี้ ก็พึงทราบว่ามีชื่อว่าธาตุฉันนั้น. เพราะว่าอวัยวะมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ ก็กำหนดด้วยลักษณะที่มีส่วนตรงกันข้ามของกันและกัน.

อีกประการหนึ่ง, คำว่า **ธาตุ** นี้ เป็นชื่อของสิ่งที่ปราศจากชีวะเท่านั้น. จริงอย่างนั้น, ในพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุ! คนเรานี้มีธาตุ ๖"[๑] ดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงทำการแสดงธาตุ เพื่อจะถอนความสำคัญว่ามีชีวะ ฉะนั้น ธาตุนั้นด้วย เป็นจักขุโดยอรรถตามที่กล่าวมาด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า จักขุธาตุ ฯลฯ ธาตุนั้นด้วย เป็นมโนวิญญาณด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถในที่นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ข้อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** นั้น หมายความว่า ควรทราบข้อวินิจฉัยในเรื่องธาตุนี้ แม้โดยลักษณะเป็นต้น ของอวัยวะมีจักขุเป็นอาทิ. ก็แลลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น ของอวัยวะมีจักขุเป็นอาทิเหล่านั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล.

วินิจฉัยโดยลำดับ

ส่วนในข้อที่ว่า **โดยลำดับ** นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับการเกิดขึ้นเป็นต้น ที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น ย่อมใช้ได้เฉพาะลำดับแห่งเทศนาเท่านั้น. ก็แลลำดับแห่งเทศนานั้นนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยสามารถกำหนดตามลำดับเหตุและผล. เพราะสองบทว่า **จักขุธาตุ รูปธาตุ**

---

๑ ม. อุปริ. ๑๔/๔๓๖

นี้ เป็นเหตุ บทว่า **จักขุวิญญาณธาตุ** นี้ เป็นผล. ในทุก ๆ บทก็พึงทราบวินิจฉัยโดยลำดับดังกล่าวมานี้.

วินิจฉัยโดยมีจำนวนเท่านั้น

ข้อว่า **โดยมีจำนวนเท่านั้น** นั้น ได้แก่ โดยจำนวนที่มีอยู่เท่านั้น. ท่านอธิบายไว้ดังนี้ : ในพระสูตรและอภิธรรมตอนนั้น ๆ ปรากฏว่ามีธาตุแม้เหล่าอื่นอีก เช่น อาภาธาตุ สุภธาตุ อากาสานัญจายตนธาตุ วิญญาณัญจายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ กามธาตุ พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาปาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกมีธาตุมากมาย และธาตุต่าง ๆ ดังนี้เป็นต้น.

หากจะมีคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงกำหนดจำนวนเพียง ๑๘ เท่านี้ มิได้ทรงกำหนดด้วยสามารถแห่งธาตุทั้งหมด (ทั้ง ๓๕ อย่างตามที่กล่าวมานี้) ? ตอบว่า เพราะธาตุทุก ๆ อย่างอันมีอยู่โดยสภาวะ รวมอยู่ในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว. เพราะว่า อาภาธาตุ ก็คือรูปธาตุนั้นเอง. อนึ่ง สุภธาตุก็เป็นธาตุที่เนื่องด้วยรูปธาตุเป็นต้น. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นสุภนิมิตคือเครื่องหมายแห่งความงาม. จริงอยู่ สุภนิมิตชื่อว่าสุภธาตุ. และสุภนิมิตนั้นที่จะพ้นจากรูปธาตุเป็นต้นก็ไม่มี. อีกอย่างหนึ่ง, สุภธาตุ ก็ได้แก่รูปธาตุเป็นต้นซึ่งเป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบากจิตนั่นเอง ฉะนั้น สุภธาตุนี้ จึงเป็นเพียงรูปธาตุเป็นต้นนั้นแล. จิตในอากาสานัญจายตนธาตุเป็นต้น ได้แก่มโนวิญญาณธาตุ. ธรรมที่เหลืออยู่ ได้แก่ธรรมธาตุ. ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นเพียงความดับแห่งธาตุสองอย่าง (คือสัญญาและเวทนา) เท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุก็เป็นเพียงธรรมธาตุเท่านั้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า **"ในข้อนั้น กามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุ ได้แก่ ความดริกเกี่ยวเนื่องด้วยกาม ฯลฯ ความดำริผิด"** ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุก็ได้แก่ธาตุแม้ทั้ง ๑๘ อย่างนั่นเอง อย่างที่พระผู้มีพราภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **"เบื้องล่างนับแต่อเวจีนรกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดครอบคลุมถึงเทวโลกชั้นปรนิมฺ-**

มีตวสวัตตี สิ่งที่มีอยู่ในระหว่างนี้ คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใด ที่ท่องเที่ยวอยู่ นับเนื่องอยู่ในขอบเขตนี้ เรียกว่า กามธาตุ" ดังนี้. เนกขัมมธาตุได้แก่ธรรมธาตุนั้นเอง. อีกอย่างหนึ่ง เพราะบาลีว่า "กุศลธรรมทั้งหมด เป็นเนกขัมมธาตุ" ดังนี้ เนกขัมมธาตุจึงหมายความถึงมโนวิญญาณธาตุได้เหมือนกัน. พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาปาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อาโลกสัญญาธาตุ นิกกมธาตุ ปวิกกมธาตุ ก็ได้แก่ธรรมธาตุนั่นเอง. หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็ได้แก่ธาตุจำนวน ๑๘ อย่างนั่นเอง. เพราะว่า จักขุธาตุเป็นต้นที่เป็นธาตุชั้นต่ำ ชื่อว่า หีนธาตุ. จักขุธาตุเป็นต้นที่เป็นธาตุชั้นกลางและชั้นสูง ชื่อว่า มัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ.

แต่ว่าโดยตรงแล้ว หีนธาตุ ได้แก่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศล, มัชฌิมธาตุ ได้แก่แม้ทั้งสองอย่าง (คือธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) และจักขุธาตุเป็นต้นฝ่ายโลกียะทั้งที่เป็นกุศลและอพยากฤต. ส่วน ปณีตธาตุ ได้แก่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุฝ่ายโลกุตระ. ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ได้แก่โผฏฐัพพธาตุนั่นเอง. อาโปธาตุและอากาสธาตุ ก็ได้แก่ธรรมธาตุนั่นเอง. วิญญาณธาตุ ก็รวมลงในวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง. สังขตธาตุ ได้แก่ธาตุ ๑๗ และส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุ. ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่ส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุนั่นเอง. ก็โลกอันมีธาตุมากมายและธาตุต่างเป็นเพียงความต่างของธาตุ ๑๘ อย่างนั้นแล. พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ อย่างเท่านั้น เพราะธาตุทั้งหมดซึ่งมีอยู่โดยสภาวะ รวมอยู่ในธาตุ ๑๘ อย่างนั้น ดังพรรณนามาฉะนี้แล.

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ อย่างพอดี ก็เพื่อจะถอนความสำคัญว่ามีชีวะของผู้ที่มีความสำคัญในวิญญาณซึ่งมีความรู้สึกเป็นสภาวะว่าเป็นชีวะ เพราะว่ามีสัตว์ผู้ที่มีความสำคัญในวิญญาณซึ่งมีความรู้สึกเป็นสภาวะว่าชีวะอยู่ เพื่อโปรดสัตว์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงประกาศความมากมายแห่งวิญญาณธาตุนั้น โดยแบ่งเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ. และทรงประกาศความเป็นของไม่เที่ยงของวิญญาณธาตุนั้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยแห่งจักขุและรูปเป็นต้น มีพระประสงค์จะถอนความสำคัญว่ามีชีวะ ซึ่งนอนเนื่องอยู่เป็นเวลานาน จึงทรง

ประกาศธาตุไว้ ๑๘ อย่าง. ขอกล่าวอีกนิด. พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุไว้ ๑๘ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ และด้วยสามารถอัธยาศัยของสัตว์ผู้พ่อจะโปรดได้ด้วยเทศนาอันไม่ย่อไม่พิสดารเกินไปนี้แล.

> จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนี้ทรงประกาศธรรมโดยนัยอย่างย่อและพิสดาร โดยประการที่ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์จะถึงความย่อยยับอันกำจัดได้ด้วยเดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์โดยฉับพลัน.

พึงทราบวินิจฉัยโดยมีจำนวนเท่านั้น ในเรื่องธาตุนี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยการนับ

ข้อว่า **โดยการนับ** นั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้: เบื้องต้นเมื่อว่าโดยกำเนิด จักขุธาตุนับได้ว่าเป็นธรรมอันหนึ่ง คือจักขุประสาท, โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ แต่ละอย่างนับได้ว่าเป็นธรรมอันหนึ่ง คือโสตประสาทเป็นต้น. ส่วนโผฏฐัพพธาตุ นับได้ว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑. จักขุวิญญาณธาตุ นับได้ว่าเป็นธรรม ๒ อย่าง คือ วิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบาก ๑ วิญญาณธาตุอันเป็นอกุศลวิบาก ๑ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ ก็ย่อมนับได้ว่าเป็นธรรมอย่างละ ๒ อย่าง เช่นเดียวกันคือวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบาก ๑ อันเป็นอกุศลวิบาก ๑ ส่วนมโนธาตุ นับได้ว่าเป็นธรรม ๓ อย่างคือ บัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันนจิตอันเป็นกุศลวิบาก ๑ อันเป็นอกุศลวิบาก ๑. ธรรมธาตุ นับได้ว่าเป็นธรรม ๒๐ อย่าง คือ อรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และอสังขตธาตุ ๑. มโนวิญญาณธาตุ นับได้ว่าเป็นธรรม ๗๖ อย่าง คือ วิญญาณอันเป็นกุศล วิญญาณอันเป็นอกุศล และวิญญาณอันเป็นอพยากฤตที่เหลือ. พึงทราบวินิจฉัยโดยการนับในเรื่องธาตุนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยปัจจัย

ข้อว่า **โดยปัจจัย** นั้น หมายความว่า พึงทราบวินิจฉัยโดยข้อที่จักขุธาตุเป็นต้นเป็นปัจจัยในจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น. ส่วนข้อที่จักขุธาตุเป็นต้นเป็นปัจจัยนั้น จักแจ่มแจ้งในนิเทศวาร.

วินิจฉัยโดยข้อที่ควรเห็น

ข้อว่า **โดยข้อที่ควรเห็น** นั้น หมายความว่า พึงทราบวินิจฉัยในเรื่องธาตุนี้แม้โดยเป็นสิ่งที่ควรเห็น. เพราะว่า สังขตธาตุทั้งหมดนั้นแล ควรเห็นโดยเป็นของว่างจากที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย โดยเป็นของสูญจากความเป็นของยั่งยืนเป็นของสวยงามและเป็นตัวตน และโดยเป็นสิ่งที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย. แต่เมื่อว่าโดยความแปลกกันแล้ว ในเรื่องธาตุนี้ จักขุธาตุพึงเห็นเป็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุเหมือนไม้ตีกลอง จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเสียงกลอง. อนึ่ง. จักขุธาตุพึงเห็นเป็นเหมือนพื้นกระจกเงา รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า. อีกอย่างหนึ่ง จักขุธาตุพึงเห็นเป็นเหมือนลำอ้อยและเมล็ดมันงา รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบ จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา. อนึ่ง. จักขุธาตุพึงเห็นเป็นเหมือนไม้สีไฟตัวล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟตัวบน จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไฟ (ที่เกิดจากไม้สีไฟนั้น). ในโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

ส่วนมโนธาตุ ว่าตามกำเนิดพึงเห็นเป็นสิ่งที่จรไปก่อนและจรไปตามจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น: สำหรับธรรมธาตุ เวทนาขันธ์พึงเห็นเป็นเหมือนลูกศรและหลาว. สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เหมือนคนเร่าร้อนเพราะถูกลูกศรและหลาวคือเวทนาเสียบแทงไว้. อีกอย่างหนึ่ง สัญญาของปุถุชน พึงเห็นเป็นเหมือนกำมือเปล่า เพราะก่อให้เกิดความหวังอันเป็นทุกข์ และเหมือนเนื้อที่อยู่ในบ่า เพราะรับนิมิตไม่เป็นไปตามความเป็นจริง. สังขารพึงเห็นเป็นเหมือนคนโยนของไปในหลุมถ่านไฟ เพราะส่งวิญญาณไปปฏิสนธิ เป็นเหมือนพวกโจรที่ถูกตำรวจติดตาม เพราะมีชาติทุกข์ติดตามอยู่เสมอ และเหมือนเมล็ดพืชของต้นไม้ที่เป็นพิษ เพราะเป็นเหตุ

แห่งความสืบต่อของขันธ์ อันนำมาแต่ความฉิบหายทั้งปวง. รูปพึงเห็นเป็นเหมือนจักรกรด เพราะเป็นเหตุแห่งความอุบาทว์นานาชนิด.

ส่วนอสังขตธาตุ พึงเห็นโดยความเป็นสิ่งอมตะเป็นสิ่งที่สงบและเป็นสิ่งที่เกษม. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฉิบหายทั้งมวล. มโนวิญญาณธาตุพึงเห็นเป็นเหมือนลิงหุ่อยู่ในบ่าใหญ่ เพราะแม้ปล่อยอารมณ์ที่รับไว้แล้ว ก็ยังคว้ารับอารมณ์อันอื่นเป็นไปเสมอ เป็นเหมือนม้ากระจอก เพราะผึกฝนได้ยาก เป็นเหมือนท่อนไม้ที่ขว้างไปในอากาศ เพราะมีปกติตกไปตามอารมณ์ที่มันชอบ และเหมือนคนเต้นรำบนเวทีเต้นรำ เพราะประกอบด้วยกิเลสนานัปประการมีความโลภ ความโกรธ เป็นต้น.

[๑๘๔] ในนิเทศวาร มีอธิบายดังต่อไปนี้ : ข้อว่า **เพราะอาศัยจักขุและรูป** หมายความว่า เพราะอาศัยจักขุกับรูปสองอย่างนี้ด้วย เพราะอาศัยกิริยามโนธาตุอย่างอื่นและสัมปยุตขันธ์ ๓ ด้วย. เพราะจักขุเป็นนิสสยปัจจัย รูปเป็นอารัมมณปัจจัย กิริยามโนธาตุเป็นวิคตปัจจัย อรูปขันธ์ ๓ เป็นสหชาตปัจจัยของจักขุวิญญาณธาตุ, ฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุนี้ จึงชื่อว่าเกิดขึ้นเพราะอาศัยสภาวธรรม ๔ อย่างนี้. แม้ในข้อว่า **เพราะอาศัยโสตะ** เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **นิรุทฺธสมนนฺตรา** ตัดบทเป็น **นิรุทฺธาย สมนนฺตรา**. ข้อว่า **มโนธาตุอันเกิดในอารมณ์นั้น** หมายความว่า มโนธาตุ ๒ อย่าง คือ มโนธาตุฝ่ายกุศลวิบาก ๑ มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ซึ่งเกิดในอารมณ์นั้น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์. ข้อว่า **ก็หรือว่าขณะที่ธรรมทั้งปวงเกิดขึ้น ย่อมสำเร็จเป็นปฐมสมันนาหาร (คือ การปรากฏรวมกันครั้งแรกของธรรมทั้งปวง)** นั้น อธิบายว่า ขณะที่ธรรมทั้งปวงมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมสำเร็จเป็นปฐมสมันนาหาร. อีกอย่างหนึ่ง, ขณะที่ธรรมทั้งปวงกล่าวคืออารมณ์แห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้นเกิดขึ้น ย่อมสำเร็จเป็นปฐมสมันนาหาร พึงทราบอธิบายในตอนนี้ดังกล่าวมานี้แล. กิริยามโนธาตุ ซึ่งทำหน้าที่นึกอารมณ์ตามทวารทั้ง ๕ พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงรวมไว้ด้วยบททั้งสองนี้.

ปี อักษรในข้อว่า : มโนธาตุยาปี อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา (แม้เมื่อมโนธาตุเกิดขึ้นแล้วดับไป จิต ใจ มานัส ฯลฯ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อเนื่องกันไป) นี้มีความหมายว่าประมวลศัพท์อื่นไว้ด้วย. เพราะฉะนั้น ในข้อนี้พึงทราบความดังนี้ว่า มโนธาตุยาปี มโนวิญญาณธาตุยาปี (เมื่อมโนธาตุก็ดี เมื่อมโนวิญญาณธาตุก็ดี) ด้วยเหตุนั้น มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบากใด ซึ่งทำกิจคือสันตีรณะ (พิจารณาอารมณ์) เกิดขึ้นในลำดับต่อเนื่องกับขณะที่มโนธาตุอันเป็นวิบากเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑ มโนวิญญาณธาตุอันเป็นกิริยาใด ซึ่งทำกิจคือโวฏฐัพพนะ (กำหนดอารมณ์) เกิดขึ้นในลำดับต่อเนื่องกันกับขณะที่มโนธาตุนั้นเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑ มโนวิญญาณธาตุใดซึ่งทำกิจคือชวนะ (แล่นไปเสวยอารมณ์) เกิดขึ้นในลำดับต่อเนื่องกันกันกับขณะที่มโนธาตุนั้นเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑ มโนวิญญาณธาตุแม้ทั้งหมดนั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้ว. คำว่า **เพราะอาศัยมนะ** ได้แก่ ภวังคจิต. คำว่า **และธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ธรรมารมณ์อันเป็นไปในภูมิสี่. คำว่า **เกิดมโนวิญญาณ** ได้แก่ บังเกิดชวนจิตพร้อมทั้งอาวัชชนะ.

อนึ่ง, ในฐานะนี้ พระมหาเถระทั้งหลายได้ยึดบัญหาที่ท่านยึดถือมาแล้ว. ได้ยินมาว่า ท่านพระมหาธรรมรักขิตเถระ ท่านจับมือท่านพระทีฆภาณกอภยเถระ แล้วกล่าวไว้ว่า "ในอาคตสถานที่ว่า ปฏิจฺจ (เพราะอาศัย) นั้น ไม่ควรกระทำอาวัชชนจิตให้แยกกัน ควรกระทำอาวัชชนจิตให้อิงอาศัยภวังคจิตเท่านั้น." เพราะฉะนั้น ในที่นี้คำว่า **มโน** จึงได้แก่ ภวังคจิตพร้อมทั้งอาวัชชนะ. คำว่า **มโนวิญญาณ** ได้แก่ มโนวิญญาณคือชวนะ. ก็ในอภิธรรมภาชนีย์นั้น ตรัสธาตุที่เป็นกามาวจรไว้ ๑๖ อย่าง ที่เป็นไปในภูมิสี่ ซึ่งเจือด้วยกันทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ ๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ

(๓) วรรณนาปัญหาปุจฉกะ

[๑๘๕] ก็ในปัญหาปุจฉกะ มีอธิบายดังต่อไปนี้ :— ข้อที่ธาตุทั้ง ๑๘ เป็นกุศลเป็นต้น พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแล. แต่ในอารัมมณติกะ พึงทราบอธิบายดังนี้ : ก็คำว่า **ธาตุ ๖ เป็นปริตตารมณ์** นี้ ตรัสหมายเอาข้อที่วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ๑ มโนธาตุ ๑ เป็นไปในอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นโดยส่วนเดียว. สำหรับข้อที่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่ตรัสว่า **ธาตุ ๒ อย่าง** นั้น เป็นปริตตารมณ์เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในมนายตนะและธรรมายตนะนั้นแล. แม้ในปัญหาปุจฉกะนี้ ก็ได้ตรัสธาตุที่เป็นกามาวจรไว้ ๑๖ อย่าง ที่เป็นไปในภูมิสี่ ซึ่งเจือกันทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระไว้ ๒ อย่าง ดังพรรณนามานี้. แม้ธาตุวิภังค์นี้พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงจำแนกออกเป็น ๓ ปริวรรต ด้วยประการฉะนี้แล.

ธาตุวิภังคนิเทศ

แห่งสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์

จบเพียงเท่านี้

๔. สัจจวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันตภาชนีย์

วรรณนาอุเทศวาร

[๑๘๙] บัดนี้ จะกล่าวความในสัจจวิภังค์ อันจากธาตุวิภังค์นั้นต่อไป. คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า **อริยสัจจ์** เป็นคำแสดงไขธรรมที่กำหนดไว้. ก็ในอุเทศวารมีอาทิว่า คือ ทุกขอริยสัจจ—

> บัณฑิตผู้รู้แจ้งพึงทราบวินิจฉัยในลำดับคำสอน โดยวิภาค ๑ โดยวิเคราะห์ศัพท์ ๑ โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ ๑ โดยถอดใจความ ๑ โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑ โดยลำดับ ๑ โดยกิจแห่งญาณซึ่งมีในอริยสัจจ์ ๑ โดยความแตกต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ ๑ โดยเป็นสภาพว่างเปล่า ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ๑ โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑.

วินิจฉัยโดยวิภาค

จะกล่าวข้อว่า **โดยวิภาค** ในอุเทศนั้นดังต่อไปนี้: ก็อรรถแห่งอริยสัจจ์มีทุกข์เป็นต้น ซึ่งผู้จะตรัสรู้ทุกข์เป็นต้นพึงตรัสรู้นั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้สัจจะละ ๔ ๆ อย่างแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่ประการอื่น ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ทุกข์ มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าอันปัจจัยปรุงแต่ง มีอรรถว่าให้เร่าร้อน มีอรรถว่าปรวนแปร นี้อรรถแห่งทุกข์ของทุกข์ ๔ ประการ อย่าง

แท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่ประการอื่น สมุทัย มีอรรถว่าประมวลมา มีอรรถว่าเป็นเหตุอำนวยผล มีอรรถว่าประกอบเข้าด้วยกัน มีอรรถว่ากังวลใจ ฯลฯ นิโรธ มีอรรถว่าเป็นแดนสลัดออกจากทุกข์ มีอรรถว่าสงัดจากทุกข์ มีอรรถว่าอันบั่วจัยปรุงแต่งไม่ได้ มีอรรถว่าไม่ตาย ฯลฯ มรรค มีอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ มีอรรถว่าเป็นเหตุ มีอรรถว่าเป็นทัศนะเครื่องเห็น มีอรรถว่าเป็นอธิบดี นี้อรรถแห่งมรรคของมรรค ๔ ประการอย่างแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่ประการอื่น" ดังนี้.[๑] อนึ่ง ดังตรัสไว้เป็นอาทิอย่างนี้ว่า "อรรถว่าบีบคั้น อรรถว่าอันบั่วจัยปรุงแต่ง อรรถว่าให้เร่าร้อน อรรถว่าปรวนแปร ของทุกข์ เป็นอรรถควรตรัสรู้" ดังนี้. พึงทราบทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจอรรถสัจจะละ ๔ ๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล. พึงทราบวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจจ์นี้ ดังนี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์

ก็ในข้อว่า **โดยวิเคราะห์ศัพท์** ๑ โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ๑ นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์ก่อน—

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกข

ศัพท์ว่า **ทุ** นี้ ในคำว่า **ทุกฺขํ** นี้ ย่อมปรากฏในความว่าน่าเกลียด. จริงอยู่ คนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า ทุปุตฺต (ลูกน่าเกลียด). ส่วนศัพท์ว่า **ขํ** ย่อมปรากฏในความว่าว่างเปล่า จริงอยู่ อากาศที่ว่างเปล่าเขาเรียกกันว่า **ขํ** (ที่ว่างเปล่า). ก็สัจจะแรกนี้ ชื่อว่าเป็นสิ่งน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งของอุบัทวะมีใช่น้อย ชื่อว่าว่างเปล่าเพราะเว้นจากความเป็นของยั่งยืน เป็นของงาม เป็นสุข และเป็นอัตตาที่ชนพาลกำหนดกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า **ทุกข** เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นสิ่งว่างเปล่า.

---

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๔๙

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขสมุทัย

ศัพท์ว่า **สํ** นี้ ในคำว่า **ทุกฺขสมุทย** นี้ ย่อมแสดงความประกอบพร้อม เช่นในคำเบื้นต้นว่า **สมาคโม** มาพร้อม สเมติ ถึงพร้อม. ศัพท์ว่า **อุท** นี้ ย่อมแสดงความอุบัติ เช่นในคำเบื้นต้นว่า **อุปฺปนฺนํ** เกิดขึ้นแล้ว **อุทิตํ** ตั้งขึ้นแล้ว. ส่วนศัพท์ว่า **อย** ย่อมแสดงเหตุ. ก็สัจจะที่ ๒ แม้นี้เบื้นเหตุอุบัติทุกข์ ในเมื่อมีความประกอบพร้อมด้วยปัจจัยที่เหลือ. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า **ทุกขสมุทัย** เพราะเบื้นเหตุอุบัติทุกข์ในเมื่อประกอบพร้อมด้วยประการฉะนี้.

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขนิโรธ

อนึ่ง สัจจะที่ ๓ เพราะศัพท์ว่า **นิ** ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า **โรธ** แสดงความท่องเที่ยวไป ฉะนั้น ในสัจจะที่ ๓ นี้ จึงมีความไม่มีความท่องเที่ยวไปในทุกข์ กล่าวคือความท่องเที่ยวไปในสงสาร พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเบื้นสัจจะว่างจากกิริยาทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสัจจะที่ ๓ นั้นอันบุคคลได้บรรลุแล้ว ย่อมมีความไม่มีความท่องเที่ยวไปในทุกข์ กล่าวคือความท่องเที่ยวไปในสงสาร พระองค์จึงตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธ** แม้เพราะเบื้นปฏิปักษ์ต่อความท่องเที่ยวไปในทุกข์นั้น หรือตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเบื้นปัจจัยแก่การดับทุกข์อย่างเกิดขึ้นไม่ได้.

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

อนึ่ง สัจจะที่ ๔ เพราะสัจจะนี้ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ เพราะบ่ายหน้าไปสู่ความดับทุกข์นั้นด้วยอำนาจอารมณ์ และชื่อว่าเบื้นปฏิปทาเพื่อบรรลุความดับทุกข์ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา**.

วิเคราะห์ศัพท์ อริยสัจจ์

ก็เพราะพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเบื้นต้น ย่อมแทงตลอดสัจจะเหล่านี้ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า **อริยสัจจ์** ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจจ์

นี้มี ๔ อริยสัจจ์ ๔ เป็นไฉน คือ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้แลอริยสัจจ์ ๔ พระอริยะย่อมแทงตลอดอริยสัจจ์ ๔ นี้ ฉะนี้เราจึงเรียกว่า อริยสัจจ์". อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อริยสัจจ์** ด้วยอรรถว่า เป็นสัจจะของพระอริยะบ้าง ดังที่ตรัสไว้ว่า "ตถาคตเป็นพระอริยะในประชามีเทวดาและมนุษย์ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ ในโลกกับด้วยเทวดามารพรหม ฉะนั้น จึงเรียกว่าสัจจะของพระอริยะ".[1] อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า **อริยสัจจ์** เพราะให้สำเร็จความเป็นพระอริยะบ้าง เพราะสัจจะเหล่านี้อันพระอริยะตรัสรู้แล้วดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธอันชาวโลกเรียกว่า พระอริยะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ นี้แลตามเป็นจริง"[2] ก็อีกอย่างหนึ่งแล ชื่อว่า **อริยสัจจ์** ด้วยอรรถว่า เป็นสัจจะอันแท้จริงบ้าง. บทว่า **อริย** มีอรรถว่า แท้จริง ไม่ผิด ไม่คลาดเคลื่อน ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจจ์ ๔ นี้แล เป็นของแท้จริง ไม่ผิด มิใช่เป็นประการอื่น ฉะนั้นเราจึงเรียกว่า อริยสัจจ์".[3] พึงทราบวินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์ในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้นอย่างไร? ก็ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ ทุกข-สัจจ์มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความให้เร่าร้อนเป็นรส มีความเป็นไปทั่วเป็นปัจจุปัฏฐาน. สมุทัยสัจจ์มีความเป็นแดนเกิดก่อนเป็นลักษณะ มีไม่ทำการเข้าไปตัดรอนเป็นรส มีความกังวลเป็นปัจจุปัฏฐาน. นิโรธสัจจ์ มีความสงบเป็นลักษณะ มีการไม่จุติเป็นรส มีความไม่มีนิมิต (คือว่างเปล่าจากนิมิตแห่งขันธ์ ๕) เป็นปัจจุปัฏฐาน, มรรคสัจจ์ มีการนำออกไปจากภพเป็นลักษณะ มีทำการละกิเลสเป็นรส มีการออกจากภพเป็นปัจจุปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้ง ๔ นี้มีความเป็นไปทั่ว ความเป็นเหตุให้เป็นไปทั่ว ความกลับ และความเป็นเหตุให้กลับเป็นลักษณะ ตามลำดับ. และมีความเป็นธรรมชาติอันปัจจัยปรุงแต่ง ความทะยานอยาก ความเป็นธรรมชาติอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ และความเห็นเป็นลักษณะ ตามลำดับเหมือนกัน. พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

---

๑ สำ มหาวาร. ๑๙/๕๔๕. ๒ สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๓.

๓ สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๕.

วินิจฉัยโดยอรรถ

ก็ในข้อว่า โดยอรรถ ๑ โดยถอดใจความ ๑ นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถก่อน. ถ้ามีคำถามว่า อะไรเป็นอรรถของสัจจะ? พึงมีคำตอบอย่างพิสดารว่า ความเป็นของแท้ไม่วิปริต และเป็นของจริง ดุจลักษณะของไฟ และดุจประกฤติในโลก ซึ่งสำหรับผู้เข้าไปพิจารณาด้วยบัญญาจักษุอยู่ ย่อมไม่เป็นภาวะวิปริตดังมายากล ไม่เป็นภาวะคลาดเคลื่อนดังพยับแดด และไม่เป็นสภาพที่ใคร ๆ ไม่เข้าไปได้ดังอัตตาของพวกเตียรถีย์ แท้ที่จริง เป็นอารมณ์ของญาณอันประเสริฐโดยเป็นของแท้ไม่วิปริตและเป็นของจริง โดยประการที่เบียดเบียน เป็นแดนเกิดก่อน สงบ และเป็นเหตุนำออกไปจากภพอย่างเดียว นี้พึงทราบว่า เป็นอรรถของสัจจะ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า นี้ทุกข์ นั่น เป็นของแท้จริง ไม่ผิด มิใช่เป็นประการอื่น." ดังนี้.[๑] อีกอย่างหนึ่ง—

> เพราะทุกข์ที่เป็นตัวไม่เบียดเบียน หามิได้
> ตัวเบียดเบียนที่อื่นจากทุกข์ก็หามิได้ ฉะนั้น
> ทุกข์นั่นจึงตรัสให้ชื่อว่า สัจจะ โดยทรง
> กำหนดลักษณะที่เป็นตัวเบียดเบียน. ทุกข์
> ย่อมไม่มีแต่เหตุอื่นเว้นจากตัณหา และทุกข์
> นั้นจะไม่มีแต่ตัณหานั้นก็หาไม่ เหตุนั้น
> ตัณหาตัวซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ จึงชื่อ
> ว่า สัจจะ โดยกำหนดลักษณะที่เป็นเหตุ
> แห่งทุกข์. เพราะความสงบอื่นจากนิพพาน
> หามิได้ และนิพพานนั้นที่จะไม่สงบก็
> หามิได้ ฉะนั้น นิพพาน (คือนิโรธ) นั่น
> จึงตรัสให้ชื่อว่า สัจจะ โดยทรงกำหนด

---

๑ สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๙.

ลักษณะที่เป็นตัวสงบ. เครื่องนำออกไป
จากภพอื่นจากมรรคหามิไม่ และแม้มรรค
นั้นที่จะไม่ใช่เป็นเครื่องนำออกไปจากภพก็
หามิไม่ เหตุนั้น มรรคนั้นจึงตรัสให้ชื่อว่า
สัจจะ เพราะเป็นเครื่องนำออกไปจากภพ
อย่างแท้จริง. บัณฑิตทั้งหลายไว้กล่าวความ
เป็นของแท้ไม่วิปลาส และเป็นของจริงว่า
เป็นอรรถของสัจจะ ในอริยสัจจ์แม้ทั้ง ๔
มีทุกข์เป็นต้น โดยไม่แปลกกัน ด้วย
ประการฉะนี้ แล.

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัยโดยถอดใจความ

พึงทราบวินิจฉัยโดยถอดใจความอย่างไร ? ศัพท์ว่า **สัจจ** นี้ ในอริยสัจจ์นี้ ย่อมปรากฏในความมิใช่น้อย เช่นอย่างที่ปรากฏในความจริงทางวาจา ในประโยคเป็นต้นว่า **สจฺจํ ภเณ น กุชฺเฌยฺย** พึงพูดคำจริง ไม่พึงโกรธ[๑] ปรากฏในความจริงโดยการงดเว้นในประโยคเป็นต้นว่า **สจฺเจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา** สมณพราหมณ์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในสัจจะ.[๒] ปรากฏในความจรงโดยทิฏฐิ ในประโยคเป็นต้นว่า **กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา-ปวาทิยาเส กุสลาวทานา** เพราะเหตุไรหนอ พวกสมณพราหมณ์จึงกล่าวสัจจะต่าง ๆ กัน คือเป็นผู้อ้างตนว่าเป็นคนฉลาดกล่าวยืนยันอย่างผิด ๆ[๓] ปรากฏในความจริงโดยปรมัตถ์ คือ นิพพานและมรรค ในประโยคเป็นต้นว่า **เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ** สัจจะมีอย่างเดียวเท่านั้น มิใช่มีอย่างที่สอง[๔] ปรากฏในความจริงอย่างประเสริฐ ในประโยคเป็นต้นว่า **จตฺตฺนนฺ สจฺจานิ กติ กุสลา** บรรดาสัจจะทั้ง ๔ สัจจะที่เป็นกุศลเท่าไร[๕] แม้ในที่นี้ ศัพท์ว่าสัจจนั้นนั้น เป็น

---

๑ ขุ.ธ. ๒๕/๕๔. ๒ ขุ. ชา. ๓ ขุ. มหา. ๒๙/๕๕๔.
๔ ขุ. มหา. ๒๙/๕๔๙. ๕ ข. ป. ๓๑/๔๕๕.

ไปในความจริงอย่างประเสริฐ. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยถ้อยคำความในอริยสัจจ์นั้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

จะกล่าวข้อว่า **โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง** ต่อไป. ถ้ามีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยสัจจ์ไว้ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่านั้น ? เฉลยว่า เพราะไม่มีสัจจะอื่นๆ และเพราะสัจจะใดสัจจะหนึ่ง เป็นสัจจะที่จะพึงนำออกไม่ได้. จริงอยู่ สัจจะอื่นที่ยิ่งกว่าสัจจะ ๔ นี้หรือบรรดาสัจจะ ๔ นี้แม้สัจจะหนึ่งที่ควรนำออกหามีไม่ ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ . พึงเอ่ยอ้างว่า ทุกข์ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่ทุกขอริยสัจจ์ ทุกขอริยสัจจ์เป็นอย่างอื่น เราจักบัญญัติทุกขอริยสัจจ์อื่น เว้นทุกขอริยสัจจ์นี้ ดังนี้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่มีได้.[๑] และดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่งพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ทุกข์ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี้ไม่ใช่อริยสัจจ์ที่ ๑ เราจักบอกคืนอริยสัจจ์ที่ ๑ คือทุกข์นี้เสีย แล้วบัญญัติอริยสัจจ์ที่ ๑ คือทุกข์อื่น ดังนี้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่มีได้"[๒] อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกความเป็นไป ได้ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุและตรัสบอกความกลับพร้อมทั้งอุบายด้วย. เหตุนั้น จึงตรัสอริยสัจจ์ไว้ ๔ เท่านั้น โดยที่ความเป็นไปความกลับและเหตุแห่งความเป็นไป ความกลับทั้ง ๒ นั้นมีสัจจะ ๔ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง ตรัสอริยสัจจ์ไว้ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจธรรมที่ควรกำหนดรู้ ธรรมที่ควรละ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง และธรรมที่ควรให้เจริญ แม้ด้วยอำนาจตัณหา ที่ตั้งแห่งตัณหา ความดับตัณหา และอุบายดับตัณหา และแม้ด้วยอำนาจความอาลัย เหตุที่ยินดีในความอาลัย การตัดขาดความอาลัย และอุบายตัดขาดความอาลัย. พึงทราบวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่งในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยลำดับ

แม้ลำดับในข้อว่า **โดยลำดับ** นี้ ก็ได้แก่ลำดับเทศนานั่นเอง. ก็ในอริยสัจจ์ ๔ นี้ ทุกขสัจจ์เป็นสัจจะที่รู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบและสาธารณ์แก่สัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น จึงตรัส

๑,๒ สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๙

เป็นลำดับแรก. สมุทัยสัจจ์ตรัสในลำดับถัดทุกขสัจจ์นั้น เพื่อทรงแสดงเหตุแห่งทุกขสัจจ์นั้นเอง. นิโรธสัจจ์ตรัสต่อจากสมุทัยสัจจ์ไป เพื่อให้ทราบว่า มีความดับผล เพราะดับเหตุได้. มรรคสัจจ์ตรัสในสุดท้าย เพื่อทรงแสดงอุบายที่จะบรรลุนิโรธสัจจ์นั้น. อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสทุกข์เป็นลำดับแรก เพื่อให้เกิดความสังเวชแก่สัตว์พวกที่ยินดีด้วยอำนาจพอใจในภพและความสุข. ตรัสสมุทัยในลำดับถัดทุกข์นั้น เพื่อให้ทราบว่าทุกข์นั้นไม่มีเหตุสร้างหามีมาไม่ ไม่ใช่มีเพราะเหตุพระเจ้าผู้เป็นใหญ่บันดาลเป็นต้น แต่จะมีได้เพราะสมุทัยนี้. ต่อนั้น ตรัสนิโรธเพื่อให้เกิดความเบาใจด้วยการเห็นทางออก แก่ผู้ที่แสวงหาทางออกจากทุกข์อยู่ ซึ่งมีใจสลดเพราะเป็นผู้ถูกทุกข์พร้อมทั้งเหตุครอบงำแล้ว. ต่อนั้น ตรัสมรรคอันเป็นตัวให้สำเร็จนิโรธ เพื่อการบรรลุนิโรธ. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยลำดับในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณ

ข้อว่า **โดยกิจแห่งญาณซึ่งมีในอริยสัจจ์** นั้น โดยอรรถว่า พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยกิจแห่งสัจจญาณ. ความจริง สัจจญาณมี ๒ อย่าง คือ รู้โดยรู้ตาม ๑. รู้โดยแทงตลอด ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ความรู้โดยรู้ตาม เป็นโลกิยะ ย่อมเป็นไปในนิโรธและมรรคได้ ด้วยอำนาจการพึ่งตามกันมาเป็นต้น. ความรู้โดยแทงตลอด เป็นโลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วย่อมแทงตลอดสัจจะแม้ทั้ง ๔ ได้ตามกิจ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้หนึ่งผู้ใดย่อมเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธ ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา"[๑]. พึงกล่าวพระพุทธวจนะทั้งหมด. แต่ในญาณซึ่งเป็นโลกิยะนั้นนั้น ความรู้ทุกข์ย่อมห้ามสักกายทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอำนาจกลุ้มรุมและครอบงำ, ความรู้สมุทัยย่อมห้ามอุจเฉททิฏฐิ, ความรู้นิโรธย่อมห้ามสัสสตทิฏฐิ, ความรู้มรรคย่อมห้ามอกิริยทิฏฐิ. อีกอย่างหนึ่ง ความรู้ทุกข์ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความสำคัญในขันธ์ ๕ ซึ่งเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุขและความเป็นอัตตา ว่าเป็นของยั่งยืน เป็นของงาม เป็นสุขและเป็นอัตตา, ความรู้สมุทัย ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในเหตุ อันเป็นไปแล้วโดยนับถือในสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ ด้วยเข้าใจว่า โลกเป็นไปโดยเหตุมีพระเจ้าผู้เป็นใหญ่ประกฤติอันเป็นประธาน กาละ และสภาวะเป็นต้น, ความรู้นิโรธ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิด

---

๑. สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๗.

ในที่ดับทุกข์ อันเป็นความยึดมั่นนิพพานในอรูปโลก และดินแดนที่เป็นดังสถูปของโลก (คือเขาพระสุเมรุ) เป็นต้น, ความรู้มรรค ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในอุบาย อันเป็นไปแล้วด้วยอำนาจยึดมั่นในธรรมที่มิใช่ทางเพื่อความบริสุทธิ์มีกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยคเป็นประเภทว่าเป็นทางเพื่อความบริสุทธิ์. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

> นรชนย่อมลุ่มหลงอยู่ในโลก ในเหตุที่เกิดโลก ในธรรมที่ควรเสพอันเป็นที่ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ของโลก และในอุบายแห่งธรรมที่ควรเสพนั้น ตราบเท่าที่ตนยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้ง ๔ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามานี้.

วินิจฉัยโดยความแตกต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน

จะกล่าวข้อว่า **โดยความแตกต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน** ต่อไป:— ก็ในทุกขสัจจ์มีธรรมทั้งปวงที่เหลือ เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลาย หยั่งลงภายใน. ในสมุทัยสัจจ์ มีตัณหาวิจริต ๓๖ หยั่งลงภายใน. นิโรธสัจจ์ ไม่มีอะไรเจือปน. ในมรรคสัจจ์ โดยหัวข้อคือสัมมาทิฏฐิ มีวิมังสาอิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ หยั่งลงภายใน. โดยอ้างอิงสัมมาสังกัปปะ มีวิตก ๓ คือเนกขัมมวิตกเป็นต้น หยั่งลงภายใน โดยอ้างอิงสัมมาวาจามีวจีสุจริต ๔ หยั่งลงภายใน, โดยอ้างอิงสัมมากัมมันตะ มีกายสุจริต ๓ หยั่งลงภายใน. โดยหัวข้อคือสัมมาอาชีวะ มีความมักน้อยและความเป็นผู้สันโดษ หยั่งลงภายใน. อีกอย่างหนึ่ง เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะเหล่านี้ทั้งหมดเทียว เป็นอริยกันตศีล และเพราะศีลจะมีอยู่ได้ก็เพราะมีสัทธินทรีย์เป็นต้นอยู่ เหตุว่าศีลอันบุคคลพึงรับไว้ด้วยหัตถ์คือศรัทธา จึงมีสัทธินทรีย์สัทธาพละและฉันทอิทธิบาท หยั่งลงภายใน. โดยอ้างอิงสัมมาวายามะ มีสัมมัปปธาน ๔ อย่าง วิริยอิทธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ หยั่งลงภายใน. โดยอ้างอิงสัมมาสติ มีสติปัฏฐาน ๔ อย่าง สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์หยั่งลงภายใน. โดยอ้างอิงสัมมาสมาธิ มีสมาธิอย่างละ ๓ ๆ คือสมาธิมีวิตกมีวิจารเป็นต้น จิตตสมาธิ สมาธินทรีย์

สมาธิพละ วิริยสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ หยั่งลงภายใน. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยความแตกต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน ในอริยสัจจ์นั้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

วินิจฉัยโดยอุปมา

จะกล่าวข้อว่า **โดยอุปมา** ต่อไป:— ก็พึงเห็นทุกขสัจจ์ ดุจภาระหนัก. สมุทัยสัจจ์ ดังเหตุแห่งภาระหนัก. นิโรธสัจจ์ ดังการวางภาระหนัก. มรรคสัจจ์ ดุจอุบายเป็นเครื่องวางภาระหนัก. อนึ่ง พึงเห็นทุกขสัจจ์ ดุจโรค, สมุทัยสัจจ์ ดังเหตุแห่งโรค. นิโรธสัจจ์ ดังความสงบโรค, มรรคสัจจ์ ดังเภสัช. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นทุกขสัจจ์ ดังทุพภิกขภัย, สมุทัยสัจจ์ ดังเหตุฝนแล้ง, นิโรธสัจจ์ดังคราวมีภิกษาดี. มรรคสัจจ์ ดังฝนดี. อีกประการหนึ่ง พึงทราบสัจจะทั้ง ๔ นี้โดยอุปมา ประกอบด้วยเรื่องคนมีเวร มูลเหตุแห่งเวร การกำจัดเวรได้เด็ดขาด และอุบายที่กำจัดเวรได้เด็ดขาด ๑ ด้วยเรื่องต้นไม้มีพิษ รากเง่าของต้นไม้มีพิษ การโค่นรากเง่าต้นไม้พิษ และอุบายสำหรับโค่นรากเง่าต้นไม้พิษ ๑ ด้วยเรื่องภัย มูลเหตุแห่งภัย ความปลอดภัย และอุบายที่บรรลุความปลอดภัยนั้น ๑ ด้วยเรื่องผึ้งข้างนี้ หัวงน้ำใหญ่ ผึ้งข้างโน้น และความพยายามที่ให้ถึงผึ้งข้างโน้น ๑ นั่นแล. พึงทราบวินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยจตุกกะ

จะกล่าวข้อว่า **โดยจตุกกะ** ต่อไป:— ก็ในสัจจะทั้ง ๔ นี้ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ แต่ไม่ใช่อริยสัจจ์ก็มี เป็นอริยสัจจ์ แต่ไม่ใช่ทุกข์ก็มี เป็นทั้งทุกข์ เป็นทั้งอริยสัจจ์ก็มี ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่อริยสัจจ์ก็มี. นัยในสมุทัยเป็นต้นก็เช่นนั้น. ในจตุกกะนั้น ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญญผล ๔ เป็นทุกข์เพราะสังขารเป็นทุกข์ โดยพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์"[๑] ดังนี้ แต่ไม่ใช่อริยสัจจ์. นิโรธ เป็นอริยสัจจ์ แต่ไม่ใช่ทุกข์. ส่วนอริยสัจจ์ทั้ง ๒ นอกนี้ (คือ สมุทัย และมรรค) เป็นทุกข์ ก็มีโดยความไม่เที่ยง แต่ไม่ใช่โดยภาวะเช่นทุกข์ซึ่งท่านผู้อยู่จบพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคด้วยการกำหนดรู้. อนึ่ง อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทั้งทุกข์

---

๑. สำ. ขนฺธวาร. ๑๗/๒๙.

เป็นทั้งอริยสัจจ์โดยครบถ้วนโดยเว้นตัณหา. ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค และสามัญผล ๔ ไม่ใช่ทุกข์โดยภาวะเช่นทุกข์ซึ่งท่านผู้อยู่จงพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อการกำหนดรู้ ทั้งไม่ใช่อริยสัจจ์ด้วย. พึงประกอบแม้ในสมุทัยเป็นต้นตามควร แล้วทรงวินิจฉัยในอริยสัจจ์นี้โดยจตุกกะแล ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัยโดยเป็นสภาพว่างเปล่า

ในข้อว่า โดยเป็นสภาพว่างเปล่า ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ๑ นี้พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสภาพว่างเปล่าก่อน. ความจริงสัจจะทั้งหมดนั่นแล โดยปรมัตถ์พึงทราบว่า ว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ ผู้ดับ และผู้ดำเนิน. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า

> ความจริง ทุกข์เท่านั้นมีอยู่ แต่บุคคลใร ๆ ผู้เสวยทุกข์หามิได้ ผู้ทำมีอยู่ แต่การกระทำหามิได้ ความดับมีอยู่ แต่บุคคลผู้ดับหามิได้ หนทางมีอยู่ แต่บุคคลผู้ดำเนินหามิได้.

อีกอย่างหนึ่ง

> สัจจะทั้ง ๒ ข้างต้น ว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และอัตตา อมตบท (คือนิพพาน) ว่างเปล่าจากอัตตา มรรคว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความสุข และอัตตา ความว่างเปล่าในอริยสัจจ์ ๔ นั้น ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๓ ว่างเปล่าจากนิโรธ และนิโรธว่างเปล่าจากสัจจะทั้ง ๓ ที่เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง เหตุในอริยสัจจ์นี้ ว่างเปล่าจากผลทีเดียว เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค. เหตุไม่ใช่ร่วมกันกับผล เหมือนประกฤติของประกฤติวาทีทั้งหลาย. และ

ผลก็ว่างเปล่าจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัย และนิโรธกับมรรค ไม่มีพร้อมเพรียงกัน. ผลแห่งเหตุ ไม่ใช่พร้อมเพรียงกับเหตุ เหมือนอณู ๒ อณูเป็นต้น ของสมวายวาทีทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

> ในอริยสัจจ์นี้ สัจจะทั้ง ๓ ว่างเปล่าจาก นิโรธ นิโรธก็ว่างเปล่าจากสัจจะทั้ง ๓ แม้นั้น เหตุว่างเปล่าจากผล แม้ผลนั้นก็ว่างเปล่าจากเหตุ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสภาพว่างเปล่าก่อน ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัยโดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น

จะกล่าวข้อว่า **โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น** ต่อไป:- ก็ในสัจจะทั้ง ๔ นี้ทุกข์ทั้งหมดเพียงมีอย่างเดียว โดยเป็นความเป็นไป, ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยนามและรูป มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งอุปบัติภพ คือกามภพ รูปภพ และอรูปภพ มี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งอาหาร ๔ มี ๕ อย่างโดยความต่างแห่งอุปาทานขันธ์ ๕. แม้สมุทัยก็มีอย่างเดียว โดยเป็นตัวเป็นไป, มี ๒ อย่าง โดยสัมปยุตด้วยทิฏฐิและไม่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา มี ๔ อย่าง โดยเป็นธรรมชาติที่มรรค ๔ พึงละ มี ๕ อย่าง โดยประเภทที่ยินดียิ่งซึ่งรูปเป็นต้น มี ๖ อย่าง โดยประเภทตัณหากายะ ๖. นิโรธมีอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยายมี ๒ อย่าง โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส มี ๓ อย่าง โดยเข้าไปสงบภพทั้ง ๓ มี ๔ อย่างโดยเป็นธรรมที่มรรค ๔ พึงบรรลุ มี ๕ อย่าง โดยเข้าไปสงบความยินดียิ่งทั้ง ๕ มี ๖ อย่าง โดยความต่างแห่งความสิ้นตัณหากายะ ๖. แม้มรรคก็มีอย่างเดียว โดยเป็นคุณที่ควรให้เจริญ มี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งสมถะและวิปัสสนา หรือโดยความต่างแห่งทัสสนะและภาวนา มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งธรรมขันธ์ ๓. จริงอยู่ มรรคนี้เพราะเป็นธรรมมีข้อควรแสดงอ้าง ท่านจึงสงเคราะห์ด้วยธรรมขันธ์ ๓ อย่างสิ้นเชิง

ดุจพระนครเขาสงเคราะห์ด้วยราชสมบัติฉะนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกร

วิสาขอุบาสกผู้มีอายุ ธรรมขันธ์ ๓ เรามิได้สงเคราะห์ด้วยมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐเลย แต่มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐเราสงเคราะห์แล้วด้วยธรรมขันธ์ ๓ แล คือ ธรรมเหล่านี้ซึ่งได้แก่ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ เราสงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์ ธรรมเหล่านี้ ซึ่งได้แก่ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ เราสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์ ธรรมเหล่านี้ ซึ่งได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ เราสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์" ดังนี้[๑] เพราะในมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐนี้ สัมมาวาจาเป็นต้นเป็นศีลอย่างเดียว ฉะนั้น สัมมาวาจาเป็นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงสงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์ โดยกำเนิดของตน. ถึงแม้ในพระบาลีพระองค์ทรงทำนิเทศไว้ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า สีลกฺขนฺเธ ก็จริง กระนั้นก็พึงทราบความด้วยอำนาจตติยาวิภัตติทีเดียว.

อนึ่ง ในมรรค ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาธิย่อมไม่อาจจะแน่วแน่ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ได้ โดยธรรมดาของตน. แต่เป็นธรรมได้อุปการะแล้วในเมื่อความเพียรให้สำเร็จกิจคือการประคอง และในเมื่อสติให้สำเร็จกิจคือให้ยึดเพ่ง จึงอาจเช่นนั้น. ในเรื่องนั้นมีอุปมาดังนี้. เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนผู้เข้าสู่อุทยานด้วยตั้งใจจักเล่นนักขัตฤกษ์ สหายคนหนึ่งเห็นต้นจัมปาดอกบานสะพรั่ง แม้เอื้อมมือก็ไม่อาจจะเก็บได้. ขณะนั้น สหายคนที่สองจึงก้มหลังให้สหายนั้น. เขาแม้ยืนบนหลังของสหายคนที่สองนั้นแล้ว ก็ยังสั้นไม่อาจจะเก็บดอกไม้ได้. ทันทีนั้น สหายคนนอกนี้จึงเอียงจะงอยบ่าเข้าไปใกล้สหายคนนั้น. เขายืนบนหลังของสหายคนหนึ่งแล้วยึดจะงอยบ่าของสหายคนหนึ่งอยู่ จึงเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจ ประดับร่างกายแล้วเล่นนักขัตฤกษ์ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้น คือว่า ธรรม ๓ อย่างมีสัมมาวายามะเป็นต้นอันเกิดร่วมกันดุจสหาย ๓ คนเข้าสู่อุทยานพร้อมกัน, อารมณ์ดุจดอกจัมปาที่บานสะพรั่ง สมาธิไม่อาจจะแน่วแน่ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ โดยธรรมดาของตน ดุจสหายคนที่แม้เอื้อมมือแล้วก็ไม่อาจจะเก็บดอกไม้ได้. วายามะดุจสหายคนที่ก้มหลังให้. สติดุจสหายคนที่ยืนให้จะงอยบ่า. บรรดาสหาย ๓ คนนั้น สหายนอกนี้ยืนบนหลังของสหายคนหนึ่งแล้ว ยึดจะงอยบ่าของสหายคนหนึ่งอยู่ ย่อมอาจจะเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจ ฉันใด สมาธิก็ฉันนั้นเหมือน

---

๑ ม. มู. ๑๒/๕๔๙.

กัน ได้อุปการะแล้ว ในเมื่อความเพียรให้สำเร็จกิจคือการประคอง และในเมื่อสติให้สำเร็จกิจคือให้ยึดเพ่งอยู่ ย่อมอาจจะแน่วแน่ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ เพราะฉะนั้นในธรรม ๓ อย่างนี้ เฉพาะสมาธิอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคจึงทรงสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์โดยกำเนิดของตน. ส่วนวายามะและสติย่อมเป็นอันทรงสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์โดยกิริยา.

อนึ่ง ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ บัญญาย่อมไม่อาจจะวินิจฉัยอารมณ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ โดยธรรมดาของตน. แต่เมื่อวิตกกระทบทั่วแล้ว ๆให้อยู่ย่อมอาจ. อย่างไร? เปรียบเหมือนเจ้าหน้าที่ดูเงิน (เหรัญญิก) วางเหรียญกษาปณ์ในมือแล้ว แม้เป็นผู้ประสงค์จะตรวจดูในส่วนทั้งปวง ก็ไม่อาจจะใช้เยื่อจักษุนั่นแล พลิกเหรียญไปรอบ ๆ ได้ แต่ใช้ข้อนิ้วมือพลิกไปมาแล้ว ย่อมอาจจะตรวจดูข้างโน้นข้างนี้ได้ ฉันใด บัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่อาจจะวินิจฉัยอารมณ์ด้วยอำนาจไม่เที่ยงเป็นต้นได้โดยธรรมดาของตน แต่อาจจะวินิจฉัยได้เฉพาะอารมณ์ที่วิตกมีการยกจิตไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการกระทบทั่วและกระทบโดยรอบเป็นรส ดุจกระทบทั่วอยู่ และดุจพลิกกลับไปรอบ ๆ อยู่ หยิบยื่นให้แล้วเท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้ในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคก็ทรงสงเคราะห์เฉพาะสัมมาทิฏฐิอย่างเดียวด้วยบัญญาขันธ์ โดยกำเนิดของตน ส่วนสัมมาสังกัปปะย่อมเป็นอันทรงสงเคราะห์ด้วยบัญญาขันธ์โดยกิริยา. มรรคย่อมถึงความสงเคราะห์ด้วยธรรมขันธ์ ๓ นี้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า (มรรค) มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งธรรมขันธ์ ๓. มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหมดนั่นแลมีอย่างเดียว เพราะเป็นคุณชาตไม่ผิด หรือเพราะเป็นคุณชาตที่ควรรู้ด้วยบัญญายิ่ง. มี ๒ อย่างโดยเป็นโลกิยะและโลกุตระ ๑ โดยเป็นสังขตะและอสังขตะ ๑. มี ๓ อย่าง โดยเป็นธรรมชาติที่ทัสสนะและภาวนาพึงละ ๑ โดยเป็นธรรมชาติที่ทัสสนะและภาวนาไม่พึงละ ๑ โดยเป็นคุณชาตที่ทัสสนะและภาวนาพึงละก็ไม่ใช่ ไม่พึงละก็ไม่ใช่ ๑. มี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจมีเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้นในอริยสัจจ์นี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

จะกล่าวข้อว่า **โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน** ต่อไป: สัจจะทั้งหมดนั่นแลชื่อว่า **มีส่วนเสมอกันและกัน** โดยเป็นสิ่งไม่ผิด โดยเป็นสิ่งว่างเปล่าจากอัตตา และโดยมีการแทงตลอด

ที่ทำได้ยาก. สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรอานนท์ เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน อย่างไหนหนอแลจะทำได้ยากหรือจะให้เกิดขึ้นได้ยากกว่ากัน คือ การที่ยิงลูกศรให้ตกตรงช่องลูกตารูเล็ค ๆ แต่ที่ไกลทีเดียว ติด ๆ กันอย่างไม่ผิดพลาด กับการแทงปลายขนทรายด้วยปลายขนทรายที่แบ่งออกเป็น ๗ เสี่ยง." (พระอานนท์ทูลว่า) "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิ่งที่ทำได้ยากและให้เกิดขึ้นได้ยากกว่ากันนี้แล คือ การแทงปลายขนทรายด้วยปลายขนทรายที่แบ่งออกเป็น ๗ เสี่ยง" (ตรัสต่อไปว่า) "ดูกรอานนท์ ชนเหล่าใดย่อมแทงตลอดตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชนเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมแทงตลอดสิ่งที่แทงตลอดได้ยากอย่างยิ่งกว่านั้นโดยแท้" ดังนี้.[๑]

ที่ชื่อว่า **มีส่วนไม่เสมอกัน** ก็โดยกำหนดลักษณะของตน. ความจริง สองสัจจะข้างต้น มีส่วนเสมอกัน เพราะเป็นของลึกด้วยอรรถว่าหยั่งลงได้ยาก เพราะเป็นโลกิยะ และเพราะมีอาสวะ. ชื่อว่ามีส่วนไม่เสมอกัน เพราะต่างกันโดยเป็นเหตุเป็นผล และเพราะเป็นธรรมชาติที่ควรกำหนดรู้กับควรละ. แม้สองสัจจะข้างหลังก็มีส่วนเสมอกัน เพราะเป็นสิ่งหยั่งลงได้ยากด้วยความเป็นธรรมชาติลึก เพราะเป็นโลกุตระ และเพราะไม่มีอาสวะ. ชื่อว่ามีส่วนไม่เสมอกัน เพราะต่างกันโดยเป็นอารมณ์กับเป็นธรรมมีอารมณ์ และเพราะเป็นธรรมชาติที่ควรทำให้แจ้งกับควรให้เจริญ. อนึ่ง แม้สัจจะที่หนึ่งกับที่สาม ก็มีส่วนเสมอกันโดยอ้างอิงผล มีส่วนไม่เสมอกันโดยเป็นสังขตะกับเป็นอสังขตะ. และแม้สัจจะที่สองกับที่สี่ ก็มีส่วนเสมอกัน โดยอ้างอิงเหตุ มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นกุศลกับเป็นอกุศลส่วนเดียว. อนึ่ง แม้สัจจะที่หนึ่งกับที่สี่ ก็มีส่วนเสมอกันโดยเป็นสังขตะ มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นโลกิยะกับเป็นโลกุตระ. และแม้สัจจะที่สองกับที่สาม ก็มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นเสขธรรมก็ใช่เป็นอเสขธรรมก็ไม่ใช่ มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นธรรมชาติมีอารมณ์กับไม่มีอารมณ์.

บัณฑิตผู้เห็นประจักษ์ พึงรู้แจ้งลักษณะที่
อริยสัจจ์ ๔ มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน
โดยประการ และโดยนัย ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

---

๑ สำ. มหาวาร. ๑๙/๕๖๖.

วรรณนานิเทศวาร

นิเทศทุกขสัจจ์

[๑๕๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงจำแนกทุกข์เป็นต้น ที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้โดยสังเขป จึงทรงเริ่มนิเทศวารนี้ว่า **ทุกขอริยสัจจ์ในอุเทศนั้น เป็นไฉน คือ ชาติทุกข์บ้าง** ดังนี้เป็นต้น. ในนิเทศวารนั้นพึงทราบชาติ, พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชาติ, พึงทราบชรา, พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชรา, พึงทราบมรณะ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของมรณะ, พึงทราบโสกะ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของโสกะ, พึงทราบปริเทวะ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของปริเทวะ, พึงทราบทุกข์ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของทุกข์, พึงทราบโทมนัส พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของโทมนัส, พึงทราบอุปายาส พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของอุปายาส, พึงทราบอัปปิยสัมปโยค พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของอัปปิยสัมปโยค, พึงทราบปิยวิปปโยค พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของปิยวิปปโยค, พึงทราบอิจฉา พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของอิจฉา, พึงทราบขันธ์ ๕ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของขันธ์ ๕. นี้มาติกาเพื่อต้องการจะกล่าวทุกขอริยสัจจ์ในนิเทศวารนั้น.

ก็ขึ้นชื่อว่าทุกข์นี้มีประการต่าง ๆ มิใช่น้อย คือทุกข์เพราะทนได้ยาก ทุกข์เพราะแปรปรวนไป ทุกข์แห่งสังขาร ทุกข์ที่ปกปิด ทุกข์ที่ไม่ปกปิด ทุกข์โดยอ้อม ทุกข์โดยตรง. ใน ๗ ประการนั้น ทุกขเวทนาทั้งที่เป็นไปทางกายทั้งที่เป็นไปทางใจ ชื่อว่า **ทุกข์เพราะทนได้ยาก** เพราะเป็นสิ่งที่ทนได้ยากทั้งโดยสภาพและโดยชื่อ. สุขเวทนาชื่อว่า **ทุกข์เพราะแปรปรวนไป** เพราะเป็นเหตุอุบัติทุกข์โดยความแปรปรวน. อุเบกขาเวทนา และสังขารเป็นไปในภูมิสามที่เหลือ ชื่อว่า **ทุกข์แห่งสังขาร** เพราะเป็นสิ่งที่ถูกความเกิดความดับบีบคั้น. อันความบีบคั้นย่อมมีได้แม้เก่มรรคและผลเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงพึงทราบว่า ชื่อว่าทุกข์แห่งสังขาร ด้วยอรรถว่านับเนื่องในทุกขสัจจ์. ความบ่วยไข้ทางกายและทางใจมีโรคลมเสียดหู โรคปวดพุ้น และความเร่าร้อนเกิดแต่ราคะ ความเร่าร้อนเกิดแต่โทสะเป็นต้น ชื่อว่า **ทุกข์ที่ปกปิด**

เพราะเป็นทุกข์ที่ต้องถามจึงจะรู้ และเพราะความพยายามไม่ปรากฏ. ท่านเรียกว่าทุกข์ที่ไม่ปรากฏก็มี. ความบ่วยไข้ที่มีกรรมกรณ์ ๓๒ ประการเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **ทุกข์ที่ไม่ปกปิด** เพราะเป็นทุกข์ที่ไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความพยายามปรากฏ. ท่านเรียกว่า ทุกข์ที่ปรากฏก็มี. ทุกข์แม้ทั้งหมดมีชาติเป็นต้น อันมาแล้วในวิภังค์แห่งทุกขสัจจ์ที่เหลือ เว้นทุกข์เพราะทนได้ยาก ชื่อว่า **ทุกข์โดยอ้อม** เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์นั้นๆ. ทุกข์เพราะทนได้ยาก ชื่อว่า **ทุกข์โดยตรง.**

ในประการเหล่านั้น พึงกล่าวทุกขอริยสัจจ์ให้ดำรงในบททั้ง ๒ นี้ คือ ทุกข์โดยตรง ทุกข์โดยอ้อม. แต่ชื่อว่า อริยสัจจ์นี้ย่อมมาในพระบาลีโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง. ในแห่งที่มาแล้วโดยย่อ จะกล่าวแม้โดยย่อ แม้โดยพิสดาร ก็ควร. ส่วนในแห่งที่มาแล้วโดยพิสดาร ควรจะกล่าวโดยพิสดารอย่างเดียว ไม่ควรจะกล่าวโดยย่อ. อริยสัจจ์นั้นมาแล้วในที่นี้โดยพิสดาร เพราะเหตุนั้น จึงควรกล่าวโดยพิสดารอย่างเดียว.

นิเทศชาติ

ฉะนั้น ในคำว่า "พึงทราบชาติ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชาติ" เป็นต้น ซึ่งข้าพเจ้าถือเอาคำมีอาทิว่า "ทุกขอริยสัจจ์ในอุเทศนั้นเป็นไฉน? คือ ชาติทุกข์บ้าง" ดังนี้ ในนิเทศวารกล่าวแล้วนั้น พึงทราบชาติเป็นต้นก่อน. แต่พึงทราบด้วยอำนาจบทภาชนีย์ดังนี้ว่า "ชาติในนิเทศนั้นเป็นไฉน? คือ ความเกิด.....ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ....." ดังนี้.

พึงทราบชาติ

[๑๙๑] วรรณาอรรถในบทภาชนีย์นั้น ดังต่อไปนี้: ศัพท์ว่า **ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ** นี้ เป็นศัพท์แสดงไขอย่างสาธารณ์แก่สัตว์มิใช่น้อย โดยย่อ. เมื่อกล่าวคำอย่างนี้ว่า คือ ความเกิดของเทวทัต ความเกิดของโสมทัต ดังนี้ แม้ทั้งวัน สัตว์ทั้งหลายก็ย่อมไม่ถึงการกำหนดถือเอาได้เลย. ย่อมไม่สำเร็จการแสดงในสัตว์อื่น ๆ ได้ทั้งหมด. แต่ด้วย ๒ บทนี้ สัตว์บางจำนิดย่อมไม่เป็นอันกำหนดถือเอาได้. จะไม่สำเร็จการแสดงในสัตว์อื่น ๆ ไร หามิได้. เพราะเหตุนั้น

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "**ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ**". ศัพท์ว่า **ใน (หมู่สัตว์) นั้น ๆ** นี้เป็นศัพท์แสดงไขอย่างสาธารณ์แห่งหมู่สัตว์มีใช่น้อย ด้วยอำนาจคติและกำเนิด. บทว่า **สตฺตนิกายเย** แปลว่าในหมู่สัตว์. อธิบายว่า ในกลุ่มสัตว์ ในชุมนุมสัตว์. ศัพท์ว่า **ชาติ** ในคำว่า **ชาติทุกฺขํ** นี้ มีอรรถมิใช่น้อย. จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่า **ชาติ** นี้ มาแล้วในความว่าภพ เช่น ในประโยคนี้ว่า ("ย่อมระลึกได้) ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง"[๑] มาแล้วในความว่านิกาย เช่นในประโยคนี้ว่า "ดูกรวิสาขา นิกายสมณะชื่อว่านิครนถ์มีอยู่"[๒] มาแล้วในความบัญญัติ เช่นในประโยคนี้ว่า "ติณชาติชื่อติริยา ขึ้นจากนาภีแล้วได้ตั้งจดฟ้า" มาแล้วในความเป็นสังขตลักษณะ เช่นในประโยคนี้ว่า "ชาติสงเคราะห์แล้วด้วยขันธ์สอง"[๓] มาแล้วในความว่าปฏิสนธิ เช่น ในประโยคนี้ว่า "ชาติของสัตว์นั้นนั่นแล หมายเอาจิตดวงแรกที่เกิด วิญญาณแรกที่ปรากฏในท้องมารดา"[๔] มาแล้วในความว่าประสูติ เช่น ในประโยคนี้ว่า "ดูกรอานนท์ พระโพธิสัตว์ประสูติแล้วในบัดเดี๋ยวนั้นแล"[๕] มาแล้วในความว่าสกุล ในประโยคนี้ว่า "ไม่มีใคร (คัดค้าน) ติเตียนได้โดยอ้างอิงถึงชาติ",[๖] มาแล้วในความว่าอริยศีลเช่นในประโยคนี้ว่า "ดูกรน้องหญิง เพราะเราเกิดแล้วโดยชาติพระอริยะ"[๗] แต่ศัพท์ว่าชาตินี้ ในที่นี้ย่อมควรในขันธ์ที่เกิดก่อนทั้งหลาย พร้อมทั้งวิการ ฉะนั้น ในศัพท์ว่า **ชาติ** นี้จึงมีรูปความเฉพาะตนโดยสภาพดังนี้ว่า ความเกิดของสัตว์ผู้กำลังเกิด. บทอันท่านเพิ่มด้วยอุปสัค คือชื่อว่า **สญฺชาติ** ด้วยอำนาจความเกิดพร้อม. ชื่อว่า **โอกกนฺติ** ด้วยอำนาจความหยั่งลง. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **ชาติ** ด้วยอรรถว่าเกิด. ชาตินั้นควรแล้วด้วยอำนาจสัตว์มีอายตนะไม่บริบูรณ์. ชื่อว่า **สญฺชาติ** ด้วยอรรถว่าเกิดพร้อม. สัญชาตินั้นควรแล้วด้วยอำนาจสัตว์มีอายตนะบริบูรณ์. ชื่อว่า **โอกกนฺติ** ด้วยอรรถว่าหยั่งลง. โอกกันตินั้นควรแล้วด้วยอำนาจสัตว์เกิดในไข่และสัตว์เกิดในครรภ์. เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมหยั่งลงสู่ฟองไข่และมดลูก. ก็เมื่อหยั่งลงย่อมถือปฏิสนธิดุจเข้าไปอยู่. ชื่อว่า **อภินิพฺพตฺติ** ด้วยอรรถว่าบังเกิดเฉพาะ. อภินิพพัตตินั้นควรแล้วด้วยอำนาจสัตว์เกิดในเถ้าไคลและโอปปาติกสัตว์. เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมเกิดเป็นผู้ปรากฏทันที. นี้กล่าวโดยสมมติก่อน.

---

๑ ที.สี ๙/๑๗. ๒ อ.ทิก. ๒๐/๒๖๙. ๓ อภิ.ธา ๓๖/๑๙. ๔ วิ. มหาวคฺค. ๔/๑๘๗.
๕ ม.อุ. ๑๔/๒๕๓. ๖ ม.ม. ๑๓/๕๙๔. ๗ ม.ม. ๑๓/๔๙๕

บัดนี้จะเป็นการกล่าวโดยปรมัตถ์ต่อไป. ก็ขันธ์เท่านั้นย่อมปรากฏโดยปรมัตถ์ ไม่ใช่สัตว์. และในคำว่า **แห่งขุนธ์** ในบทนิเทศนั้น พึงทราบการถือเอาขันธ์หนึ่งในเอกโวการภพ ขันธ์สี่ในจตุโวการภพ ขันธ์ห้าในปัญจโวการภพ. ความเกิดขึ้น ชื่อว่า **ความปรากฏ**. ในคำว่า **อายตนะ** นี้ พึงทราบการสงเคราะห์ด้วยอำนาจอายตนะที่จะเกิดในภพนั้น ๆ. ความปรากฏในการสืบต่อนั่นแล ชื่อว่า **ความได้เฉพาะ**. จริงอยู่ อายตนะที่กำลังปรากฏนั่นเอง ย่อมเป็นอันชื่อว่าได้เฉพาะแล้ว. คำว่า **นี้เรียกว่าชาติ** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าชาติ. ก็ชาตินั้นมีความเกิดก่อนในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีการอำนวยผลเป็นรส มีการจากภพอดีตมาโผล่ขึ้นในภพนี้เป็นปัจจุบันฐาน หรือมีความเป็นธรรมชาติวิจิตรด้วยทุกข์ด้วยอำนาจผลเป็นปัจจุบันฐาน.

พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชาติ

บัดนี้ จะกล่าวข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชาติ** ต่อไป: ก็ชาตินี้ ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่ท่านเรียกว่า ทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งกาะดับทุกข์. ถามว่า ก็ชาตินี้เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ชนิดไหน? เฉลยว่า ชาตินี้เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมด คือทุกข์ที่เป็นไปในอบาย ซึ่งแม้พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ด้วยอำนาจอุปมาในพาลบัณเทิตสูตรเป็นต้น และทุกข์อันต่างโดยชนิดมีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้นในมนุษยโลก ซึ่งเกิดขึ้นในสุคติ.

ทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล

ในทุกข์ ๒ อย่างนั้น ทุกข์อันต่างโดยชนิดมีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ดังต่อไปนี้ :— ความจริง สัตว์นี้เมื่อบังเกิดในครรภ์มารดา ไม่ใช่บังเกิดอยู่ในดอกอุบล ดอกปทุม และดอกบุณฑริกเป็นต้น. ที่แท้แล ย่อมบังเกิดในส่วนแห่งครรภ์ที่น่าเกลียดมีประมาณยิ่ง หมกอยู่ด้วยบ่าใหญ่คือกลืนเหม็นอย่างยิ่งไม่สะอาด อบอวลด้วยกลิ่นทรากศพต่าง ๆ มืดตื้อ คับแคบอย่างยิ่ง ห่างกลางพื้นท้องและกระดูกสันหลัง ภายใต้กระเพาะอาหารใหม่ เบื้องบนกระเพาะอาหารเก่าดุจหนอนเกิดในปลาเน่าขนมกุมมาสบูดและบ่อน้ำครำเป็นต้น. สัตว์นั้นบังเกิดในที่นั้นแล้ว

ถูกไออุ่นอันเกิดในครรภ์มารดาตลอด ๑๐ เดือนอบดุจข้าวห่อ นึ่งดุจก้อนแป้ง เว้นอาการคู้เข้าเหยียดออกเป็นต้นย่อมเสวยทุกข์มีประมาณยิ่งแล ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลก่อน.

ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล

อนึ่ง สัตว์นั้นเสวยทุกข์ใด มีประมาณยิ่ง ด้วยความพยายามของมารดา มีการคร่าไปทั่วคร่าไปรอบ ชัดลงและชัดออกเป็นต้น ในการลื่นถลา การเดิน การนั่ง การลุกขึ้น และการพลิกเป็นต้น โดยทันที ดุจลูกแพะน้อยในเงื้อมมือของนักเลงสุรา และดุจลูกงูน้อยในเงื้อมมือของหมองู, และเสวยทุกข์กล้าอันใด เป็นดุจสัตว์ผู้อุปบัติในสีตนรก (นรกเย็น) ในคราวที่มารดาดื่มน้ำเย็น เป็นดุจถูกฝนถ่านเพลิงประพรมรอบ ในคราวที่มารดากลืนข้าวยาคูและภัตร้อนๆ เป็นต้น เป็นดุจถึงกรรมกรณ์วิธีแปรงแสบเป็นต้น ในคราวที่มารดากลืนของเค็มและของเปรี้ยวเป็นต้น, ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล.

ทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์เป็นมูล

อนึ่ง มารดาของสัตว์นั้นผู้มีครรภ์หลง ย่อมเกิดทุกข์ใด ด้วยเหตุมีการตัดการผ่าเป็นต้นในตำแหน่งที่เกิดทุกข์ซึ่งไม่สมควรที่แม้มิตรอำมาตย์และเพื่อนฝูงเป็นต้นจะดู ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์เป็นมูล.

ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล

ทุกข์ใด เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้ถูกลมกัมมชวาตของมารดาที่กำลังคลอดพัดบิดบ่วนแล้วให้เคลื่อนไปโดยลำดับ สู่ทางกำเนิดอันน่ากลัวยิ่งดุจปล่องเหว ผลักออกทางปากโยนีที่คับแคบอย่างยิ่งดุจช้างตัวโตที่ถูกผลักออกทางช่องลูกตาลฉะนั้น และดุจทุกข์ที่เกิดแก่สัตว์นรกผู้ถูกภูเขากระทบบดละเอียดอยู่ฉะนั้น ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีการคลอดเป็นมูล.

ทุกข์มีการออกนอกครรภ์มารดาเป็นมูล

อนึ่ง เด็กที่เกิดมีสรีระแบบบางเช่นกับแผลใหม่ มีทุกข์ใด เสมือนกับปลายเข็มแทง

และถูกคมมีดโกนบาด เกิดขึ้นในคราวที่เขาเอามือจับให้อาบน้ำชำระล้าง และขัดสีด้วยท่อนผ้า เป็นต้น ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีการออกนอกครรภ์มารดาเป็นมูล

ทุกข์มีความพยายามของตนเองเป็นมูล

เบื้องหน้าแต่ออกนอกครรภ์มารดานั้นไป ในปวัตติกาล สำหรับสัตว์ผู้ฆ่าตัวด้วยตัวเองก็ดี ผู้ประกอบความเพียรโดยการทำตัวให้ร้อนโดยทั่วและให้ร้อนโดยรอบ ด้วยอำนาจอเจฬกวัตรเป็นต้นก็ดี ผู้อดอาหารและผู้แขวนตัวด้วยอำนาจความโกรธก็ดี มีทุกข์ใด ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีความพยายามของตนเองเป็นมูล.

ทุกข์มีความพยายามของคนอื่นเป็นมูล

อนึ่ง ทุกข์ใด เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้สวยกรรมกรณ์มีถูกประหารและถูกจองจำเป็นต้นแต่ผู้อื่น ทุกข์นี้ ชื่อว่าทุกข์มีความพยายามของผู้อื่นเป็นมูล.

สรุปความ

ชาตินี้ย่อมเป็นวัตถุที่ตั้งนั่นแลของทุกข์แม้ทั้งหมดนี้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า—

> หากสัตว์ไม่พึงเกิดในพวกนรกไซร้
> จะไม่พึงได้ทุกข์มีถูกเผาด้วยไฟในนรกนั้น
> เป็นต้น ที่ใคร ๆ อดกลั้นไม่ได้ ในที่ไหน
> อย่างนั่นคง เพราะเหตุนั้น ท่านผู้รู้จึงกล่าว
> ความเกิดในโลกนี้ว่า เป็นทุกข์.
>
> ทุกข์ในพวกสัตว์เดรัจฉาน เกิด
> แต่การถูกกระหน่ำด้วยแส้ปฏักและท่อนไม้
> เป็นต้น มีไม่น้อย ประการใดก็ตาม เว้น

ความเกิดเสียแล้ว จะพึงมีในพวกสัตว์ ความเดรัจฉานนั้นได้อย่างไร แม้เพราะเหตุนั้นเกิดในพวกสัตว์เดรัจฉานนั้น ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์.

อนึ่ง ทุกข์เพราะความหิวระหาย ในพวกเปรต มีต้นเหตุเกิดแต่ลมและแดด เป็นต้น ชนิดต่าง ๆ เพราะจะไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น แม้เหตุนั้น ท่านผู้รู้ก็กล่าวความเกิดว่าเป็นทุกข์.

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสุรกายซึ่งมีในโลกันตร์ ที่หนาวจนทนไม่ได้ มีดต่อ นั้น จะไม่พึงมีในพวกอสุรกายนั้น เพราะไม่มีความเกิดนั่นเอง แม้เหตุนั้น ความเกิดนี้ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์.

อนึ่ง สัตว์ที่กำลังอยู่ในกรรภ์มารดาอันเป็นดุจคูถนรก ตลอดกาลนานนี้ กำลังออกนอกกรรภ์มารดานั้นก็ดี ย่อมถึงทุกข์แม้ใดอันร้ายแรงยิ่ง ทุกข์แม้นี้เว้นความเกิดเสียแล้วก็ย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้นั่นแล ก็ชื่อว่าความทุกข์.

กล่าวมากไปจะมีประโยชน์อะไร ทุกข์แม้ไรๆ ในโลกนี้ ซึ่งมีในที่ไหนๆ นี้จะไม่มีได้เลยในกาลไหน ๆ เพราะเว้นความเกิดเสียมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้นพระผู้แสวง

คุณใหญ่นี้ จึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์
ก่อนทุกข์ทั้งปวง

นิเทศชรา

[๑๙๒] จะกล่าวในนิเทศชราต่อไป : คำว่า **ความคร่ำคร่า** เป็นรูปความเฉพาะตนโดยสภาพ. ศัพท์ว่า **ชิรณตา** ภาวะที่คร่ำคร่า เป็นศัพท์แสดงไขอาการ. ๓ ศัพท์มีว่า **ขณฺฑิจฺจ** ภาวะที่พั่นหัก เป็นต้น เป็นศัพท์แสดงไขกิจในเมื่อล่วงกาล. ๒ ศัพท์ข้างหลัง เป็นศัพท์แสดงไขปรกติ. จริงอยู่ ชรานี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยสภาพ ด้วยบทว่า **ความคร่ำคร่า** นี้. เพราะเหตุนั้น บทว่า **ความคร่ำคร่า** นี้ จึงเป็นรูปความเฉพาะตนโดยสภาพของชรานั้น. ทรงแสดงแล้วโดยอาการ ด้วยบทว่า **ชิรณตา** ภาวะที่คร่ำคร่านี้. เพราะเหตุนั้น ศัพท์นี้ จึงเป็นศัพท์แสดงไขอาการของชรานั้น. ทรงแสดงแล้วโดยกิจ คือการทำภาวะที่พั่นและเล็บหัก ในเมื่อล่วงกาล ด้วยบทว่า **ขณฺฑิจฺจ** ภาวะที่พั่นหัก นี้. ทรงแสดงแล้วโดยกิจคือการทำภาวะที่ผมและขนหงอก ด้วยบทว่า **ปาลิจฺจ** ภาวะที่ผมหงอก นี้. ทรงแสดงแล้วโดยกิจคือการให้เนื้อเหี่ยวแล้วทำให้หนังย่น ด้วยบทว่า **วลิตฺตจตา** ภาวะที่หนังย่น นี้. เพราะเหตุนั้น ๓ ศัพท์มีว่า **ขณฺฑิจฺจ** ภาวะที่พั่นหักเป็นต้นนี้ จึงเป็นศัพท์แสดงไขกิจในเมื่อล่วงกาลของชรานั้น. ด้วยศัพท์ทั้ง ๓ นั้นได้ทรงแสดงชราอันปรากฏว่า เป็นธรรมชาติปรากฏแล้วด้วยอำนาจแสดงวิการเหล่านี้. เปรียบเหมือนทางเดินแห่งน้ำ หรือลม หรือไฟ ย่อมปรากฏด้วยภาวะที่หญ้าและต้นไม้เป็นต้นหักโค่นระเนระนาด หรือถูกเผาไหม้ และทางเดินนั้นไม่ใช่น้ำเป็นต้นนั้นเลย ฉันใด ทางเดินของชรา ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ปรากฏที่พั่นเป็นต้นนี้ ด้วยอำนาจภาวะที่หักเป็นต้น ใครๆ แม้ลืมตาดูก็ทราบได้ แต่ลักษณะมีภาวะที่พั่นหักเป็นต้นเท่านั้น ไม่ใช่ชรา เพราะชราไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ.

อนึ่ง ชรานั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยปรกติ กล่าวคือ ความสิ้นอายุและความแก่รอบแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น อันปรากฏเฉพาะในเมื่อล่วงกาลเท่านั้น ด้วยบททั้ง ๒ นี้ว่า **ความเสื่อมพร้อมแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์.** เพราะเหตุนั้น ๒ ศัพท์ข้างหลังนี้จึง

ควรทราบว่า เป็นศัพท์แสดงไขปรกติของชรานั้น. ในศัพท์ทั้ง ๒ นั้น เพราะอายุของผู้ที่ถึงความชราแล้วย่อมเสื่อม ฉะนั้น ชราพระผู้มีพระภาคจึงตรัสโดยเทียบเคียงผลว่า ความเสื่อมพร้อมแห่งอายุ. อนึ่ง เพราะอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ในคราวเป็นหนุ่มผ่องใสดี สามารถรับอารมณ์ของตนแม้ละเอียดได้โดยง่ายทีเดียว สำหรับผู้ที่ถึงชราแล้ว ย่อมเป็นอินทรีย์แก่รอบโลเล ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์ของตนแม้หยาบ ๆ ได้ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสโดยเทียบเคียงผลเหมือนกันว่า ความแก่รอบแห่งอินทรีย์.

อนึ่ง ชราแม้ทั้งหมดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้อย่างนี้นั้น ย่อมมี ๒ อย่าง คือ ปรากฏ ๑ ปกปิด ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ความคร่ำคร่าในรูปธรรม ชื่อ **ชราปรากฏ** เพราะแสดงภาวะมีการหักเป็นต้นที่พื้นเป็นต้น. ส่วนความคร่ำคร่าในอรูปธรรม ชื่อ **ชราปกปิด** เพราะไม่แสดงวิการเช่นนั้น. ในชรา ๒ อย่างนั้น ภาพมีการหักเป็นต้นซึ่งปรากฏนั้นนั้น คือ วิรรณะนั่นเอง เพราะพื้นเป็นต้นเช่นนั้น เป็นสิ่งที่พึงรู้กันได้ง่าย. บุคคลเห็นภาพนั้นด้วยจักษุแล้ว คิดทางมโนทวาร ย่อมทราบชราได้ว่า ขันธ์เหล่านี้ถูกชรากระทบแล้ว ดุจแลเห็นเขาโคเป็นต้นที่เขาผูกไว้ตรงที่ตั้งน้ำ แล้วทราบได้ว่าน้ำมีข้างใต้ฉะนั้น.

ชรานี้ย่อมมีอีก ๒ อย่างแม้อย่างนี้ คือ ไม่มีร่องรอย ๑ มีร่องรอย ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ความคร่ำคร่าของแก้วมณี ทอง เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์เป็นต้น ชื่อชราไม่มีร่องรอย อธิบายว่า ชราไม่มีระหว่าง เพราะความแปลกแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ เป็นสิ่งที่พึงรู้ได้ยาก ดุจความแปลกแห่งสีเป็นต้นในระหว่างของสัตว์มีชีวิตในจำพวกสัตว์มันททสกะเป็นต้น และของสิ่งไม่มีชีวิตในจำพวกดอกไม้ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้น ฉะนั้น. ส่วนความคร่ำคร่าในสิ่งอื่น ๆ จากแก้วมณีเป็นต้นนั้นตามที่กล่าวแล้ว ชื่อชรามีร่องรอย เพราะความแปลกแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ เป็นสิ่งพึงรู้ได้ง่าย

ในชรา ๒ อย่างนั้น ชรามีร่องรอยพึงทราบอย่างนี้ ด้วยอำนาจอุปาทินนกสังขารและอนุปาทินนกสังขาร. ความจริง ธรรมดาพื้นน้ำนมย่อมขึ้นแก่เด็ก ๆ ผู้เยาว์วัยก่อนทีเดียว พื้นน้ำนมนั้นไม่ถาวร. แต่พอมันหลุด พื้นแท้จะขึ้นอีก, พื้นแท้นั้น ชั้นแรกทีเดียวเป็นสีขาว แต่

ในคราวถูกลมชรากระทบ จะกลายเป็นสีดำ. อนึ่ง ผม ชั้นแรกที่เดียวเป็นสีแดงบ้าง ดำบ้าง ขาวบ้าง. ส่วนผิว เป็นสีมีแดงร่วมด้วย สำหรับผู้ที่กำลังเจริญอยู่ คนขาวจะปรากฏเป็นสีขาว คนดำจะปรากฏเป็นสีดำ. แต่ในคราวถูกลมชรากระทบ จะขับรอยย่น. ข้าวกล้าแม้ทั้งหมด ในคราวที่เขาหว่าน จะเป็นสีขาว ภายหลังเป็นสีเขียว แต่ในคราวถูกลมชรากระทบ จะกลายเป็นสีเหลือง. จะแสดงแม้ด้วยหน่อมะม่วง ก็ควรเหมือนกัน. คำว่า **นี้เรียกว่าชรา** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าชรา.

ก็ชรานั้นนั่น มีความแก่รอบแห่งขันธ์เป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นรส มีการทำความหนุ่มสาวให้พินาศเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของชรา** นี้ จะกล่าวต่อไป: ชราแม้นี้ ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์. ของทุกข์ไหน? คือของทุกข์ทางกาย และทุกข์คือโทมนัส. จริงอยู่ อัตภาพของคนชราแล้ว ย่อมทุรพลดุจเกวียนคร่ำคร่า เมื่อพยายามจะยืน จะเดิน หรือจะนั่ง ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างเหลือเกิน. ครั้นเมื่อลูกเมียไม่กำหนด (ตน) เหมือนแต่ก่อน ย่อมเกิดโทมนัส. พึงทราบชราว่าเป็นทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ ๒ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง—

สัตว์ถึงทุกข์ใด ทั้งทางกายและทางใจ
เพราะอวัยวะหย่อนยาน เพราะอินทรีย์
พิการ เพราะความหนุ่มสาวพินาศ เพราะ
กำลังถูกบั่นทอน เพราะลูกเมียของตนไม่พึง
เลื่อมใส โดยเหตุอยู่ปราศจากสติเป็นต้น
และโดยถึงความเป็นคนพาลอย่างยิ่ง ทุกข์นั้น
ทั้งหมด มีเพราะเหตุชรา เพราะเหตุฉะนั้น
ชราจึงเป็นทุกข์แล.

นิเทศมรณะ

[๑๙๓] จะกล่าวในนิเทศมรณะต่อไป: ชื่อว่า จุติ ด้วยอำนาจเคลื่อนจากภพ. คำนี้เป็นคำสามัญ ของจุติมีขันธ์หนึ่งมีขันธ์สี่และมีขันธ์ห้า. บทว่า **ภาวะที่จุติ** เป็นบทแสดงไขลักษณะ โดยกล่าวภาวะ. บทว่า **ความแตก** เป็นบทแสดงความเกิดย่อยยับของจุติขันธ์ทั้งหลาย. บทว่า **ความอันตรธาน** เป็นบทแสดงความไม่มีฐานที่ตั้งโดยปริยายใดปริยายหนึ่ง ของจุติขันธ์ที่แตกแล้ว ดุจหม้อแตกฉะนั้น. บทว่า **มจฺจุมรณํ** แปลว่า ความตายคือมฤตยู. สภาวะที่ทำที่สุด ชื่อ **กาละ**. กิริยาของกาละนั้น ชื่อ **กาลกิริยา** การกระทำของกาละ. เพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงมรณะโดยสมมติแล้ว.

บัดนี้ เพื่อจะกำหนดมรณะโดยปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **ความทำลายขันธ์**. ที่จริง โดยปรมัตถ์ขันธ์เท่านั้นย่อมทำลายไป สภาพไร ๆ ชื่อว่าสัตว์ ย่อมไม่ตาย. แต่เมื่อขันธ์ทั้งหลายทำลายอยู่ สัตว์ย่อมชื่อว่าตาย. เมื่อขันธ์ทำลายเสร็จแล้ว จึงมีโวหารเรียกว่าสัตว์ตายแล้ว. ก็ในที่นี้ พึงทราบความทำลายขันธ์ด้วยอำนาจจตุโวการภพและปัญจโวการภพ. พึงทราบการทิ้งกเพราะด้วยอำนาจเอกโวการภพ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความทำลายขันธ์ด้วยอำนาจจตุโวการภพ. พึงทราบการทิ้งกเพราะด้วยอำนาจภพทั้ง ๒ ที่เหลือ. เพราะเหตุไร? เพราะกเพราะ กล่าวคือรูปกายมีแม้ในภพทั้ง ๒ อีกอย่างหนึ่ง เพราะขันธ์ในพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น ย่อมทำลายอย่างเดียว ไม่ทิ้งอะไร ๆ ไว้ ฉะนั้น พึงทราบความทำลายขันธ์ด้วยอำนาจเทวดาพวกจาตุมหาราชเป็นต้นนั้น. พึงทราบการทิ้งกเพราะ ในพวกมนุษย์เป็นต้น. ก็ในที่นี้พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกความตายเพราะเหตุทิ้งกเพราะว่า **การทิ้งกเพราะ** ด้วยคำว่า **ความตัดขาดชีวิตินทรีย์** นี้ พระองค์ทรงแสดงว่า ชื่อว่าความตาย ย่อมมีเฉพาะแก่สัตว์ผู้เนื่องด้วยอินทรีย์เท่านั้น สำหรับสัตว์ผู้ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ย่อมไม่มีชื่อว่าตาย. ส่วนคำว่า ข้าวกล้าตาย ต้นไม้ตาย นี้ เป็นเพียงโวหารเท่านั้น. แต่โดยใจความ คำพูดเช่นนี้ย่อมแสดงความสิ้นความเสื่อมของข้าวกล้าเป็นต้นนั่นเอง. คำว่า **นี้เรียกว่ามรณะ** โดยอรรถว่า แม้ทั้งหมดนี้ เรากล่าวให้ชื่อว่ามรณะ.

อีกประการหนึ่ง ในคำว่า มรณะ นี้ พึงทราบประเภทแม้นี้คือ ขณิกมรณะ ตายทุกขณะ ๑ สัมมติมรณะ ตายโดยสมมติ ๑ สมุจเฉทมรณะ ตายอย่างเด็ดขาด ๑. ใน ๓ ประเภทนั้น ความแตกแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในปวัตติขณะ ชื่อว่า **ขณิกมรณะ** ตายทุกขณะ. ความตายนี้คือ พ่อติ้สตาย พ่อบุษย์ตาย ชื่อว่า **สัมมติมรณะ** ตายโดยสมมติ. การกระทำกาละอย่างไม่มีปฏิสนธิของพระขีณาสพ ชื่อว่า **สมุจเฉทมรณะ** ตายอย่างเด็ดขาด. แต่ในอรรถนี้ ท่านประสงค์เอาความตายโดยสมมติ. แม้คำว่า ตายเพราะความเกิดเป็นบัจจัยบ้าง ตายด้วยความพยายามบ้าง ตายโดยสภาพบ้าง ตายเพราะสิ้นอายุบ้าง ก็เป็นชื่อของความตายโดยสมมตินั่นเอง. ความตายโดยสมมตินั้นนั้น มีความเคลื่อนจากภพเป็นลักษณะ มีความพรากไปเป็นรส มีความอยู่ปราศเป็นบัจจุปัฏฐาน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของมรณะ** นี้ จะกล่าวต่อไป: แม้มรณะนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ ความจริงเวทนาอันมีในสรีระซึ่งแม้เกิดในที่สุดความตาย จะเผาสรีระ ดุจคบหญ้าติดไฟที่ถือไว้ทวนลม. ในคราวที่นิมิตแห่งนรกเป็นต้นปรากฏ ก็จะเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้น. พึงทราบมรณะว่าเป็นทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง— **เพราะความตายนี้ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทางใจ ซึ่งมีแก่คนกำลังจะตาย เป็นคนบาป ผู้กำลังเห็นนิมิตรมกรรมชั่วเป็นต้นอยู่โดยลำดับ สำหรับคนดี ผู้ไม่ข่มความพลัดพรากอันมีสัตว์และสังขารที่รักเป็นอารมณ์อยู่ และแม้แห่งทุกข์อันเกิดในสรีระ มีโรคลมอันตัดที่ต่อและเครื่องผูกเป็นต้น ข่มไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ ซึ่งมีแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังถูกโรคเสียดแทงเป็นธรรมดา โดยไม่แปลกกันเช่นนี้ ฉะนั้น มรณะนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์เหมือนกันแล.**

สรุปความแห่งทุกข์ทั้ง ๓

ก็อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าชาติชราและมรณะนี้ ย่อมเที่ยวแสวงหาโอกาสดุจข้าศึกผู้คอยเข่นฆ่าของสัตว์เหล่านี้. เปรียบเหมือนในข้าศึก ๓ คนของบุรุษ ผู้คอยโอกาสเที่ยวไปอยู่ คนหนึ่งพูดว่า "ข้าจักกล่าวพรรณนาคุณของบ่าชื่อโน้น แล้วพาเจ้าคนนี้ไปที่บ่านั้น ในการนี้ไม่มีสิ่งที่ทำได้ยากสำหรับข้า." คนที่ ๒ พูดว่า "ในเวลาที่ท่านพาเจ้าคนนี้ไป ข้าจักคอยโบยทำให้ทุรพล ในการนี้ไม่มีสิ่งที่ทำได้ยากสำหรับข้า." คนที่ ๓ พูดว่า "เมื่อท่านโบยเจ้าคนนี้ทำให้ทุรพลแล้ว ชื่อว่าการเอาดาบคมกริบตัดศีรษะ จงเป็นภาระของเจ้าเถิด." ทั้ง ๓ คนนั่นควรพูดอย่างนี้แล้ว พึงทำตามพูดนั้น. ชื่อว่าการคร่าออกจากวงเพื่อนฝูงและญาติแล้วให้เกิดในภพใดภพหนึ่ง ดุจคราวที่ข้าศึกคนที่ ๑ ใน ๓ คนนั้น กล่าวพรรณนาคุณค่าของบ่าแล้วพาบุรุษนั้นไปที่บ่านั้น พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของชาติ. การตกลงในขันธ์ที่เกิดแล้วทั้งหลาย แล้วทำความเป็นคนอาศัยผู้อื่นและความเป็นผู้มุ่งหน้าไปหาเตียง ดุจการโบยทำให้เป็นคนทุรพลของข้าศึกคนที่ ๒ พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของชรา. การให้ถึงความเสียชีวิต ดุจการตัดศีรษะด้วยดาบคมกริบของข้าศึกคนที่ ๓ พึงทราบว่า เป็นหน้าที่ของมรณะ.

อีกประการหนึ่ง ในทุกข์ทั้ง ๓ นี้ พึงเห็นชาติทุกข์ดุจการเข้าสู่แดนกันดารใหญ่ที่มีโทษ พึงเห็นชราทุกข์ดุจความทุรพลของผู้ที่อดข้าวน้ำในแดนกันดารใหญ่นั้น. พึงเห็นมรณทุกข์ดุจการให้เครื่องผูกเป็นต้นของคนทุรพลผู้มีความพยายามในอันให้อิริยาบถเป็นไปถูกกำจัดสิ้นแล้วถึงความพินาศ แล.

นิเทศโสกะ

[๑๙๔] จะกล่าวในนิเทศโสกะต่อไป: ธรรมชาติใดย่อมโยนความพินาศ อธิบายว่า ย่อมชัดเสีย คือ กำจัดเสีย ซึ่งประโยชน์เกื้อกูลและสุข เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **พฺยสน** อันโยนความพินาศ. ธรรมชาตอันโยนความพินาศแห่งญาติ. อธิบายว่า ความสิ้นไปแห่งญาติ คือความพินาศแห่งญาติ ด้วยโจรภัยและโรคภัยเป็นต้น. ชื่อว่า **ญาติพฺยสน.** อันธรรมชาต

โยนความพินาศแห่งญาติ นั้น. บทว่า **ของผู้อัน.....อันถูกต้องแล้ว** โดยอรรถว่าของผู้อัน.....ท่วมทับแล้ว คือครอบงำแล้ว ได้แก่ประกอบแล้วด้วย..... นัยแม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. แต่ความแปลกกันมีดังนี้. ธรรมชาติอันโยนความพินาศแห่งโภคทรัพย์ทั้งหลาย ชื่อว่า **โภคพฺยสน** ธรรมชาติโยนความพินาศแห่งโภคทรัพย์. อธิบายว่า ความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ คือ ความพินาศแห่งโภคทรัพย์ ด้วยอำนาจราชภัยและโจรภัยเป็นต้น. ธรรมชาติอันโยนความพินาศ คือโรค ชื่อว่า **โรคพฺยสน** ธรรมชาติโยนความพินาศคือโรค. ก็ที่ชื่อว่า **พฺยสน** (ในบทนี้) เพราะวิเคราะห์ว่า โรคเป็นตัวโยนความไม่มีโรคให้พินาศ คือ ทำความไม่มีโรคให้ฉิบหาย. ธรรมชาติอันโยนความพินาศแห่งศีล ชื่อว่า **สีลพฺยสน** ธรรมชาติโยนความพินาศแห่งศีล. บทนี้เป็นชื่อของความทุศีล. ธรรมชาติอันโยนความพินาศ คือทิฏฐิที่เกิดขึ้นทำสัมมาทิฏฐิให้ฉิบหาย ชื่อว่า **ทิฏฺฐิพฺยสน** ธรรมชาติโยนความพินาศคือทิฏฐิ. ก็ใน ๕ บทนี้ ๒ บทข้างต้นยังไม่สำเร็จความแท้ ๓ บทข้างท้ายสำเร็จความแล้ว คือถูกลักษณะ ๓ กระทบกาะทั้งเฉพาะแล้ว. อนึ่ง ๓ บทข้างต้น จะว่าเป็นกุศลก็ไม่ใช่เป็นอกุศลก็ไม่ใช่. ธรรมชาติอันโยนความพินาศแห่งศีล และธรรมชาติอันโยนความพินาศคือทิฏฐิทั้งคู่ เป็นอกุศล. บทว่า **ด้วยธรรมชาติอันโยนความพินาศอื่น ๆ อีก** โดยอรรถว่า ด้วยธรรมชาติอันโยนความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๕ อย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาแล้ว หรือด้วยธรรมชาติอันโยนความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมชาติอันโยนความพินาศแห่งมิตรและธรรมชาติอันโยนความพินาศแห่งอำมาตย์เป็นต้น ที่พระองค์มิได้ทรงถือเอาไว้. บทว่า **ของผู้ประกอบด้วย.....** โดยอรรถว่า ของผู้พัวพันกับด้วยธรรมชาตินั้น คือ ผู้ไม่พ้นไปรอบจากธรรมชาตินั้น. บทว่า **(ของผู้) อันทุกขธรรมอื่น ๆ อีก** โดยอรรถว่า อันเหตุเกิดทุกข์คือความโศกอย่างใดอย่างหนึ่ง. บทว่า **โสโก** แปลว่า ความโศกด้วยอำนาจความเศร้า. บทนี้เป็นบทเฉพาะตนโดยสภาพ ของความโศกอันเกิดขึ้นด้วยเหตุทั้ง ๕ นี้. บทว่า **โสจนา** แปลว่า อาการคือความเศร้า. บทว่า **โสจิตตฺตํ** แปลว่า ภาวะที่เศร้า. บทว่า **อนฺโตโสโก** แปลว่า ความแห้งภายใน. บทที่ ๒ พระผู้มีพระภาคทรงเพิ่มด้วยอุปสรรค. ที่จริง ความโศกนั้นย่อมเกิดขึ้นทำภายในให้แห้งให้ผาก

เหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า **อนฺโตโสโก** ความแห้งภายใน **อนฺโตปริโสโก** ความแห้งผากภายใน.

บทว่า **เจตโส ปริชฺฌายนา** แปลว่า อาการที่เผาจิตใจ. จริงอยู่ ความโศกเมื่อเกิดขึ้นย่อมเผาจิตใจ คือไหม้จิตใจอย่างยิ่ง ได้แก่ ทำให้บ่นว่า จิตใจของเราไหม้แล้ว เราไม่มีอะไร ๆ แช่มใส ดังนี้. ใจอันถึงทุกข์ ชื่อว่า **ทุมฺมน** ใจถึงทุกข์ ภาวะแห่งใจถึงทุกข์นั้น ชื่อว่า **โทมนสฺส** ภาวะที่ใจถึงทุกข์. ชื่อว่าลูกศรคือความโศก ด้วยอรรถว่าเข้าไปโดยลำดับ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **โสกสลฺล** ลูกศรคือความโศก. คำว่า **นิเรียกว่าโสกะ** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าโสกะ. ก็โสกะนั้นนั้น ถึงแม้โดยเนื้อความจะเป็นโทมนัสเวทนาอย่างเดียวก็จริง แม้เช่นนั้นก็มีการไหม้ข้างในเป็นลักษณะ มีการเผารนใจเป็นรส มีความเศร้าโดยลำดับเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของโสกะ** นี้ จะกล่าวต่อไป: โสกะนี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่าทุกข์ เพราะเป็นสภาวทุกข์ และเพราะเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์. ถามว่า ของทุกข์ไหน? แก้ว่า ของทุกข์ทางกาย และทุกข์คือโทมนัสในชวนขณะ. จริงอยู่ ด้วยกำลังความโศก ผีหัวใหญ่ย่อมตั้งขึ้นที่หัวใจ สุกงอมแล้วแตก หรือเป็นโลหิตสีดำย่อมไหลออกทางปาก เกิดทุกข์ทางกายอย่างแรงขึ้นได้ และเมื่อคิดอยู่ว่า พวกญาติของเราเท่านี้ถึงความสิ้นไป โภคะของเราเท่านี้ถึงความสิ้นไป ดังนี้ ย่อมเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้นได้. ก็โสกะนี้พึงทราบว่าเป็นทุกข์เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ ๒ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง —

> เพราะความโศกย่อมเสียดแทงหทัยของเหล่าสัตว์ถูกศร ย่อมเผาหทัยของเหล่าสัตว์อย่างแรงกล้าอีก ดังศรเหล็กเครื่องสังหารมนุษย์อันร้อนด้วยไฟ และย่อมนำมาพร้อมแม้ซึ่งทุกข์ชนิดต่าง ๆ อันต่างโดยพยาธิ ชรา และมรณะ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่าทุกข์ แล.

นิเทศปริเทวะ

[๑๙๕] จะกล่าวในนิเทศปริเทวะต่อไป: ที่ชื่อว่า **อาเทวะ** เหตุร่ำไห้ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุครวญคือร้องไห้ อ้างถึง ๆ อย่างนี้ว่า ธิดาของฉัน บุตรของฉัน ดังนี้ ของคนทั้งหลาย ที่ชื่อว่า **ปริเทวะ** เหตุคร่ำครวญ ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุครวญประกาศคุณของธิดาและบุตรนั้น ๆ. บทละสอง ๆ อื่นจาก ๒ บทนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วด้วยอำนาจทรงแสดงไขอาการและภาวะของ ๒ บทข้างต้นนั่นเอง. บทว่า **วาจา** แปลว่า คำพูด. การพูดคำไม่มีประโยชน์เปล่า ๆ ชื่อว่า **เพ้อ**. การเพ้ออย่างผิดรูป ด้วยอำนาจพูดครึ่ง ๆ กลาง ๆ และพูดอย่างอื่นเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **วิปฺปลาป** การเพ้อผิด ๆ. บทว่า **ลาลโป** แปลว่าการพูดซ้ำซาก ๆ. อาการแห่งการพูดซ้ำซาก ชื่อว่า **ลาลปฺปนา** (อาการพูดซ้ำซาก). ภาวะแห่งคนพูดซ้ำซาก ชื่อว่า **ลาลปฺปิตตฺต** (ภาวะที่พูดซ้ำซาก). คำว่า **นี้เรียกว่าปริเทวะ** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าปริเทวะ. ปริเทวะนั้นมีการพูดซ้ำซากเป็นลักษณะ มีการประกาศคุณและโทษเป็นรส มีความหมุนไปพร้อมเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของปริเทวะ** นี้จะกล่าวต่อไป: แม้ปริเทวะนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทางกายและทุกข์คือโทมนัส. จริงอยู่ ผู้ที่กำลังคร่ำครวญ ย่อมเอากำปั้นทุบลำตัวของตนได้ เอามือทั้ง ๒ ตีอกข้อกได้ เอาหัวชนกับฝาได้ เพราะเหตุนั้น จึงเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรงขึ้นแก่ผู้นั้น, เขาย่อมคิดเป็นต้นว่า ญาติของเราเท่านี้ได้ถึงความสิ้นไป เสื่อมไป ตั้งอยู่ไม่ได้อย่างยิ่งแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้นแก่เขา. พึงทราบปริเทวะว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง —

บุคคลผู้ถูกลูกศรคือความโศกกำจัดวิเศษแล้ว
คร่ำครวญอยู่ ย่อมประสพทันที ซึ่งทุกข์ใด
อันเกิดแต่ความแห้งที่คอริมฝีปากและพื้น

เพดานที่ทนไม่ได้ อย่างเหลือประมาณโดยยิ่ง
พระผู้มีพระภาคได้ตรัสปริเทวะความคร่ำครวญ
ว่าเป็นทุกข์ โดยทุกข์นั้น แล.

นิเทศทุกข์และโทมนัส

[๑๙๖—๑๙๗] นิเทศทุกข์และโทมนัส ปรากฏแล้วเทียว เพราะข้าพเจ้าพรรณนาไว้แล้วในอรรถกถาธรรมสังคหะ (อรรถสาลินี) ข้างต้น. และลักษณะเป็นต้นของทุกข์และโทมนัสนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในอรรถกถาธรรมสังคหะนั้นเหมือนกัน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของทุกข์ พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของโทมนัส** นี้จะกล่าวต่อไป: แม้ทุกข์และโทมนัสทั้ง ๒ นี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะตัวเองเป็นทุกข์ด้วย เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งทางกายและทางใจด้วย. จริงอยู่ สำหรับคนที่ถึงทุกข์โดยทุกข์เพราะตัดมือเท้าหูและจมูก นอนวางกระเบื้องเพื่ออาหารอันเป็นเดนไว้ข้างหน้าในศาลาของคนอนาถา เมื่อหนอนทะลักออกจากปากแผลอยู่ ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรงขึ้น ๆ เพราะเห็นมหาชนมีผ้าย้อมสีต่าง ๆ มีเครื่องอลังการที่น่าเจริญใจ เล่นนักขัตฤกษ์อยู่ย่อมเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้น. พึงทราบความที่ทุกข์เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่างนี้ก่อน.

อีกประการหนึ่ง —

เพราะทุกข์ทางกายนี้ย่อมบีบคั้น และให้เกิดทุกข์ทางใจ โดยยิ่งได้ ฉะนั้น จึงชื่อว่าทุกข์ โดยไม่แปลกกันแล.

อนึ่ง ผู้ที่แปรด้วยทุกข์ทางใจ จะสยายผมแล้วขยี้อุระ จะหมุนไปทั่ว หมุนไปต่าง ๆ จะโดดเหว จะนำศาตราวามา (ฆ่าตัว) จะดื่มยาพิษ จะเอาเชือกแขวนคอ จะเข้ากองไฟ จะมีปรกติเดือดร้อน มีจิตใจร้อนรุ่มอยู่ด้วยอาการนั้น ๆ คิดเรื่องวิปริตนั้น ๆ อยู่. พึงทราบความที่โทมนัสเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อีกประการหนึ่ง —

เพราะโทมนัสย่อมบีบคั้นจิตใจ และนำความบีบคั้นมาแก่ร่างกาย ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวแม้โทมนัสว่าทุกข์ แล.

นิเทศอุปายาส

[๑๙๘] จะกล่าวในนิเทศอุปายาสต่อไป: ชื่อว่า **อายาส** ความคับใจ ด้วยอรรถว่าลำบาก. บทว่า **อายาส** ความคับใจนี้ เป็นชื่อของความลำบากแห่งจิตใจอันเป็นไปแล้วด้วยอาการหดหู่และย่อท้อ. ความคับใจอย่างรุนแรง ชื่อว่า **อุปายาส** ความคับแค้นใจ. ภาวะแห่งบุคคลผู้คับใจ ชื่อว่า **อายาสิตตฺต** ภาวะที่คับใจ. ภาวะแห่งบุคคลผู้คับแค้นใจ ชื่อว่า อุปายาสิตตฺต ภาวะที่คับแค้นใจ. คำว่า **นี้เรียกว่าอุปายาส** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าอุปายาส. ก็อุปายาสนั้น มีความวุ่นวายใจเป็นลักษณะ มีการถอนหายใจเป็นรส มีความปราศจากความยินดีเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของอุปายาส** นี้จะกล่าวต่อไป: แม้อุปายาสนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒. จริงอยู่ สำหรับผู้ที่ถูกพระราชากริ้วตัดอิสริยยศ มีบุตรและพี่น้องถูกประหาร ตัวเองถูกสั่งฆ่าเข้าสู่ดงด้วยความกลัวหลบลี้อยู่ถึงความปราศจากความยินดีอย่างใหญ่หลวง ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรงขึ้น เพราะยืนเป็นทุกข์ นอนเป็นทุกข์ นั่งเป็นทุกข์. เมื่อคิดอยู่ว่า ญาติของเราเท่านี้ โภคะของเราเท่านี้ ฉิบหายแล้ว ดังนี้ ย่อมเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้น พึงทราบอุปายาสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง—

อุปายาสย่อมให้ทุกข์มีประมาณยิ่งใดเกิด เพราะเผารนจิตใจ และเพราะปราศยินดีของกาย โดยทุกข์นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสให้ชื่อว่าทุกข์ แล.

ก็ในทุกข์ ๔ อย่างนี้ พึงทราบโสกะดุจการหุงน้ำมันเป็นต้นในภายในภาชนะเท่านั้น ด้วยไฟอ่อน. พึงทราบปริเทวะดุจการล้นออกข้างนอกภาชนะของที่เดียวด้วยไฟแรง. พึงทราบอุปายาสดุจการเดียวจนล้นไปรอบในภายในภาชนะนั้นเองของสิ่งที่เหลือจากล้นออกข้างนอก แม้ไม่พอที่จะล้นออกอยู่.

นิเทศอัปปิยสัมปโยค

[๑๙๙] จะกล่าวในนิเทศอัปปิยสัมปโยคต่อไป: บทว่า **ยสฺส** ตัดบทเป็น **เย อสฺส**, บทว่า **ที่เขาไม่ต้องการ** โดยอรรถว่า ที่เขาไม่แสวงหา. จะเป็นพวกที่เขาแสวงหาหรือไม่แสวงหาก็ช่างเถอะ. แต่บทว่า **ที่เขาไม่ต้องการ** นี้ เป็นชื่อของอารมณ์ที่ไม่น่าพึงใจทั้งหลายอันเขาไม่พึงแสวงหา- ธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่าใด ไม่ก้าวไป คือไม่ก้าวไปในใจ เหตุนั้นธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อกนฺตา** ไม่ก้าวไปในใจ. ธรรมเหล่าใดย่อมไม่เอิบอาบในใจ หรือย่อมไม่ยังใจให้เจริญ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อมนาปา** ไม่เอิบอาบใจ หรือผู้ไม่ให้ใจเจริญ (คือไม่น่าพึงใจ). คำว่า **รูป** เป็นต้น เป็นคำแสดงไขสภาพของธรรมนั้น ๆ. ธรรมเหล่าใดย่อมใคร่ คือปรารถนา สิ่งที่มิใช่ประโยชน์ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อนตฺถกามา** ใคร่สิ่งมิใช่ประโยชน์. ธรรมเหล่าใดย่อมใคร่ คือปรารถนา สิ่งที่ไม่เกื้อกูล เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อหิตกามา** ใคร่สิ่งไม่เกื้อกูล. ธรรมเหล่าใดย่อมใคร่ คือปรารถนา ความไม่สำราญ คือความอยู่เป็นทุกข์ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อผาสุกามา** ใคร่ความไม่สำราญ. ธรรมเหล่าใดย่อมไม่ไม่ปรารถนา ความเกษม คือ ความปลอดภัยจากโยคะ ๔ ได้แก่ความปราศจากวัฏฏะ ชื่อว่าย่อมใคร่ คือ ปรารถนา ซึ่งวัฏฏะอันเป็นไปกับด้วยภัยนั่นเอง เพื่อโยคะทั้ง ๔ นั้น เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อโยคกฺเขมกามา** ไม่ใคร่ความเกษมจากโยคะ.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบความใน ๔ บทนี้อย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า **อนตฺถกามา** เพราะไม่ใคร่ประโยชน์ กล่าวคือ ความเจริญแห่งศรัทธาเป็นต้น และเพราะใคร่สิ่งมิใช่ประโยชน์ กล่าวคือ ความเสื่อมแห่งศรัทธาเป็นต้นนั้นเหมือนกัน. ที่ชื่อว่า **อหิตกามา** เพราะไม่ใคร่สิ่งเกื้อกูลอันเป็นอุบายเหตุเข้าถึงความเจริญแห่งศรัทธาเป็นต้นนั้นเอง และเพราะใคร่สิ่งไม่เกื้อกูลอันเป็น

อุบายแห่งความเสื่อมศรัทธาเป็นต้น. ที่ชื่อว่า **อผาสุกามา** เพราะไม่ใคร่ความอยู่สำราญ และเพราะใคร่ความอยู่อย่างไม่สำราญ. ที่ชื่อว่า **อโยคกฺเขมกามา** เพราะไม่ใคร่ความปลอดภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง และเพราะใคร่ภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนี้.

การไปประกอบกับ ชื่อว่า **สงฺคติ** การไปพร้อม. การประกอบกับธรรมที่มาแล้วชื่อว่า **สมาคโม** ความมาพร้อม. ภาวะที่ร่วมกันในการยืนและนั่งเป็นต้น ชื่อว่า **สโมธานํ** การประชุม. การทำกิจทั้งปวงร่วมกัน ชื่อว่า **มิสฺสีภาโว** ความเป็นผู้ปะปน. นี้ประกอบความด้วยอำนาจสัตว์. ส่วนด้วยอำนาจสังขาร พึงถือเอารูปความที่ตนจะได้. คำว่า **นี้เรียกว่า** โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าอัปปิยสัมปโยคทุกข์. อัปปิยสัมปโยคทุกข์นั้น มีการประชุมสิ่งที่เขาไม่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความกระทบจิตใจด้วยอาการต่าง ๆ เป็นรส มีภาวะที่ไร้ประโยชน์เป็นบัจจุบัฏฐาน.

อัปปิยสัมปโยคทุกข์นั้น ชื่อว่าเป็นธรรมหนึ่งโดยเนื้อความย่อมไม่มี. พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่าง แก่ผู้ที่ประจวบแล้วกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักอย่างเดียว. จริงอยู่ วัตถุที่เขาไม่ปรารถนาแล้ว ถึงการประชุมเข้าแล้วย่อมให้เกิดทุกข์แม้ทางกาย โดยการเจาะ การตัด และการผ่าเป็นต้น. แม้ทางใจ โดยนัยอันเกิดแต่ความหวาดกลัวขึ้นได้ เพราะเหตุนั้นท่านจึงตรัสไว้ดังนี้ว่า–

> **เพราะเห็นสัตว์อันไม่เป็นที่รักที่เดียว จึงมีทุกข์ที่ใจก่อน และมีทุกข์อันเกิดแต่ความพยายามของสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้นทีกาย เหตุใด เพราะเหตุนั้นพึงทราบความสมาคมกับสัตว์ อันไม่เป็นที่รักนั้นว่า อันพระมเหสีพุทธเจ้าตรัสให้เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแม้แห่งทุกข์ทั้ง ๒ ในโลกนี้.**

นิเทศปิยวิปปโยค

[๒๐๐] พึงทราบนิเทศปิยวิปปโยคทุกข์ โดยนัยเป็นปฏิปักษ์ต่อคำอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วนั่นแล. ก็ในนิเทศนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสคำเป็นอาทิว่า **ได้แก่มารดาก็ตาม** ดังนี้ เพื่อ

ทรงแสดงบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์โดยสรุป. ในคำว่า มารดาเป็นต้นนั้น มีวิเคราะห์ศัพท์ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **มารดา** ด้วยอรรถว่าประพฤติยึดถือว่าของเรา. ชื่อว่า **บิดา** ด้วยอรรถว่า ประพฤติรักใคร่. ชื่อว่า **พี่น้องชาย** ด้วยอรรถว่า เป็นผู้คบ. ชื่อว่า **พี่น้องหญิง** เหมือนกัน. ชื่อว่า **มิตร** ด้วยอรรถว่าประพฤติเมตตา หรือด้วยอรรถว่านับถือ อธิบายว่า ใส่เข้าไว้ข้างใน ในพวกความลับทั้งปวง. ชื่อว่า **อำมาตย์** ด้วยอรรถว่าเป็นผู้ร่วม โดยอรรถคือเป็นไปร่วมกันในกิจและกรณียะทั้งหลาย. ชื่อว่า **ญาติ** ด้วยอรรถว่า เป็นผู้ทราบ หรือรู้อยู่อย่างนี้ว่า คนนี้เป็นคนข้างในของเราดังนี้. ชื่อว่า **สาโลหิต** ด้วยอรรถว่า เป็นผู้สัมพันธ์กันโดยสายเลือด. พึงทราบบทเหล่านี้โดยเนื้อความด้วยประการฉะนี้. คำว่า **นี้เรียกว่า**.....โดยอรรถว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่าบี่เยหิวิปปโยคนั้น มีการพลัดพรากจากวัตถุที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการให้เกิดความโศกขึ้นเป็นรส มีการโยนความพินาศให้เป็นปัจจุปัฏฐาน.

บี่เยหิวิปปโยคนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมหนึ่งโดยเนื้อความ ย่อมไม่มี. พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่าง แก่ผู้ที่พลัดพรากจากของรักอย่างเดียว. จริงอยู่ วัตถุที่น่าปรารถนาอันบุคคลพลัดพรากอยู่ ย่อมให้เกิดทุกข์แม้ทางกาย โดยลักษณะมีทำให้สรีระซูบซีดและเหี่ยวแห้งเป็นต้น แม้ทางใจโดยได้เศร้าสร้อยเป็นลำดับว่า แม้สิ่งซึ่งมีอยู่แล้วแก่เรานั้น ก็จะไม่มีแก่เขาอีก ดังนี้ขึ้นได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า.—

เพราะพลัดพรากจากญาติและทรัพย์เป็นต้น
คนพาลผู้เพียบพร้อมด้วยลูกศรคือความโศก
จึงเสียดแทงใจ เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความ
พลัดพรากจากของรักนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
เป็นทุกข์.

นิเทศความปรารถนา

[๒๐๑] จะกล่าวในนิเทศความปรารถนาต่อไป: บทว่า **ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา** โดยอรรถว่า ผู้มีความเกิดเป็นสภาพ คือมีความเกิดเป็นปรกติ. คำว่า **ความปรารถนาย่อมเกิด**

ขึ้น โดยอรรถว่า ตัณหาย่อมเกิดขึ้น. คำว่า **โอ หนอ** เป็นต้น เป็นความปรารถนา. คำว่า **ก็ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนาเลย** โดยอรรถว่า การไม่มาแห่งความเกิด อันมีอยู่ในสวธุชนผู้ละสมุทัยได้แล้ว และมีอยู่ในท่านผู้ปรินิพพานแล้วอย่างมีอันไม่เกิดเป็นธรรมดา ซึ่งสัตว์ปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราทั้งหลายอย่าเป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา และขอความเกิดอย่ามาถึงเราเลยหนา นั่นนั้น ย่อมเป็นอันชื่อว่าไม่พึงสำเร็จตามความปรารถนาได้ เพราะเป็นสิ่งที่เว้นจากการเจริญมรรคเสียแล้วไม่พึงสำเร็จแม้แก่ผู้ปรารถนาอยู่ และเพราะเป็นสิ่งที่พึงสำเร็จได้ด้วยการเจริญมรรคแม้แก่ผู้ไม่ปรารถนา. บทว่า **อิทมฺปิ** แปลว่า **แม้นี้. ปิ** อักษรหมายถึงความแปลกกันข้างหน้า. บทว่า **ยมฺปิจฺฉ** เป็นต้น แปลโดยอรรถว่า เมื่อปรารถนาวัตถุที่ไม่พึงได้โดยธรรมแม้ใด ย่อมไม่ได้ ความปรารถนาในวัตถุที่ไม่พึงได้นั้น พึงทราบว่าเป็นทุกข์. นัยแม้ในบทว่า **ผู้มีความคร่ำคร่าเป็นธรรมดา** เป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน. ความปรารถนาในวัตถุอันไม่พึงได้นี้นั่นแล พระผู้มีภาคตรัสเรียกว่า **ยัมปิจฉังนลภติตัมปิทุกขัง** ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้นั้นเป็นทุกข์. ความปรารถนานั้น มีปรารถนาวัตถุอันไม่พึงได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาวัตถุนั้นเป็นรส มีความไม่สำเร็จเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ก็พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒. จริงอยู่ บุรุษบางคนเป็นผู้ที่คนอื่นยกย่องว่าจักเป็นพระราชา เขามีคณะที่ฝ่ายบ้านเมืองตัดขาดแตกไปแวดล้อมแล้วเข้าไปยังโขดเขาหรือราวไพร. ในลำดับนั้น พระราชาทรงทราบประพฤติเหตุนั้น จึงทรงส่งกองทัพไป บุรุษนั้นมีบริวารถูกพวกราชบุรุษกำจัดหมดแล้ว แม้ตนเองก็บาดเจ็บ จึงหนีเข้าไปยังระหว่างต้นไม้หรือระหว่างแผ่นหิน สมัยนั้น เมฆใหญ่ตั้งขึ้น มีฝนพรำดำมืดต่อ ขณะนั้นฝูงสัตว์มีมดดำเป็นต้นล้อมเกาะเขารอบด้าน ด้วยเหตุนั้นเขาจึงเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรงขึ้น เมื่อเขาคิดว่าญาติและโภคะเท่านี้ ๆ อาศัยเราคนเดียว พินาศแล้ว จึงเกิดโทมนัสอย่างรุนแรงขึ้น. ความปรารถนานี้พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง—

สำหรับสัตว์ผู้ปรารถนาวัตถุนั้น ๆ อยู่ เพราะไม่ได้วัตถุนั้น ๆ ย่อมเกิดทุกข์อันสำเร็จแต่ความพลาด

หวังใดในโลกนี้ เพราะความปรารถนา
วัตถุอันไม่พึงได้เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น ฉะนั้น
พระชินะพุทธเจ้าจึงได้ตรัสความไม่ได้สิ่งที่
ปรารถนาแล้วว่าเป็นทุกข์ แล.

นิเทศอุปาทานขันธ์

[๒๐๒] จะกล่าวในนิเทศแห่งอุปาทานขันธ์ต่อไป: บทว่า **สงฺขิตฺเตน** โดยย่อ พระผู้มีพระภาคตรัสทรงหมายเอาเทศนา. จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจจะย่นย่อทุกข์ได้ว่าเท่านี้ร้อยทุกข์ หรือว่าเท่านี้พันทุกข์ แต่เทศนาอาจย่นย่อได้. เพราะฉะนั้น เมื่อทรงย่นย่อเทศนาว่า ขันธ์ชื่อว่าทุกข์มิใช่อะไรอื่น โดยย่นย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ดังนี้ จึงตรัสอย่างนั้น. บทว่า **เสยฺยถีทํ** เป็นนิบาต. ความแห่งบทนั้นว่า หากมีคำถามว่า อุปาทานขันธ์ ๕ นั้น เป็นไฉน ดังนี้. อรรถแห่งบทว่า **รูปูปาทานขนฺธ์** เป็นต้น ข้าพเจ้าพรรณนาแล้วเทียวในขันธวิภังค์. ส่วนในข้อว่า **พึงทราบอรรถว่าทุกข์ของขันธ์ ๕** นี้จะกล่าวต่อไปนี้ :—

เพราะทุกข์มีชาติเป็นต้นใด อันพระพุทธเจ้า
ผู้คงที่ตรัสไว้ในโลกนี้ และทุกข์ใดที่พระองค์
มิได้ตรัสไว้ ทุกข์นั้น ๆ ทั้งหมด เว้นขันธ์ ๕
นี้เสียแล้ว ย่อมไม่มี ฉะนั้น อุปาทาน-
ขันธ์ ๕ นี้ พระมเหสีพุทธเจ้าผู้ทรงแสดงที่
สุดทุกข์ จึงได้ตรัสว่า เป็นทุกข์ โดยย่อ.

จริงอย่างนั้น ชาติเป็นต้นเบียดเบียนอุปาทานขันธ์ ๕ หมวดนั่นแลโดยประการต่าง ๆ ดังไฟป่าเบียดเบียนเชื้อพืน เครื่องประหารเบียดเบียนเป้า เหลือบและยุงเป็นต้นเบียดเบียนโค คนเกี่ยวข้าวเบียดเบียนนา โจรปล้นบ้านเบียดเบียนบ้าน ย่อมเกิดในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ นั้นเอง ตุจหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้นเกิดในพื้นดิน ตุจดอกไม้ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้นเกิดในต้นไม้ฉะนั้น.

และอุปาทานขันธ์ ๕ มีทุกข์เบื้องต้นคือชาติ มีทุกข์ท่ามกลางคือชรา มีทุกข์สุดท้ายคือมรณะ เพราะทุกข์มีความตายเป็นที่สุดกระทบเฉพาะ จึงมีทุกข์ที่เผารนคือโสกะ เพราะอดกลั้นโสกะนั้นไม่ได้ จึงมีทุกข์ที่เป็นเหตุพูดรำพันคือปริเทวะ ต่อนั้น เพราะประจวบกับโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนากล่าวคือธาตุกำเริบ จึงมีทุกข์ที่เบียดเบียนกายคือทุกขะ เพราะปุถุชนผู้ถูกทุกขะเบียดเบียนอยู่เกิดปฏิฆะขึ้นในอุปาทานขันธ์นั้น จึงมีทุกข์ที่เบียดเบียนใจคือโทมนัส เพราะโสกะเป็นต้นเจริญ สำหรับผู้ที่เกิดความปราศจากยินดี มีทุกข์ที่คอยถอนหายใจเนือง ๆ คืออุปายาส สำหรับผู้ที่ถึงความพลาดหวังแห่งใจ มีทุกข์เพราะพลาดหวังคือความไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนา. อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ที่บุคคลเข้าไปพิจารณาโดยประการต่าง ๆ อย่างนี้ด้วยประการนี้นั่นแล ชื่อว่าเป็นทุกข์แล.

พระผู้มีพระภาค เพื่อจะทรงแสดงย่อทุกข์ที่พระองค์ตรัสแสดงแต่ละอย่าง ๆ นี้ ซึ่งใคร ๆ ไม่อาจจะกล่าวโดยไม่เหลือได้ด้วยกัปป์มิใช่น้อย นั้นแม้ทั้งหมด ในอุปาทานขันธ์ ๕ หมวดใดหมวดหนึ่ง ดุจย่อรสแห่งน้ำในมหาสมุทรทั้งสิ้นแสดงในหยดน้ำหยดเดียวฉะนั้น จึงได้ตรัสว่า **สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา** กล่าวโดยย่อแล้ว อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ดังนี้แล.

กถาแสดงนิเทศทุกขสัจจ์ จบ

นิเทศสมุทัยสัจจ์

[๒๐๓] จะกล่าวในนิเทศสมุทัยสัจจ์ต่อไป: คำว่า **ยายัง ตณฺหา** ตัดบทว่า **ยา อยัง ตณฺหา** ตัณหานี้ใด. บทว่า **โปโนพฺภวิกา** ตั้งวิเคราะห์ว่า **ปุนพฺภวกรณัง ปุโนพฺภโว** การกระทำภพใหม่ ชื่อว่า **ปุโนพฺภว** การกระทำภพใหม่ **ปุโนพฺภโว สีลมสฺสาติ โปโนพฺภวิกา** การกระทำภพใหม่ เป็นปรกติของตัณหานั้น เหตุนั้น ตัณหานั้น ชื่อว่า **โปโนพฺภวิกา** มีการกระทำภพใหม่เป็นปรกติ. อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า **โปโนพฺภวิกา** ด้วยอรรถว่า เป็นตัวให้ภพใหม่ เป็นตัวเป็นไปเพื่อภพใหม่ เป็นตัวให้เกิดในภพบ่อย ๆ. ก็ตัณหานั้นนั้น ย่อมเป็นตัวให้ภพใหม่ก็มี ไม่ใช่ตัวให้ภพใหม่ก็มี เป็นตัวเป็นไปเพื่อภพใหม่ก็มี ไม่ใช่เป็นไปเพื่อภพใหม่ก็มี เป็นเพียงตัวอำนวยอุปธิแก่ปฏิสนธิที่ตนให้ก็มี ตัณหานั้นแม้ที่ให้ภพใหม่ แม้ที่ไม่ให้ภพใหม่ แม้ที่เป็นไปเพื่อภพใหม่ แม้ที่ไม่เป็นไปภพใหม่ แม้ที่อำนวยอุปธิแก่ปฏิสนธิที่ตนให้ ย่อมได้ชื่อว่า **โปโนพฺภวิกา** ทั้งนั้น. ที่ชื่อว่า **นนฺทิราคสหคตา** ด้วยอรรถว่าไปร่วมกับนันทิราคะกล่าวคือความยินดียิ่ง ท่านกล่าวอธิบายว่า ไปสู่ความเป็นอันเดียวกันโดยเนื้อความนั่นแล กับนันทิราคะ. บทว่า **ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** แปลว่า อันมีความยินดียิ่งในภพที่มีอัตภาพนั้น ๆ หรือแปลว่าอันมีความยินดียิ่งในบรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้น ๆ. อธิบายว่า อันความยินดียิ่งในรูป มีความยินดียิ่งในเสียงในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ และในธรรมารมณ์. บทว่า **เสยฺยถีทัง** เป็นนิบาต. ความแห่งบทว่า **เสยฺยถีทัง** นั้นว่า ถ้ามีบัญหาว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน. บทว่า **กามตณฺหา** ตั้งวิเคราะห์ว่า **กาเม ตณฺหา กามตณฺหา** ตัณหาความทะยานอยากในกาม ชื่อว่า **กามตณฺหา** ความทะยานอยากในกาม. บทนี้เป็นชื่อของราคะเป็นไปในกามคุณห้า. ความทะยานอยากในภพ ชื่อว่า **ภวตณฺหา** ความทะยานอยากในภพ. บทนี้เป็นชื่อของราคะในรูปภพและอรูปภพ และของความใคร่ในฌาน อันสหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจปรารถนาภพ. ความทะยานอยากในความปราศจากภพ ชื่อว่า **วิภวตณฺหา** ความทะยานอยากในความปราศจากภพ. บทนี้เป็นชื่อของราคะอันสหรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงวัตถุที่ตั้งของตัณหานั้นโดยพิสดาร จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า สา โข ปเนสา ก็ตัณหานั้นนั่นแล. ในคำนั้น บทว่า **อุปฺปชฺชติ** แปลว่า ย่อมเกิด. บทว่า **ย่อมตั้งอยู่** โดยอรรถว่า ย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจเป็นไปบ่อย ๆ. คำว่า **สิ่งใดเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก** โดยอรรถว่า สิ่งใดมีสภาพน่ารัก และมีสภาพอ่อนหวานในโลก. ในคำว่า จกฺขุ โลเก **จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ : ก็สัตว์ทั้งหลายผู้ยึดมั่นในจักขุเป็นต้นโดยเป็นของเราในโลก ดำรงอยู่ในสมบัติแล้ว ย่อมสำคัญจักขุของตนมีประสาท ๕ อันแจ่มใสโดยทำนองรับเงาในกระจกเป็นต้น ดุจสีหบัญชรแก้วมณีที่เผยออกในวิมานทองฉะนั้น. สำคัญโสตะดังหลอดเงิน และดังสายสังวาลย์, สำคัญฆานะอันได้โวหารว่ามีจมูกโด่ง ดุจงวงตาลสีเหลืองอันขดตั้งอยู่. สำคัญชิวหาอันอ่อนและให้รสหวานสนิท ดุจแผ่นผ้ากัมพลแดง, สำคัญกาย ดุจไม้เท้าแก่นไม้ และดุจเสาระเนียดทองคำ. สำคัญมโนอันโอพารไม่เหมือนใจของคนอื่น ๆ, สำคัญรูป ดุจสีทองคำและสีดอกกรรณิการ์เป็นต้น. สำคัญเสียง ดุจเสียงขันของนกการเวกและนกดุเหว่าผู้ยินดีและเสียงกังวาลของขลุ่ยแก้วมณีที่เขาเป่าแผ่วๆ, สำคัญอารมณ์คือกลิ่นเป็นต้นอันเกิดแต่สมุฏฐานสีที่ตนได้เฉพาะว่า คนอื่นใครเล่าจะมีอารมณ์เช่นนี้. สำหรับสัตว์เหล่านั้นผู้สำคัญอยู่อย่างนี้ ย่อมมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นปิยรูปและสาตรูป. ต่อนั้น สัตว์เหล่านั้นจะมีตัณหาที่ยังไม่เกิดนั่นแล เกิดขึ้นในปิยรูปสาตรูปนั้น และที่เกิดแล้วจะตั้งลงด้วยอำนาจเป็นไปบ่อย ๆ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสเป็นอาทิว่า จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ย่อมเกิดขึ้นในจักขุนี้. บทว่า **เมื่อเกิด** ในพระดำรัสนั้น มีความว่า จะเกิดเมื่อใด ย่อมเกิดขึ้นในจักขุนี้เมื่อนั้น. นัยแม้ในบททั้งปวงก็เช่นนี้แล.

กถาแสดงนิเทศสมุทัยสัจจ์ จบ

นิเทศนิโรธสัจจ์

[๒๐๔] จะกล่าวในนิเทศนิโรธสัจจ์ต่อไป. ในคำว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ.....แห่งตัณหานั้นแลใด นี้ มีวินิจฉัยดังนี้**— เมื่อพระผู้มีพระภาคควรจะตรัสว่า **โย ตสฺเสว ทุกฺขสฺส** ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ..... แห่งทุกข์นั้นแลใด ดังนี้ แต่เพราะทุกข์จะดับได้ด้วยดับสมุทัยอย่างเดียว ไม่ใช่โดยประการอื่น ดังที่พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า—

เปรียบเหมือนต้นไม้ เมื่อรากไม่มีอุปัทวะยัง
มั่นคง แม้ถูกตัดแล้วก็งอกได้อีกทีเดียว ฉันใด
แม้ทุกข์นี้ ก็ฉันนั้น เมื่อตัณหานุสัยอันบุคคล
ยังไม่ตัดแล้ว ย่อมเกิดได้บ่อย ๆ ดังนี้.

ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงความดับทุกข์นั้น จึงตรัสอย่างนี้ เพื่อทรงแสดงด้วยความดับสมุทัย. ความจริง พระตถาคตทั้งหลาย มีความประพฤติเสมอด้วยราชสีห์. พระตถาคตเหล่านั้นเมื่อดับทุกข์เองก็ดี เมื่อแสดงความดับทุกข์ก็ดี ย่อมปฏิบัติในเหตุ ไม่ใช่ปฏิบัติในผล. ส่วนเดียรถีย์อื่น ๆ ทั้งหลาย มีความประพฤติดังสุนัขจิ้. พวกเดียรถีย์อื่น ๆ นั้น เมื่อดับทุกข์เองและเมื่อแสดงความดับทุกข์ ย่อมปฏิบัติในผลโดยประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบาก และโดยแสดงการประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบากนั้นเอง ไม่ปฏิบัติในเหตุเลย. พระศาสดาผู้ทรงปฏิบัติในเหตุอยู่ จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **โย ตสฺสาเยว** เพราะทรงมีความประพฤติเสมอด้วยราชสีห์.

บทว่า **ตสฺสาเยว** แห่งตัณหานั้นแล ในพระดำรัสนั้น โดยอรรถว่า แห่งตัณหานั้นซึ่งพระองค์ทรงประกาศแล้วในหนหลังด้วยอำนาจความเกิดและความตั้งลงนั่นเอง. บทว่า **ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ** เป็นต้นทั้งหมด เป็นไวพจน์ของพระนิพพานทั้งนั้น. จริงอยู่ตัณหาอาศัยพระนิพพานแล้ว ย่อมสำรอก ย่อมดับ อย่างไม่มีส่วนเหลือ เพราะฉะนั้น พระ

นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแล. และตัณหาอาศัยพระนิพพานเหมือนกัน บุคคลจึงละได้ สละคืนได้ พ้นได้ ไม่ติดอยู่ได้ เพราะฉะนั้นพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ความละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ (แห่งตัณหานั่นแล). ก็พระนิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่พระนิพพานนั้นย่อมมีชื่อเป็นไวพจน์ของพระนิพพานมิใช่น้อยทีเดียว ด้วยอำนาจชื่ออันเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมทั้งหมด อย่างไรนี้? คือ ชื่อมีอาทิว่า **วิราโค** ความสำรอก **นิโรโธ** ความดับ **จาโค** ความละ **ปฏินิสฺสคฺโค** ความสละคืน **มุตฺติ** ความพ้น **อนาลโย** ความไม่ติดอยู่ **ราคกฺขโย** ความสิ้นราคะ **โทสกฺขโย** ความสิ้นโทสะ **โมหกฺขโย** ความสิ้นโมหะ **ตณฺหกฺขโย** ความสิ้นตัณหา **อนุปฺปาโท** ความไม่เกิดขึ้น **อปฺปวตฺตํ** ความไม่เป็นไป **อนิมิตฺตํ** ความไม่มีเครื่องหมาย **อปฺปณิหิตํ** ความไม่มีที่ตั้ง **อนายูหนํ** ความไม่มีสิ่งประมวลมา **อปฺปฏิสนฺธิ** ความไม่มีปฏิสนธิ **อปฺปฏิวตฺติ** ความไม่กลับเป็นไป **อคติ** ความไม่มีคติ **อชาตํ** ความไม่เกิด **อชรํ** ความไม่แก่ **อพฺยาธิ** ความไม่เจ็บ **อมตํ** ความไม่ตาย **อโสกํ** ความไม่มีโสกะ **อปริเทวํ** ความไม่มีปริเทวะ **อนุปายาสํ** ความไม่มีอุปายาส **อสงฺกิลิฏฺฐิ** ความไม่เศร้าหมอง โดยไม่มีส่วนเหลือ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงว่า ตัณหาที่มรรคตัดแล้ว และแม้อาศัยพระนิพพานแล้วถึงความไม่เป็นไป ไม่มีในวัตถุที่ตั้งซึ่งเป็นที่ที่พระองค์ทรงแสดงความเกิดของมันไว้นั่นนั่นแล จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **สา โข ปเนสา** ก็ตัณหานั้นนั่นแล. ในพระดำรัสนั้นมีวินิจฉัยดังนี้— บุรุษเห็นเถาน้ำเต้าขมเกิดในนาแล้ว พึงแสวงหารากเง่าไปตั้งแต่ยอดแล้วตัดเสีย. เถาน้ำเต้านั้นจะพึงเหี่ยวแห้งแล้วถึงความไม่ปรากฏ. ต่อนั้นน้ำเต้าขมในนานั้น เขาจะพึงกล่าวได้ว่าดับแล้ว สิ้นทรากแล้ว ฉันใด ตัณหาในจักขุเป็นต้นก็ฉันนั้น ดุจน้ำเต้าขมในนา. ตัณหานั้นอันอริยมรรคตัดที่รากเง่าแล้ว อาศัยพระนิพพาน ย่อมถึงความไม่เป็นไปได้. และถึงอย่างนี้แล้วจะไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น ดุจน้ำเต้าขมไม่ปรากฏในนาฉะนั้น. อนึ่ง พวกราชบุรุษนำโจรทั้งหลายมาจากดง แล้วประหารชีวิตเสียที่ประตูด้านทักษิณของพระนคร. ต่อนั้น โจรในดง

ใคร ๆ พึงกล่าวได้ว่าตายแล้ว หรือว่าถูกฆ่าแล้วฉันใด ตัณหาในจักขุเป็นต้น ซึ่งดุจพวกโจรในดงนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดับได้แล้วที่พระนิพพาน เพราะอาศัยพระนิพพานแล้วจึงดับ ดุจพวกโจรดับที่ประตูด้านทักษิณ. และที่ดับได้อย่างนี้แล้ว จะไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น ดุจพวกโจรไม่ปรากฏในดงฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น เมื่อจะทรงแสดงความดับของตัณหานั้นที่จักขุเป็นต้นนั้นแล จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า จักขุเป็นนิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อบุคคลจะละย่อมละที่จักขุนี้ เมื่อจะดับย่อมดับที่จักขุนี้ ดังนี้. คำที่เหลือในนิเทศนี้ มีอรรถง่ายทั้งนั้นแล.

กถาแสดงนิเทศนิโรธสัจจ์ จบ.

นิเทศมรรคสัจจ์

[๒๐๕] จะกล่าวในนิเทศมรรคสัจจ์ต่อไป: บทว่า **นั่นแล** เป็นบทกำหนดแน่นอน เพื่อปฏิเสธมรรคอื่น. บทว่า **อริยะ** โดยอรรถว่า ชื่อว่า **อริยะ** เพราะไกลจากกิเลสทีมรรคนั้นๆ พึงฆ่า เพราะทำความเป็นพระอริยะ และเพราะทำการได้เฉพาะอริยผล. องค์ ๘ ของมรรคนั้น มี เหตุนั้น มรรคนั้นชื่อว่า **อฏฺฐงฺคิก** มีองค์ ๘. มรรคนั้นนั้นเป็นเพียงองค์เท่านั้น เหมือนเสนามีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ พ้นไปจากองค์ย่อมไม่มี. ที่ชื่อว่า **มรรค** ด้วยอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลายแสวงหา หรือด้วยอรรถว่า เป็นตัวแสวงหาพระนิพพาน หรือด้วยอรรถว่า เป็นสภาพฆ่ากิเลสทั้งหลายไป. บทว่า **เสยฺยถีทํ** มีความว่า ถ้ามีคำถามว่า มรรคนั้นเป็นไฉนดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงว่า มรรคเป็นเพียงองค์เท่านั้น พ้นไปจากองค์ย่อมไม่มี จึงตรัสว่า **คือสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.** วินิจฉัยในพระดำรัสนั้นต่อไป **สัมมาทิฏฐิ** มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาสังกัปปะ** มีการยกขึ้นไว้ในอารมณ์โดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาวาจา** มีการกำหนดถือเอาโดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมากัมมันตะ** มีการให้การงานตั้งขึ้นโดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาอาชีวะ** มีความผ่องแผ้วแห่งอาชีวะโดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาวายามะ** มีการประคองความเพียรโดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาสติ** มีความปรากฏโดยชอบเป็นลักษณะ. **สัมมาสมาธิ** มีความตั้งใจมั่นโดยชอบเป็นลักษณะ.

และใน ๘ อย่างนั้น ย่อมมีกิจอย่างละ ๓ ๆ. นี้อย่างไร? คือ สัมมาทิฏฐิก่อน ย่อมละมิจฉาทิฏฐิพร้อมกับกิเลสที่ข้าศึกของตนแม้อื่น ๆ ย่อมทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ และย่อมเห็นสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะไม่พันเผือด้วยอำนาจกำจัดโมหะอันปกปิดสัมปยุตธรรมนั้น ๆได้. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ย่อมละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น และย่อมทำนิโรธให้เป็นอารมณ์. ส่วนโดยแปลกกันในสัมมาสังกัปปะเป็นต้นนี้ สัมมาสังกัปปะย่อมยกขึ้นซึ่งธรรมอันเกิดร่วมกันทั้งหลาย, สัมมาวาจาย่อมกำหนดถือเอาโดยชอบ, สัมมากัมมันตะย่อมให้การงานตั้งขึ้น

โดยชอบ. สัมมาอาชีวะย่อมให้อาชีวะผ่องแผ้วโดยชอบ. สัมมาวายามะย่อมประคองความเพียรโดยชอบ. สัมมาสติย่อมปรากฏโดยชอบ. สัมมาสมาธิย่อมตั้งใจมั่นโดยชอบ.

อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ย่อมมีขณะต่างกันมีอารมณ์ต่างกัน. ในกาลแห่งมรรค มีขณะเดียวกันมีอารมณ์เดียวกัน. แต่โดยกิจย่อมได้ชื่อเป็น ๔ อย่างมีชื่อว่า **ทุกฺเข ญาณ** ความรู้ในทุกข์เป็นต้น. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ก็ย่อมมีขณะต่างกันมีอารมณ์ต่างกัน. ในกาลแห่งมรรค ก็มีขณะเดียวกันอารมณ์เดียวกัน. ใน ๗ อย่างนั้น สัมมาสังกัปปะ โดยกิจ ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างมีชื่อว่า เนกขัมมสังกัปปะ ความดำริในอันออกบวช เป็นต้น. มรรคทั้ง ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ย่อมมีขณะต่างกันมีอารมณ์ต่างกัน เป็นวิรัติบ้าง เป็นเจตนาบ้าง. แต่ในขณะแห่งมรรค เป็นวิรัติอย่างเดียว. แม้มรรคทั้งคู่นี้ คือสัมมาวายามะ สัมมาสติ โดยกิจก็ย่อมได้ชื่อเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจสัมมัปปธาน (๔) และสติปัฏฐาน (๔). ส่วนสัมมาสมาธิ แม้ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น แม้ในกาลแห่งมรรค ก็คงเป็นสัมมาสมาธิอย่างเดียว.

ในธรรม ๘ อย่างดังแสดงมานี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน. เพราะสัมมาทิฏฐินี้พระองค์ตรัสเรียกว่า ประทีปอันโพรงทั่วคือปัญญา สัตราคือปัญญา. ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ทำลายมืดคืออวิชชาด้วยสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นนี้ได้แล้ว ฆ่าโจรคือกิเลสอยู่ ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากเท่าพระโยคาวจรผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน ดังนี้.

อนึ่ง สัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐิ. เปรียบเหมือนเจ้าหน้าที่ดูเงินใช้มือพลิกเงินไปรอบ ๆ แล้ว ตรวจ

ดูเหรียญกษาปณ์อยู่ด้วยตา ย่อมรู้ได้ว่า เหรียญนี้เก๊ เหรียญนี้ดี ฉันใด แม้พระโยคาวจรก็ฉันนั้น ใช้วิตกตรึกแล้ว ๆ. ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ตรวจดูอยู่ด้วยวิปัสสนาปัญญา ย่อมรู้ได้ว่า เหล่านี้ธรรมเป็นกามาวจร เหล่านี้ธรรมเป็นรูปาวจรเป็นต้น. และอีกอย่างหนึ่ง ช่างถากใช้มีดถากต้นไม้ใหญ่ที่บุรุษจับตรงปลายคอยพลิกไปรอบ ๆ ให้แล้ว ย่อมนำเข้าไปในการใช้งานได้ ฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้น กำหนดธรรมทั้งหลายอันวิตกคอยตรึก ๆ ให้ โดยนัยเป็นต้นว่า เหล่านี้ธรรมเป็นกามาวจร เหล่านี้ธรรมเป็นรูปาวจร ดังนี้ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมนำเข้าไปในการใช้งานได้ เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า อนึ่ง สัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐิ ดังนี้.

สัมมาสังกัปปะนี้นั้น มีอุปการะแม้แก่สัมมาวาจาดังเช่นแก่สัมมาทิฏฐิ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรคฤหบดี บุคคลตรึกแล้ว ตรองแล้ว ก่อนแล จึงเปล่งวาจาภายหลัง" ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสัมมาวาจาในลำดับสัมมาสังกัปปะนั้น.

อนึ่ง เพราะคนทั้งหลายจัดแจงงานด้วยวาจาก่อนว่า เราจักทำสิ่งนี้ๆ. แล้วประกอบการงานในโลก ฉะนั้นวาจาจึงมีอุปการะแก่กายกรรม เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสัมมากัมมันตะในลำดับสัมมาวาจา.

อนึ่ง เพราะศีลมีอาชีวะเป็นที่แปด ย่อมบริบูรณ์เฉพาะแก่ผู้ละวจีทุจริต ๔ อย่าง กายทุจริต ๓ อย่าง แล้วบำเพ็ญสุจริตทั้งสองอยู่เท่านั้น ไม่ใช่บริบูรณ์แก่คนนอกนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสัมมาอาชีวะในลำดับสุจริตทั้งสองนั้น.

พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดงว่า ผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์แล้วอย่างนี้ ไม่สมควรจะทำความยินดีเพียงเท่านี้ว่า อาชีวะของเราบริสุทธิ์แล้ว เป็นผู้ประมาทดังคนหลับแล้วอยู่ พึงปรารภความเพียรนี้ในทุกอิริยาบถ โดยแท้แล ดังนี้ จึงตรัสสัมมาวายามะในลำดับสัมมาอาชีวะนั้น.

ต่อนั้น เพื่อทรงแสดงว่า แม้ผู้ปรารภความเพียรแล้ว ก็ต้องทำสติให้ตั้งมั่นดีในวัตถุ ๔ มีกายเป็นต้น จึงทรงแสดงสัมมาสติในลำดับสัมมาวายามะนั้น.

และเพราะสติอันตั้งมั่นดีแล้วอย่างนี้แหละไปตามคติของธรรมทั้งที่เป็นอุปการะและไม่เป็นอุปการะแก่สมาธิ จึงเพียงพอที่จะตั้งจิตมั่นในอารมณ์มีความเป็นหนึ่งได้ ฉะนั้น จึงทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคตรัสสัมมาสมาธิในลำดับสัมมาสติ ดังนี้.

นิเทศสัมมาทิฏฐิ

จะกล่าวในนิเทศสัมมาทิฏฐิต่อไป: พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกัมมัฏฐานในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยพระดำรัสว่า **ความรู้ในทุกข์** เป็นต้น. ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น ๒ สัจจะเบื้องต้น เป็นวัฏฏะ ๒ สัจจะเบื้องปลาย เป็นวิวัฏฏะ (ปราศจากวัฏฏะ): ในสัจจะที่เป็นวัฏฏะและวิวัฏฏะนั้น ภิกษุย่อมมีความยึดมั่นกัมมัฏฐาน เฉพาะในสัจจะที่เป็นวัฏฏะ แต่ที่เป็นวิวัฏฏะ ไม่มีความยึดมั่น เพราะพระโยคาวจรผู้เรียนสัจจะทั้ง ๒ ข้างต้น โดยย่อว่า ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และโดยพิศดารโดยนัยเป็นอาทิว่า ขันธ์ ๕ เป็นไฉน คือ รูปขันธ์ ดังนี้ในสำนักอาจารย์ แล้วทบทวนด้วยวาจาอยู่บ่อย ๆ ชื่อว่าย่อมบำเพ็ญเพียร. แต่ใน ๒ สัจจะนอกนี้เธอย่อมบำเพ็ญเพียรด้วยการฟังอย่างนี้ว่า นิโรธสัจจ์ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพึงใจ มรรคสัจจ์น่าปรารถนา น่าใคร่น่าพึงใจ ดังนี้เท่านั้น. เธอเมื่อบำเพ็ญเพียรอยู่อย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ได้ด้วยการแทงตลอดคราวเดียวกัน ย่อมตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ได้ด้วยการตรัสรู้คราวเดียวกัน. คือแทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดคือกำหนดรู้ แทงตลอดสมุทัย ด้วยการแทงตลอดคือละ. แทงตลอดนิโรธด้วยการแทงตลอดคือทำให้แจ้ง แทงตลอดมรรค ด้วยการแทงตลอดคืออบรมให้มี. ตรัสรู้ทุกข์ด้วยการตรัสรู้คือกำหนดรู้ ฯลฯ ตรัสรู้มรรค ด้วยการตรัสรู้คืออบรมให้มี.

อย่างนี้ เธอชื่อว่ามีการแทงตลอดในสัจจะ ๒ (เบื้องต้น) ด้วยการเรียนการสอบถามการฟังการทรงจำและการพิจารณา มีการแทงตลอดในสัจจะ ๒ (เบื้องปลาย) ด้วยการฟังอย่างเดียว

ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น, แต่ในการอันเป็นส่วนต่อมา ย่อมมีการแทงตลอดในสัจจะ ๓ (เบื้องต้น) โดยกิจ มีการแทงตลอดในนิโรธโดยอารมณ์. ความรู้ด้วยการแทงตลอดในสัจจะทั้ง ๔ นั้น แม้ทั้งหมด เป็นโลกุตระ. ความรู้ด้วยการพึ่งการทรงจำและการพิจารณา เป็นโลกิยะฝ่ายกามาวจร. ส่วนมรรคสัจจ์ ย่อมมีการพิจารณา. และภิกษุนี้ก็เป็นผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร. ฉะนั้น การพิจารณานั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวในที่นี้. ก็สำหรับภิกษุนี้ ในเบื้องต้นแต่การกำหนดถือเอาสัจจะย่อมไม่มีการคำนึง ผูกใจ ใส่ใจ และพิจารณาว่า "จะกำหนดรู้ทุกข์ จะละสมุทัย จะทำให้แจ้งนิโรธ จะอบรมมรรคให้มี" จะมีก็จำเดิมแต่การกำหนดถือเอา. แต่ในกาลต่อมา ทุกข์ย่อมเป็นอันเธอกำหนดรู้แล้วเทียว ฯลฯ มรรคเป็นอันเธออบรมให้มีแล้วเทียว.

ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น ๒ สัจจะ เป็นสิ่งลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยากสำหรับเธอ. ๒ สัจจะ (เบื้องต้น) เป็นสิ่งลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยากสำหรับเธอ, ๒ สัจจะ (เบื้องปลาย) เป็นสิ่งเห็นได้ยากเพราะลึกซึ้งสำหรับเธอ. ด้วยว่า ทุกขสัจจ์จะปรากฏก็เพราะเกิดขึ้น. ย่อมถึงแม้ภาวะที่ต้องกล่าวว่าโอทุกข์ ในขณะที่ถูกตอและหนามทิ่มตำเป็นต้น. แม้สมุทัยก็ปรากฏเพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาการที่ประสงค์จะเคี้ยวกินและประสงค์จะบริโภคเป็นต้น ก็ทั้ง ๒ สัจจะแม้นั้นเป็นสิ่งลึกซึ้งโดยการแทงตลอดลักษณะ. ๒ สัจจะนั้น จึงชื่อว่าลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้ ส่วนความพยายามเพื่อต้องการจะเห็นอีก ๒ สัจจะนอกนี้ ย่อมเป็นอุจการเอื้อมมือเพื่อจับภวัคพรหม เป็นอุจการเหยียดเท้าเพื่อแหย่งอเวจี และเป็นอุจการเอาปลายจดปลายขนทรายอันเจียกแล้วร้อยเสียง. ๒ สัจจะนั้น จึงชื่อว่าเป็นสิ่งเห็นได้ยากเพราะลึกซึ้งด้วยประการฉะนี้. คำว่า **ความรู้ในทุกข์** เป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงการเกิดญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นด้วยอำนาจการเรียนเป็นต้น ในสัจจะทั้ง ๔ ที่ลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยาก และที่เห็นได้ยากเพราะลึกซึ้งอย่างนี้. แต่ในขณะแทงตลอด ญาณนั้นย่อมเป็นอันเดียวกันทีเดียว.

นิเทศสัมมาสังกัปปะ

จะกล่าวในนิเทศสัมมาสังกัปปะต่อไป: ที่ชื่อว่า **ความดำริในเนกขัมมะ** ด้วยอรรถว่าเป็นความดำริที่สลัดออกจากกาม. ที่ชื่อว่า **ความดำริในความไม่พยาบาท** ด้วยอรรถว่า เป็น

ความดำริที่สลัดออกจากความพยาบาท. ที่ชื่อว่า ความดำริในความไม่เบียดเบียน ด้วยอรรถว่าเป็นความดำริที่สลัดออกจากความเบียดเบียน. พึงทราบวินิจฉัยในความดำริทั้ง ๓ นั้นต่อไป: เนกขัมมวิตกย่อมเกิดขึ้นทำการกระทบรอยตัดรอยแห่งกามวิตก, อพยาปาทวิตกย่อมเกิดขึ้นทำการกระทบรอยตัดรอยแห่งพยาปาทวิตก, อวิหิงสาวิตกย่อมเกิดขึ้นทำการกระทบรอยตัดรอยแห่งวิหิงสาวิตกและเนกขัมมวิตกย่อมเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก, อพยาปาทวิตกและอวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อพยาปาทวิตกและวิหิงสาวิตก. ในวิตกทั้ง ๓ นั้น พระโยคาวจรย่อมพิจารณากามวิตก และหรือสังขารขันธ์ไร ๆ อื่น เพื่อกระทบรอยตัดรอยแห่งกามวิตก. ลำดับนั้น เธอจะมีความดำริสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ในขณะแห่งวิปัสสนาเกิดขึ้นทำการกระทบรอยตัดรอยแห่งกามวิตกด้วยอำนาจตทังคปหาน เธอเจริญวิปัสสนาก้าวไปถึงมรรค. ลำดับนั้น เธอจะมีความดำริสัมปยุตด้วยมรรค ในขณะแห่งมรรคเกิดขึ้น ทำการกระทบรอยตัดรอยแห่งกามวิตกด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน อนึ่ง พระโยคาวจรย่อมพิจารณาพยาปาทวิตก หรือสังขารขันธ์อื่น เพื่อกระทบรอยแม้แห่งพยาปาทวิตก ย่อมพิจารณาวิหิงสาวิตก หรือสังขารขันธ์อื่นเพื่อกระทบรอยแห่งวิหิงสาวิตก พึงประกอบความทั้งหมดมีว่า ลำดับนั้นเธอจะมี.....ในขณะแห่งวิปัสสนา เป็นต้น โดยนัยข้างต้นนั่นแล.

อนึ่ง แม้กัมมัฏฐานหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๓๘ ที่พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้ในพระบาลี ชื่อว่าไม่เป็นข้าศึกต่อวิตกทั้ง ๓ มีกามวิตกเป็นต้น ย่อมไม่มี. ก็ปฐมฌานเท่านั้นในอสุภ ๑๐ ก่อน เป็นข้าศึกต่อกามวิตกโดยส่วนเดียว. ฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ในเมตตาภาวนาเป็นข้าศึกต่อพยาปาทวิตก. ฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ในกรุณาภาวนา เป็นข้าศึกต่อวิหิงสาวิตก. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ทำการบริกรรมในอสุภกัมมัฏฐานเข้าฌาน จะมีความดำริสัมปยุตด้วยฌานในขณะเข้าฌานเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน. สำหรับท่านที่ทำฌานให้เป็นบาทเริ่มตั้งวิปัสสนาอยู่ จะมีความดำริสัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะแห่งวิปัสสนาเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยอำนาจตทังคปหาน สำหรับท่านที่เจริญวิปัสสนาก้าวไป

ถึงมรรค จะมีความดำริสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตกด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน. ความดำริอันเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบว่าท่านเรียกว่า ความดำริในเนกขัมมะ.

อนึ่ง พึงประกอบความทั้งหมดมีว่า "พระโยคาวจรผู้ทำการบริกรรมในเมตตาภาวนาเข้าฌาน.....ผู้ทำการบริกรรมในกรุณาภาวนาเข้าฌาน....." เป็นต้น โดยนัยข้างต้นนั่นแล. ความดำริอันเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบว่า ท่านเรียกว่า ความดำริในความไม่พยาบาท ท่านเรียกว่า ความดำริในความไม่เบียดเบียน. ดังกล่าวมานี้ ความดำริในเนกขัมมะเป็นต้นนี้ย่อมเกิดขึ้นต่าง ๆ กันในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น เพราะมีเหตุเกิดต่าง ๆ กันด้วยอำนาจวิปัสสนาและฌาน. แต่ในขณะมรรค ความดำริที่เป็นกุศลย่อมเกิดขึ้นเป็นอันเดียวกันทีเดียว ทำองค์มรรคให้บริบูรณ์ ด้วยอำนาจให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นโดยตัดรอยแห่งความดำริที่เป็นอกุศลอันเกิดขึ้นแล้วในฐานะทั้ง ๓ นี้. นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ.

นิเทศสัมมาวาจา

จะกล่าวแม้ในนิเทศสัมมาวาจาต่อไป: เพราะเหตุที่บุคคลงดเว้นมุสาวาท ด้วยจิตอย่างหนึ่ง งดเว้นปิสุณาวาจาเป็นต้น ด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง ฉะนั้น เจตนาเครื่องงดเว้นทั้ง ๔ นี้แล ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นจึงต่าง ๆ กัน. แต่ในขณะมรรค ย่อมเกิดเจตนาเครื่องงดเว้นเป็นกุศล กล่าวคือสัมมาวาจาขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น ทำองค์มรรคให้เต็มด้วยอำนาจให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นโดยตัดรอยแห่งเจตนาเครื่องทุศีลที่เป็นอกุศล ๔ อย่าง กล่าวคือมิจฉาวาจา. นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา การเจรจาชอบ.

นิเทศสัมมากัมมันตะ

จะกล่าวแม้ในนิเทศสัมมากัมมันตะต่อไป: เพราะเหตุที่บุคคลงดเว้นปาณาติบาต ด้วยจิตอย่างหนึ่งนั่นแล งดเว้นอทินนาทานด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง งดเว้นกาเมสุมิจฉาจาร ด้วยจิตอีก

อย่างหนึ่ง ฉะนั้น เจตนาเครื่องงดเว้นทั้ง ๓ นั้นแล ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นจึงต่าง ๆ กัน. แต่ในขณะมรรค ย่อมเกิดเจตนาเครื่องงดเว้นเป็นกุศลกล่าวคือสัมมากัมมันตะขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น ทำองค์มรรคให้เต็มด้วยอำนาจให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้น โดยตัดรอยแห่งเจตนาเครื่องทุศีลที่เป็นอกุศล ๓ อย่าง กล่าวคือมิจฉากัมมันตะ. นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ การงานชอบ.

นิเทศสัมมาอาชีวะ

จะกล่าวในนิเทศสัมมาอาชีวะต่อไป: บทว่า **อิธ** แปลว่า ในพระศาสนานี้. สาวกของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะ ชื่อว่า **อริยสาวก**. คำว่า **ละมิจฉาอาชีวะ** โดยอรรถว่า ละอาชีพชั่ว. บทว่า **ด้วยสัมมาอาชีวะ** โดยอรรถว่า ด้วยอาชีพดีที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ. คำว่า **สำเร็จชีวิต** โดยอรรถว่า ย่อมยังความเป็นไปแห่งชีวิตให้เป็นไป. แม้ในสัมมาอาชีวะนี้ เพราะเหตุที่พระอริยสาวกงดเว้นความก้าวล่วงทางกายทวาร ด้วยจิตอย่างหนึ่งนั่นแล งดเว้นความก้าวล่วงทางวจีทวาร ด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง ฉะนั้น จึงเกิดเจตนาเครื่องงดเว้นขึ้นในขณะต่าง ๆ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น, แต่ในขณะมรรค ย่อมเกิดเจตนาเครื่องงดเว้นเป็นกุศล กล่าวคือสัมมาอาชีวะขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น ทำองค์มรรคให้เต็มด้วยอำนาจให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นโดยตัดรอยแห่งเจตนาเครื่องทุศีล คือมิจฉาอาชีวะ ที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๒ ด้วยอำนาจกรรมบถ ๗. นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ.

นิเทศสัมมาวายามะ

นิเทศสัมมาวายามะ จักมีแจ้งด้วยอำนาจวรรณนาตามลำดับบทในสัมมัปปธานวิภังค์. ก็มีสัมมาวายามะนี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น. ความจริง บุคคลย่อมทำความพยายามเพื่อไม่ให้เกิดอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด ด้วยจิตอย่างหนึ่งนั่นแล เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง และเพื่อให้เกิดกุศลธรรมอันยังไม่เกิด ด้วยจิตอย่างหนึ่ง

นั่นแล เพื่อความตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมอันเกิดขึ้นแล้ว ด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง. แต่ในขณะมรรคย่อมได้สัมมาวายามะในจิตดวงเดียวเท่านั้น. ที่จริง ความเพียรอันสัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ ชื่อ ด้วยอรรถว่าให้สำเร็จกิจ ๔.

นิเทศสัมมาสติ

แม้นิเทศสัมมาสติก็จักมีแจ้งด้วยอำนาจวรรณนาตามลำดับบทในสติปัฏฐานวิภังค์. ก็แหละสัมมาสตินี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น. ความจริง บุคคลย่อมกำหนดกายด้วยจิตอย่างหนึ่งนั่นแล กำหนดเวทนาเป็นต้น ด้วยจิตอีกอย่างหนึ่ง ๆ, แต่ในขณะมรรคย่อมได้สัมมาสติในจิตดวงเดียวเท่านั้น. ที่จริง สติอันสัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ ชื่อ ด้วยอรรถว่าให้สำเร็จกิจ ๔.

นิเทศสัมมาสมาธิ

จะกล่าวในนิเทศสัมมาสมาธิต่อไป: ฌาน ๔ ต่างกันแม้ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น แม้ในขณะมรรค. คือ ต่างกันในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ด้วยอำนาจสมาบัติ, ต่างกันในขณะมรรค ด้วยอำนาจมรรค. ก็มรรคแรกของฌานหนึ่ง เป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌาน. แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้นก็เป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานหรือประกอบด้วยฌานใดฌานหนึ่ง บรรดาทุติยฌานเป็นต้น. มรรคแรกของฌานหนึ่ง เป็นมรรคประกอบด้วยฌานใดฌานหนึ่งบรรดาทุติยฌานเป็นต้น. แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้น ก็เป็นมรรคประกอบด้วยฌานใดฌานหนึ่ง บรรดาทุติยฌานเป็นต้น หรือประกอบด้วยปฐมฌาน. ด้วยอาการอย่างนี้ มรรคแม้ทั้ง ๔ ย่อมเหมือนกัน หรือไม่เหมือนกัน หรือเหมือนกันบางส่วน ด้วยอำนาจฌาน.

ส่วนความแปลกกันของมรรคนั้นย่อมมีได้โดยกำหนดฌานที่เป็นบาท ดังต่อไปนี้. พึงทราบความแปลกกันโดยกำหนดฌานที่เป็นบาทก่อน สำหรับผู้ได้ปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน

แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมมีมรรคเกิดขึ้นเป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌาน. และองค์มรรคกับโพชฌงค์ในมรรคนี้ ย่อมเป็นองค์ครบบริบูรณ์ทีเดียว. สำหรับผู้ออกจากทุติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมมีมรรคเกิดขึ้นเป็นมรรคประกอบด้วยทุติยฌาน. ส่วนองค์มรรคในมรรคนี้ย่อมมี ๗. สำหรับผู้ออกจากตติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมมีมรรคเกิดขึ้นเป็นมรรคประกอบด้วยตติยฌาน แต่องค์มรรคในมรรคนี้ย่อมมี ๗ โพชฌงค์มี ๖. นับตั้งแต่จตุตถฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็เช่นนั้น.

ฌานหมวด ๔ และฌานหมวด ๕ ย่อมเกิดขึ้นได้ในอรูปภพ. และฌานนั้นแลท่านกล่าวว่าเป็นโลกุตระ ไม่ใช่เป็นโลกิยะ. ถามว่า ในเรื่องนี้เป็นอย่างไร ? เฉลยในข้อนี้ว่า พระโยคาวจรออกจากฌานใดในบรรดาปฐมฌานเป็นต้นแล้วได้บรรลุโสดาปัตติมรรค เจริญอรูปสมาบัติแล้วได้บังเกิดในอรูปภพ. มรรคทั้ง ๓ (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) ของพระโยคาวจรนั้นประกอบด้วยฌานนั้นนั่นแล ย่อมเกิดขึ้นในอรูปภพนั้น. อย่างนี้กำหนดฌานที่เป็นบาทนั่นแล แต่พระเถระบางพวกกล่าวว่า กำหนดขันธ์อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และบางท่านกล่าวว่า กำหนดอัธยาศัยของบุคคล. บางพวกว่า กำหนดวิปัสสนาคันวุฏฐานคามินี. พึงทราบวินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในวรรณนาบทภาชนีย์ว่าโลกุตระ ในจิตตุปปาทกัณฑ์ข้างต้นนั้นแล. คำว่า **นี้เรียกว่าสัมมาสมาธิ** โดยอรรถว่า ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งในฌานทั้ง ๔ นี้ เรากล่าวให้ชื่อว่าสัมมาสมาธิเป็นโลกิยะในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นโลกุตระในกาลอันเป็นส่วนต่อมา. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมรรคสัจจ์ด้วยอำนาจโลกิยะและโลกุตระ ดังกล่าวมานี้ด้วยประการฉะนี้.

อัฏฐังคิกมรรคเป็นโลกิยะและโลกุตตระ

ใน ๒ อย่างนั้น ในมรรคที่เป็นโลกิยะ องค์มรรคทั้งหมดแลย่อมมีอารมณ์ ๖ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นอารมณ์ตามควร. แต่ในมรรคที่เป็นโลกุตระ พระอริยสาวกผู้ประพฤติเพื่อแทงตลอดสัจจะ ๔ มีจักษุคือปัญญาอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ตัดขาดอวิชชานุสัย เป็น

สัมมาทิฏฐิ. ผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์เช่นนั้นแล้ว มีการยกจิตไว้ในแนวทางพระนิพพานอันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น ตัดขาดความดำริผิด ๓ อย่างแล้ว เป็นสัมมาสังกัปปะ. ผู้เห็นอยู่และตรึกอยู่เช่นนั้น มีความงดเว้นวาจาผิด ซึ่งสัมปยุตด้วยสังมาสังกัปปะนั้นแล ตัดขาดวจีทุจริต ๔ อย่าง เป็นสัมมาวาจา. ผู้งดเว้นอยู่เช่นนั้น มีความงดเว้นกายทุจริต ๓ อย่าง ซึ่งสัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแล ตัดขาดการงานผิด เป็นสัมมาสัมมันตะ. ผู้งดเว้นอยู่นั้น มีความงดเว้นอาชีพผิด ซึ่งเป็นความผ่องแผ้วของวาจาและการงานนั้นเอง สัมปยุตด้วยสัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะนั้น ๆ แล ตัดขาดมิจฉาชีพมีการหลอกลวงเป็นต้น เป็นสัมมาอาชีวะ. อนึ่ง ผู้ตั้งมั่นในภูมิศีล กล่าวคือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะนี้ มีปรารภความเพียร อันสมควรแก่ศีลนั้น สัมปยุตด้วยศีลนั้นแล ตัดขาดความเกียจคร้าน และให้สำเร็จความไม่เกิดอกุศลที่ยังไม่เกิด ละอกุศลที่เกิดแล้ว ให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และให้กุศลที่เกิดแล้วตั้งมั่น เป็นสัมมาวายามะ. ผู้พยายามอยู่ดังกล่าวมาด้วยประการฉะนี้ มีความไม่พั่นเพื่อนแห่งใจ สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้น อันถอนมิจฉาสติและให้สำเร็จการพิจารณาเห็นกายเป็นต้นในกายเป็นต้น เป็นสัมมาสติ. ผู้มีการรักษาจิตอันสติชั้นยอดเยี่ยมจัดแจงดีแล้วด้วยประการนี้ มีอาการที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง สัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแล ตัดขาดมิจฉาสมาธิได้ เป็นสัมมาสมาธิแล. มรรคมีองค์ ๘ เป็นโลกุตระ ซึ่งถึงการนับว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์ พร้อมกับมรรคที่เป็นโลกิยะ.

มรรคนั้นนั้นแล **เป็นทั้งวิชชาเป็นทั้งจรณะ** เพราะสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะท่านสงเคราะห์ด้วยวิชชา ธรรมที่เหลือท่านสงเคราะห์ด้วยจรณะ. อนึ่ง **เป็นทั้งสมถะเป็นทั้งวิปัสสนา** เพราะสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ นั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยวิปัสสนาญาณ ธรรมนอกนี้ท่านสงเคราะห์ด้วยสมถญาณ. อีกอย่างหนึ่ง ย่อม **เป็นทั้งขันธ์ ๓ เป็นทั้งสิกขา ๓** เพราะสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ นั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์ และอธิปัญญาสิกขา ๓ มรรค ถัด ๒ มรรคนั้นไป ท่านสงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์ และอธิสีลสิกขา มรรคที่เหลือ (อีก ๓) ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์และอธิจิตตสิกขา. พระอริยสาวกประกอบด้วยมรรคใด เบนผู้ถึง

พร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ดุจผู้เดินทางไกลประกอบด้วยจักษุทั้ง ๒ อันสามารถแลเห็น และเท้าทั้ง ๒ อันสามารถเดินทาง เว้นที่สุด ๒ ส่วน คือ กามสุขัลลิกานุโยคด้วยวิปัสสนาญาณ อัตตกิลมถานุโยคด้วยสมถญาน ปฏิบัติปฏิปทาสายกลางแล้ว ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขันธ์ กองโทสะด้วยสีลขันธ์ และกองโลภะด้วยสมาธิขันธ์ บรรลุสมบัติ ๓ คือ ปัญญาสมบัติด้วยอธิปัญญาสิกขา สีลสมบัติด้วยอธิสีลสิกขา สมาธิสมบัติด้วยอธิจิตตสิกขา แล้วทำพระนิพพานอันเป็นอมตะให้แจ้งอยู่, ย่อมเป็นอันหยั่งลงสู่ภูมิพระอริยเจ้า กล่าวคืออนิยามชอบ อันวิจิตรด้วยรัตนะคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางและงามในที่สุด แล.

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ.

---

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

[๒๐๖—๒๑๔] บัดนี้ เบื้องอภิธรรมภาชนีย์. ในอภิธรรมภาชนีย์นั้น พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสว่าอริยสัจจ์ แต่ตรัสว่า สัจจะ ๔ เพื่อจะทรงแสดงเหตุที่ให้ทุกข์ตั้งขึ้น กล่าวคือบัจจัยโดยสั้นเชิง. เพราะเมื่อตรัสว่า อริยสัจจ์ กิเลสที่เหลือ กุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่มีอาสวะ และกุศลธรรมมีอาสวะที่เหลือ ย่อมไม่สงเคราะห์เข้า. อนึ่ง ตัณหาอย่างเดียว ย่อมให้ทุกข์ตั้งขึ้นยังไม่สิ้นเชิง แม้บัจจัยมีกิเลสเป็นต้นที่เหลือนี้ ก็ให้ทุกข์ตั้งขึ้นได้เหมือนกัน ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงเหตุที่ให้ทุกข์ตั้งขึ้น กล่าวคือบัจจัยโดยสั้นเชิงว่า บัจจัยแม้นี้ก็ให้ทุกข์ตั้งขึ้นได้เหมือนกัน ดังนี้ จึงไม่ตรัสว่า อริยสัจจ์ แต่ตรัสว่า สัจจะ ๔ ดังนี้.

วินิจฉัยในนิเทศวาร

ก็ในนิเทศวาร บรรดาสัจจะทั้ง ๔ นั้น เริ่มแรกพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไขทุกข์ แต่ทรงแสดงไขทุกขสมุทัย เพื่อทรงแสดงไขทุกข์นั่นแล โดยง่าย เพราะเมื่อทรงแสดงไขทุกข-สมุทัยนั้นแล้ว ทุกขสัจจ์ย่อมเป็นทรงแสดงไขง่าย โดยนัยเป็นอาทิว่า กิเลสที่เหลือ ดังนี้. นิโรธ-สัจจ์ในนิเทศวารนี้ ทรงแสดงไขไว้โดยอาการ ๕ ด้วยอำนาจการละสมุทัยตามที่ตรัสแล้วอย่างนี้คือ การละตัณหาและการละตัณหาและกิเลสที่เหลือเป็นต้น. ส่วนมรรคสัจจ์ในนิเทศวารนี้ พระองค์เมื่อจะทรงแสดงเพียงมุขแห่งนัยเทศนาที่ทรงจำแนกไว้ในปกรณ์ธรรมสังคณี จึงทรงแสดงไขด้วยอำนาจพระโสดาบัตติมรรคประกอบด้วยปฐมฌาน. พึงทราบความต่างแห่งนัยในมรรคสัจจ์นั้น. นัยนั้นข้าพเจ้าจักประกาศข้างหน้า.

ก็เพราะมรรคมีองค์ ๘ นั่นแล เป็นข้อปฏิบัติยังไม่สิ้นเชิง แต่โดยพระบาลีว่า "กายกรรม วจีกรรม อาชีวะของเธอย่อมเป็นอันบริสุทธิ์ดีแล้วในก่อนทีเดียว" ดังนี้ มรรคแม้มีองค์ ๕ ก็ทรงแสดงว่าเป็นข้อปฏิบัติเหมือนกัน ด้วยอำนาจอัธยาศัยของบุคคล ฉะนั้น เพื่อจะทรง

แสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงไขแม้ปัญจังคิกวาร (วาระแห่งมรรคมีองค์ ๕). อนึ่ง เพราะมรรคมีองค์ ๘ และมรรคมีองค์ ๕ นั่นแล เป็นข้อปฏิบัติยังไม่สิ้นเชิง แต่แม้ธรรมเกิน ๕๐ ประการที่สัมปยุตก็เป็นข้อปฏิบัติเหมือนกัน ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงไขแม้สัพพสังคาหิกวาร (วาระแห่งธรรมที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมด) เป็นวาระที่ ๓. ในสัพพสังคาหิกวารนั้น ย่อมขาดคำว่า ธรรมที่เหลือสัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้ไป (ในวรรคสุดท้ายของนิเทศทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา). คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้นในวาระทั้งปวง.

ในวาระทั้ง ๓ นั้น พึงทราบวินิจฉัยในโกฏฐาสแรกบรรดาโกฏฐาสทั้ง ๕ มีอาทิคือ "การละตัณหา และการละตัณหาและกิเลสที่เหลือ" ของอัฏฐังคิกวารก่อน. ในความยึดมั่นฌานในโสดาปัตติมรรค ย่อมมีนัย ๑๐ นัย ด้วยอำนาจจตุกกนัยและปัญจกนัย ในฐานะทั้ง ๕ นี้คือ ปฏิปทาล้วน ๑ สุญญตะล้วน ๑ ปฏิปทาระคนสุญญตะ ๑ อัปปณิหิตะล้วน ๑ ปฏิปทาระคนอัปปณิหิตะ ๑ ฐานะละสองนัย ๆ, แม้ในความยึดมั่นที่เหลือก็อย่างนี้ เพราะฉะนั้น ในความยึดมั่น ๒๐ ประการ จึงมีนัย ๒๐๐ นัย. ทั้ง ๒๐๐ นัยนั้นเป็น ๔ เท่าด้วยอธิบดี ๔ จึงเป็น ๘๐๐ นัย. รวมแม้ทั้งหมดคือ ๒ ร้อยนัยล้วน ๆ กับ ๘ ร้อยนัยร่วมกับอธิบดี จึงเป็น ๑,๐๐๐ นัย. ก็ในโสดาปัตติมรรคฉันใด แม้ในมรรคที่เหลือก็ฉันนั้น เหตุนั้น จึงเป็น ๔,๐๐๐ นัย. และ ๔๐๐๐ นัยในโกฏฐาสแรกฉันใด แม้ในโกฏฐาสที่เหลือก็ฉันนั้น เหตุนั้นใน ๕ โกฏฐาสในอัฏฐังคิกวาร จึงเป็น ๒๐,๐๐๐ นัย ในปัญจังคิกวารและในสัพพสังคาหิกวารก็เหมือนกัน ฉะนั้น นัยแม้ทั้งหมดพระศาสดาจึงทรงจำแนกไว้ถึง ๖๐,๐๐๐ นัย. แต่พระบาลีมาแล้วโดยสังเขป. พึงทราบว่า ชื่อว่าอภิธรรมภาชนีย์นี้ มีมหาวาระ ๓ อย่าง มีโกฏฐาส ๑๕ ประดับประดาด้วยนัย ๖๐,๐๐๐ นัย อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ.

(๓) วรรณนาบัญหาปุจฉกะ

[๒๑๕] จะกล่าวในบัญหาปุจฉกะต่อไป: พึงทราบลักษณะที่สัจจะแม้ทั้ง ๔ เป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนองนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในขันธวิภังค์นั่นแล. ก็ในหมวดธรรมอารัมมณติกะ สมุทัยสัจจ์เป็นปริตตารมณ์ สำหรับผู้ที่พอใจกามาวจรธรรม. เป็นมหัคคตารมณ์ สำหรับผู้ที่พอใจมหัคคตธรรม. เป็นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ สำหรับผู้ที่พอใจบัญญัติธรรม. ทุกขสัจจ์ที่เกิดขึ้นปรารภกามาวจรธรรม เป็นปริตตารมณ์, ในคราวปรารภรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรมเกิดขึ้น เป็นมหัคคตารมณ์, ในคราวพิจารณาโลกุตรธรรม ๙ เป็นอัปปมาณารมณ์, ในคราวพิจารณาบัญญัติ เป็นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. มรรคสัจจ์มีมรรคเป็นเหตุ ด้วยอำนาจเหตุที่เกิดร่วมกันแม้ในกาลทุกเมื่อ, มีมรรคเป็นอธิบดี ในคราวเจริญมรรคทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นธรรมเจริญที่สุด, แต่ย่อมชื่อว่าเป็นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ ในคราวที่มีฉันทะและจิตตะใดอย่างหนึ่งเป็นอธิบดี. ทุกขสัจจ์ มีมรรคเป็นอารมณ์ในคราวพิจารณามรรคของพระอริยะทั้งหลาย, มีมรรคเป็นอธิบดี ในคราวพระอริยะเหล่านั้นแล พิจารณาทำมรรคให้หนัก, ย่อมเป็นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ ในคราวพระอริยะพิจารณาธรรมที่เหลือ.

คำว่า **สัจจะ ๒** คือ ทุกขสัจจ์และสมุทัยสัจจ์. ก็สัจจะทั้ง ๒ นี้ย่อมมีอารมณ์อดีตเป็นต้น ในคราวปรารภธรรมประเภทอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น. พึงทราบว่าสมุทัยสัจจ์มีอารมณ์ภายในเป็นต้น สำหรับผู้ที่พอใจธรรมประเภทมีในภายในเป็นต้น, ทุกขสัจจ์มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ก็มี ในคราวแห่งอากิญจัญญายตนฌาน ดังนี้. โดยประการนี้ ในบัญหาปุจฉกะนี้ สัจจะ ๒ (เบื้องต้น) เป็นโลกิยะ ๒ (เบื้องปลาย) เป็นโลกุตระ. ในหมวด (บัญหาปุจฉกะ) นี้ฉันใด แม้ใน ๒ หมวดข้างต้น ก็ฉันนั้น. คือว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสัจจะทั้งโลกิยะและโลกุตระนั่นแล แม้ในหมวดทั้ง ๓ มีหมวดสุดต้นตภาชนีย์เป็นต้น. แม้สัจจวิภังค์นี้พระองค์ก็ทรงแสดงจำแนกนำออกเป็น ๓ ปริวรรต ด้วยประการฉะนี้ แล.

สัจจวิภังคนิเทศ จบ.

๕. อินทริยวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

[๒๑๙] บัดนี้จะแสดงในอินทริยวิภังค์ อันเป็นลำดับถัดจากสัจจวิภังค์นั้นต่อไปะ

คำว่า ๒๒ นั้น เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า **อินทรีย์ทั้งหลาย** นั้น เป็นคำแสดงไข ธรรมที่ทรงกำหนดจำนวนไว้แล้ว. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงอินทรีย์ ๒๒ นั้น โดยสรุป จึงตรัสว่า **จักขุนทรีย์** เป็นต้น.

ความหมายของอินทรีย์ ๒๒

พึงทราบอธิบายในพระบาลีนั้นต่อไป: ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในจักขุทวาร ชื่อว่า **จักขุนทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในโสตทวาร ชื่อว่า **โสตินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในฆานทวาร ชื่อว่า **ฆานินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในชิวหาทวาร ชื่อว่า **ชิวหินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในกายทวาร ชื่อว่า **กายินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะรับรู้อารมณ์ ชื่อว่า **มนินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในความเป็นหญิง ชื่อว่า **อิตถินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในความเป็นชาย ชื่อว่า **ปุริสินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะตามรักษาสหชาตธรรมไว้ ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งสุข ชื่อว่า **สุขินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งทุกข์ ชื่อว่า **ทุกขินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งโสมนัส ชื่อว่า **โสมนัสสินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งโทมนัส ชื่อว่า **โทมนัสสินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งอุเบกขา ชื่อว่า **อุเบกขินทรีย์,** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะน้อม

ใจเชื่อ ชื่อว่า **สัทธินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะประคองใจไว้ ชื่อว่า **วิริยินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะปรากฏชัด ชื่อว่า **สตินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **สมาธินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งความคิดเห็น ชื่อว่า **ปัญญินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในลักษณะแห่งความรู้ชี้งเป็นไปว่าจักรู้ทั่วถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ทั่วถึง ชื่อว่า **อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในการรู้ทั่วถึงธรรมที่รู้แล้วนั่นแลอีกครั้งหนึ่ง ชื่อว่า **อัญญินทรีย์.** ธรรมชาติที่ครองความเป็นจอมในภาวะเป็นผู้รู้ทั่วถึงแล้ว ชื่อว่า **อัญญาตาวินทรีย์.**

ในอินทริยวิภังคนิเทศนี้ ท่านมิได้จัดสุตตันตภาชนีย์ไว้ด้วย. เพราะเหตุไร? เพราะว่าในพระสุตตันตะ อินทรีย์ ๒๒ มิได้ปรากฏมาตามลำดับนี้. ด้วยว่าในพระสุตตันตะ บางสูตรพระพุทธองค์ทรงแสดงอินทรีย์ไว้เพียง ๒ อย่าง บางสูตร ๓ อย่าง บางสูตร ๕ อย่าง. ก็ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ อินทรีย์ที่จะปรากฏมาครบทั้ง ๒๒ อย่างเสมอ จึงไม่มี. นัยในอรรถกถาในเรื่องนี้มีเท่านี้ก่อน.

ส่วนนัยอื่นพึงทราบดังต่อไปนี้: ก็ในอินทรีย์เหล่านี้—

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความต่างกันและไม่ต่างกัน โดยกิจ และโดยภูมิ ดังต่อไปนี้.

วินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น เบื้องต้น คำว่า จักขุ เป็นต้น ข้าพเจ้าได้ประกาศอรรถไว้แล้วโดยนัยว่า **จกฺขตีติ จกฺขุ** (สิ่งที่เห็นประจักษ์ ชื่อว่า จักขุ) เป็นต้น. แต่ในอินทรีย์

๓ ข้อหลัง ข้อแรก ตรัสเรียกว่า **อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์** เพราะอินทรีย์นี้จะเกิดขึ้นและเพราะอรรถว่าอินทรีย์จะเกิดมี แก่ผู้ปฏิบัติในส่วนเบื้องต้น โดยคิดอย่างนี้ว่าตนจักรู้อมตบทหรือสัจจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ทั่วถึง. ข้อที่สอง ตรัสเรียกว่า **อัญญินทรีย์** เพราะความรู้ทั่วถึงและเพราะความเกิดมีแห่งอรรถว่าอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติ. ข้อที่สาม ตรัสเรียกว่า **อัญญาตาวินทรีย์** เพราะอินทรีย์นี้เกิดขึ้นและเพราะอรรถว่าอินทรีย์จะเกิดมี เฉพาะแก่พระขีณาสพผู้รู้ทั่วถึง คือ ผู้สำเร็จกิจแห่งความรู้ในสัจจธรรมทั้ง ๔ เท่านั้น.

ก็ชื่อว่าอรรถแห่งอินทรีย์นี้ เป็นอย่างไร ? อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าประกาศกรรมที่เป็นจอม. มีอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมแสดงไว้, มีอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเห็นแล้ว. มีอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมชัดแจงแล้ว. มีอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเสพแล้ว. อรรถของอินทรีย์แม้ทั้งหมดนั้นย่อมใช้ได้ในที่นี้ตามความเหมาะสม.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า ทรงเป็นจอม เพราะทรงเป็นผู้มีความใหญ่ยิ่ง, และกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ก็ชื่อว่าเป็นจอม เพราะไม่มีใครจะมีความเป็นใหญ่ยิ่งเหนือกรรม ด้วยเหตุนั้นเอง เบื้องต้น ในอินทรีย์เหล่านี้ อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดย่อมประกาศให้รู้กุศลกรรมและอกุศลกรรม และอินทรีย์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคผู้เป็นจอมนั้นทรงชัดแจงแล้ว เหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าประกาศกรรมที่เป็นจอม และด้วยอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมชัดแจงแล้ว. อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว อันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศและตรัสรู้ยิ่งแล้วตามความเป็นจริง เหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าท่านผู้จอมแสดงแล้ว และด้วยอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเห็นแล้ว. พระผู้มีพระภาคนั้นแหละผู้เป็นจอมปราชญ์ เสพอินทรีย์บางอย่าง โดยการเสพจุนคุ้นทางอารมณ์ เสพอินทรีย์บางอย่างโดยการเสพจนคุ้นทางภาวนา เหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเสพแล้วก็มี. อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์เหล่านี้ ชื่อว่าอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ กล่าวคือเป็นอธิบดีก็มี. ด้วยว่า ความเป็นอธิบดีของจักขุเป็นต้น สำเร็จแล้วในประวัติกาลแห่งจักขุวิญญาณ

เบื้นต้น เพราะเมื่ออินทรีย์แก่กล้า จักขุวิญญาณเบื้นต้นก็แก่กล้า เมื่ออินทรีย์อ่อนจักขุวิญญาณเบื้นต้นก็อ่อน. พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถในเรื่องอินทรีย์นี้ เท่าที่พรรณนามานี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยลักษณะเบื้นต้น

ข้อว่า **โดยลักษณะเบื้นต้น** นั้นความว่า พึงทราบวินิจฉัย คำว่าจักขุเบื้นต้น แม้โดยลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน. ลักษณะเบื้นต้นเหล่านั้นของจักขุเบื้นต้นนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง (ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี). ก็อินทรีย์ ๔ อย่างมีปัญญินทรีย์เบื้นต้น โดยเนื้อความก็ได้แก่อโมหะนั้นเอง. บทที่เหลือในพระบาลีนั้น คงมาโดยสรุปนั้นเอง.

วินิจฉัยโดยลำดับ

แม้ลำดับในข้อว่า **โดยลำดับ** นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งเทศนานั้นเอง. ในข้อนั้นพึงทราบอธิบายดังนี้: ด้วยการกำหนดรู้ธรรมที่เบื้นภายใน จึงจะได้บรรลุอริยภูมิได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงจักขุนทรีย์เบื้นต้น อันนับเนื่องด้วยภาวะของตนก่อน ก็ภาวะของตนนั้นอาศัยธรรมอันใดจึงนับได้ว่าหญิงหรือชาย เพื่อทรงแสดงว่าธรรมนั้นได้แก่ภาวะของตนนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ไว้ต่อจากจักขุนทรีย์เบื้นต้นนั้น. เพื่อให้ทราบว่าภาวะของตนทั้งสองอย่างนั้น มีความเบื้นอยู่เกี่ยวเนื่องกับชีวิตินทรีย์ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์ไว้ในลำดับต่อจากอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์นั้น. ตราบใด ที่ชีวิตินทรีย์ยังเบื้นไปได้อยู่ตราบนั้น ความเสวยอารมณ์ (เวทนา) เหล่านี้ก็ไม่มีการหยุดยั้ง ก็เพื่อจะให้ทราบว่าความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นทั้งหมดเบื้นสุขและทุกข์เบื้นต้น จึงทรงแสดงสุขินทรีย์เบื้นอาทิไว้ต่อจากชีวิตินทรีย์นั้น. ก็เพื่อแสดงข้อปฏิบัติว่าธรรมเหล่านี้ควรเจริญให้เกิดมี เพื่อที่จะได้ดับสุขินทรีย์เบื้นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงสัทธาเบื้นต้นไว้ต่อจากสุขินทรีย์เบื้นต้นนั้น. เมื่อแสดงความไม่เบื้นโมฆะแห่งข้อปฏิบัติว่า ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนี้ย่อมจะปรากฏมีในตนก่อน พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ไว้ต่อจากสัทธินทรีย์เบื้นต้นนั้น. อัญญินทรีย์

ทรงแสดงไว้ต่อจากอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้น เพราะอัญญินทรีย์นี้เป็นผลของอนัญญาตัญญัส-สามีตินทรีย์นั้นและเป็นอินทรีย์ที่จะพึงเจริญให้เกิดมีในลำดับต่อจากอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้น. ต่อแต่นี้ไป เพื่อจะให้ทราบว่าการบรรลุอัญญินทรีย์นี้จะมีได้ก็ด้วยภาวนา และเมื่อบรรลุอัญญินทรีย์นี้แล้ว ก็ไม่มีกิจอะไรที่จะพึงกระทำยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอัญญาตาวินทรีย์ อันเป็นความเบาใจอย่างยอดเยี่ยมไว้เป็นข้อสุดท้าย. ลำดับในเรื่องอินทรีย์นี้ เป็นดังกล่าวมานี้.

วินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน

ข้อว่า โดยความต่างกันและไม่ต่างกัน นั้น หมายความว่าบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ มีความต่างกันเฉพาะชีวิตินทรีย์เท่านั้น เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ ๑ อรูปชีวิตินทรีย์ ๑ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีความต่างกัน. ในเรื่องอินทรีย์นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกันดังกล่าวมานี้แล.

วินิจฉัยโดยกิจ

ข้อว่า โดยกิจ นั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้: หากจะถามว่าอะไรเป็นกิจของอินทรีย์? ตอบว่า เพราะพระบาลีว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยอินทริยปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและธรรมที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น" ดังนี้[๑] การให้ธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้นคล้อยตามอาการของตน กล่าวคือให้แก่กล้าและอ่อนเป็นต้นตามภาวะที่ตนแก่กล้าและอ่อนเป็นต้น ชื่อว่ากิจจะพึงให้สำเร็จได้ด้วยความเป็นอินทริยปัจจัยนั้นใด นี้เป็นกิจของจักขุนทรีย์ก่อน. กิจของโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ ก็เป็นอย่างนี้. ส่วนการให้สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของมนินทรีย์. การตามรักษาสหชาตธรรมไว้ เป็นกิจของชีวิตินทรีย์. การจัดให้มีเครื่องหมายเพศ แง่งอน มารยาท และอาการ ของหญิงและชาย เป็นกิจของอิตถินทรีย์

---

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๐.

และปุริสินทรีย์. การครอบงำสหชาตธรรมแล้วให้ลุถึงอาการที่หยาบตามตัวเอง เป็นกิจของสุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์. การทำให้สหชาตธรรมลุถึงอาการสงบ ประณีต และเป็นกลาง เป็นกิจของอุเบกขินทรีย์. การครอบงำธรรมที่เป็นปฏิปักษ์และการทำให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายลุถึงภาวะมีอาการผ่องใสเป็นอาทิ เป็นกิจของสัทธินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ และการให้สัมยุตธรรมบ่ายหน้าต่อการละสังโยชน์นั้น เป็นกิจของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์. การละโดยทำให้กามราคะและพยาบาทเป็นต้นเบาบางลง และการทำให้สหชาตธรรมเป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของอัญญินทรีย์. การละความขวนขวายในกิจทุกอย่างและความเป็นผู้จัดให้สัมปยุตธรรมบ่ายหน้าต่ออมตธรรม เป็นกิจของอัญญาตาวินทรีย์. พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในเรื่องอินทรีย์นี้ดังกล่าวมานี้แล.

วินิจฉัยโดยภูมิ

ข้อว่า **โดยภูมิ** ความว่า บรรดาอินทรีย์เหล่านี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาวจรภูมิอย่างเดียว. มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ และสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ เป็นอินทรีย์ที่นับเนื่องในภูมิทั้งสี่. โสมนัสสินทรีย์ นับเนื่องในภูมิสาม คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และโลกุตรภูมิ. อินทรีย์ ๓ อย่างในตอนสุดท้ายเป็นโลกุตรภูมิอย่างเดียว พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยภูมิดังกล่าวมานี้แล. ด้วยว่า เมื่อรู้อย่างนี้—

ภิกษุผู้มากด้วยความสลดใจ ตั้งอยู่ในอินทรียสังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้ว ย่อมเข้าที่สุดทุกข์ได้แล.

[๒๒๐] ในนิเทศวาระพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้: คำว่า **ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ** เป็นต้นทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในบทภาชนะ ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนั้นแล. อนึ่ง ในนิเทศแห่งวิริยินทรีย์และสมาธินทรีย์เป็นต้น พระองค์มิได้ตรัสคำว่าสัมมาวายามะ มิจฉาวายามะ สัมมาสมาธิ มิจฉาสมาธิ เป็นต้นไว้. เพราะเหตุไร? เพราะอินทรีย์เป็นสิ่งที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับธรรมทุกชนิด. จริงอยู่ อินทรีย์ที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับธรรมทุกชนิด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วในอินทริยวิภังค์นั้น. และแม้เมื่อเป็นเช่นนั้น บรรดาอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ที่เป็นโลกิยะเป็นกามาวจรภูมิโดยเฉพาะ มี ๑๐ อย่าง อินทรีย์ที่เป็นโลกุตรภูมิมี ๓ อย่าง อินทรีย์ที่เจือด้วยโลกิยะและโลกุตรภูมิมี ๙ อย่าง ฉะนี้แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ.

---

(๒) วรรณนาบัญหาปุจฉกะ

[๒๒๑] การแบ่งอินทรีย์แม้ทั้งหมดเป็นกุศลเป็นต้น ในบัญหาปุจฉกะ พึงทราบโดยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี.

[๒๒๓] ส่วนในธรรมหมวดอารัมมณัตติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์) พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้: คำว่า **อินทรีย์ ๗ อย่าง เป็นอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์)** นั้น ตรัสหมายเอาจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์. ส่วนชีวิตินทรีย์มิได้มาในข้อนี้ เพราะเป็นอินทรีย์ที่ระคนด้วยอรูป. คำว่า **ทฺวินฺทฺริยา** แปลว่า อินทรีย์ ๒ อย่าง. คำนี้ตรัสหมายเอาอินทรีย์สองอย่าง คือ สุขินทรีย์ และทุกขินทรีย์. เพราะว่าอินทรีย์สองนั้น เป็นปริตตารมณ์โดยส่วนเดียว. ข้อว่า **โทมนัสสินทรีย์เป็นปริตตารมณ์ก็มี เป็นมหัคคตารมณ์ก็มี** นั้น หมายความว่า ในเวลาเป็นไปปรารภกามาวจรธรรม เป็นปริตตารมณ์ แต่ในเวลาที่เป็นไปปรารภรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรม ก็เป็นมหัคคตารมณ์ ในเวลาที่เป็นไปโดยปรารภบัญญัติธรรม ก็เป็นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. คำว่า **อินทรีย์ ๙ อย่างเป็นปริตตารมณ์ก็มี** นี้ ตรัสหมายเอามนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ และอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น. ด้วยว่าชีวิตินทรีย์ แม้จะสงเคราะห์เข้าในรูปธรรมซึ่งไม่มีอารมณ์ เพราะระคนด้วยรูป ก็สงเคราะห์เข้าในฝ่ายที่เป็นได้บ้าง โดยส่วนแห่งอรูป. **อินทรีย์ ๕ อย่าง** นั้น ได้แก่ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์ ก็อินทรีย์ ๕ อย่างเหล่านั้น ไม่อยู่ในธรรมหมวดมัคคารัมมณัตติกะ. คำว่า **มคฺคเหตุกา** ตรัสหมายเอาเหตุที่เกิดร่วม.ในเวลาที่วิริยะและวิมังสาเป็นใหญ่ เป็นมัคคาธิบดีก็มี. ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นใหญ่ เป็นอารมณ์ที่พึงก็ไม่ได้ก็มี. คำว่า **อินทรีย์ ๑๐ อย่าง เป็นอุปปันนารมณ์ก็มี เป็นอุปปาทินารมณ์ก็มี** นี้ ตรัสหมายเอาอินทรีย์คือรูป ๗ อย่าง และอินทรีย์ที่เป็นวิบาก ๓ อย่าง. อินทรีย์ ๑๐ พร้อมทั้ง

โทมนัสสินทรีย์ ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล. ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น โทมนัสสินทรีย์ในเวลาเบื่นไปปรารภบัญญัติธรรม ย่อมเบื่นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้, อินทรีย์ที่เหลือ แม้ในเวลาพิจารณาพระนิพพาน ก็เบื่นอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. ข้อว่า **อินทรีย์ ๓ อย่าง เบื่นพหิทธารมณ์** นั้น ได้แก่ อินทรีย์ฝ่ายโลกุตระ ๓ อย่าง. ข้อว่า **อินทรีย์ ๔ อย่าง** นั้นได้แก่ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์. ด้วยว่าอินทรีย์ ๔ อย่างนั้นย่อมเบื่นไปโดยปรารภธรรมภายในบ้าง ปรารภธรรมภายนอกบ้าง ข้อว่า **อินทรีย์ ๘ อย่าง** นั้น ได้แก่ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ และอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เบื่นต้น. ในอินทรีย์เหล่านั้น พึงทราบความที่อารมณ์พึงกล่าวไม่ได้ ในกาลแห่งอากิญจัญญายตนฌาน.

ในบัญหาปุจฉกะแม้นี้ อินทรีย์ที่เบื่นกามาวจร ๑๐ อย่าง ที่เบื่นโลกุตระ ๓ อย่าง ที่เจือด้วยโลกิยะและโลกุตระ ๙ อย่าง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ด้วยประการฉะนี้. แม้ต่อนี้ก็เบื่นปริเฉทเดียวกันกับอภิธรรมภาชนียะนั้นเอง. ก็อินทริยวิภังค์นี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกออกเบื่น ๒ ปริวรรต ด้วยประการฉะนี้.

อินทริยวิภังคนิเทศ

ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังคปกรณ์ จบ.

---

๖. ปฏิจจสมุปบาทวิภังคนิเทศ

(๑) วรรณนาสุตตันตภาชนีย์

วรรณนาอุเทศวาร

[๒๒๕] บัดนี้ จะแสดงในปฏิจจสมุปบาทวิภังค์อันเป็นลำดับแห่งอินทรียวิภังค์นั้น ต่อไป:—

พระบาลีนี้ใด อันพระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ดังนี้ ผู้ที่จะทำการสังวรรณนาความแห่งพระบาลีนั้น เข้าสู่ที่ประชุมแห่งพุทธสาวกผู้เป็นวิภัชชวาที จะต้องเป็นผู้ไม่กล่าวตู่พระอาจารย์ ก้าวลงสู่ลัทธิของตน ไม่ขวนขวายลัทธิอื่น ไม่ปฏิเสธพระสูตร คล้อยตามพระวินัย ตรวจดูมหาประเทศ แสดงธรรม (คือพระบาลีปฏิจจสมุปบาท) ร้อยกรองอรรถ (คือความแห่งพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนั้น) และจะต้องเปลี่ยนความนั่นแหละอีกแล้วแสดงโดยบรรยายแม้อื่น จึงควรกระทำกจรสังวรรณนาความ. และการสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท ก็เป็นเรื่องที่กระทำได้ยากแม้ตามปรกติ ดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

> ธรรม ๔ อย่าง คือ สัจจะ ๑ สัตวบัญญัติ ๑ ปฏิสนธิ ๑ ปัจจยาการ ๑ เห็นได้ยาก และแสดงได้แสนยาก.

เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท จึงไม่ใช่กระทำได้ง่าย เว้นไว้แต่ผู้ที่สำเร็จการศึกษาและบรรลุมรรคผลแล้ว ฉะนี้แล.

วันนี้ข้าพเจ้าใคร่ครวญแล้ว ประสงค์จะกล่าวพรรณนาบัจจยาการ แต่ยังไม่ได้ที่พึ่งพิงดุจหยั่งลงสู่สาคร แต่พระศาสนา (คือพระบาลีปฏิจจสมุปบาท) อันประดับด้วยเทศนานัยต่าง ๆ และแนวประพันธ์แห่งบุรพาจารย์ (คืออรรถกถาแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น) ยังเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย (เป็นที่พึ่งอาศัยได้) ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยทั้งสองข้อนั้น เริ่มการสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท นี้ ขอท่านทั้งหลายตั้งใจสดับสังวรรณนานั้น.

ข้อนี้สมด้วยคำที่ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ว่า—

ผู้ใดผู้หนึ่งสนใจฟังสังวรรณนานี้ ก็จะพึงได้คุณวิเศษ[๑] อันมีสืบต่อกัน ครั้นได้คุณวิเศษอันมีสืบต่อกันแล้ว ก็จะพึงถึงการไม่พบเห็นของพญามัจจุราช.

ก็ในบททั้งหลายว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร** เป็นต้น—

พึงทราบวินิจฉัยแต่เบื้องต้นที่เดียวก่อน โดยความต่างแห่งเทสนา ๑ โดยอรรถ ๑ โดยลักษณะเป็นต้น ๑ โดยมิอย่างเดียวเป็นต้น ๑ โดยการกำหนดองค์ ๑.

---

๑ หมายคุณวิเศษคืออุฬาร และคุณวิเศษอันเป็นเหตุสิ้นไปแห่งกิเลส

วินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา

ในข้อปกิณณกะเหล่านั้น ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา** นั้น มีอธิบายว่า ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทของพระผู้มีพระภาคมี ๔ ประการ คือ ทรงแสดงจับตั้งแต่ข้อต้นบ้าง ตั้งแต่ข้อกลางบ้าง ไปจนถึงข้อสุดท้าย อนึ่ง ทรงแสดงจับตั้งแต่ข้อสุดท้ายบ้าง ตั้งแต่ข้อกลางบ้าง ไปจนถึงข้อต้น เหมือนดังการจับเถาวัลย์ของบุรุษ ๔ คนผู้นำเถาวัลย์ไป ฉะนั้น.

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๑

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาบุรุษ ๔ คน ผู้นำเถาวัลย์ บุรุษคนหนึ่งเห็นกกเถาวัลย์นั่นเทียวก่อน, บุรุษนั้นจึงตัดกกเถาวัลย์นั้นดึงเอามาหมดทั้งเถาแล้วใช้ในการงาน ฉันใด, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทจับตั้งแต่ข้อต้นไปจนถึงแม้ข้อสุดท้าย ก็เหมือนฉันนั้นว่า—

> "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา และมรณะ ด้วยประการฉะนี้แล" ดังนี้.[๑]

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๒

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาบุรุษเหล่านั้น บุรุษคนหนึ่งเห็นตอนกลางเถาวัลย์ก่อน บุรุษนั้นตัดตอนกลางดึงเอามาแต่ส่วนข้างบนเท่านั้น แล้วใช้ในการงาน ฉันใด, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทจับตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงแม้ข้อสุดท้าย ก็เหมือนฉันนั้นว่า—

---

๑ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หน้า ๔๘๐ ข้อ ๔๔๖.

"เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจเวทนานั้น ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลินเพลินในเวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ" ดังนี้.[๑]

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๓

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาบุรุษเหล่านั้น บุรุษคนหนึ่งเห็นปลายเถาวัลย์ก่อน เขาจับปลายเถาวัลย์เอามาทั้งเถาจนถึงกกตามแนวแห่งปลายแล้วใช้ในการงาน ฉันใด, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทจับตั้งแต่ข้อสุดท้ายไปจนถึงแม้ข้อต้น ก็เหมือนฉันนั้นว่า–

"ก็ข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ดังนี้นั้น เราได้กล่าวแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัยนั่นแล จึงมีชราและมรณะ ในข้อนี้เป็นอย่างนี้หรือ ๆ เป็นอย่างไร"?

"พระพุทธเจ้าข้า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ในข้อนี้ก็เป็นอย่างนี้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ"

ฯลฯ

"ก็ข้อที่ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ดังนี้นั้น เราได้กล่าวแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นแลจึงมีสังขาร ในข้อนี้เป็นอย่างนี้หรือ ๆ เป็นอย่างไร"?

---

๑ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หน้า ๔๘๘ ข้อ ๔๕๓.

'พระพุทธเจ้าข้า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขาร ในข้อนี้ก็เป็นอย่างนี้ว่า เพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย จึงมีสังขาร' ดังนี้.[๑]

เทศนาปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๔

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาบุรุษเหล่านั้น บุรุษคนหนึ่งเห็นตอนกลางของเถาวัลย์นั่นเทียวก่อน, บุรุษนั้นตัดตอนกลางลงมาข้างล่าง เอามาจนถึงกกแล้วใช้ในการงาน ฉันใด, พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทจับตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงข้อต้นก็เหมือนฉันนั้น ว่า—

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด?

อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นที่ตั้งขึ้น มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด

ตัณหา มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นที่ตั้งขึ้น มีเวทนาเป็นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด

เวทนา มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด?

เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุ มีผัสสะเป็นที่ตั้งขึ้น มีผัสสะเป็นกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด

---

๑ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หน้า ๔๘๐ ข้อ ๔๔๗.

ผัสสะ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้นมี อะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ผัสสะ มีสฬายตนะเป็นเหตุ มีสฬายตนะเป็น ที่ตั้งขึ้น มีสฬายตนะเป็นกำเนิด มีสฬายตนะเป็น แดนเกิด

สฬายตนะ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

สฬายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุ มีนามรูปเป็นที่ ตั้งขึ้น มีนามรูปเป็นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด

นามรูป มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

นามรูป มีวิญญาณเป็นเหตุ มีวิญญาณเป็นที่ ตั้งขึ้น มีวิญญาณเป็นกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด

วิญญาณ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

วิญญาณ มีสังขารเป็นเหตุ มีสังขารเป็นที่ตั้ง ขึ้น มีสังขารเป็นกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด

สังขาร มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

สังขาร มีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นที่ตั้งขึ้น มีอวิชชาเป็นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด" ดังนี้[๑]

---

๑. มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หน้า ๔๗๙ ข้อ ๔๔๖.
สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ หน้า ๑๕ ข้อ ๒๙.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอย่างนั้น ?

ตอบว่า เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมเจริญรอบด้าน และเพราะพระผู้มีพระภาคเองก็เป็นผู้ทรงถึงเทศนาวิลาส (คือความยักเยื้องแห่งเทศนา). จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเจริญรอบด้าน ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อการแทงตลอดญายธรรมโดยเทศนานั้น ๆ นั่นเทียว. และพระผู้มีพระภาคทรงถึงเทศนาวิลาส เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชญาณทั้ง ๔ และปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ และเพราะทรงถึงคัมภีรภาพ ๔ อย่าง. พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยนัยต่าง ๆ นั่นเทียว เพราะเป็นผู้ทรงถึงเทศนาวิลาส.

แต่โดยพิเศษ เทศนาปฏิจจสมุปบาทนั้น ที่ทรงแสดงโดยอนุโลมจับตั้งแต่ข้อต้นไปโดยลำดับนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชนผู้ยังลุ่มหลงในวิภาคแห่งเหตุของความเป็นไป ได้ทรงประกาศแล้ว เพื่อจะทรงชี้แจงถึงความเป็นไปโดยเหตุอันควรแก่ตน และเพื่อทรงชี้แจงถึงลำดับแห่งการเกิดขึ้น. เทศนาปฏิจจสมุปบาทที่ทรงแสดงโดยปฏิโลมจับตั้งแต่ข้อสุดท้ายโดยทวนลำดับนั้น พึงทราบว่าพระองค์ทรงพิจารณาเห็นโลกที่ถึงความลำบากโดยนัยมีอาทิว่า "โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด ย่อมแก่ และย่อมตาย" ดังนี้[๑] ได้ทรงประกาศแล้วเพื่อทรงชี้แจงถึงเหตุแห่งทุกข์มีชราและมรณะเป็นต้นนั้น ๆ ที่พระองค์ทรงเข้าพระทัยแล้วโดยแน่วแห่งการแทงตลอดในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น. อนึ่ง เทศนาปฏิจจสมุปบาทที่ทรงแสดงจับตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงข้อต้นนั้น เพื่อจะทรงนำมาถึงอดีตอัทธา โดยทำนองแห่งการกำหนดตัณหาอันเป็นเหตุแห่งอาหารแล้วทรงชี้แจงลำดับเหตุผลตั้งแต่อดีตอัทธาอีก. ส่วนเทศนาปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสเทศนาจับตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงข้อสุดท้ายนั้น เพื่อจะทรงชี้แจงอนาคตอัทธาจำเดิมแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตอัทธาในบัจจุบันอัทธา

ในบรรดาเทศนา ๔ อย่างนั้น เทศนาโดยอนุโลมที่พระองค์ตรัสจับตั้งแต่ข้อต้นไปเพื่อทรงชี้แจงความเป็นไปโดยเหตุอันควรแก่ตนแก่เวไนยชนผู้ลุ่มหลงในเหตุแห่งความเป็นไปและ

---

๑ ทีฆนิกาย มหาวัคค์ หน้า ๓๕ ข้อ ๓๙

เพื่อทรงชี้แจงถึงลำดับแห่งการเกิดขึ้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในปฏิจจสมุปบาท-วิภังค์นี้.

ถามว่า "ก็ในปฏิจจสมุปบาทนี้ เหตุไรจึงตรัสอวิชชาไว้แต่ต้น แม้อวิชชาก็ไม่มีอะไรเป็นเหตุ เป็นเหตุเดิมของโลก เหมือนประกฤติของพวกประกฤติวาทีหรือ"?

ตอบว่า อวิชชาไม่มีอะไรเป็นเหตุ หามิได้. ด้วยว่า พระองค์ได้ตรัสเหตุแห่งอวิชชาว่า "เพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น" ดังนี้.

"อนึ่ง ยังมีเหตุที่พึงเป็นเหตุให้มีเหตุเดิม ก็เหตุนั้น ได้แก่อะไร"?

"ได้แก่ความเป็นหัวข้อแห่งวัฏฏกถา คือการแสดงวัฏฏะ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถา ได้ตรัสธรรม ๒ อย่างกระทำให้เป็นหัวข้อ คืออวิชชา ดังที่ตรัสไว้ว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ ก่อนแต่นี้อวิชชามิได้มี ครั้นภายหลังจึงมี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนี้เราได้กล่าวไว้อย่างนี้ ก็และครั้นแล้ว อวิชชามีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ" ดังนี้[๑] อย่างหนึ่ง, ภวตัณหา ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งภวตัณหาไม่ปรากฏ ก่อนแต่นี้ภวตัณหามิได้มี ครั้นภายหลังจึงมี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนี้เราได้กล่าวไว้อย่างนี้ ก็และครั้นแล้ว ภวตัณหามีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ" ดังนี้อย่างหนึ่ง.

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถาจึงตรัสธรรม ๒ อย่างกระทำให้เป็นข้อ"?

ตอบว่า เพราะธรรม ๒ อย่างเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติและทุคติ. จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงทุคติ.

เพราะเหตุไร?

---

๑ องฺ ทสก. ๒๔/๑๒๐

เพราะปุถุชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมปรารภกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงทุคติมีประการเบื็นอเนกมีปาณาติบาตเบื็นต้น ซึ่งหาความสำราญมิได้เพราะความเร่าร้อนด้วยกิเลสบ้าง และนำมาซึ่งอนัตถะแก่ตนเพราะต้องตกไปในทุคติบ้าง เหมือนดังแม่โคตัวที่จะถูกฆ่าถูกความบอบช้ำครอบงำเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยพลอง ปรารภการดื่มน้ำร้อนซึ่งหาความสำราญมิได้ เพราะต้องกระสับกระส่ายด้วยความบอบช้ำนั้นและทั้งจะนำอนัตถะมาแก่ตนด้วยฉะนั้น.

ส่วนภวตัณหาเบื็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติ.

เพราะเหตุไร?

เพราะปุถุชนถูกภวตัณหาครอบงำ ย่อมปรารภกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติมีประการเบื็นอเนกมีการเว้นจากปาณาติบาตเบื็นต้น ซึ่งมีแต่ความสำราญ เพราะเว้นจากความเร่าร้อนด้วยกิเลส และบรรเทาความบอบช้ำอันเกิดจากทุกข์ในทุคติของตน ด้วยการยังสุคติให้ถึงพร้อมเหมือนดังแม่โคตัวที่มีประการดังกล่าวแล้ว ,ปรารภการดื่มน้ำเย็นซึ่งมีแต่ความสำราญเพราะความอยากในน้ำเย็น และบรรเทาซึ่งความบอบช้ำของตนฉะนั้น.

ก็ในบรรดาธรรมอันเบื็นหัวข้อแห่งวัฏฏกถานี้ บางแห่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเทศนามีธรรมอย่างเดียวเบื็นหลัก ดังที่ทรงแสดงว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุดังนี้แล สังขารทั้งหลายมี **อวิชชา** เบื็นที่อิงอาศัย วิญญาณ มีสังขารเบื็นที่อิงอาศัย"[๑] ดังนี้ และว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย **ตัณหา** ย่อมเจริญทั่วแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นความสำราญใจในธรรมทั้งหลายอันเบื็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่ เพราะตัณหาเบื็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน" ดังนี้[๒] เบื็นต้น. บางแห่งทรงแสดงเทศนาแม้มีธรรมทั้ง ๒ อย่างเบื็นหลัก ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้แก่คนพาลผู้ถูก **อวิชชา** หุ้มห่อ ผู้ประกอบด้วย **ตัณหา** กายนี้และนามรูปในภายนอกจึงมีทั้ง ๒ อย่าง อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะอาศัยทั้ง ๒ อย่างจึงมีผัสสะ สฬายตนะ ซึ่งผัสสะและสฬายตนะทั้ง ๒ หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่งถูกต้องแล้ว เบื็นเหตุให้คนพาลเสวยสุขและทุกข์"[๓] ดังนี้เบื็นต้น.

---

๑ สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ หน้า ๓๗ ข้อ ๖๙
๒ สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ หน้า ๑๐๒ ข้อ ๑๙๖
๓ สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ หน้า ๒๙ ข้อ ๕๗

ในบรรดาเทศนาเหล่านั้น เทศนานี้ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร" ดังนี้ พึงทราบว่า เป็นเทศนามีธรรมอย่างหนึ่งเป็นหลัก คืออวิชชาในปฏิจจสมุปบาทนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้โดยความต่างแห่งเทศนา อย่างนี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยอรรถ

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ** นั้น คือ โดยเนื้อความแห่งบททั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น.

ข้อนี้เป็นอย่างไร?

อรรถแห่งอวิชชาโดยพยัญชนะ

นัยที่ ๑

๑. กายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **อวินฺทิย** แปลความว่า สิ่งที่ไม่ควรได้ โดยอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ. ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า ได้สิ่งที่ไม่ควรได้นั้น.

นัยที่ ๒

กายสุจริตเป็นต้นชื่อว่า **วินฺทิย** คือ สิ่งที่ควรได้ โดยความตรงกันข้ามกับอวินฺทิยนั้น ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า ไม่ได้สิ่งที่ควรได้นั้น.

นัยที่ ๓

ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า กระทำอรรถว่ากองแห่งขันธ์ทั้งหลาย อรรถว่าเหตุเกิดแห่งอายตนะทั้งหลาย อรรถว่าว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลาย อรรถว่าแท้แห่งสัจจะทั้งหลาย อรรถว่าเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ไม่ให้ปรากฏ.

นัยที่ ๔

ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า กระทำอรรถอย่างละ ๔ อย่างที่กล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งอรรถว่าบีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ไม่ให้ปรากฏ.

นัยที่ ๕

ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปในสงสารอันเว้นจากที่สุด[๑] คือ ในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง.

นัยที่ ๖

ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า แล่นไปในหญิงและชายเป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่แล่นไปในธรรมมีขันธ์เป็นต้นแม้มีอยู่.

อรรถแห่งอวิชชาโดยสภาวะ

อนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชชา** แม้เพราะปกปิดธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นวัตถุและอารมณ์และเป็นปฏิจจสมุปบาทธรรมและเป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม.

อรรถแห่งคำว่าปัจจัย

เพราะอาศัยธรรมใดผลจึงเกิดขึ้น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัจจัย. คำว่า **เพราะอาศัย** ความว่า เว้นจากธรรมนั้นก็มีไม่ได้. อธิบายว่า เพราะไม่ประจักษ์ข้อนั้น. คำว่า **เอติ** มีความว่า เกิดขึ้นและเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการะ เป็นอรรถแห่งปัจจัย.

อวิชชานั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า **อวิชฺชาปจฺจโย** อวิชชาเป็นปัจจัย, เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น.

---

๑ ตามวิเคราะห์ว่า อนฺตวิรหิเต ชวาเปตีติ อวิชฺชาศัพท์เอาอักษรตัวหน้า คือ อะ–อนฺต+วิ=วิรหิต+ช=ชวาเปติ แล้วซ้อน ช อธิบายในมูลฎีกา.

อรรถแห่งสังขาร

ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **สังขาร** เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งธรรมที่บ่จจัยปรุงแต่ง. อนึ่ง สังขารมี ๒ อย่าง คือ สังขารเพราะอวิชชาเป็นบ่จจัย และสังขารที่มาด้วย **สังขาร** ศัพท์.

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเพราะอวิชชาเป็นบ่จจัยมี ๖ เหล่านี้ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังสาร และอาเนญชาภิสังขาร รวมเป็น ๓, กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร รวมเป็น ๓. สังขารเหล่านั้นทั้งหมด เป็นเพียงกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะเท่านั้น.

ส่วนสังขารที่มาด้วย **สังขาร** ศัพท์ มี ๔ เหล่านี้ คือสังขตสังขาร ๑ อภิสังขตสังขาร ๑ อภิสังขรณสังขาร ๑ ปโยคาภิสังขาร ๑. ในบรรดาสังขารทั้ง ๔ นั้น ธรรมที่ประกอบด้วยบ่จจัยทั้งหมดที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ" เป็นต้น[๑] ชื่อว่า **สังขตสังขาร.** รูปธรรมและอรูปธรรมอันเป็นไปในภูมิสาม อันบังเกิดแต่กรรม ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ชื่อว่า **อภิสังขตสังขาร.** รูปธรรมและอรูปธรรมแม้เหล่านั้น สงเคราะห์เข้าในพระบาลีนี้ว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ" เหมือนกัน. ส่วนอาคตสถานแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมเหล่านั้นไม่ปรากฏแผนกหนึ่ง. อนึ่ง กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นไปในภูมิสาม เรียกว่า **อภิสังขรณสังขาร.** อาคตสถานแห่งอภิสังขรณสังขารนั้น ปรากฏในพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลตกอยู่ในอวิชชา หากแต่กระทำอภิสังขารที่เป็นบุญ"[๒] เป็นต้น. อนึ่ง ความเพียรทางกายและทางใจ เรียกว่า **ปโยคาภิสังขาร.** ปโยคาภิสังขารนั้น มาในพระบาลีว่า "ล้อรถที่บุคคลหมุนไปก็หมุนไปได้เท่าที่คนหมุน ได้ตั้งอยู่ดุจติดอยู่ในเพลา" เป็นต้น.[๓]

และมิใช่แต่สังขารเหล่านี้อย่างเดียวเท่านั้น แม้สังขารเหล่าอื่นมิใช่น้อยที่มาด้วย **สังขาร** ศัพท์ โดยนัยว่า "อาวุโส วิสาขะ ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจีสังขารดับก่อน ต่อจากนั้น กายสังขาร ต่อจากนั้น จิตตสังขาร" ดังนี้[๔] เป็นต้น. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น สังขาร

---

๑ ที. มหา ๑๐/๑๘๑. ๒ สำ. นิทาน ๑๖/๙๙ ๓ อ. ทิก. ๒๐/๑๔๓
๔ ม. มู ๑๒/๕๕๑

ที่ไม่พึงสงเคราะห์เข้าในสังขตสังขาร ไม่มี. เบื้องหน้าแต่นี้ไป คำใดที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า "เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" เป็นต้น คำนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว.

ส่วนในคำที่มิได้กล่าวไว้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-

ชื่อว่า **วิญญาณ** เพราะอรรถว่ารู้.

ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่าน้อมไป.

ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่าแปรผัน.

ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะอรรถว่า แผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิอันเป็นที่เกิด และนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแล้ว.

ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะอรรถว่าถูกต้อง.

ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่ารู้สึก.

ชื่อว่า **ตัณหา** เพราะอรรถว่า ดิ้นรน.

ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปยึดถือ.

ชื่อว่า **ภพ** เพราะอรรถว่าเป็นเอง และทำให้เป็น.

ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ**

ความแก่ ชื่อว่า **ชรา.**

ชื่อว่า **มรณะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตาย.

ความเศร้า ชื่อว่า **โสกะ.**

ความคร่ำครวญ ชื่อว่า **ปริเทวะ.**

ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะอรรถว่า ทำให้ลำบาก.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **ทุกข์** เพราะอรรถว่า ชุด ๒ ส่วน คือ อุปปาทะและฐิติ.

ภาวะแห่งใจเสีย ชื่อว่า **โทมนัส.**

ความคับใจอย่างมาก ชื่อว่า **อุปายาส,**

แสดงอรรถแห่งบาลี

บทว่า **สมุภวนฺติ** แปลว่า บังเกิด. ก็จะประกอบ **สมุภวนฺติ** ศัพท์ ด้วยบทว่า **โสกะ** เป็นต้นอย่างเดียวเท่านั้น หามิได้ โดยที่แท้ พึงกระทำการประกอบ **สมุภวนฺติ** ศัพท์ ด้วยบททั้งปวง. ก็เมื่อถือเอาความนอกไปจากนี้ เมื่อกล่าวว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** ก็จะไม่พึงเข้าใจว่า สังขารกระทำกิจอะไร? แต่เมื่อมีคำประกอบว่า **สมุภวนฺติ** ก็ย่อมเป็นอันกระทำการกำหนดปัจจัย และธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยว่า "ที่ชื่อว่า **อวิชชาเป็นปัจจัย** เพราะอวิชชานั้นเป็นปัจจัย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น สังขารจึงมี (หรือบังเกิด)" ดังนี้. ทุกบท ก็มีนัยดังนี้.

บทว่า **เอวํ** ไขนัยที่ได้ไขไว้แล้ว. ด้วยบทว่า **เอวํ** นั้น ทรงแสดงว่า ด้วยเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น มิใช่ด้วยเหตุมีพระอิศวรเนรมิตเป็นต้น.

บทว่า **เอตสฺส** ความว่า ตามที่ได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **เกวลสฺส** ความว่า มิใช่ระคนกัน หรือทั้งมวล.

บทว่า **ทุกฺขกฺขนฺธสฺส** คือ ประชุมแห่งทุกข์ มิใช่สัตว์ มิใช่ความสุขและความงามเป็นต้น.

บทว่า **สมุทโย** ความว่า ความเกิด.

บทว่า **โหติ** แปลว่า ย่อมมี.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้ โดยอรรถอย่างนี้.

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น** นั้น คือโดยลักษณะเป็นต้นแห่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้น.

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ—

๑. อวิชชา **อญาณลกฺขณา** มีความไม่รู้เป็นลักษณะ **สมฺโมหนรสา** มีความหลงพร้อมเป็นรส **ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา** มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน **อาสวปทฏฺฐานา** มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน.

๒. สังขาร **อภิสงฺขรณลกฺขณา** มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ **อายูหนรสา** มีความขวนขวายเพื่อเกิดปฏิสนธิเป็นรส **เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา** มีเจตนาเป็นปัจจุปัฏฐาน **อวิชฺชาปทฏฺฐานา** มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน.

๓. วิญญาณ **วิชานนลกฺขณํ** มีความรู้อารมณ์เป็นลักษณะ **ปุพฺพงฺคมรสํ** มีความเป็นไปโดยความเป็นปุเรจาริกแห่งนามรูปเป็นรส. **ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ** มีความเป็นธรรมชาติสืบต่อกับภพก่อนเป็นปัจจุปัฏฐาน **สงฺขารปทฏฺฐานํ** วตฺถารมฺมณปทฏฺฐานํ วา มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือมีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน.

๔. นาม **นมนลกฺขณํ** มีความน้อมไปเป็นลักษณะ **สมฺปโยครสํ** มีความสัมปโยคกับวิญญาณเป็นรส **อวินิพฺโภคปจฺจุปฏฺฐานํ** มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุปัฏฐาน **วิญฺญาณปทฏฺฐานํ** มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน.

๕. รูป **รุปฺปนลกฺขณํ** มีความแปรผันเป็นลักษณะ **วิกิรณรสํ** มีความกระจายไปโดยไม่มีการสัมปโยคแก่กันและกันเป็นรส **อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ** มีอพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน **วิญฺญาณปทฏฺฐานํ** มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน.

๖. สฬายตนะ **อายตนลกฺขณํ** มีความสืบต่อ หรือความแผ่ไปซึ่งจิตและเจตสิกเป็นลักษณะ **ทสฺสนาทิรสํ** มีการกระทำการเห็นเป็นต้นเป็นรส **วตฺถุทฺวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ** มีความเป็นวัตถุและทวารเป็นปัจจุปัฏฐาน **นามรูปปทฏฺฐานํ** มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน.

๗. ผัสสะ **ผุสนลกฺขโณ** มีความถูกต้องเป็นลักษณะ **สงฺฆฏฺฏนรโส** มีความกระทบเป็นรส **สงฺคติปจฺจุปฏฺฐาโน** มีความประจวบเป็นปัจจุปัฏฐาน **สฬายตนปทฏฺฐาโน** มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน.

๘. เวทนา **อนุภวนลกฺขณา** มีความเสวยเป็นลักษณะ **วิสยรสสมฺโภครสา** มีการบริโภคร่วมซึ่งรสแห่งอารมณ์เป็นรส **สุขทุกฺขปจฺจุปฏฺฐานา** มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน **ผสฺสปทฏฺฐานา** มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน.

๙. ตัณหา **เหตุลกฺขณา** มีเหตุเป็นลักษณะ **อภินนฺทนรสา** มีความเพลินยิ่งเป็นรส **อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐานา** มีความไม่อิ่มในอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน **เวทนาปทฏฺฐานา** มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน.

๑๐. อุปาทาน **คหณลกฺขณํ** มีความยึดถือเป็นลักษณะ **อมุญฺจนรสํ** มีความไม่ปล่อยเป็นรส **ตณฺหาทิฏฺฐิคหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานํ** มีความยึดมั่นด้วยตัณหา (กามุปาทาน) และทิฏฐิ (อุปาทานที่เหลือ) เป็นปัจจุปัฏฐาน **ตณฺหาปทฏฺฐานํ** มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน.

๑๑. ภพ **กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ** มีกรรมและผลแห่งกรรมเป็นลักษณะ **ภาวนภวนรโส** มีความทำให้มีให้เป็นและความมีความเป็นเป็นรส **กุสลากุสลพฺยากตปจฺจุปฏฺฐาโน** มีกุศลอกุศลและอพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน **อุปาทานปทฏฺฐาโน** มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน.

ลักษณะเป็นต้นแห่งชาติเป็นต้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในสัจจวิภังค์นั่นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้ แม้โดยลักษณะเป็นต้น อย่างนี้.

วินิจฉัยโดยความมีอย่างเดียวเป็นต้น

ในข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความมีอย่างเดียวเป็นต้น** นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้—

อวิชชา มีอย่างเดียวโดยภาวะที่มีชื่อว่า อัญญาณ (ความไม่รู้) อทัสสนะ (ความไม่เห็น) และโมหะ (ความหลง) เป็นต้น. มี ๒ อย่างโดยเป็นอัปปฏิบัติ (คือไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น หรือเป็นทิฏฐิวิปปยุต) และเป็นมิจฉาปฏิบัติ (คือวิปลาสในอสุภะเป็นต้นว่าเป็นสุภะเป็นต้น หรือเป็นทิฏฐิสัมปยุต) อนึ่ง มี ๒ อย่าง โดยเป็นสสังขารและอสังขาร. มี ๓ อย่างโดยประกอบด้วยเวทนาทั้งสาม, มี ๔ อย่างโดยไม่แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔, มี ๕ อย่าง โดยปกปิดโทษแห่งคติ ๕, อนึ่ง ว่าโดยทวารและอารมณ์ ก็พึงทราบว่ามี ๖ อย่าง ในอรูปธรรมทั้งหมด.[๑]

---

๑ มูลฎีกาอธิบายว่า อวิชชามิได้เป็นไปในทวารทั้ง ๖ และมีอารมณ์ทั้ง ๖ ที่แท้อรูปธรรมทั้งหลายเป็นไปในทวารทั้ง ๖ และมีอารมณ์ทั้ง ๖ ในองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทแม้อื่น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า ในอรูปธรรมทงหมด.

สังขาร มีอย่างเดียว โดยภาวะที่เป็นสาสวะ และวิปากธัมมธรรมเป็นต้น, มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและอกุศล อนึ่ง มี ๒ อย่างโดยเป็นปริตตะและมหัคคตะ เป็นหีนะและมัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตนิยตะและมิจฉัตตอนิยตะ, มี ๓ อย่างโดยเป็นปุญญาภิสังขารเป็นต้น, มี ๔ อย่างโดยยังกำเนิด ๔ ให้เป็นไปพร้อม, มี ๕ อย่างโดยยังสัตว์ให้ถึงคติ ๕.

วิญญาณ มีอย่างเดียวโดยความเป็นโลกิยวิบากเป็นต้น, มี ๒ อย่างโดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น, มี ๓ อย่างโดยนับเนื่องในภพสาม โดยประกอบด้วยเวทนาทั้งสาม และโดยเป็นอเหตุกะทุเหตุกะและติเหตุกะ มี ๔ อย่างและมี ๕ อย่าง เกี่ยวด้วยกำเนิดและคติ.

นามรูป มีอย่างเดียว โดยมีวิญญาณเป็นที่อาศัยและโดยเป็นกัมมปัจจัย, มี ๒ อย่าง โดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์), มี ๓ อย่าง โดยเป็นอดีตเป็นต้น, มี ๔ อย่างและมี ๕ อย่าง เกี่ยวด้วยกำเนิดและคติ.

สฬายตนะ มีอย่างเดียวโดยเป็นที่เกิดและเป็นที่ประชุม, มี ๒ อย่างโดยเป็นภูตรูปปสาทรูปและวิญญาณเป็นต้น, มี ๓ อย่างโดยเป็นอารมณ์ที่ถึง (สัมปัตต) อารมณ์ที่ไม่ถึง (อสัมปัตต) และไม่ใช่อารมณ์ทั้งสอง (หมายถึงมนายตนะ), มี ๔ อย่างและมี ๕ อย่าง โดยนับเนื่องด้วยกำเนิดและคติ แล.

บัณฑิตพึงทราบภาวะที่ธรรมแม้มีผัสสะเป็นต้นมีอย่างเดียวเป็นต้น โดยนัยนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้ แม้โดยมีอย่างเดียวเป็นต้น อย่างนี้.

วินิจฉัยโดยการกำหนดองค์

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยการกำหนดองค์** นั้น มีอธิบายว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทนี้ โสกะเป็นต้นตรัสไว้เพื่อจะแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (คือความ หมุนเวียนแห่งภพ) จริงอยู่ โสกะเป็นต้นย่อมเกิดมีแก่คนพาลผู้ถูกชราและมรณะดักสังหาร อย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกร

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้สดับเป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกายกระทบแล้ว ย่อมโศรก ย่อมลำบาก ย่อมคร่ำครวญ ย่อมตีอกร้องไห้ ย่อมถึงความหลงพร้อม" ดังนี้.[๑] ก็อวิชชาย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะเป็นต้นเหล่านั้นยังเป็นไปอยู่ เพราะอวิชชาเป็นบั่วจัย จึงมีสังขารแม้อีก ฉะนั้น ภวจักรจึงสัมพันธ์กันทีเดียว. เพราะฉะนั้น พึงทราบองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทว่ามี ๑๒ เท่านั้น โดยประมวลแม้โสกะเป็นต้นเหล่านั้นเข้าด้วยกันกับชรามรณะนั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้แม้โดยการกำหนดองค์อย่างนี้.

กล่าวโดยย่อเนื่องด้วยอุเทศวารในปฏิจจสมุปบาทแต่เพียงเท่านี้.

วรรณนาอุเทศวาร จบ.

---

๑ สำ สฬายตน. ๑๘/๒๕๗.

วรรณนานิเทศวาร

นิเทศอวิชชา

[๒๒๖] บัดนี้ เบื้นกถาโดยพิสดารเนื่องด้วยนิเทศวารต่อไป–

จริงอยู่ ได้ตรัสเบื้นพระบาลีไว้ว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เพราะอวิชชาเบื้นบั่จจัยจึงมีสังขาร" ดังนี้. ในพระบาลีนั้น เมื่อจะพึงแสดงสังขารทั้งหลายอันมีอวิชชาเบื้นบั่จจัย เพราะเมื่อจะพึงพูดถึงบุตร ชาวโลกก็จะพูดถึงบิดาก่อน ด้วยว่าเมื่อเบื้นเช่นนี้ ย่อมเบื้นอันพูดถึงบุตรได้ดีเช่นว่า **มิตฺตสฺส ปุตฺโต** บุตรนายมิตร **ทตฺตสฺส ปุตฺโต** บุตรนายทัต ดังนี้ ฉะนั้น พระศาสดาผู้ฉลาดในเทศนา ทรงประสงค์จะแสดงอวิชชาอันเช่นกับเบื้นบิดาด้วยอรรถว่าให้เกิดสังขารทั้งหลายก่อน จึงตรัสพระบาลีว่า **อวิชชาในข้อนั้นเบื้นไฉน ? ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์** ดังนี้เบื้นต้น.

ในพระบาลีนั้น เพราะอวิชชานี้ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเบื้นจริงแห่งทุกขสัจจ์ ย่อมปกบีด รึงรัด ยึดเอาไว้ ฉะนั้นจึงตรัสว่า "ความไม่รู้ในทุกข์" ดังนี้. อนึ่ง เพราะอวิชชานี้ไม่ได้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเบื้นจริงแห่งทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ย่อมปกบีด รึงรัดยึดเอาไว้ ฉะนั้น จึงตรัสว่า ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. ความไม่รู้โดยปริยายอันมาในพระสูตรในฐานะทั้ง ๔ ตรัสว่าอวิชชา

แต่โดยปริยายอภิธรรมในนิกเขปกัณฑ์ ทรงถือเอาความไม่รู้ในฐานะ ๔ แม้อื่นว่า "**ความไม่รู้ในอดีต**" เบื้นต้น. ในฐานะทั้ง ๔. นั้น คำว่า **อดีต** ได้แก่ อดีตอัทธา คือ ขันธ์ ธาตุอายตนะที่ล่วงไปแล้ว. คำว่า **อนาคต** ได้แก่ อนาคตอัทธา คือ ขันธ์ธาตุอายตนะที่ยังไม่มาถึง. คำว่า **ทั้งอดีตและอนาคต** ได้แก่ ขันธ์ธาตุอายตนะทั้ง ๒ อัทธานั้น. คำว่า **ความ**

มีธรรมนี้เป็นปัจจัย ได้แก่ เหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น คือ องค์มีอวิชชาเป็นต้น. คำว่า **ธรรมที่อาศัยเกิดขึ้น** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นอันบังเกิดแต่อวิชชาเป็นต้น. ในข้อนั้น อวิชชานี้เพราะย่อมไม่ให้ เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามเป็นจริงแห่งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นที่ล่วงไปแล้ว ย่อมปกปิด รึงรัด ยึดเอาไว้ เหตุนั้นจึงตรัสว่า "ความไม่รู้ในอดีต". อนึ่ง เพราะอวิชชานี้ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามเป็นจริงแห่งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นที่ยังไม่มาถึง ย่อมปกปิด รึงรัด ยึดเอาไว้ เหตุนั้น จึงตรัสว่า "ความไม่รู้ในอนาคต." เพราะอวิชชานี้ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามเป็นจริงแห่งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นทั้งที่ล่วงไปแล้วทั้งที่ยังไม่มาถึง ย่อมปกปิด รึงรัด ยึดเอาไว้ เหตุนั้น จึงตรัสว่า "ความไม่รู้ทั้งในอดีตทั้งในอนาคต" อวิชชานี้ ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามเป็นจริงแห่งความมีธรรมนี้เป็นปัจจัย และแห่งธรรมที่อาศัยเกิดขึ้น ย่อมปกปิด รึงรัด ยึดเอาไว้ เหตุนั้น จึงตรัสว่า "ความไม่รู้ในความมีธรรมนี้เป็นปัจจัย ในธรรมที่อาศัยเกิดขึ้น." ในฐานะทั้ง ๘ นี้ ความไม่รู้โดยปริยายอภิธรรมตรัสว่า อวิชชา.

อย่างนี้ ย่อมเป็นตรัสถึงอะไร ? ชื่อว่า เป็นอันตรัสถึงอวิชชาโดยกิจ และโดยชาติ. ตรัสอย่างไร? ก็อวิชชานี้ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะแทงตลอดฐานะ ๘ นี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ตรัสโดยกิจ. อวิชชานี้แม้เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๘ นี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่าตรัสโดยชาติ. ครั้นตรัสอย่างนี้แล้วได้ทรงถือเอาบท ๒๕ บทมีอาทิว่า "ความไม่รู้ ความไม่เห็น เห็นปานนี้ใด" เพื่อทรงถือเอาลักษณะแห่งอวิชชาต่อไป.

ในอธิการแห่งอวิชชานั้น เพราะเหตุที่อวิชชานี้แม้ตรัสด้วยบท ๘ นี้ เมื่อยังไม่ได้ตรัสลักษณะด้วยบท ๒๕ บทแล้ว ยังชื่อว่าเป็นอันตรัสถึงดีแล้วไม่ได้. แต่เมื่อตรัสถึงลักษณะแล้วทีเดียว ย่อมชื่อว่าเป็นอันตรัสดีแล้ว. อุปมาเหมือนบุรุษเมื่อกำลังหาโคที่หายไป ก็จะพึงถามชาวบ้านว่า พ่อเจ้าเอ๋ย ท่านเห็นโคสีขาว ท่านเห็นโคสีแดงบ้างไหม? คนเหล่านั้นก็จะ

พึงตอบอย่างนี้ว่า ที่เมืองนี้ โคสีขาวสีแดงมากมาย ลักษณะโคของท่านเป็นอย่างไร? ครั้นแล้วเมื่อบุรุษนั้นตอบว่า เป็นรูปผ้าทาบ หรือเป็นรูปไถ ดังนี้ จะพึงชื่อว่าเป็นอันกล่าวถึงโคดีแล้ว ข้อนี้ฉันใด อวิชชานี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้ตรัสไว้ด้วยบททั้ง ๘ เมื่อยังไม่ได้ตรัสลักษณะด้วยบท ๒๕ บทอีก ยังชื่อว่าเป็นอันตรัสดีแล้วไม่ได้ แต่เมื่อตรัสถึงลักษณะแล้วนั่นเทียว จึงชื่อว่าเป็นอันตรัสอวิชชาดีแล้ว ฉะนั้น พึงทราบอวิชชาด้วยอำนาจบท ๒๕ บท แม้ที่ตรัสไว้ เพื่อแสดงลักษณะของอวิชชานั้นด้วย.

แสดงลักษณะอวิชชา

ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

คือ บัญญาชื่อว่า **ญาณ** (ความรู้), บัญญานั้นย่อมกระทำสัจจธรรมทั้ง ๔ ซึ่งเป็นผล ๆ เป็นเหตุ ๆ ให้แจ่มแจ้งปรากฏ. ส่วนอวิชชานี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อกระทำสัจจธรรมทั้ง ๔ นั้นแจ่มแจ้งปรากฏ เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อัญญาณ** (ความไม่รู้) เพราะเป็นข้าศึกต่อญาณ (ความรู้).

บัญญาชื่อว่า **ทัสสนะ** (ความเห็น) ก็มี, แม้บัญญานั้น ย่อมเห็นอาการนั้น. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อจะเห็นอาการนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อทัสสนะ** (ความไม่เห็น).

บัญญาชื่อว่า **อภิสมัย** (ความตรัสรู้) ก็มี, บัญญานั้น ย่อมตรัสรู้อาการนั้น. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อจะตรัสรู้อาการนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนภิสมัย** (ความไม่ตรัสรู้).

บัญญา ชื่อว่า **อนุโพธ** (ความรู้โดยสมควร) **สัมโพธ** (ความรู้ตามเป็นจริง) **ปฏิเวธ** (ความแทงตลอด) ก็มี. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อจะรู้โดยสมควร เพื่อจะรู้ตามเป็นจรง เพื่อจะแทงตลอด เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนนุโพธ** (ความไม่รู้ตามสมควร) **อสัมโพธ** (ความไม่รู้ตามเป็นจริง) **อัปปฏิเวธ** (ความไม่แทงตลอด).

บัญญา ชื่อว่า **สังคหนา** (ความถือเอาให้ถูกต้อง) ก็มี. บัญญานั้นย่อมถือเอาอาการนั้นทดลองให้ถูกต้องแล้วจึงถือเอา. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อถือเอาอาการนั้นทดลองให้ถูกต้องแล้วจึงถือเอา เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อสังคหนา** (ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง).

บัญญาชื่อว่า **ปริโยคาหนา** (ความหยั่งลงโดยรอบคอบ) ก็มี. บัญญานั้นย่อมหยั่งลงชำแรกเข้าสู่อาการนั้นแล้วถือเอา. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อหยั่งลงชำแรกเข้าสู่อาการนั้นถือเอา เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อปริโยคาหนา** (ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ).

บัญญาชื่อว่า **สมเปกขนา** (ความพินิจ) ก็มี. บัญญานั้นย่อมเพ่งสม่ำเสมอและโดยชอบซึ่งอาการนั้น. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อเพ่งสม่ำเสมอและโดยชอบซึ่งอาการนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อสมเปกขนา** (ความไม่พินิจ).

บัญญาชื่อว่า **ปัจจเวกขณา** (ความพิจารณา) ก็มี. บัญญานั้น ย่อมพิจารณาอาการนั้น. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อจะพิจารณาอาการนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจเวกขณา** (ความไม่พิจารณา). กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ประจักษ์ไม่มีแก่อวิชชานี้ และกรรมที่อวิชชานี้มิได้พิจารณาแล้วกระทำเอง เหตุนั้น อวิชชานี้ จึงชื่อว่า **อัปปัจจักขกัมม** ความกระทำไม่ประจักษ์.

อวิชชานี้ ชื่อว่า **ทุมเมชฌะ** ความทรามบัญญา เพราะเป็นความโฉด.

อวิชชานี้ชื่อว่า **พาลยะ** ความโง่เขลา เพราะเป็นความเขลา.

บัญญาชื่อว่า **สัมปชัญญะ** ความรู้ชัดก็มี. บัญญานั้นย่อมรู้ชัดโดยชอบซึ่งสัจจธรรมทั้ง ๔ อันเป็นตัวผล ๆ เป็นตัวเหตุ ๆ. ส่วนอวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อรู้ชัดซึ่งอาการนั้น เหตุนั้น อวิชชานั้น จึงชื่อว่า **อสัมปชัญญะ** ความไม่รู้ชัด.

อวิชชาชื่อว่า **โมหะ** ความหลง ด้วยอำนาจความหลง.

อวิชชาชื่อว่า **ปโมหะ** ความลุ่มหลง ด้วยอำนาจความหลงทั่ว.

อวิชชาชื่อว่า **สัมโมหะ** ความหลงไหล ด้วยอำนาจความหลงพร้อม.

อวิชชาชื่อว่า **อวิชชา** ด้วยอำนาจอรรถะมีรู้สิ่งที่ไม่ควรรู้เป็นต้น.

อวิชชาชื่อว่า **อวิชโชฆะ** โอฆะคืออวิชชาเพราะยังสัตว์ให้จดลง คือให้จมลงในวัฏฏะ.

อวิชชาชื่อว่า **อวิชชาโยคะ** โยคะคืออวิชชา เพราะประกอบสัตว์ไว้ในวัฏฏะ.

อวิชชาชื่อว่า **อวิชชานุสัย** อนุสัยคืออวิชชา เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ ด้วยอำนาจที่ยังละไม่ได้.

อวิชชาชื่อว่า **อวิชชาปริยุฏฐานะ** ปริยุฏฐานะคืออวิชชา เพราะอรรถว่ากลุ้มรุม คือ จับ ปล้นกุศลจิต ดุจพวกโจรซุ่มในหนทางปล้นคนเดินทาง ฉะนั้น.

เมื่อลงลืมคือกลอนที่ประตูเมืองแล้ว ย่อมกั้นคนในเมืองออกไปนอกเมืองบ้าง คนนอกเมืองเข้าไปในเมืองบ้าง ฉันใด อวิชชานี้ตกไปในเมืองคือกายของตนแห่งบุคคลใด ย่อมกั้นการไปแห่งปรีชาญาณที่ให้ถึงพระนิพพานแก่บุคคลนั้น เหมือนฉันนั้น. เหตุนั้น อวิชชานี้จึงชื่อว่า **อวิชชาลังคี** ลิ่มคืออวิชชา.

ที่ชื่อว่า **อกุศลมูล** เพราะอรรถว่า อกุศลนั้นเป็นมูล หรือเพราะอรรถว่า เป็นมูลของอกุศลทั้งหลาย. อกุศลมูลนั้น ไม่ใช่อื่น ในที่นี้ประสงค์เอาโมหะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **อกุศลมูลคือโมหะ.**

คำว่า **นี้เรียกว่าอวิชชา** ความว่า อวิชชานี้ คือ มีลักษณะอย่างนี้ เรียกว่า ชื่อว่าอวิชชา.

พึงทราบลักษณะแห่งอวิชชาด้วยอำนาจบท ๒๔ บท อย่างนี้.

ก็อวิชชานี้มีลักษณะอย่างนี้ แม้ตรัสว่า ความไม่รู้ในสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ก็เป็นส่วนหนึ่งแห่งทุกสัจจ์เกิดร่วมกับทุกข์สัจจ์ กระทำทุกขสัจจ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ปกปิดทุกขสัจจ์, มิใช่เป็นส่วนหนึ่งแห่งสมุทัยสัจจ์ เกิดร่วมกับสมุทัยสัจจ์ กระทำสมุทัยสัจจ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ปกปิดสมุทัยสัจจ์, มิได้เป็นส่วนหนึ่งแห่งนิโรธสัจจ์ มิได้เกิดร่วมกับนิโรธสัจจ์ มิได้กระทำนิโรธสัจจ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ปกปิดนิโรธสัจจ์อย่างเดียว. มิได้เป็นส่วนหนึ่งแม้แห่งมรรคสัจจ์ มิได้เกิดร่วมกับมรรคสัจจ์ มิได้กระทำมรรคสัจจ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ปกปิดมรรคสัจจ์อย่างเดียว. อวิชชาเกิดขึ้นเพราะมีทุกข์เป็นอารมณ์ และปกปิดทุกข์นั้น. อวิชชาเกิดขึ้นเพราะมีสมุทัยเป็นอารมณ์และปกปิดสมุทัยนั้น. อวิชชาไม่เกิดขึ้น เพราะมีนิโรธเป็นอารมณ์ และปกปิดนิโรธนั้น. อวิชชาไม่เกิดขึ้น เพราะมรรคเป็นอารมณ์ และปกปิดมรรคนั้น.

สัจจะ ๒ อย่าง ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก. สัจจะ ๒ อย่าง ชื่อว่าเห็นได้ยากเพราะลึกซึ้ง. และอีกประการหนึ่ง ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ลึกซึ้งและเห็นได้ยาก. ในบรรดาสัจจะเหล่านั้น ชื่อว่าทุกข์ ปรากฏแล้ว. แต่เพราะลักษณะเห็นได้ยาก จึงชื่อว่า ลึกซึ้ง. แม้ในสมุทัยก็มีนัยดังนี้. อุปมาเหมือนหนึ่งธรรมดาว่าการกวนมหาสมุทรนำเอาโอชาออกมา เป็นเรื่องยาก ธรรมดาว่าการขนทรายจากเชิงเขาสิเนรุ เป็นเรื่องยาก. ธรรมดาว่าการคั้นภูเขานำเอารสออกมาเป็นเรื่องยาก ข้อนี้ฉันใด สัจจะทั้ง ๒ ก็เหมือนฉันนั้น ชื่อว่าเห็นได้ยากเพราะลึกซึ้งทีเดียว. ส่วนนิโรธสัจจ์ทั้งลึกซึ้งอย่างยิ่งและเห็นได้ยากอย่างยิ่ง โมหันธการซึ่งปกปิดอริยสัจจ์ทั้ง ๔ อันชื่อว่าลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้นี้เรียกว่าอวิชชา.

นิเทศอวิชชา จบ.

นิเทศสังขาร

ในบทว่า **สังขาร** พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเฉพาะสังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยอย่างเดียว มิได้ทรงพาดพิงถึงสังขารที่มาด้วยสังขารศัพท์ ในบรรดาสังขารที่ได้กล่าวแล้วในหนหลัง จึงตรัสพระบาลีเป็นต้นว่า **ในหัวข้อนั้น สังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเป็นไฉน? ได้แก่ปุญญาภิสังขาร** ดังนี้เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น ชื่อว่า ปุญญ (บุญ) เพราะอรรถว่าชำระผู้กระทำตน คือ อัธยาศัยของผู้กระทำตนนั้นให้บริบูรณ์ และยังภพอันเจริญให้บังเกิด ชื่อว่า**อภิสังขาร** เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งวิบากและกฏัตตารูป. อภิสังขาร คือบุญ ชื่อว่า **ปุญญาภิสังขาร**. สภาพชื่อว่าอปุญญ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อปุญญ อภิสังขาร คือ สภาพอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปุญญ ชื่อว่า **อปุญญภิสังขาร**. ชื่อว่า **อาเนญช** เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว, ชื่อว่า **อาเนญชาภิสังขาร** เพราะอรรถว่า เป็นอภิสังขาร คืออาเนญช ธรรมชาตอันไม่หวั่นไหว และปรุงแต่งภพอันไม่หวั่นไหว. ชื่อว่า **กายสังขาร** เพราะอรรถว่า เป็นสังขารคือประโยคปรุงแต่งอันกายให้เป็นไป หรือเป็นสังขารอันเป็นไปทางกาย หรือเป็นสังขารของกาย. แม้ในวจีสังขารและจิตตสังขารก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

ในเรื่องสังขารนั้น ติกะแรกทรงถือเอาด้วยอำนาจปริวิมังสนสูตร. จริงอยู่ ในปริวิมังสนสูตรนั้น ตรัสไว้ว่า "หากว่าบุคคลปรุงแต่งสังขารส่วนที่เป็นบุญ วิญญาณก็เข้าถึงบุญ. หากว่าบุคคลปรุงแต่งสังขารส่วนที่เป็นบาป วิญญาณก็เข้าถึงบาป. หากว่าบุคคลปรุงแต่งสังขารส่วนที่เป็นอาเนญชไม่หวั่นไหว วิญญาณก็เข้าถึงอาเนญช" ดังนี้. ติกะที่สองทรงถือเอาด้วยอำนาจวิภังคสูตรอันเป็นลำดับแห่งปริวิมังสนสูตรนั้น แม้จะกล่าวว่า ทรงถือเอาโดยปริยายแห่งสัมมาทิฏฐิสูตร ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน. จริงอยู่ ในวิภังคสูตรนั้น ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขาร ๓ เหล่านี้ สังขาร ๓ เป็นไฉน ? คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร" ดังนี้.

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร สังขารเหล่านั้นจึงทรงถือเอาด้วยอำนาจสูตรเหล่านี้"?

ตอบว่า "เพื่อจะแสดงบทนี้ว่า ธรรมดาว่าอภิธรรมนี้ มิใช่ทรงกระทำไว้แต่ในเดี๋ยวนี้ ทั้งพวกฤาษีภายนอกหรือพวกพระสาวก หรือพวกเทวดาก็มิได้ภาษิตไว้. ก็พระอภิธรรมนี้ พระชินเจ้าผู้เป็นพระสัพพัญญูทรงภาษิตไว้. ก็ทั้งในพระอภิธรรม ทั้งในพระสูตร จึงได้ทรงแสดงไขพระบาลีเป็นอย่างเดียวกัน."

แสดงปุญญาภิสังขาร

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงสังขารเหล่านั้นโดยประเภท จึงตรัสพระบาลีว่า **ตตฺถ กตโม ปุญฺญาภิสงฺขาโร** ในเรื่องสังขารนั้น ปุญญาภิสังขารเป็นไฉน? ดังนี้เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น แม้เจตนาอันเป็นไปในภูมิสี่ตรัสโดยไม่ทรงกำหนดว่า **เจตนาเป็นกุศล** แต่เพราะได้ทรงกำหนดไว้ว่า **ฝ่ายกามาวจร ฝ่ายรูปาวจร** ดังนี้ เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร๘ ดวง เจตนาเป็นกุศลฝ่ายรูปาวจร ๕ ดวง ชื่อว่าปุญญาภิสังขาร. ด้วยคำว่า**ทานมัย**สำเร็จด้วยทานเป็นต้น ทรงแสดงความเป็นไปแห่งเจตนาเหล่านั้นด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ. ในพระบาลีนั้น เจตนาเฉพาะฝ่ายกามาวจร ๘ ดวง เป็นทานมัยและสีลมัย. ส่วนเจตนาทั้ง ๑๓ ดวง เป็นภาวนามัย. อุปมาเหมือนอย่างบุคคลเมื่อกำลังสาธยายธรรมที่คล่องแคล่วย่อมไม่รู้แม้อนุสนธิหนึ่งแม้สองอนุสนธิ เมื่อนึกจึงรู้ได้ในภายหลัง ฉันใด เมื่อบุคคลกระทำการปริกรรมในกสิณ พิจารณาฌานที่คล่องแคล่วและมนสิการกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว เจตนาก็เป็นภาวนามัยแม้เป็นญาณวิปยุต ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ส่วนเจตนาทั้ง ๑๓ เป็นภาวนามัย" ดังนี้.

ในข้อนั้นมีเทศนาโดยสังเขปในเจตนาส่วนที่เป็นทานมัยเป็นต้นดังนี้— "เจตนา ความตั้งใจ ความคิดปรารภทาน ยกทานเป็นหลักเกิดขึ้น อันใด นี้เรียกว่าปุญญาภิสังขาร ส่วนทานมัย. เจตนา ความตั้งใจ ความคิดปรารภศีล ยกศีลเป็นหลักเกิดขึ้น อันใด นี้เรียกว่า

ปุญญาภิสังขารส่วนสีลมัย เจตนา ความตั้งใจ ความคิด ปรารภภาวนา ยกภาวนาเป็นหลัก เกิดขึ้น อันใด นี้เรียกว่าปุญญาภิสังขาร ส่วนภาวนามัย."

ส่วนการกล่าวโดยพิสดารมีดังนี้— ว่าถึงในบรรดาบ่จจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือในบรรดาทานวัตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้น เจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้ให้สิ่งนั้น ๆ ในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นจำเดิมแต่ให้เกิดบ่จจัยเป็นต้นเหล่านั้นขึ้นมา ๑ ในกาลสละ ๑ ในกาลนึกถึงด้วยโสมนัสจิตในภายหลัง ๑ ชื่อว่า **ทานมัย.** ส่วนเจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้ไปวัดโดยตั้งใจจะบวชเพื่อประโยชน์แก่การบำเพ็ญสีล บวชได้สำเร็จยังมโนรถให้ถึงที่สุดนึกอยู่ว่า "เราเป็นผู้บวชแล้วหนอ สาธุ ดีจริง ๆ" สำรวมปาฏิโมกข์ พิจารณาบ่จจัยมีจีวรเป็นต้นอยู่และยังอาชีวะให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า **สีลมัย.** ว่าตามแนววิบ่สสนาที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมปทา เจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้เจริญจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา เจริญรูป ฯลฯ เจริญธรรม เจริญจักขุวิญญาณ ฯลฯ เจริญมโนวิญญาน เจริญจักขุสัมผัส ฯลฯ เจริญมโนสัมผัส เจริญจักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เจริญมโนสัมผัสสชาเวทนา เจริญรูปสัญญา ฯลฯ เจริญชราและมรณะ โดยความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ชื่อว่า **ภาวนามัย.**

แสดงอปุญญาภิสังขาร

ในนิเทศอปุญญาภิสังขาร— คำว่า **เจตนาเป็นอกุศล** ได้แก่ เจตนาสัมปยุตด้วยอกุศลจิต ๑๒. คำว่า **ฝ่ายกามาวจร** ความว่า ในบรรดาเจตนาสัมปยุตด้วยอกุศลจิต ๑๒ นั้น เว้นเจตนาสหรคตด้วยโทมนัส ๒ เจตนาที่เหลือ ย่อมเกิดได้แม้ในรูปภพและอรูปภพก็จริง ถึงอย่างนั้นก็หาชักปฏิสนธิมาในรูปภพและอรูปภพไม่ คงยังวิบากให้ท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจปฏิสนธิในกามาวจรภพเท่านั้น เหตุนั้น จึงตรัสว่า ฝ่ายกามาวจร เท่านั้น.

แสดงอาเนญชาภิสังขาร

ในนิเทศอาเนญชาภิสังขาร— คำว่า **เจตนาเบื็นกุศลฝ่ายอรูปาวจร** นั้น ได้แก่ เจตนาเบื็นกุศลฝ่ายอรูปาวจร ๔. จริงอยู่ เจตนาเบื็นกุศลฝ่ายอรูปาวจร ๔ นี้ เรียกได้ว่า **อาเนญชาภิสังขาร** ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว และด้วยอรรถว่าปรุงแต่งความไม่หวั่นไหว. ก็ธรรม ๑๕ คือ เจตนาที่เบื็นกุศลวิบากและกิริยา ๓ ในจตุตถฌานเบื็นรูปาวจร เจตนาฝ่ายอรูปาวจร ๑๒ ชื่อว่า **อาเนญชา** ด้วยอรรถว่ามั่นคง ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว. ในบรรดาธรรม ๑๕ นั้น เจตนาที่เบื็นกุศลฝ่ายรูปาวจร แม้จะเบื็นธรรมชาติไม่หวั่นไหว แต่ก็ยังให้เกิดรูปและอรูปที่แม้น เหมือนกับตนบ้าง ไม่แม้นเหมือนกับตนบ้าง ยังมีความหวั่นไหวบ้าง ไม่หวั่นไหวบ้าง ฉะนั้น จึงไม่ชื่อว่าเบื็นอาเนญชาภิสังขาร. ส่วนเจตนาที่เบื็นวิบากและกิริยา ปรุงแต่งวิบากไม่ได้ เพราะเบื็นธรรมชาติที่ไม่มีวิบาก. อนึ่ง เจตนาที่เบื็นวิบากและกิริยาฝ่ายอรูปาวจรก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้น เจตนาทั้ง ๑๑ นี้ จึงเบื็นแต่อาเนญชา คือไม่หวั่นไหวอย่างเดียว ไม่ใช่เบื็นอภิสังขาร. ส่วนเจตนาที่เบื็นกุศลฝ่ายอรูปาวจร ๔ อย่าง เรียกได้ว่า **อาเนญชาภิสังขาร** เพราะให้เกิดอรูปอย่างเดียวซึ่งมั่นคงเหมือนกับตน อุปมาเหมือนเงาของสัตว์มีช้างม้าเบื็นต้น ซึ่งเหมือนกับตนนั่นเองฉะนั้นแล.

ด้วยประการฉะนี้ เบื็นเจตนาเนื่องด้วยปุญญาภิสังขาร ๑๓ เนื่องด้วยอปุญญาภิสังขาร ๑๒ เนื่องด้วยอาเนญชาภิสังขาร ๔ รวมเจตนาทั้งหมดดังกล่าวมานี้เข้าด้วยกันได้เบื็นเจตนา ๒๙. พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดเจตนาเบื็นกุศลและอกุศลที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์อันหาประมาณมิได้ ในจักรวาฬอันหาประมาณมิได้ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณทรงแสดงไว้เบื็น ๒๙ เท่านั้น ปานดังทรงชั่งไว้ด้วยคันชั่งอันใหญ่และปานดังทรงใส่ตวงไว้ในทะนาน ฉะนั้น.

แสดงทวารแห่งกรรม

เหล่าสัตว์อันหาประมาณมิได้ในจักรวาฬอันหาประมาณมิได้ เมื่อจะประกอบกรรมอันเบื็นกุศลและอกุศล ย่อมประกอบด้วยทวารเหล่าใด พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงทวารแห่ง

กรรมเหล่านั้น ๓ ประการ จึงตรัสพระบาลีว่า **ตตฺถ กตโม กายสงฺขาโร กายสญฺเจตนา** ในข้อนั้น กายสังขารเป็นไฉน ? คือ กายสัญเจตนา ดังนี้ เป็นต้น ฉ กาลบัดนี้.

ในพระบาลีนั้น คำว่า **กายสัญเจตนา** ได้แก่เจตนา ๒๐ ดวง คือ เจตนาเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร ๘ เจตนาเป็นอกุศล ๑๒ ที่เป็นไปทางกายทวาร ยังกายวิญญัติให้ตั้งขึ้น. แม้จะกล่าวว่า เจตนาเป็นกุศลและอกุศล ๒๐ ที่เกิดขึ้นให้ถึงการไหวด้วยการรับและการถือเอาในกายทวาร ดังนี้ ก็ควร.

คำว่า **วจีสัญเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๐ นั่นแหละที่เป็นไปทางวจีทวาร ยังวจีวิญญัติให้ตั้งขึ้น. จะกล่าวแม้ว่าเจตนา ๒๐ ที่เกิดขึ้นให้ถึงการไหวแห่งคาง การเปล่งคำพูดในวจีทวาร ดังนี้ ก็ควร. ก็ในเรื่องเจตนานี้ อภิญญาเจตนามิได้เป็นปัจจัยแก่วิญญาณในเบื้องหน้า ฉะนั้นจึงไม่เอาไว้. แม้อุทธัจจเจตนาก็ไม่เป็นปัจจัยเหมือนกับอภิญญาเจตนา ฉะนั้น แม้อุทธัจจเจตนานั้น ก็ควรคัดออกเสียในความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ. ก็เจตนาทั้งหมดนี้มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

คำว่า **มโนสัญเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๙ ทั้งหมดที่เกิดทางมโนทวารมิได้ยังวิญญัติทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น.

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงทวารแห่งกรรมที่สัตว์ประกอบขึ้นเพราะเหล่าสัตว์อันหาประมาณมิได้ในจักรวาลอันหาประมาณมิได้ เมื่อจะประกอบกรรมอันเป็นกุศลและอกุศล ย่อมประกอบด้วยทวารทั้ง ๓ นี้.

แสดงการสัมประโยคแห่งติกะทั้ง ๒

ก็พึงทราบการสัมประโยคแก่กันและกันแห่งติกะทั้ง ๒ นี้ต่อไป.

สัมประโยคกันอย่างไร ?

คือ ปุญญาภิสังขาร เป็นกายสังขารก็มี สำหรับผู้ที่เว้นจากกายทุจริต, เป็นวจีสังขารก็มี สำหรับผู้ที่เว้นจากวจีทุจริต. เจตนาเป็นกุศลผ่ายกามาวจร ๘ จึงเป็นปุญญาภิสังขารเป็นกายสังขารและเป็นวจีสังขาร อย่างนี้.

ส่วนเจตนา ๑๓ ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร เป็นปุญญาภิสังขารและเป็นจิตตสังขาร.

แม้อปุญญาภิสังขาร เป็นกายสังขารก็มีในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจกายทุจริตนั่นเอง, เป็นวจีสังขารก็มีในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจวจีทุจริต, เป็นจิตตสังขารก็มีในขณะที่เป็นไปในมโนทวารเว้นทวารทั้ง ๒ เสีย, อปุญญาภิสังขาร จึงเป็นกายสังขารบ้าง เป็นวจีสังขารบ้าง เป็นจิตตสังขารบ้าง ด้วยพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนกายสังขาร เป็นปุญญาภิสังขารก็มี เป็นอปุญญาภิสังขารก็มี แต่ไม่เป็นอาเนญชาภิสังขาร. วจีสังขารก็เหมือนกัน.

ส่วนจิตตสังขารเป็นปุญญาภิสังขารก็มี เป็นอปุญญาภิสังขารก็มี เป็นอาเนญชาภิสังขารก็มี สังขารดังกล่าวมานี้ จึงชื่อว่า สังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

อธิบายสังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

ถามว่า "ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า สังขารเหล่านี้มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย"?

ตอบว่า "รู้ได้เพราะเมื่อมีอวิชชาจึงมีสังขาร." อธิบายว่า บุคคลใดยังละไม่ได้ซึ่งอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชชาในสัจจะทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้น บุคคลนั้น โดยเหตุที่ไม่รู้ในทุกข์และในธรรมมีขันธ์ส่วนอดีตเป็นต้นก่อน ย่อมยึดถือสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วปรารภสังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น. โดยเหตุที่ไม่รู้ในทุกขสมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ ย่อมปรารภสำคัญสังขารทั้งหลายอันเป็นบริวารแห่งตัณหาซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์

ว่าเป็นเหตุแห่งสุขได้. อนึ่ง โดยเหตุที่ไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในกติวิเศษแม้มิใช่เป็นที่ดับแห่งทุกข์ว่าเป็นทุกขนิโรธ และเป็นผู้มีความสำคัญในพิธีกรรมมีการบวงสรวงและบำเพ็ญตบะเพื่อให้เป็นเทวดาเป็นต้น ซึ่งแม้มิใช่เป็นทางแห่งความดับทุกข์ว่าเป็นนิโรธมรรคไปได้ เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ย่อมปรารภสังขารทั้ง ๓ ประการโดยตั้งหน้าบวงสรวงและบำเพ็ญตบะเพื่อให้เป็นเทวดาเป็นต้น.

อีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่เขายังเป็นผู้ละไม่ได้ซึ่งอวิชชาความไม่รู้ในสัจจะ ๔ นั้น บุคคลนั้นเมื่อไม่รู้จักทุกข์ กล่าวคือ ผลบุญแม้ระคนด้วยอาทีนพโทษเป็นอเนก มีชาติชราพยาธิมรณะเป็นต้นโดยพิเศษว่าเป็นทุกข์ ย่อมปรารภปุญญาภิสังขารอันต่างด้วยกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารเพื่อบรรลุถึงทุกข์นั้น เหมือนอย่างคนต้องการนางเทพอัปษรปรารภถึงการเกิดเป็นเทวดา. และทั้งไม่เห็นความที่ผลบุญนั้นแม้สมมุติว่าเป็นสุขก็เป็นทุกข์โดยความแปรปรวน ซึ่งให้เกิดความเร่าร้อนใหญ่ในบั้นปลาย และความที่ผลบุญนั้นมีความสำราญน้อย ก็ย่อมปรารภปุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั้นแลซึ่งมีผลบุญนั้นเป็นปัจจัย เหมือนดังตักแตนบ่ายหน้าตกลงเฉพาะสู่เปลวประทีป และเหมือนคนที่อยากลิ้มหยาดน้ำผึ้งถึงกับยอมเลียคมศัตราที่เปื้อนน้ำผึ้ง ฉะนั้น.

และไม่เห็นอาทีนพโทษในธรรมที่ประกอบด้วยวิบากมีการเสพกามเป็นต้น โดยเหตุที่สำคัญว่าเป็นความสุข และโดยเหตุที่เป็นผู้ถูกกิเลสครอบงำ จึงปรารภอปุญญาภิสังขารแม้เป็นไปในทวารทั้ง ๓ เหมือนอย่างทารกมุ่งเล่นคูถ และเหมือนคนต้องการตายมุ่งกินยาพิษฉะนั้น. และไม่หยั่งรู้ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวนแห่งสังขารแม้ในวิบากฝ่ายอรูปาวจร ย่อมปรารภอาเนญชาภิสังขารอันเป็นจิตตสังขารโดยวิบัลลาสว่าเที่ยงเป็นต้น เหมือนดังคนหลงทิศเริ่มเดินทางมุ่งหน้าไปยังเมืองปีศาจฉะนั้น.

ด้วยประการฉะนี้ สังขารมีโดยเหตุที่อวิชชามี ไม่ใช่โดยเหตุที่อวิชชาไม่มี เหตุฉะนั้น ข้อนี้จะพึงรู้ได้ว่า "สังขารเหล่านี้มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย" ข้อนี้สมด้วยเทศนานัยที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลาตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง อปุญญาภิสังขารบ้าง อาเนญชาภิสังขารบ้าง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เพราะการสำรอกอวิชชา เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา ภิกษุนั้นย่อมไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขารนั้นเทียว" ดังนี้.

อวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรแก่สังขารไหนบ้าง

ในอธิการนี้มีผู้สงสัยกล่าวว่า "พวกเรายอมรับข้อนี้ก่อนว่า 'อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร' แต่ควรจะแถลงข้อนี้ว่า เป็นปัจจัยอย่างไร? แก่สังขารเหล่าไหนบ้าง?"

ในปัญหากรรมนั้น ข้อเฉลยดังนี้—

> **อวิชชาเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่ปุญญาภิสังขาร แต่เป็นปัจจัยหลายอย่าง แก่อปุญญาภิสังขาร อื่น อวิชชานั้น ท่านกล่าวว่าเป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่อาเนญชาภิสังขารสุดท้าย.**

อวิชชาเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่ปุญญาภิสังขาร

ในข้อเฉลยนั้น คำว่า **อวิชชาเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่ปุญญาภิสังขาร** นั้น ได้แก่ เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือโดยอารัมมณปัจจัย และโดยอุปนิสัยปัจจัย. จริงอยู่ อวิชชานั้นเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ในเวลาที่พิจารณาโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป, แก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในเวลาที่รู้จิตอันมีโมหะด้วยอภิญญาจิต. อนึ่ง สำหรับบุคคลผู้บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจรมีการให้ทานเป็นต้น และผู้ยังฌานฝ่ายรูปาวจร

ให้เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงอวิชชา ก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสัยปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขาร ทั้ง ๒ นั้น. และสำหรับบุคคลผู้ปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วกระทำบุญเหล่านั้นแล ก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยเช่นเดียวกัน.

อวิชชาเป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขารอื่น

คำว่า **แต่เป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขารอื่น** นั้น คือ เป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขาร. เป็นปัจจัยอย่างไร? คือ อวิชชานี้ เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย ในเวลาที่ปรารภอวิชชาเกิดกิเลสมีราคะเป็นต้น. เป็นปัจจัยโดยอารัมมณาธิปติปัจจัย และอารัมมณูปนิสสยปัจจัย ในเวลาที่ทำให้เป็นอารมณ์หนักหน่วงแล้วยินดี. เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสัยปัจจัย สำหรับบุคคลผู้หลงพร้อมด้วยอวิชชาไม่เห็นโทษกระทำปาณาติบาตเป็นต้น. เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย สำหรับชวนะที่ ๒ เป็นต้น. เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสัยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย สำหรับผู้ที่ทำอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง. เป็นปัจจัยหลายอย่างด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **อวิชชานั้นท่านกล่าวว่าเป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่อาเนญชาภิสังขารสุดท้าย** นั้น คือ ท่านกล่าวว่าเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยอุปนิสสัยปัจจัยเท่านั้นแก่อาเนญชาภิสังขาร. ก็ข้อที่อวิชชานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปุญญาภิสังขารนั่นแหละ.

ในอธิการนี้มีผู้สงสัยกล่าวว่า "ก็อวิชชานี้อย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายหรือ หรือว่ามีปัจจัยแม้เหล่าอื่น"?

เฉลยว่า ก็ในเรื่องนี้ จะมีข้อที่จะต้องกล่าวอะไรกัน เบื้องต้น ถ้ามีแต่อวิชชาอย่างเดียวเท่านั้น ก็ชอบที่จะกล่าวเหตุข้อเดียว ถ้ามีปัจจัยแม้เหล่าอื่น ก็จะไม่ปรากฏการแสดงเหตุแต่ข้อเดียวว่า 'เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร.' จะว่าไม่ปรากฏก็ไม่ใช่.

เพราะเหตุไร ?

เพราะว่า :—

ในโลกนี้ ผลอย่างเดียวจะมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็หาไม่ ผลหลายอย่างจะมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็หาไม่ ผลอย่างเดียวจะมีแม้เพราะเหตุหลายอย่างก็หาไม่ แต่ยังมีข้อประสงค์ในการแสดงเหตุและผลข้อหนึ่งอยู่.

ขยายความว่า ในโลกนี้ ผลอย่างเดียวอะไร ๆ จะมีเพราะเหตุแต่อย่างเดียวก็หาไม่, ผลหลายอย่างจะมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็หาไม่, ผลอย่างเดียวจะมีแม้เพราะเหตุหลายอย่างก็หาไม่, แต่ว่าผลหลายอย่างนั่นเอง ย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่าง. จริงอย่างนั้น ผลที่เกิดขึ้น กล่าวคือ หน่อ มี รูป กลิ่น รส เป็นต้น หลายอย่างที่เดียวย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่าง กล่าวคือ ฤดู แผ่นดิน พืช และน้ำ. แต่ยังมีข้อประสงค์ คือ มีประโยชน์ในการที่ทรงทำการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุบ้าง ผลบ้าง แต่อย่างเดียวเท่านั้น โดยอนุรูปแก่ความไพลาศแห่งเทศนาและแก่เวไนยชนทั้งหลาย เพราะในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลเป็นประธาน ในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลชัดเจน ในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลไม่ทั่วไป. ก็พระองค์ตรัสเหตุและผลอย่างเดียวกันเท่านั้น เช่นว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา."[๑] จริงอยู่ ผัสสะเป็นเหตุอันเป็นประธานแห่งเวทนา เพราะทรงกำหนดเวทนาตามผัสสะ. และเวทนาก็เป็นผลอันเป็นประธานแห่งผัสสะ เพราะทรงกำหนดผัสสะตามเวทนา.

---

๑. สำ. นิทาน. ๑๖/๑

พระองค์ตรัสเหตุข้อเดียวเพราะเป็นเหตุชัดเจน เช่นว่า "อาพาธทั้งหลายมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน."[๑] ก็ในพระบาลีนี้ เสมหะเป็นเหตุชัดเจน หาใช่เหตุมีกรรมเป็นต้นไม่. พระองค์ตรัสเหตุข้อเดียวเพราะเป็นเหตุไม่ทั่วไป เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง อกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล" ดังนี้. จริงอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลาย มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุอันไม่ทั่วไป มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุทั่วไป ฉะนี้แล.

เพราะฉะนั้น ในที่นี้ อวิชชานี้ แม้เมื่อมีเหตุแห่งสังขารอื่น ๆ เป็นต้นว่าวัตถุอารมณ์และสหชาตธรรมอยู่ พึงทราบว่า ทรงแสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเป็นประธานว่าเป็นเหตุแห่งเหตุของสังขารแม้เหล่าอื่นมีตัณหาเป็นต้น โดยมีพระบาลีว่า "ตัณหาย่อมเจริญยิ่งแก่บุคคลผู้เห็นเนือง ๆ ซึ่งความสำราญ"[๒] และว่า "เพราะอวิชชาเกิดขึ้น อาสวะจึงเกิดขึ้น"[๓] และเพราะเป็นเหตุชัดเจน เป็นเหตุไม่ทั่วไป เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลาตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง" ดังนี้. ก็ด้วยการกล่าวคำเฉลยการกำหนดแสดงเหตุและผลแต่ละอย่าง พึงทราบว่า เป็นประโยชน์ในการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างทุกแห่งไป ฉะนี้แล.

ในข้อนี้มีผู้สงสัยกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ อวิชชาซึ่งเป็นสาวัชธรรมประกอบไปด้วยโทษมีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว จะควรเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขารได้อย่างไร เพราะอ้อยย่อมเกิดจากพืชแห่งสะเดาไม่ได้" ? ตอบว่า "จักไม่ควรอย่างไรกัน" เพราะในโลก :—

> ธรรมทั้งหลายมีปัจจัยที่สำเร็จแล้ว ผิดกันและไม่ผิดกัน อนึ่ง เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้นหาใช่จะเป็นวิบากแต่อย่างเดียวไม่.

---

๑. อ. ทสก. ๒๔/๑๑๗. ๒. สำ. นิทาน. ๑๖/๑๐๒. ๓. ม. มู. ๑๒/๑๐๑.

ขยายความต่อไปว่า — ธรรมทั้งหลายมีปัจจัยที่สำเร็จแล้วในโลก ซึ่งผิดฐานสภาวะและกิจเป็นต้น และไม่ผิดก็มี. จริงอยู่ จิตดวงแรกเป็นปัจจัยที่ผิดฐานแก่จิตดวงหลัง และการศึกษาศิลปะในเบื้องต้นเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดฐานแก่การกระทำศิลปะเป็นต้น ซึ่งเป็นไปในภายหลัง. กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดสภาวะแก่รูป นมสดเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดสภาวะแก่นมส้ม เป็นต้น. แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกิจแก่จักขุวิญญาณ และงบน้ำอ้อย เป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกิจแก่เครื่องหมักดองของเมาเป็นต้น. ส่วนจักขุและรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดฐานแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น. ชวนะแรกเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดสภาวะและไม่ผิดกิจแก่ชวนะหลังเป็นต้น.

เหมือนอย่างว่า ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ก็ฉันนั้น. จริงอยู่ รูปกล่าวคืออุตุและอาหารที่เหมือนกันนั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป, และพืชข้าวสาลีเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลข้าวสาลีเป็นตน. แม้รูปที่ไม่เหมือนกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่อรูป และอรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป, อนึ่ง ขนโค ขนแกะ เขา นมส้ม งา และแป้งเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่หญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้น. อนึ่ง ธรรมเหล่าใดมีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันไม่ผิดกัน ที่เหมือนกันไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้นหาใช่เป็นวิบากของธรรมเหล่านั้นแต่อย่างเดียวไม่. อวิชชาดังกล่าวมานี้ แม้จะเป็นสาวัชชะประกอบด้วยโทษด้วยอำนาจแห่งวิบาก และด้วยอำนาจแห่งสภาวะที่มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยตามควรแก่ปุญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านี้ทั้งหมด ด้วยอำนาจเป็นปัจจัยที่ผิดและไม่ผิดฐานกิจและสภาวะ และด้วยอำนาจเป็นปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน.

ก็ตามที่อวิชชานี้เป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้เสร็จแล้วโดยนัยมีอาทิว่า "อธิบายว่า บุคคลใดยังละไม่ได้ซึ่งอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคือ อวิชชาในสัจจะทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้น บุคคลนั้น โดยเหตุที่ไม่รู้ในทุกข์และในธรรมมีขันธ์ส่วนอดีตเป็นต้นก่อน ย่อมยึดถือสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุขแล้วปรารภสังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น" ดังนี้

แสดงปริยายที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร

อนึ่ง ยังมีปริยายแม้อื่นดังต่อไปนี้ :—

บุคคลใดย่อมหลงใหลในการจุติและการอุปบัติ ในสงสาร ในลักษณะแห่งสังขาร และในธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น บุคคลนั้นย่อมปรุงแต่งสังขาร ๓ อย่างนี้ ฉะนั้น อวิชชานี้จึงเป็นปัจจัยแก่อภิสังขารทั้ง๓อย่างนั้น ดังนี้.

หากจะมีคำถามว่า "ก็แหละบุคคลผู้หลงใหลในธรรมเหล่านี้ ย่อมกระทำสังขารทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นอย่างไร" ?

ขอตอบว่า เบื้องต้น ผู้ที่หลงใหลในการจุติเมื่อไม่ถือเอาการจุติว่า "ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่า มรณะ" ดังนี้ ในที่ทุกแห่งไป ย่อมกำหนดเหตุเบื้นต้นว่า สัตว์ตาย ได้แก่กิริยาที่สัตว์เคลื่อนไปสู่กายอื่น. ผู้ที่หลงใหลในการอุปบัติ เมื่อไม่ถือเอาการอุปบัติว่า "ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่า ชาติ" ดังนี้ ในที่ทุกแห่งไป ย่อมกำหนดเหตุเบื้นต้นว่า สัตว์เกิดขึ้น ได้แก่ภาวะที่สรีระใหม่ปรากฏแก่สัตว์. ผู้ที่หลงใหลในสงสาร เมื่อไม่ถือเอาอย่างนี้ซึ่งสงสารนี้ ที่ท่านพรรณนาไว้อย่างนี้ว่า :—

ลำดับแห่งขันธ์ธาตุอายตนะเป็นไปไม่ขาดสาย เรียกว่า สงสาร ดังนี้

ย่อมกำหนดเหตุเบื้นต้นว่า สัตว์นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น. ผู้ที่หลงใหลในลักษณะแห่งสังขาร เมื่อไม่ถือเอาลักษณะแห่งสภาวะและลักษณะสามัญแห่งสังขาร

ทั้งหลาย ย่อมกำหนดสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอัตตา โดยความเป็นของอัตตา โดยความยั่งยืน โดยความงาม และโดยความสุข. ผู้ที่หลงใหลในธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เมื่อไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งสังขารเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นต้น ย่อมกำหนดว่า " อัตตารู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อัตตานั้นแลทำเอง และใช้ให้ผู้อื่นทำ อัตตานั้นเกิดในปฏิสนธิ อณูแลพระอิศวรเป็นต้น ตั้งสีระโดยความเป็นกลละเป็นต้นแก่อัตตานั้น แล้วยังอินทรีย์ให้ถึงพร้อม อัตตานั้นถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมถือเอา ย่อมยึดถือ ย่อมสืบต่อ อัตตานั้นจะมีในภพอื่นต่อไป " ดังนี้บ้าง ว่า " สัตว์ทั้งปวงแปรไปด้วยความเป็นของเที่ยงและความเกี่ยวข้องกัน " ดังนี้บ้าง. ผู้นั้นอันอวิชชาทำให้บอดแล้ว เมื่อกำหนดอยู่อย่างนี้ ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง อปุญญาภิสังขารบ้าง อาเนญชาภิสังขารบ้าง เหมือนดังคนบอดเมื่อเที่ยวไปในแผ่นดิน ย่อมเดินถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ที่เนินบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่เรียบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์ไว้ดังนี้ว่า :—

คนบอดแต่กำเนิดไม่มีใครนำทาง บางครั้ง
ก็เดินไปตามทาง บางครั้งก็เดินไปผิดทางบ้าง
ฉันใด คนพาลเมื่อท่องเที่ยวไปในสงสาร
ไม่มีใครแนะนำ ก็เหมือนฉันนั้น บางครั้ง
ก็ทำบุญบ้าง บางครั้งก็ทำบาปบ้าง และ
เมื่อใดเขาจักรู้ธรรม ตรัสรู้สัจจะ เมื่อนั้นจัก
เป็นผู้เข้าไปสงบเพราะอวิชชาสงบเที่ยวไป

นี้เป็นคาถาโดยพิศดารในบทว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร.

นิเทศสังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศวิญญาณ

[๒๒๗] จะกล่าวในนิเทศวิญญาณเพราะสังขารเป็นปัจจัยต่อไป :- ในคำว่า **จักขุวิญญาณ** เป็นต้น จักขุวิญญาณมี ๒ อย่าง คือ เป็นกุศลวิบาก ๑ เป็นอกุศลวิบาก ๑. โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็มีอย่างละ ๒ อย่าง เหมือนกัน. ส่วนมโนวิญญาณมี ๒๒ อย่าง คือ มโนธาตุ ๒ ซึ่งเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุเป็นอเหตุกะ ๓ วิบากจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ฝ่ายรูปาวจร ๕ ฝ่ายอรูปาวจร ๔. วิญญาณทั้ง ๖ ดังกล่าวมานี้ รวมกันเข้าเป็นโลกียวิญญาณทั้งหมดได้ ๓๒. ส่วนโลกุตรวิญญาณไม่ควรในวัฏฏกถา ฉะนั้น จึงไม่ถือเอาไว้ด้วย.

ในข้อนั้น พึงมีคำถามว่า ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการที่กล่าวนี้ มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย ?

ตอบรู้ รู้ได้เพราะเมื่อกรรมที่เข้าไปสั่งสมไม่มีวิบากก็ไม่มี. จริงอยู่ วิญญาณนี้เป็นวิบาก, และวิบากจะไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีกรรมที่เข้าไปสั่งสมไว้. ถ้าจะพึงเกิดไซร้, วิบากทั้งหมดก็จะพึงเกิดแก่บุคคลทุกจำพวก แต่ก็หาเกิดไม่ ฉะนั้น ข้อนี้จึงพึงรู้ได้ว่าวิญญาณนี้มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

หากจะถามว่า "เพราะสังขารอะไรเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณอะไร"?

ตอบว่า-

"**เพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรเป็นปัจจัย** ก่อน จึงมีวิญญาณ ๑๖ คือ กุศลวิบาก ๘ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น, ในมโนวิญญาณ ได้แก่ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ มหาวิบากฝ่ายกามาวจร ๘ ดังที่ตรัสไว้ว่า-

"เพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรที่ทำแล้วเข้าไปสั่งสมแล้ว จึงเกิดวิบาก ๕ คือ จักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ, เกิดวิบาก ๑ คือ มโนธาตุ, เกิดวิบาก ๒ คือ มโนวิญญาณธาตุ สหรคตด้วยโสมนัส ๑ มโนวิญญาณธาตุ สหรคตด้วยอุเบกขา ๑, เกิดวิบาก ๘ คือ มโนวิญญาณธาตุ สหรคตด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต ๑ สหรคตด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุตสสังขาริก ๑ สหรคตด้วยโสมนัส เป็นญาณวิปยุต ๑ สหรคตด้วยโสมนัสเป็นญาณวิปยุตสสังขาริก ๑ สหรคตด้วยอุเบกขา เป็นญาณสัมปยุต ๑ สหรคตด้วยอุเบกขา เป็นญาณวิปยุตสสังขาริก ๑ สหรคตด้วยอุเบกขา เป็นญาณวิปยุต ๑ สหรคตด้วยอุเบกขา เป็นญาณวิปยุตสสังขาริก ๑". ดังนี้.[๑]

อนึ่ง **เพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจรเป็นปัจจัย** จึงมีวิบากฝ่ายรูปาวจร ๕ ดังที่ตรัสไว้ว่า—

"เพราะกุศลกรรมฝ่ายรูปาวจรนั้นแหละ ที่ทำแล้วเข้าไปสั่งสมแล้ว จึงเกิดวิบาก ๕ คือ สงัดจากกามทั้งหลายนั่นเทียว เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ฯลฯ เข้าถึงปัญจมฌานอยู่" ดังนี้.[๒]

เพราะปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ๒๑ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง **เพราะอปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย** จึงมีวิญญาณ ๗ อย่าง อย่างนี้ คือ อกุศลวิบาก ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น มโนธาตุ ๑ **มโนวิญญาณธาตุ ๑ ดังที่ตรัสไว้ว่า—**

"เพราะอกุศลกรรมที่กระทำแล้วเข้าไปสั่งสมแล้วจึงเกิดวิบาก ๗ คือ จักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ, วิบาก คือมโนธาตุ, วิบาก คือมโนวิญญาณธาตุ" ดังนี้.[๓]

อนึ่ง **เพราะอาเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัย** จึงมีวิญญาณ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ วิบากฝ่ายอรูปาวจร ๔ ดังที่ตรัสไว้ว่า—

---

๑ อภิ. สं. ๓๔/๑๒๘,๑๔๓. ๒ อภิ. สं. ๓๔/๑๔๔.
๓ อภิ. สं. ๓๔/๑๗๓.

"เพราะกุศลกรรมอรูปาวจรนั้นแหละ ที่ทำแล้วเข้าไปสั่งสมแล้ว จึงเกิดวิบาก ๔ คือเข้าถึงวิญญาณสหรคต์ด้วยอากาสานัญจายตนสัญญา เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ๑ ฯลฯ สหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนสัญญา ๑ ฯลฯ อากิญจัญญายตนสัญญา ๑ ฯลฯ เข้าถึงจตุตถฌานสหรคตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาอยู่ เพราะละสุขละทุกข์ได้" ดังนี้.[๑]

แสดงความเป็นไปของวิญญาณ

เพราะสังขารใดเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณใด ครั้นทราบสังขารนั้น วิญญาณนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พึงทราบความเป็นไปของวิญญาณนั้นอย่างนี้–

ก็วิญญาณนี้ทั้งหมดทีเดียวเป็นไป ๒ อย่าง คือปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล. ในบรรดาวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณทั้งห้า ๒ ฝ่าย มโนธาตุ ๒ มโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัส ๑ รวมเป็น ๑๓ นี้ เป็นไปเฉพาะในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ (ภพแห่งสัตว์ผู้มีขันธ์ ๕). วิญญาณที่เหลืออีก ๑๙ เป็นไปทั้งในปวัตติกาลทั้งในปฏิสนธิกาลได้ตามควรในภพทั้งสาม.

วิญญาณ ๑๓ เป็นไปในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ

มือธิบายอย่างไร ? คือ เบื้องต้น วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบากสำหรับสัตว์ผู้บังเกิดด้วยกุศลวิบากก็ดี ด้วยอกุศลวิบากก็ดี ผู้มีอินทรีย์อันเข้าถึงความแก่กล้าตามลำดับ ย่อมปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นอันเป็นอิฏฐารมณ์หรืออิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ซึ่งมาสู่คลองแห่งจักขุเป็นต้น อาศัยจักขุประสาทเป็นต้น ให้สำเร็จกิจคือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการสัมผัสเป็นไป. วิญญาณ ๕ ที่เป็นอกุศลวิบากก็เป็นไปเช่นเดียวกัน. ก็วิญญาณ

---

๑ อภิ. สं. ๓๔/๑๔๕.

๕ ที่เป็นอกุศลวิบากเหล่านั้น ย่อมมีอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นอนิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐมัชฌัตตา-รมณ์อย่างเดียว. ความแปลกกันดังนี้เท่านั้น. ก็วิญญาณทั้ง ๑๐ นี้ ย่อมมีทวารอารมณ์วัตถุและฐานที่แน่นอน และมีกิจที่แน่นอนเหมือนกัน.

ต่อจากนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมปรารภอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ อาศัยหทัยวัตถุ ให้สำเร็จกิจคือสัมปฏิจ-ฉันนะเป็นไป. มโนธาตุที่เป็นอกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นอกุศลวิบาก ก็ย่อมเป็นไปเหมือนอย่างนั้น. ก็และวิญญาณทั้ง ๒ นี้ (คือ มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๑) ย่อมมีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน มีวัตถุและฐานแน่นอน และมีกิจแน่นอน.

ส่วนมโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกะ สหรคตด้วยโสมนัส ปรารภอารมณ์ของมโน-ธาตุอันเป็นกุศลวิบากนั้นเอง ในลำดับแห่งมโนธาตุอันเป็นกุศลวิบาก อาศัยหทัยวัตถุย่อมให้สำเร็จกิจคือสันตีรณะ ตัดวิถีแห่งภวังค์ในที่สุดชวนจิตสัมปยุตด้วยโลภะโดยมากของเหล่ากามาวจร-สัตว์ในอารมณ์มีกำลังทางทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง สองวาระบ้าง ด้วยอำนาจตทารมณ์ในอารมณ์ที่ชวนะรับแล้ว. ก็ในการคำณวนความเป็นไปแห่งจิต ตทารมณ์ทางทวารทั้งหมดวาระแห่งจิตมีมา ๒ วาระเท่านั้น. และจิตนี้ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่างว่า ตทารมณ์ ๑ ว่า บีฏฐิภวังค์ คือภวังค์ดวงหลัง ๑. มีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน มีวัตถุแน่นอน และมีฐานและกิจไม่แน่นอน. วิญญาณ ๑๓ พึงทราบว่าเป็นไปเฉพาะในปวัตติกาลเท่านั้น ในปัญจโวการภพ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน.

วิญญาณ ๑๙ เป็นไปในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลในภพทั้ง ๓

ในบรรดาจิต ๑๙ ดวงที่เหลือ จิตดวงไร ๆ ไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิอันควรแก่ตนหามิได้. ก็ในปวัตติกาล มโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกะ ๒ ดวง คือที่เป็นกุศลวิบากและ

อกุศลวิบาก ในเบื้องต้น ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง คือ สันตีรณกิจในลำดับแห่งมโนธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทางทวารทั้งห้า ๑ ตทารัมมณกิจตามนัยที่กล่าวแล้วในเบื้องต้นนั่นแล ทางทวารทั้งหก ๑ ภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจอันตนให้แล้วไม่มีจิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ และจุติกิจในที่สุด ๑ เป็นธรรมชาติที่มีวัตถุแน่นอน มีทวารอารมณ์ฐานและกิจไม่แน่นอน.

วิบากจิตที่เป็นสเหตุกะฝ่ายกามาวจร ๘ ดวง ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๓ อย่าง คือ ตทารัมมณกิจทางทวารทั้งหกตามนัยที่กล่าวแล้วในปวัตติกาลนั่นแล ๑ ภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจอันตนให้แล้วไม่มีจิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ และจุติกิจในที่สุด ๑ เป็นธรรมชาติมีวัตถุแน่นอน มีทวารอารมณ์ฐานและกิจไม่แน่นอน.

วิบากจิตผ่ายรูปาวจร ๕ ดวง และผ่ายอรูปาวจร ๔ ดวง ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ จุติกิจในที่สุด ๑. ในบรรดาวิบากจิตผ่ายรูปาวจรและอรูปาวจรทั้ง ๙ ดวงนั้น วิบากจิตผ่ายรูปาวจร เป็นธรรมชาติมีวัตถุและอารมณ์แน่นอน มีฐานและกิจไม่แน่นอน. วิบากจิตผ่ายอรูปาวจรนอกนี้ เป็นธรรมชาติไม่มีวัตถุ มีอารมณ์แน่นอน มีฐานและกิจไม่แน่นอน เป็นไป.

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัยในปวัตติกาล ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน. สังขารนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๓๒ ดวงนั้น ในปวัตติกาลนั้น โดยกรรมปัจจัยและโดยอุปนิสสยปัจจัย.

แสดงเหตุที่ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงไม่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ

ในวิญญาณทั้ง ๓๒ ดวงนั้น ว่าถึงในบรรดาตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ที่ได้กล่าวแล้วนั้นนั้น ตทารัมมณจิตแม้แต่ดวงหนึ่ง ย่อมไม่เป็นตทารมณ์เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ. เพราะ

เหตุไร? เพราะไม่มีพืช. จริงอยู่ ในรูปภพและอรูปภพนั้น ไม่มีพืชคือปฏิสนธิ กล่าวคือกามาวจรวิบากซึ่งจะพึงให้กำเนิดตทารัมมณจิตนั้นในปวัตติกาลในอารมณ์มีรูปเบื้นต้น. หากจะแย้งว่า แม้จักขุวิญญาณเบื้นต้นก็จะต้องไม่มีในรูปภพน่ะซิ? ตอบว่า ไม่ใช่เช่นนั้น, เพราะอานุภาพแห่งความเบื้นไปของอินทรีย์ และเพราะจิตนิยมในความต่างแห่งทวารวิถี.

เหมือนอย่างว่า ตทารมณ์นี้ย่อมไม่เบื้นไปในรูปภพและอรูปภพโดยส่วนเดียว ฉันใด ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมที่มิใช่กามาวจรทั้งหมด เหมือนฉันนั้น. เพราะเหตุไร? เพราะธรรมที่มิใช่กามาวจรไม่ใช่เบื้นตัวให้กำเนิด และเพราะไม่เหมือนกับธรรมที่เบื้นตัวให้กำเนิด. จริงอยู่ ตทารมณ์นั้น มีอุปมาเหมือนเด็กไร้เดียงสาผู้ประสงค์จะออกจากบ้านไปภายนอก ย่อมจะเกาะน้ำติดตามบิดาผู้ให้กำเนิดตนหรือญาติอื่นผู้มุ่งประโยชน์เช่นเดียวกับบิดา หาติดตามคนอื่นเช่นราชบุรุษเบื้นต้นไม่ ฉันใด แม้ตทารมณ์นี้ ก็ฉันนั้น ประสงค์จะออกไปภายนอกจากอารมณ์ภวังค์ก็ย่อมติดตามกามาวจรกุศลและอกุศลซึ่งเบื้นบิดาผู้ให้กำเนิดตน เพราะเบื้นสภาคกัน หรือเฉพาะกามาวจรชวนะอันเบื้นเหมือนผู้ให้กำเนิด ย่อมไม่ติดตามธรรมฝ่ายมหัคคตะหรือฝ่ายโลกุตระไป.

อนึ่ง ตทารมณ์นี้ ย่อมไม่ติดตามธรรมฝ่ายมหัคคตะและโลกุตระไป ฉันใด แม้เมื่อธรรมฝ่ายกามาวจรเหล่านี้ เบื้นสภาพมีอารมณ์มหัคคตะเบื้นไป ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมฝ่ายกามาวจรแม้เหล่านั้นไป เหมือนฉันนั้น. เพราะเหตุไร? เพราะเบื้นถิ่นที่ไม่คุ้น และเพราะตนมีอารมณ์กามาวจรส่วนเดียว. จริงอยู่ ตทารมณ์นั้น ก็อุปมาเหมือนเด็กไร้เดียงสา แม้เมื่อติดตามบิดาหรือญาติเช่นกับบิดาไป ก็ย่อมติดตามไปเฉพาะในถิ่นที่คุ้นเบื้นต้นว่าประตูเรือนระหว่างถนนและทางสี่แพร่งเท่านั้น ไม่ติดตามเขาไปยังบ่อหรือสนามรบ ฉันใด แม้เมื่อติดตามธรรมฝ่ายกามาวจรก็ย่อมติดตามธรรมเหล่านั้นซึ่งเบื้นไปในถิ่นที่คุ้นเท่านั้น เช่นที่มิใช่มหัคคตะเบื้นต้น หาติดตามธรรมเหล่านั้นซึ่งปรารภธรรมฝ่ายมหัคคตะและฝ่ายโลกุตระเบื้นไปไม่ เหมือนฉันนั้น.

ก็เพราะท่านได้กล่าวอารมณ์ของตทารมณ์นั้น เฉพาะที่เบื้นกามาวจรล้วน ๆ เท่านั้นอย่างนี้ว่า "กามาวจรวิบากทั้งหมด มโนธาตุที่เบื้นกิริยา มโนวิญญาณธาตุที่เบื้นอเหตุกะกิริยา

สหรคตด้วยโสมนัส ธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นกามาวจร" ดังนี้ แม้เพราะฉะนั้น ตทารมณ์นี้พึงทราบว่า ย่อมไม่ติดตามแม้ธรรมฝ่ายกามาวจรที่มีอารมณ์ฝ่ายมหัคคตะและโลกุตระ.

อีกอย่างหนึ่ง จะมีประโยชน์อะไรด้วยการกล่าวข้อยุตินี้เล่า. เพราะในอรรถกถาท่านก็ได้กล่าวไว้โดยส่วนเดียวเท่านั้นว่า — ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ย่อมไม่รับตทารมณ์ ในเมื่อชวนะปรารภนามและโคตรแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวนะปรารภบัญญัติแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในวิปัสสนาอันมีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์, ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในวิปัสสนามีกำลังขั้นวุฏฐานคามินี, ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวนะปรารภรูปธรรมและอรูปธรรมแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในมิจฉัตตนิยตธรรมทั้งหลาย, ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในสัมมัตตนิยตธรรมทั้งหลาย. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวนะปรารภโลกุตรธรรมแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวนะปรารภอภิญญาญาณแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวนะปรารภปฏิสัมภิทาญาณแล่นไป. ตทารมณ์ย่อมไม่ได้ในอารมณ์อ่อนกำลังฝ่ายกามาวจร. ย่อมได้ในอารมณ์มีกำลังเฉพาะที่มาสู่คลองทางทวารทั้งหก และเมื่อได้ ย่อมได้เฉพาะในกามาวจรอย่างเดียว. ชื่อว่าตทารมณ์ในรูปภพและอรูปภพ ไม่มี.

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในบรรดาจิต ๑๙ ดวงที่เหลือ จิตดวงไร ๆ ไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิอันควรแก่ตนหามิได้" ดังนี้ คำนั้นใคร ๆ พึงเข้าใจได้โดยยากเพราะย่อเกินไป. ด้วยเหตุนั้น เพื่อจะแสดงนัยโดยพิสดารแห่งคำนั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวเป็นคำถามว่า "ปฏิสนธิมีเท่าไร? ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร? ปฏิสนธิมีในภพไหน ด้วยจิตดวงไร? อารมณ์ของปฏิสนธิมีอย่างไร?"

อธิบายปฏิสนธิมี ๒๐ ด้วยจิต ๑๙ ดวง

ขอแก้ดังต่อไปนี้ — ปฏิสนธิมี ๒๐ รวมทั้งปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์. ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ดวง ซึ่งมีประการได้กล่าวแล้วนั่นแล. ในบรรดาปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวงนั้น ปฏิสนธิในอบายทั้ง ๔ มีด้วยมโนวิญญาณธาตุอเหตุกะเป็นอกุศลวิบาก, ปฏิสนธิของคนผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด

บ้าแต่กำเนิด ทั้งหนวกทั้งใบ้แต่กำเนิด และกะเทยเบื็นต้น ในมนุษย์โลก มีด้วยมโนวิญญาณ-ธาตุอเหตุกะเบื็นกุศลวิบาก. ปฏิสนธิของท่านผู้มีบุญในหมู่เทพชั้นกามาวจรและในหมู่มนุษย์ มีด้วยมหาวิบากสเหตุกะ ๘ ดวง. ปฏิสนธิในโลกชั้นรูปพรหม มีด้วยรูปาวจรวิบาก ๕ ดวง. ปฏิสนธิในโลกชั้นอรูปพรหม มีด้วยอรูปาวจรวิบาก ๔ ดวง. ก็ปฏิสนธิย่อมมีด้วยจิตดวงใด ในภูมิใด ปฏิสนธินั้นแหละ ชื่อว่าปฏิสนธิอันสมควรแก่จิตดวงนั้นแก่ภพนั้น.

อธิบายอารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิ

ว่าโดยสังเขป ปฏิสนธิมีอารมณ์อยู่ ๓ คือ กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต.

๑. กรรม

ในอารมณ์ทั้ง ๓ นั้น ที่ชื่อว่า **กรรม** ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาที่สัตว์ประมวลมา.

๒. กรรมนิมิต

ที่ชื่อว่า **กรรมนิมิต** ได้แก่ วัตถุที่กรรมกระทำให้เบื็นอารมณ์ประมวลมา. ในเรื่องกรรมและกรรมนิมิตนั้น เมื่อสัตว์ได้กระทำกรรมไว้แม้ในที่สุดแสนไกฏกัปป์ กรรมก็ดี กรรมนิมิตก็ดี จะมาปรากฏในขณะนั้น.

ในข้อนั้น มีเรื่องในความปรากฏแห่งกรรมนิมิต ดังต่อไปนี้ :—

เรื่องนายโคปกสีวลี

ได้ยินว่า บุรุษชื่อนายโคปกสีวลี[๑] ได้สร้างพระเจดีย์ไว้ที่วัดตาลบี่ฏฐิกะ พระเจดีย์ได้ปรากฏแก่เขาผู้นอนอยู่บนเตียงที่จะตาย เขาได้ถือเอานิมิตนั้นทำกาละแล้วได้บังเกิดในเทวโลก.

---

๑. โคปก แปลว่าเกิดในสกุลชื่อว่าโคปก ซึ่งมีหน้าที่อารักขาประโยชน์ของหลวง, ส่วนคำว่า สีวลี เบื็นชื่อตัว—นัยแห่งมลฎีกา.

เรื่องหลงตาย

ยังมีความตายอย่างอื่นที่ชื่อว่า สัมมุฬหกาลกิริยา คือหลงตาย. ตัวอย่างเช่น คนที่เดินมุ่งหน้าไป ถูกเขาเอาดาบอันคมตัดศีรษะข้างหลัง. แม้กำลังนอนหลับถูกเขาเอาดาบอันคมตัดศีรษะ. ถูกกดให้จมน้ำตาย. แม้ในกาลเห็นปานนี้ ก็ปรากฏกรรมหรือกรรมนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง.

เรื่องตายทันที

ยังมีความตายอย่างอื่นที่ชื่อว่า ความตายทันที ตัวอย่างเช่น เขาเอาฆ้อนทุบบดขยี้แมลงวันที่จับอยู่บนด้ามสิ่ว ในกาลแม้เช่นนี้ ก็ปรากฏกรรมหรือกรรมนิมิต. ก็เมื่อแมลงวันถูกบดขยี้อยู่อย่างนี้ กายทวาราวัชชนะยังไม่เปลี่ยนเป็นภวังค์ก่อน เปลี่ยนเป็นมโนทวาราวัชชนะที่เดียว ลำดับนั้น ชวนะจึงจะแล่นไปลงสู่ภวังค์. วาระที่สอง กายทวาราวัชชนะจึงเปลี่ยนเป็นภวังค์ ลำดับนั้น จึงเกิดเป็นวิถีจิต คือ กายวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ สันตีรณะ โวฏฐัพพนะ: ชวนะจึงแล่นไปลงสู่ภวังค์. วาระที่สาม มโนทวาราวัชชนะจึงเปลี่ยนเป็นภวังค์. ลำดับนั้น ชวนะจึงแล่นไปลงสู่ภวังค์. แมลงวันทำกาลกิริยาที่ตรงนี้.[๑] เรื่องนี้ท่านนำมาอ้างทำไม? เพื่อจะแสดงว่า ธรรมดาว่าวิสัยของอรูปธรรมทั้งหลาย รวดเร็วอย่างนี้.

๓. กตินิมิต

ที่ชื่อว่า **กตินิมิต** ได้แก่ ปรากฏเป็นภาพอย่างหนึ่งในโอกาสที่จะบังเกิด. ในกตินิมิตนั้น เมื่อนรกจะปรากฏ ก็จะปรากฏเป็นภาพเหมือนหม้อเหล็ก. เมื่อมนุษยโลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏเป็นภาพเหมือนครรภ์มารดา ผ้ากัมพลและยาน. เมื่อเทวโลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏเป็นภาพต้นกัลปพฤกษ์ วิมานและที่นอนเป็นต้น.

---

๑. มูลฎีกาอธิบายว่า แมลงวันตายด้วยจุติจิตอันตทารมณ์ไป หรือด้วยจุติจิตที่เรียกว่าภวังค์ในเมื่อไม่มีตทารมณ์ ก็ภวังค์นั่นเองเป็นจุติจิต ฉะนั้น ในที่นี้จุติจิตจึงเรียกว่าภวังค์.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง โดยสังเขป คือ กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ด้วยประการฉะนี้.

อารมณ์ ๓ อย่างของปฏิสนธิอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง — ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ อารมณ์อดีต อารมณ์ปัจจุบัน และอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. อสัญญีปฏิสนธิไม่มีอารมณ์. ในบรรดาอารมณ์ปฏิสนธิทั้ง ๓ นั้น วิญญาณัญจายตนปฏิสนธิและเนวสัญญานาสัญญาปฏิสนธิ มีอารมณ์อดีตอย่างเดียว. กามาวจรปฏิสนธิ ๑๐ มีอารมณ์อดีตบ้าง อารมณ์ปัจจุบันบ้าง. ปฏิสนธิที่เหลือมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้. ก็ปฏิสนธิที่เป็นไปอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้ เพราะย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุติจิต อันมีอารมณ์อดีตบ้างมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง เท่านั้น. อันชื่อว่าจุติจิตมีอารมณ์ปัจจุบันย่อมไม่มี เหตุฉะนั้น พึงทราบอาการที่ปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๓ อย่าง ในลำดับแห่งจุติอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๒ อย่างนั่นแล เป็นไปด้วยอำนาจสุคติและทุคติ.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

คือ เบื้องต้น กรรมชั่วตามที่ได้สั่งสมมาก็ดี กรรมนิมิตก็ดี จะมาสู่คลองทางมโนทวารแก่บุคคลผู้มีกรรมชั่ว ซึ่งตั้งอยู่ในสุคติภูมิฝ่ายกามาวจร ผู้นอนอยู่บนเตียงมรณะ โดยมีพระบาลีว่า "ก็กรรมชั่วเหล่านั้นย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลผู้ใกล้จะตายนั้นในสมัยนั้น"[๑] ดังนี้เป็นต้น. จุติจิตกระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีอันมีตทารมณ์เป็นที่สุด หรือล้วน ๆ ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้น. เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ย่อมเกิดปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องในทุคติภูมิ ซึ่งถูกกำลังกิเลสอันยังตัดไม่ขาดให้น้อมไปต่าง ๆ ปรารภถึงกรรมหรือกรรมนิมิตอันมาสู่คลองนั้นแหละ นี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

---

๑. ม.อุ. ๑๔/๓๑๓.

ปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก นิมิตในทุคติภูมิมีภาพเป็นเปลวพลิงเป็นต้นในอบายมีนรกเป็นต้น ด้วยอำนาจกรรมมีประการได้กล่าวไว้แล้ว มาสู่คลองทางมโนทวาร. เมื่อภวังค์ของบุคคลนั้น เกิดดับ ๒ วาระแล้ว ย่อมเกิดวิถีจิต ๓ อย่าง คือ อาวัชชนะ ๑ ดวง ปราภอารมณ์นั้น ชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะ ตทารมณ์ ๒ ดวง. ลำดับนั้น ย่อมเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิตย่อมเป็นอันล่วงไป ๑๑ ขณะ ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดในอารมณ์นั้นเอง ซึ่งมีอายุเหลืออยู่ ๕ ขณะจิต. นี้ เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก อารมณ์อันเลวซึ่งกิเลสมีราคะเป็นต้นเป็นเหตุ ย่อมมาสู่คลองทางทวารทั้งห้าทวารใดทวารหนึ่ง บุคคลนั้น ย่อมเกิดชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับ และเกิดตทารมณ์ ๒ ดวง. ลำดับนั้นย่อมเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิตย่อมเป็นอันล่วงไป ๑๕ ขณะ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชชนะ ๑ ทัสสนะ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตีรณะ ๑ โวฏฐัพพนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารมณ์ ๒ จุติจิต ๑. ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดในอารมณ์นั้นแหละ ซึ่งมีอายุเหลืออยู่ ๑ ขณะจิต. แม้นี้ ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบันในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต

นี้ อาการที่ปฏิสนธิในทุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีตและบัจจุบันเป็นไปในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีต ก่อน.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตและบัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีกรรมอันปราศจากโทษอันได้สั่งสมไว้แล้ว ผู้ตั้งอยู่ในทุคติภูมิ กรรมที่ปราศจากโทษก็ดี กรรมนิมิตก็ดี นั้นย่อมมาสู่คลองทางมโนทวารตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว

เหตุนั้น พึงวางส่วนแห่งความดีไว้ในส่วนแห่งความชั่วแล้วทราบคำทั้งปวงตามนัยก่อนนั่นแหละ นี้อาการที่ปฏิสนธิในสุคติภูมิมีอารมณ์อดีต และ บัจจุบัน เป็นไปในลำดับแห่งจุติในทุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตบ้าง มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ก็กรรมอันปราศจากโทษตามที่ได้สั่งสมไว้แล้วก็ดี กรรมนิมิตก็ดี ย่อมมาสู่คลองทางมโนทวารแก่บุคคลผู้มีกรรมอันปราศจากโทษที่ได้สั่งสมไว้แล้ว ผู้ตั้งอยู่ในสุคติภูมิ นอนอยู่บนเตียงมรณะ โดยมีพระบาลีว่า "กรรมดีเหล่านั้นย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลผู้ใกล้จะตายนั้นในสมัยนั้น" ดังนี้เป็นต้น. และกรรมอันปราศจากโทษก็ดี กรรมนิมิตก็ดี นั้น ย่อมมาสู่คลองทางมโนทวารแก่บุคคลผู้มีกรรมอันปราศจากโทษฝ่ายกามาวจรซึ่งได้สั่งสมไว้เท่านั้น. ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีกรรมฝ่ายมหัคคตะซึ่งได้สั่งสมไว้ กรรมนิมิตอย่างเดียวย่อมมาสู่คลอง. จุติจิตย่อมเกิดขึ้นกระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ในลำดับแห่งชวนวิถี อันมีตทารมณ์เป็นที่สุด หรือล้วน ๆ ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรมนิมิตนั้น. เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องในสุคติภูมิซึ่งถูกกำลังกิเลสอันยังตัดไม่ขาดให้น้อมไปต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตอันมาสู่คลองนั้นอย่างเดียว. นี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตบ้าง มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก สุคตินิมิต กล่าวคือภาพท้องมารดาในมนุษยโลกบ้าง กล่าวคือภาพอุทยานและต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้นในเทวโลกบ้าง ด้วยอำนาจกรรมอันปราศจากโทษฝ่ายกามาวจร ย่อมมาสู่คลองทางมโนทวาร. ปฏิสนธิจิต ย่อมเกิดในลำดับแห่งจุติจิตตามลำดับที่ได้แสดงไว้แล้วในทุคตินิมิตนั่นเทียวแก่บุคคลนั้น. นี้ ปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบันในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

---

๑. ม. อุ. ๑๓/๓๒๓.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ถัดจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรณเสมัยของบุคคลอื่นอีก พวกญาติพากันแสดงอารมณ์ทางบุญจทวารกล่าวว่า "พ่อเอ๋ย นี้เป็นพุทธบูชาที่เขากระทำเพื่อประโยชน์ตัวเจ้า เจ้าจงทำจิตให้เลื่อมใสเถิด" ดังนี้ แล้วแสดงรูปารมณ์เป็นพวงดอกไม้ธงชายและธงแผ่นผ้าเป็นต้นบ้าง แสดงสัททารมณ์เป็นธรรมสวนะ การพึ่งธรรม และดุริยบูชา การบรรเลงดนตรีบูชา เป็นต้นบ้าง แสดงคันธารมณ์เป็นธูปเครื่องอบและของหอมเป็นต้นบ้าง กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย เจ้าจงสูดดมไทยธรรมนี้ที่เขาพึงถวายเพื่อประโยชน์แก่ตัวเจ้าเถิด" ดังนี้ แล้วแสดงรสารมณ์เป็นน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้นบ้าง กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย เจ้าจงสัมผัสไทยธรรมนี้ที่เขาพึงถวายเพื่อประโยชน์แก่ตัวเจ้าเถิด" แล้วแสดงโผฏฐัพพารมณ์เป็นผ้าจีนและผ้าโสมารเป็นต้นบ้าง. บุคคลนั้นย่อมเกิดชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งไปสู่คลองนั้น และเกิดตทารมณ์ ๒ ดวง. ลำดับนั้นจึงเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์. ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น จึงเกิดปฏิสนธิจิตในอารมณ์ซึ่งมีการตั้งอยู่ขณะจิตเดียวนั้นเอง. แม้นี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ๓ อย่าง ๆ ใดอย่างหนึ่ง ถัดจุติมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้

อนึ่ง ในมรณเสมัยของบุคคลอื่นอีก ผู้มีมหัคคตะอันได้แล้วด้วยอำนาจฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เป็นต้น ผู้ตั้งอยู่ในสุคติภูมิ กุศลกรรมฝ่ายกามาวจร กรรมนิมิต และคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี นิมิตมีปฐวีกสิณเป็นต้นก็ดี มหัคคตจิตก็ดี ย่อมมาสู่คลองทางมโนทวาร, หรืออารมณ์อันประณีตซึ่งเป็นเหตุเกิดกุศล ย่อมมาสู่คลองทางจักขุและโสตะทวารใดทวารหนึ่ง. บุคคลนั้นย่อมเกิดชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะ ในที่สุดโวฏฐัพพนะซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับ. ก็เหล่าสัตว์ผู้มีมหัคคตะเป็นคติ ย่อมไม่มีตทารมณ์ ฉะนั้น จึงเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง. ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ย่อมเกิดปฏิสนธิจิต

อันมีอารมณ์ตามที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง นับเนื่องในคติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาคติฝ่ายกามาวจรและฝ่ายมหัคคตะ. นี้ ปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอารมณ์อดีต อารมณ์ปัจจุบันและอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้

พึงทราบปฏิสนธิในลำดับแม้แห่งจุติในอรูปภูมิโดยทำนองนี้. นี้ เป็นอาการที่ปฏิสนธิอันมีอารมณ์อดีต อารมณ์พึงกล่าวไม่ได้ และอารมณ์ปัจจุบัน เป็นไปในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีตและอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตปัจจุบัน ฉัดจุติมีอารมณ์อดีต

ส่วนสำหรับบุคคลผู้ตั้งอยู่ในทุคติภูมิ มีกรรมชั่ว กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตนั้น ย่อมมาสู่คลองทางมโนทวารตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว และอารมณ์อันเป็นเหตุเกิดอกุศล ย่อมมาสู่คลองทางปัญจทวาร. ลำดับนั้น บุคคลนั้นย่อมเกิดปฏิสนธิจิตอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอารมณ์เหล่านั้น นับเนื่องในทุคติภูมิ ในที่สุดแห่งจุติจิตตามลำดับ. นี้ เป็นอาการที่ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตและอารมณ์ปัจจุบัน เป็นไปในลำดับแห่งจุติในทุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีต ฉะนี้แล.

โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวง.

วิญญาณ ๑๙ ดวงทั้งหมดนั้นนั่น.—

> เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ อย่าง และวิญญาณที่ต่างด้วยความต่างมีวิญญาณที่ระคนกับรูปเป็นต้น ก็พึงทราบความต่างมี ๒ อย่างเป็นต้น.

จริงอยู่ วิญญาณอันเป็นวิบาก ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ อย่าง. อธิบายต่อไปว่า กรรมอันให้กำเนิดวิญญาณอันเป็นวิบาก ๑๙ ดวงนี้ ย่อม

เป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัยมีขณะต่างกัน และโดยอุปนิสสยปัจจัย ได้ตามควรแก่ตน. ข้อนี้สมด้วยพุทธนิพนธ์ที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่วิบาก" ดังนี้.[๑]

และวิญญาณนี้ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ก็พึงทราบความต่างแม้มี ๒ อย่างเป็นต้น โดยความต่างมีวิญญาณที่ระคนกับรูปเป็นต้น. ข้อนี้พึงทราบอย่างไร ? คือว่า วิญญาณนี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิก็มี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งวิญญาณที่ระคนและไม่ระคนกับรูป มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่ง กามภพ รูปภพ และอรูปภพ มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจอัณเฑชกำเนิด ชลาพุช-กำเนิด สังเสทชกำเนิด และโอปปาติกกำเนิด มี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจคติ มี ๗ อย่าง ด้วยอำนาจวิญญาณฐิติ มี ๙ อย่าง ด้วยอำนาจสัตตาวาส. ในบรรดาวิญญาณเหล่านั้น—

> **วิญญาณที่ระคนกับรูปมี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งภาวะ และในวิญญาณนั้น วิญญาณที่มีภาวะก็มี ๒ อย่าง ทสกะ ๒ บ้าง ทสกะ ๓ บ้าง ย่อมเกิดโดยกำหนดอย่างต่ำ ย่อมเกิดร่วมกับวิญญาณที่ระคนกับรูปเบื้องต้น.**

คำว่า **วิญญาณที่ระคนกับรูปมี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งภาวะ** นั้น อธิบายว่า ความจริง ในบรรดาวิญญาณเหล่านี้ ปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปนี้ใดย่อมเกิดขึ้นในภพอื่นจากอรูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณนั้น มี ๒ อย่าง คือ มีภาวะ ๑ ไม่มีภาวะ ๑ เพราะในรูปภพเกิดขึ้นเว้นจากภาวะ กล่าวคือ อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เพราะในกามภพเกิดขึ้นกับด้วยภาวะ เว้นแต่ปฏิสนธิของบัณเฑาะก์โดยกำเนิด. คำว่า **และในวิญญาณนั้น วิญญาณที่มีภาวะก็มี ๒ อย่าง** นั้น ความว่า และแม้ในวิญญาณนั้น ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้น ก็มี

---

๑. อภิ. ป. ๔๐/๔๖๐.

๒ อย่างเหมือนกัน เพราะเกิดกับอิตถีภาวะและปุริสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า **ทสกะ ๒ บ้าง ทสกะ ๓ บ้าง โดยกำหนดอย่างต่ำย่อมเกิดร่วมกับวิญญาณที่ระคนกับรูปเบื้องต้น** ความว่า ก็บรรดาวิญญาณเหล่านี้ ในวิญญาณ ๒ อย่าง คือ วิญญาณที่ระคนกับรูป ๑ วิญญาณที่ไม่ระคนกับรูป ๑ ปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปอันเป็นเบื้องต้นนี้ใด ทสกะ ๒ คือ วัตถุทสกะและกายทสกะบ้าง ทสกะ ๓ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะบ้าง ย่อมเกิดโดยกำหนดอย่างต่ำร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปนั้น ไม่มีการลดลงแห่งรูปยิ่งไปกว่านี้แล.

ก็ปฏิสนธิวิญญาณนั้นนั่น ซึ่งมีประมาณต่ำอย่างนี้ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติได้การนับว่าเป็นกลละ ซึ่งมีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาใสที่เขาจุ่มด้วยปลายขนข้างหนึ่งแห่งแกะอันมีกำเนิดในหิมวันตประเทศ. ในกำเนิดทั้ง ๒ อันมีชื่อว่าอัณฑชกำเนิดและชลาพุชกำเนิด. พึงทราบความต่างแห่งการสมภพด้วยอำนาจคติแห่งกำเนิดในปฏิสนธิวิญญาณนั้น, ก็ในบรรดากำเนิดเหล่านี้ —

กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรกและในหมู่เทพเว้นพวกภุมเทวดา กำเนิดทั้ง ๔ มีในคติทั้ง ๓

ในบรรดาบทเหล่านั้น ด้วย **จ** ศัพท์ว่า **เทเวสุ จ** กำเนิด ๓ ข้างต้น พึงทราบว่าไม่มีในพวกนิชฌามตัณหิกเปรตด้วย เหมือนอย่างไม่มีในนรก และในหมู่เทพเว้นภุมเทวดา เพราะว่าพวกเหล่านั้นเป็นโอปปาติกะทั้งนั้น. ส่วนกำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติทั้ง ๓ คือ ติรัจฉานปิตติวิสัยและมนุษย์ และในพวกภุมเทวดาที่เว้นไว้ในเบื้องต้น.

บรรดากำเนิดเหล่านั้น —

ในพวกรูปพรหมย่อมเกิดรูป ๓๙ ในสังเสทช. กำเนิดและโอปปาติกกำเนิด ย่อมเกิดรูป ๗๐ โดยกำหนดอย่างสูง หรือรูป ๓๐ โดยกำหนดอย่างต่ำ.

เบื้องต้น ในพวกรูปพรหม ซึ่งเป็นโอปปาติกกำเนิด ย่อมเกิดรูป ๓๙ ด้วยอำนาจกลาปทั้ง ๔ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ. ส่วนในสังเสทชกำเนิดและโอปปาติกกำเนิดเหล่าอื่นเว้นพวกรูปพรหม ย่อมเกิดรูป ๗๐ ด้วยอำนาจจักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ โดยกำหนดอย่างสูง และรูป ๗๐ เหล่านั้น ย่อมเกิดในหมู่เทพเบื้องนิตย์. ในบรรดาทสกะ ๗ นั้น กองรูปอันมีปริมาณ ๑๐ รูป คือ วรรณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา ๑ และธาตุทั้ง ๔ จักขุประสาท ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ ชื่อว่าจักขุทสกะ, ทสกะที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้. อนึ่ง ย่อมเกิดรูป ๓๐ ด้วยอำนาจชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ แก่บุคคลผู้บอด หนวก ไม่มีฆานะและเบื้องต้นกะเทยมาแต่กำเนิด โดยกำหนดอย่างต่ำ. และในระหว่างกำหนดอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบวิกัปโดยควร. ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว —

พึงกำหนดรู้ข้อพิเศษแห่งความต่างกันและไม่ต่างกันของจุติและปฏิสนธิ โดยขันธ์ อารมณ์ คติ เหตุ เวทนา ปีติ วิตก และวิจาร ต่อไป.

อธิบายว่า ก็ปฏิสนธินี้ใดมี ๒ อย่าง โดยวิญญาณที่ระคนกับรูปและที่ไม่ระคน และจุติในลำดับอดีตแห่งปฏิสนธินั้นใด พึงรู้ข้อพิเศษแห่งความต่างกันและไม่ต่างกันของจุติและปฏิสนธิเหล่านั้น โดยข้อเบื้องต้นเป็นต้นว่า พึงรู้ได้อย่างไร ?คือ บางคราว ขันธ์ ๔ อย่างเดียวเป็น

ปฏิสนธิที่ไม่ต่างกันแม้โดยอารมณ์ ในลำดับแห่งจุติในอรูปภูมิซึ่งมีขันธ์ ๔: บางคราวปฏิสนธิในอรูปภูมิมีอารมณ์มหัคคตะและมีอารมณ์ภายใน ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์ไม่ใช่มหัคคตะและมีอารมณ์ภายนอก. นี้ เป็นนัยในอรูปภูมิอย่างเดียวก่อน. อนึ่ง ขันธ์ ๕ เป็นปฏิสนธิในกามาวจรภูมิในลำดับแห่งจุติในอรูปภูมิซึ่งมีขันธ์ ๔. บางคราวขันธ์ ๔ เป็นปฏิสนธิในอรูปภูมิในลำดับแห่งจุติในกามาวจรภูมิหรือแห่งจุติในรูปาวจรภูมิซึ่งมีขันธ์ ๕. อย่างนี้ ปฏิสนธิมีอารมณ์บัจจุบันมีในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต. ปฏิสนธิในทุคติภูมิบางส่วนมีในลำดับแห่งจุติในสุคติบางส่วน. ปฏิสนธิอันเป็นสเหตุกะมีในลำดับแห่งจุติอันเป็นอเหตุกะ. ปฏิสนธิอันเป็นติเหตุกะมีในลำดับแห่งจุติอันเป็นทุเหตุกะ. ปฏิสนธิอันสหรคตด้วยโสมนัสมีในลำดับแห่งจุติอันสหรคตด้วยอุเบกขา. ปฏิสนธิอันมีบีติมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีบีติ. ปฏิสนธิอันมีวิตกมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิตก. ปฏิสนธิอันมีวิจารมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิจาร. ปฏิสนธิอันมีวิตกมีวิจารมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิตกไม่มีวิจาร. เพราะฉะนั้น พึงประกอบตามสมควรโดยข้อที่ผิดกันแห่งวิญญาณนั้น ๆ แล.

วิญญาณนี้ มีปัจจัยอันได้แล้วเป็นเพียงธรรมย่อมเข้าถึงภพอื่น ด้วยประการฉะนี้ วิญญาณนั้น ไม่มีการเคลื่อนไปจากภพนี้ เว้นเหตุในภพนั้นก็ย่อมไม่ปรากฏ.

จริงอยู่ วิญญาณนี้มีปัจจัยอันได้แล้ว เป็นเพียงรูปธรรมและอรูปธรรม เมื่ออุบัติเรียกว่า ย่อมเข้าถึงภพอื่น ด้วยประการฉะนี้. วิญญาณนี้ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ. วิญญาณนั้นไม่มีการเคลื่อนไปจากอดีตภพมาอยู่ในภพนี้ ทั้งเว้นเหตุในภพนั้นก็ไม่ปรากฏในภพนี้.

อธิบายจุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณ

ข้าพเจ้าจักประกาศวิญญาณนั้นนั้น โดยลำดับแห่งจุติและปฏิสนธิของมนุษย์ที่ปรากฏต่อไป :—

ความจริง เมื่อสัตว์ผู้ใกล้จะตายโดยสภาพหรือโดยความพยายามในภพอดีต อดทนไม่ได้ซึ่งความกลุ้มรุมแห่งศัสตรา คือ เวทนาอันมีในที่สุดคือความตาย ซึ่งตัดเครื่องผูกคือเงื่อนต่ออังคาพยพทั้งปวงอันใคร ๆ ทนไม่ได้ ครั้นเมื่อสรีระชูบชีดโดยลำดับดุจใบตาลสดที่เขาตากทิ้งไว้กลางแดด เมื่ออินทรีย์มีจักขุเป็นต้นดับแล้ว เมื่อกายินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ตั้งอยู่แล้วในประเทศสักว่าหทัยวัตถุ วิญญาณอันอาศัยหทัยวัตถุที่ยังเหลืออยู่ขณะนั้น ย่อมปรารภกรรม กล่าวคือ สังขารมีบ่เจจัยที่เหลือลงอันสัตว์ได้แล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดากรุกรรม อาจิณณกรรม อาสันนกรรม และกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน หรือปรารภอารมณ์ กล่าวคือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต อันกรรมนั้นให้ปรากฏแล้ว เป็นไป. วิญญาณนั้นเป็นไปอยู่อย่างนี้ เหตุที่ยังละตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ย่อมถูกตัณหาให้น้อมไป. ถูกสังขารที่เกิดร่วมกับวิญญาณชัดไปในอารมณ์นั้น ซึ่งมีโทษอันอวิชชาปกปิดไว้. วิญญาณนั้นถูกตัณหาให้น้อมไปถูกสังขารชัดไปอยู่ด้วยอำนาจความสืบต่อ ย่อมละหทัยวัตถุที่อาศัยอันมีในก่อน และย่อมยินดีบ้างไม่ยินดีบ้าง ซึ่งหทัยวัตถุที่อาศัยต่อมาอันกรรมให้ตั้งขึ้น เป็นไปด้วยบ่เจจัยมีอารมณ์เป็นต้นทีเดียว ดุจบุรุษเหนี่ยวเชือกซึ่งพันติดกับต้นไม้ผึ่งนี้ข้ามเหมืองไปได้ ฉะนั้น.

ในบรรดาวิญญาณเหล่านี้ วิญญาณดวงก่อน เรียกว่า จุติ เพราะเคลื่อน. ดวงหลังเรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อภพอื่นเป็นต้น. จุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณนั้นนั้น พึงทราบว่า มิใช่ว่ามาในภพนี้จากภพก่อน มิใช่ว่าเว้นเหตุมีกรรม สังขาร และคติวิสัยเป็นต้นจากภพก่อน.

เสียงสะท้อนเป็นต้นพึงเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้
ย่อมไม่เป็นอันเดียวกัน ทั้งไม่ต่างกัน เพราะ
เนื่องกันด้วยความสืบต่อ.

ก็ธรรมทั้งหลาย ซึ่งจำแนกเป็นเสียงสะท้อนแสงประทีปรอยประทับตราและเงา พึงเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ คือ ในเรื่องที่วิญญาณนี้ไม่มาในภพนี้จากภพก่อน และในเรื่องที่วิญญาณนี้เกิดขึ้นด้วยเหตุที่นับเนื่องในภพอดีต. เหมือนอย่างว่า เสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตรา และเงา มีเหตุมาแต่เสียงเป็นต้น มิได้ไปแยกกันฉันใด จิตนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. และในข้อนี้ **ย่อมเป็นอันเดียวกัน ทั้งไม่ต่างกัน เพราะเนื่องกันด้วยความสืบต่อ.** ก็ถ้าเมื่อยังมีความเนื่องกันด้วยความสืบต่อ พึงเป็นอันเดียวกันโดยส่วนเดียวไซร้ นมส้มก็จะไม่พึงเกิดมีแต่นมสด. แม้ถ้าว่าจะพึงมีความต่างกันโดยส่วนเดียวไซร้ นมสดซึ่งเป็นตัวเหตุ ก็จะพึงเป็นนมส้มไม่ได้. ในเหตุและธรรมเกิดแต่เหตุทั้งปวง ก็มีนัยดังนี้. เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะพึงเป็นการลบโวหาร คือ บัญญัติแห่งโลกทั้งหมด. และการลบนั้นไม่น่าปรารถนา ฉะนั้น ในเรื่องนี้จึงไม่ควรเข้าใกล้ความเป็นอันเดียวกัน หรือความต่างกัน โดยส่วนเดียว ฉะนี้แล.

ในอธิการนี้ มีผู้ลงสัยกล่าวว่า "เมื่อความไม่เคลื่อนและความปรากฏมีอยู่อย่างนี้ เหตุที่ชันธ์ในอัตภาพมนุษย์นี้ดับไปแล้ว และเหตุที่กรรมอันเป็นผลบังจัยมิได้ไปในที่เกิดผลนั้น ผลนั้นแห่งกรรมอื่นและแต่กรรมอื่นพึงมีได้ มิใช่หรือ? และเมื่อไม่มีผู้เข้าไปเสวย ผลนั้นจะพึงมีแก่ใคร? เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่ดี. ในอธิการนั้น ท่านกล่าวคาถาประพันธ์ไว้ดังนี้ว่า—

ผลใดในความสืบต่อ ผลนี้ไม่ใช่ของกรรมอื่น และไม่ใช่แต่กรรมอื่นเครื่องปรุงแต่งพืชทั้งหลาย เป็นเครื่องสาธกแห่งความข้อนี้.

อธิบายว่า ผลซึ่งเกิดขึ้นในความสืบต่ออันเดียวกัน เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันโดยส่วนเดียวสำเร็จในผลนั้น จึงไม่มีว่าของกรรมอื่น หรือว่าแต่กรรมอื่น. ก็และเครื่องปรุงแต่งพืชทั้งหลายเป็นเครื่องสาธกแห่งความข้อนี้. ที่จริง เมื่อบุคคลทำการปรุงแต่งพืช

มีพืชแห่งมะม่วงเป็นต้น ผลพิเศษในกาลอื่นได้บ่งจัยในความสืบต่อแห่งพืชนั้น ๆ เมื่อเกิดขึ้น มิใช่เป็นของพืชอื่นเกิดขึ้น ทั้งมิใช่เกิดขึ้นเพราะบ่งจัยคือการปรุงแต่งอื่น. อนึ่ง พืชเหล่านั้นหรือเครื่องปรุงแต่งเหล่านั้น ก็มิใช่ถึงฐานะจะเป็นผลได้. พึงเห็นข้ออุปไมยนี้เหมือนฉันนั้น. และพึงทราบความข้อนี้ แม้ด้วยวิทยา ศิลป และโอสถเป็นต้นที่ใช้ประกอบในร่างกายของเด็กอำนวยผลให้ในร่างกายที่เติบใหญ่เป็นต้นในกาลอื่น. แม้ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า "และเมื่อไม่มีผู้เข้าไปเสวย ผลนั้นจะพึงมีแก่ใคร" นั้น—

สมมุติว่าผู้เสวยสำเร็จเพราะผลเกิดขึ้น เหมือนกับ
สมมติว่าต้นไม้ออกผลด้วยการเกิดผลขึ้นฉะนั้น.

อธิบายว่า อุปมาเหมือนต้นไม้ที่ชาวโลกเรียกว่า ออกผลบ้างหรือว่าผลิตผลบ้าง เพราะผลของต้นไม้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่เรียกกันว่าต้นไม้เกิดขึ้นนั่นเอง ฉันใด เทวดาก็ดี มนุษย์ก็ดี ท่านเรียกว่าผู้เข้าไปเสวยบ้าง ว่าผู้มีสุขบ้าง ว่าผู้มีทุกข์บ้าง เพราะผลคือสุขและทุกข์ที่นับว่าเป็นสิ่งที่เข้าไปเสวยอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ กล่าวคือ เทวดาและมนุษย์เกิดขึ้นนั่นเอง ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เหตุนั้น ในเรื่องนี้จึงไม่มีข้อความอะไรด้วยผู้อื่นที่ชื่อว่าผู้เข้าไปเสวย.

แม้ผู้ใดจะพึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ สังขารเหล่านี้ที่มีอยู่ก็ดีไม่มีอยู่ก็ดี พึงเป็นบ่งจัยแก่ผล ก็ผิว่า สังขารที่มีอยู่ก็จะพึงมีวิบากแก่สังขารเหล่านั้นในปวัตติขณะนั่นเอง แม้ถ้าสังขารไม่มีอยู่ ก็จะพึงนำผลมาให้เป็นนิตย์ทั้งก่อนและหลังแต่ปวัตติขณะไป. พึงตอบผู้นั้นอย่างนี้—

สังขารเหล่านี้ เป็นบัจจัยเพราะกระทำกรรมมา และมิใช่ว่าจะนำผลมาให้เป็นนิตย์ ในข้อนั้นพึงทราบตัวอย่างเช่นนายประกันเป็นต้น.

อธิบายความพิสดารต่อไปว่า สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะกระทำกรรมมานั่นเอง มิใช่เพราะมีอยู่หรือเพราะไม่มีอยู่ ดังที่ตรัสไว้ว่า "เพราะกระทำสั่งสมกุศลกรรมฝ่ายกามาวจร จึงเกิดจักขุวิญญาณอันเป็นวิบากขึ้น" ดังนี้[๑] เป็นต้น. และเป็นปัจจัยแก่ผลของตนตามควร ไม่นำผลมาให้ช้าซาก เพราะมีวิบากอันสุดวิเศษแล้ว. ก็ในการอธิบายความข้อนี้พึงทราบตัวอย่างเช่นนายประกันเป็นต้น ดังนี้—

เหมือนอย่างว่า ในโลก ผู้ใดผู้หนึ่งเป็นนายประกัน เพื่อรับมอบประโยชน์บางอย่าง ย่อมขายทรัพย์สินค้าบ้าง ยอมเป็นหนี้บ้าง เพียงแต่ทำกิริยาดังนั้นของเขาเท่านั้นย่อมเป็นปัจจัยในการรับมอบประโยชน์นั้นเป็นต้น ไม่ใช่กิริยามีอยู่หรือไม่มี แต่ก็ไม่ยอมเป็นหนี้แม้เกินไปกว่าการรับมอบประโยชน์นั้นเป็นต้น. เพราะเหตุไร? เพราะการรับมอบเป็นต้นตัวทำเองฉันใด แม้สังขารทั้งหลาย ก็เป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะกระทำกรรมมา และย่อมไม่นำผลมาให้แม้เกินกว่าการให้ผลตามควร ก็เหมือนฉันนั้น แล.

โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันกำหนดแสดงความเป็นไป เพราะสังขารเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปอยู่แม้ ๒ ประการ คือปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปและไม่ระคนกับรูป.

บัดนี้ เพื่อจะทำลายความหลงพร้อมในวิญญาณ ๓๒ เหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว—

จึงควรเข้าใจข้อที่สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยโดย
ประการใด และแก่วิบากวิญญาณเหล่าใด
เนื่องด้วยปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลในภพ
เป็นต้น.

ในคาถานั้น มีอธิบายว่า ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ เหล่านี้ ชื่อว่า ภพเป็นต้น. ในภพเป็นต้นเหล่านี้ สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณเหล่าใด

---

๑. อภิ. สं. ๓๔/๑๓๘.

และเป็นปัจจัยโดยประการใด ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล ควรเข้าใจข้อที่สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณเหล่านั้นโดยประการนั้น.

อธิบายปุญญาภิสังขาร

ในบรรดาสังขาร ๓ นั้น จะวินิจฉัยในปุญญาภิสังขารก่อน:-

ปุญญาภิสังขารว่าโดยไม่ต่างกัน จำแนกเป็นเจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือโดยกรรมปัจจัยเกิดต่างขณะ ๑ โดยอุปนิสสยปัจจัย ๑ ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๙ ดวง ในสุคติชั้นกามภพ. ปุญญาภิสังขารซึ่งจำแนกเป็นกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจร เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ ๕ ดวงในปฏิสนธิกาลอย่างเดียวในรูปภพ. อนึ่ง ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าวแล้ว เป็นปัจจัย ๒ อย่างตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ในปวัตติกาลไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณฝ่ายกามาวจร ๗ ดวง เว้นมโนวิญญาณธาตุอเหตุกะอันสหรคตด้วยอุเบกขาในสุคติชั้นกามภพ. ปุญญาภิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๕ ดวงในรูปภพ. แต่ในทุคติชั้นกามภพเป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาลไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณฝ่ายกามาวจรทั้ง ๘ ดวง. ในทุคติชั้นกามภพนั้น ปุญญาภิสังขารนั้นย่อมเป็นปัจจัยด้วยการประสพอิฏฐารมณ์ในนรกในคราวที่พระมหาโมคคัลลานเถระจาริกไปยังนรกเป็นต้น แต่อิฏฐารมณ์ได้อยู่ทีเดียวในพวกสัตว์เดรัจฉานและในพวกนาคครุฑและเปรตผู้มีฤทธิ์มาก. ปุญญาภิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นทีเดียวทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณที่เป็นกุศลทั้ง ๑๖ ดวง ในสุคติชั้นกามภพ. ว่าโดยไม่ต่างกัน ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยอย่างนั้นทีเดียว ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๑๐ ดวง ในรูปภพ.

อธิบายอปุญญาภิสังขาร

อปุญญาภิสังขารอันจำแนกเป็นอกุศลเจตนา ๑๒ ดวง เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปฏิสนธิกาล ไม่ใช่ในปวัตติกาลแก่วิญญาณ ๑ ดวง เป็นปัจจัยในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิ-

กาลแก่วิญญาณ ๖ ดวง เบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบาก-วิญญาณที่เบื้นอกุศลทั้ง ๗ ดวง ในทุคติชั้นกามภพ. แต่เบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาลไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๗ ดวงนั้นแหละ ในสุคติชั้นกามภพ. เบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาลไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิญญาณ ๔ ดวง ในรูปภพ. และอปุญญา-ภิสังขารนั้นแล ในกามาวจรเนื่องด้วยการเห็นรูปและได้ยินเสียงอันไม่น่าปรารถนา ส่วนในพรหมโลก ชื่นชื่อว่ารูปเบื้นต้นที่ไม่น่าปรารถนามิได้มี แม้ในเทวโลกชั้นกามาวจรก็เช่นเดียวกัน.

อธิบายอาเนญชาภิสังขาร

ก็อาเนญชาภิสังขาร เบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๔ ดวง ในอรูปภพ.

อธิบายกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร

อนึ่ง กายสังขารแม้จำแนกเบื้นเจตนา ๒๐ โดยสัพพสังคาหิกนัย ฝ่ายกามาวจรกุศลและฝ่ายอกุศล เบื้นบั่จจัย ๒ อย่าง คือ โดยกรรมบั่จจัยเกิดต่างขณะกัน ๑ โดยอุปนิสสยบั่จจัย ๑ ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๑๐ ดวง ในกามภพ. กายสังขารนั้นแหละเบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล ไม่ใช่ปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณ ๑๓ ดวงในกามภพ แก่วิบาก-วิญญาณ ๙ ดวงในรูปภพ. กายสังขารนั้นแหละเบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๒๓ ดวงในกามภพ.

แม้ในวจีสังขารก็มีนัยดังนี้ก็เหมือนกัน.

ส่วนจิตตสังขาร แม้จำแนกเบื้นเจตนา ๑๙ ดวง ก็เบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปฏิสนธิกาล ไม่ใช่ในปวัตติกาลแก่วิบากวิญญาณ ๑๙ ดวง ในภพทั้ง ๓. จิตตสังขารนั้นแหละเบื้นบั่จจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิบาก วิญญาณ ๒๒ ดวง คือ

๑๓ ดวง และ ๙ ดวงที่กล่าวไว้ในหนหลังในภพทั้ง ๒. อนึ่ง เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณ ๓๒ ดวงในภพทั้ง ๓

ควรเข้าใจข้อที่สังขารเหล่านั้น เป็นปัจจัยแก่วิญญาณเหล่าใด เป็นปัจจัยโดยประการใด เนื่องด้วยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพทั้งหลายอย่างนี้ก่อน. แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็ควรทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน.

แสดงหัวข้อสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

ในเรื่องสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น มีคำประกาศพอเป็นหัวข้อจำเดิมแต่ต้นมาดังต่อไปนี้: ดังจะกล่าวต่อไป ในบรรดาสังขารเหล่านี้ เพราะเหตุที่ปุญญาภิสังขารย่อมให้ปฏิสนธิให้เกิดวิบากของตนทั้งหมดในภพ ๒ ก่อน. ย่อมให้ปฏิสนธิให้เกิดวิบากของตนทั้งหมดเช่นเดียวกัน ในกำเนิด ๔ มีอัณฑชกำเนิดเป็นต้น ในคติ ๒ คือ เทวคติและมนุษยคติ ในวิญญาณฐิติ ๔ เกี่ยวด้วยมนุษย์และปฐมฌานภูมิ ทุติยฌานภูมิ และตติยฌานภูมิ ที่นับว่ามีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑. แต่ในอสัญญสัตตาวาส ปุญญาภิสังขารนี้ย่อมปรุงแต่งเพียงแต่รูปอย่างเดียว ฉะนั้น จึงให้ปฏิสนธิให้เกิดวิบากของตนทั้งหมดในสัตตาวาส ๔ นั่นเทียวด้วยเหตุนั้น ปุญญาภิสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวนั่นเทียวตามควร ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลแก่วิบากวิญญาณ ๒๑ ดวง ในภพ ๒ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๒ ในวิญญาณฐิติ ๔ และในสัตตาวาส ๔ เหล่านี้.

อนึ่ง อปุญญาภิสังขาร เพราะเหตุว่าย่อมให้วิบากด้วยอำนาจปฏิสนธิในกามภพ ๑ เท่านั้น ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ที่เหลือ ในวิญญาณฐิติ ๑ คือ มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน และในสัตตาวาส ๑ เช่นนั้นแหละ ฉะนั้น จึงเป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวนั่นเทียว ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลแก่วิบากวิญญาณ ๗ ดวง ในภพ ๑ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติ ๑ และในสัตตาวาส ๑.

อนึ่ง อาเนญชาภิสังขาร เพราะเหตุว่าย่อมให้วิบากด้วยอำนาจปฏิสนธิในอรูปภพ ๑ ในโอปปาติกกำเนิด ๑ ในเทวคติ ๑ ในวิญญาณฐิติ ๓ มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น ใน

สัตตาวาส ๔ ฉะนั้น อรูเนญชาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิญญาณ ๔ ดวง ในภพ ๑ เท่านั้น ในกำเนิด ๑ ในคติ ๑ ในวิญญาณฐิติ ๓ ในสัตตาวาส ๔.

แม้กายสังขาร เพราะเหตุที่ย่อมให้ปฏิสนธิให้เกิดวิบากของตนทั้งหมดในกามภพ ๑ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒ ฉะนั้น กายสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๒๓ ดวง ในภพ ๑ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒.

แม้ในวจีสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนจิตตสังขาร เพราะเหตุที่เว้นไว้สัตตาวาสเดียว จะไม่ให้วิบากในที่ไร ๆ มิหาได้เหตุนั้น จิตสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล แก่วิบากวิญญาณทั้ง ๓๒ ดวงตามควร ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๘. ก็ในสัตตาวาสที่ไม่มีวิญญาณ ย่อมไม่มีวิญญาณเพราะสังขารเป็นปัจจัย. แต่ว่าปุญญาภิสังขาร เป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัยซึ่งเกิดต่างขณะกันแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย ในพวกอสัญญีสัตว์.

จึงควรเข้าใจข้อที่สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยโดย
ประการใดและแก่วิบากวิญญาณเหล่าใด
เนื่องด้วยปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพ
เป็นต้น

ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

นิเทศวิญญาณเพราะสังขารเป็นปัจจัย จบ

นิเทศนามรูป

[๒๒๘] ในนิเทศนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย –

พึงทราบวินิจฉัย โดยความต่างแห่งเทศนา
โดยความเป็นไปในภพเป็นต้นทั้งปวง โดย
สงเคราะห์ และโดยนัยแห่งปัจจัย.

วินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา** นั้น อธิบายว่า บทว่า **รูป** พระผู้มีพระภาคทรงทำเทศนาไว้ เป็นเช่นเดียวกันโดยไม่ต่างกัน ทั้งในพระสุตตันตะและในพระอภิธรรมนั่นก่อน อย่างนี้ว่า "ในข้อนั้น รูปเป็นไฉน ? คือ มหาภูต ๔ และรูปอาศัยมหาภูต ๔" ดังนี้, แต่บทว่า **นาม** ทรงทำเทศนาไว้โดยความต่างกัน.

จริงอยู่ ในพระสุตตันตะได้ตรัสไว้ว่า "ในข้อนั้น นามเป็นไฉน ? ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ" ดังนี้. ในพระอภิธรรมนั้น ตรัสว่า "ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์." จริงอยู่ ในพระสุตตันตะนั้น นามแม้ใดย่อมเกิดขึ้นเพราะจักขุวิญญาณเป็นปัจจัย, และนามที่เกิดแล้วปรากฏว่าไม่ควรจะถือเอาโดยเป็นที่อาศัยแห่งธรรมอื่นอย่างนี้ว่า "ความตั้งอยู่แห่งจิตเป็นอายุของอรูปธรรมทั้งหลาย ดังนี้," พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงนามนั้น ได้ทรงแสดงจำแนกสังขารขันธ์เป็น ๓ อย่าง คือ เจตนา ผัสสะ และมนสิการ รวมเข้ากับขันธ์ ๒. ส่วนในพระอภิธรรมนี้ พระองค์เมื่อทรงสงเคราะห์นามทั้งหมด ซึ่งได้ตรัสไว้และไม่ได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตะนั้น ได้ตรัสว่า ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์.

ถามว่า "ก็ขันธ์ ๓ เหล่านี้เท่านั้นเป็นนาม. วิญญาณไม่มีชื่อว่าเป็นนามหรือ"? ตอบว่า วิญญาณจะไม่มีชื่อว่าเป็นนาม ก็หามิได้. แต่เมื่อถือเอาวิญญาณอันนั้นเข้าด้วย วิญญาณทั้ง ๒ คือ วิญญาณที่เป็นนามและวิญญาณที่เป็นปัจจัย ก็จะต้องรวมกัน. เหตุฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ ๓ เท่านั้น เพื่อที่จะทรงแสดงนามที่บังเกิดแต่ปัจจัย เว้นวิญญาณไว้ในฐานที่เป็นปัจจัย. พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนา ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยความเป็นไปในภพเป็นต้นทั้งปวง

ก็ในข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยความเป็นไปในภพทั้งปวงเป็นต้น** นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้: นามย่อมเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส ที่เหลือทั้งปวง เว้นไว้สัตตาวาสเดียว. รูปย่อมเป็นไปในภพ ๒ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น และในสัตตาวาส ๕. ก็ในนามและรูปซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ เพราะในขณะปฏิสนธิแห่งคัพภไสยกสัตว์ที่ไม่มีภาวะและสัตว์อัณฑชกำเนิด ย่อมปรากฏหัวข้อแห่งสันตติสอง โดยเป็นรูป คือวัตถุและกาย และอรูปขันธ์ ๓ ฉะนั้น ว่าโดยความพิสดารของสัตว์เหล่านั้น ธรรม ๒๓ เหล่านี้ คือ ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปและอรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เป็นนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย. แต่โดยการถือเอาเนื้อความที่ยังมิได้ถือเอา ก็คัดเอารูปธรรมออกเสีย ๙ จากหัวข้อสันตติหนึ่ง คงเหลือ ๑๔. สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ ก็เพิ่มภาวทสกะเข้า คงเป็น ๓๓. โดยการถือเอาเนื้อความที่ยังมิได้ถือเอาแห่งสัตว์ที่มีภาวะแม้เหล่านั้น ก็คัดเอารูปธรรมออกเสีย ๑๘ จากหัวข้อสันตติสอง, คงเหลือ ๑๕.

ก็เพราะบรรดาพวกโอปปาติกสัตว์ ในขณะปฏิสนธิของพวกเทวดาชั้นพรหมเป็นต้น ย่อมปรากฏหัวข้อสันตติสี่ โดยเป็นรูปรูป ด้วยอำนาจจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกรูป และอรูปขันธ์ ๓ ฉะนั้น ว่าโดยพิสดารของสัตว์พวกนั้น ธรรม ๔๒ เหล่านี้ คือ ธรรม ๓๙ โดยรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เป็นนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย. แต่โดยการถือเอาเนื้อความที่ยังมิได้ถือเอา ก็คัดเอาธรรมออกเสีย ๒๗ จากหัวข้อสันตติสาม คงเหลือ ๑๕.

ส่วนในกามภพ เพราะในขณะปฏิสนธิของโอปปาติกสัตว์ที่เหลือ หรือของพวกสัตว์สังเสทชกำเนิด ซึ่งมีภาวะและมีอายตนะครบถ้วน ย่อมปรากฏหัวข้อสันตติเจ็ด โดยเป็นรูปรูปและอรูปขันธ์ ๓ ฉะนั้น ว่าโดยพิสดารของสัตว์พวกนั้น ธรรม ๗๓ เหล่านี้ คือ ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เป็นนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย. แต่โดยการถือเอาเนื้อความที่ยังมิได้ถือเอา ก็คัดเอาธรรมออกเสีย ๕๔ จากหัวข้อสันตติ ๖ หมวด คงเหลือ ๑๙. นี่ว่าโดยกำหนดคั่นสูงสุด. แต่ว่าโดยกำหนดคั่นต่ำ พึงทราบความที่จัดว่าเป็นนามรูปเพราะปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยโดยย่อ ลดลง ๆ ด้วยอำนาจหัวข้อรูปสันตตินั้น ๆแห่งเหล่าสัตว์ผู้ขาดแคลนรูปสันตตินั้น ๆ และโดยพิสดาร. ส่วนพวกอรูปพรหมมีอรูปขันธ์ ๓ เท่านั้น. พวกอสัญญีสัตว์มีชีวิตินทรียนวกรูปอย่างเดียวโดยเป็นรูป เท่าที่ว่ามานี้ เป็นนัยในปฏิสนธิกาล.

ส่วนในปวัตติกาล ในขณะตั้งอยู่แห่งปฏิสนธิจิตในถิ่นที่รูปเป็นไปทั้งหมด ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูป ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานจากอุตุที่เป็นไปกับปฏิสนธิจิต. แต่ปฏิสนธิจิต ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้. เพราะปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจจะให้รูปตั้งขึ้น เพราะวัตถุยังมีกำลังน้อย อุปมาดังคนตกเหวไม่สามารถจะช่วยเหลือคนอื่นได้ฉะนั้น. แต่พ้นปฏิสนธิจิตไป ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานจำเดิมแต่ภวังค์แรกไป. ในคราวที่เสียงปรากฏ ย่อมปรากฏสัททนวกรูปแต่อุตุอันเป็นไปเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิขณะและแต่จิต. อนึ่ง ภัพภไสยกสัตว์เหล่าใดอาศัยกวพิงการาหารเลี้ยงชีพ ในสรีระของภัพภไสยกสัตว์เหล่านั้นซึมซาบไปด้วยอาหารที่มารดากลืนกิน โดยมีพระบาลีว่า—

> ก็มารดาของภัพภไสยกสัตว์นั้นบริโภคข้าวน้ำและโภชนะอันใด นระผู้อยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์นั้นได้ด้วยข้าวน้ำและโภชนะอันนั้น ดังนี้.

ในเวลาที่โอปปาติกสัตว์กลืนเขพะซึ่งอยู่ในปากของตนครั้งแรกทั้งหมด ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ฉะนี้แล.

ว่าโดยย่อ ย่อมปรากฏธรรม ๙๙ อย่าง คือ รูป ๙๖ อย่าง ได้แก่ รูป ๒๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน และแห่งนวกรูป ๒ โดยกำหนดคั่นสูงสุด ซึ่งมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน และรูป ๗๐ อย่าง มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ซึ่งเกิดขึ้นสามวาระในขณะจิตแต่ละดวงซึ่งได้กล่าวแล้วในตอนต้น นี้ และอรูปขันธ์อีก ๓. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่เสียงไม่แน่นอน โดยที่ปรากฏในกาลบางคราวเท่านั้น ฉะนั้น คัดเอาเสียงทั้ง ๒ อย่างนั้นออกเสีย คงเหลือธรรม๙๗เหล่านี้ พึงทราบว่า เป็นนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยแก่สัตว์ทั้งปวงตามควร. ก็ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ทั้งกลางวันและกลางคืนแก่สัตว์เหล่านั้น ผู้ประมาทเสียบ้าง กำลังเที่ยวไปบ้าง กำลังเคี้ยวกินบ้าง กำลังดื่มบ้าง. และภาวะที่ธรรมเหล่านี้มีวิญญาณเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาต่อไปข้างหน้า.

ก็ในอธิการนี้ กรรมชรูปนี้ใด กรรมชรูปนั้นแม้ตั้งได้ก่อนทั้งหมดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งหลาย อันรูปมีสมุฏฐานสามไม่ค้ำจุนแล้ว ย่อมไม่อาจดำรงอยู่ได้ แม้รูปมีสมุฏฐานสามอันกรรมชรูปนั้นไม่ค้ำจุน ก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้. โดยที่แท้ รูปเหล่านี้ต่างค้ำจุนกันและกันไม่ตกไป ย่อมดำรงอยู่เป็นไปได้ตลอดปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ฯลฯ ๑๐๐ ปีบ้าง จนถึงสิ้นอายุหรือสิ้นบุญไปของสัตว์เหล่านั้น เปรียบเหมือนอ้อที่เป็นกลุ่มเป็นต้น เกี่ยวกันทั้งสี่ทิศ แม้ถูกลมพัดก็ไม่ล้ม และเปรียบเหมือนคนที่มีพาหนะอับปางยึดที่เกาะได้บางแห่งในมหาสมุทร แม้ถูกกำลังคลื่นซัดก็ไม่จมฉะนั้น. พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้โดยความเป็นไปในภพเป็นต้นทั้งปวงด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

ก็ในข้อว่า พึงทราบวินิจฉัยโดยสงเคราะห์ นี้ มีอธิบายว่า– พึงสงเคราะห์ตามสรูปเกเสสนัยแห่งเอกเทศอย่างนี้ว่า นามอย่างเดียวเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในปวัตติกาลและ

ปฏสนธิกาลในอรูปภพ และในปวัตติกาลในบั่ญจโวการภพ อันใด. รูปอย่างเดียวเพราะวิญญาณเป็นบั่จจัยในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลทั้งหมด ในพวกอสัญญีสัตว์ และในปวัตติกาลในบั่ญจโวการภพ อันใด. และนามรูปเพราะวิญญาณเป็นบั่จจัยในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาลทั้งหมดในบั่ญจโวการภพ อันใด, นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย นั้นทั้งหมด ชื่อว่า นามรูป ดังนี้แล้วทราบว่า นามรูปเพราะวิญญาณเป็นบั่จจัย. หากจะพึงมีผู้สงสัยท้วงว่า เพราะอสัญญีสัตว์ไม่มีวิญญาณ ฉะนั้น วิญญาณจึงไม่ควร. ตอบว่า ไม่ควร หามิได้. เพราะว่า วิญญาณนั้น—

โดยเหตุที่วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป
วิญญาณนั้นท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง คือ วิญญาณ
ที่เป็นวิบาก ๑ วิญญาณที่ไม่ใช่เป็นวิบาก ๑
ดังนั้น วิญญาณนี้ จึงควรทีเดียว

อธิบายว่า วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูปใด วิญญาณนั้น ท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นวิญญาณที่เป็นวิบากและวิญญาณที่ไม่ใช่เป็นวิบาก. และวิญญาณทั้ง ๒ นี้ เป็นรูปเพราะมีอภิสังขารวิญญาณซึ่งเป็นไปในบั่ญจโวการภพ เป็นบั่จจัย เป็นรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐานในขณะจิตที่เป็นกุศลเป็นต้นเมื่อเป็นไปในบั่ญจโวการภพ เหตุฉะนั้น วิญญาณนี้จึงควรทีเดียว. ก็พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้โดยสงเคราะห์อย่างนี้.

วินิจฉัยโดยนัยแห่งบั่จจัย

ก็ในข้อว่า พึงทราบวินิจฉัยโดยนัยแห่งบั่จจัย นี้อธิบายว่า—

วิบากวิญญาณเป็นบั่จจัย ๙ อย่าง แก่นาม
เป็นบั่จจัย ๙ อย่าง แก่วัตถุรูป เป็นบั่จจัย ๘
อย่างแก่รูปที่เหลือ อภิสังขารวิญญาณ
เป็นบั่จจัยอย่างเดียวแก่รูป ส่วนวิญญาณ
อื่นจากนั้นเป็นบั่จจัยตามควร แก่นามรูป
นั้น ๆ.

จะกล่าวอธิบายต่อไป— นามกล่าวคือวิบากในปฏิสนธิกาลหรือปวัตติกาลในนี้ใด ปฏิสนธิวิญญาณก็ดี วิบากวิญญาณอื่นก็ดี เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่นามนั้นซึ่งระคนด้วยรูปบ้าง ไม่ระคนบ้าง, เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิบากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปฏิสนธิกาลแก่วัตถุรูป. และเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๘ ที่เหลือคัดเอาอัญญมัญญปัจจัยออกเสียในบรรดาปัจจัย ๙ เหล่านี้ แก่รูปที่เหลือ เว้นวัตถุรูป. ส่วนอภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นด้วยสามารถแห่งอุปนิสสยปัจจัย ตามปริยายอันมาในพระสุตตันตะ แก่อัญญสัตตรูปบ้าง แก่กรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง. วิญญาณที่เหลือทั้งหมดจำเดิมแต่ภวังค์แรกไป พึงทราบว่า เป็นปัจจัยตามควรแก่นามรูปนั้น ๆ. ก็เมื่อจะแสดงนัยแห่งปัจจัยแก่นามรูปนั้นโดยพิสดาร กถาในคัมภีร์ปัฏฐานทั้งหมด จำต้องพรรณนาให้พิสดาร ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะยังไม่เริ่มกถาในคัมภีร์ปัฏฐานนั้น

ในข้อนั้น พึงมีคำถามว่า ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า นามรูปในปฏิสนธิกาลย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย. ตอบว่า รู้ได้โดยพระสูตรและโดยยุกติ. จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่เวทนาเป็นต้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยสำเร็จแล้วมากอย่างโดยนัยเป็นต้นว่า "ธรรมทั้งหลายปริวรรตไปตามจิต" ดังนี้. ส่วนโดยยุกติ—

> ย่อมสำเร็จได้โดยจิตตชรูปที่เห็นได้ในโลกนี้
> วิญญาณจึงเป็นปัจจัย แม้แก่รูปที่เห็นไม่ได้
> ด้วยประการฉะนี้.

จริงอยู่ โดยอธิบายนี้ว่า "เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใสก็ตาม รูปที่ควรแก่จิตนั้นเมื่อเกิดขึ้นก็เห็นได้ และการอนุมานรูปที่เห็นไม่ได้ย่อมจะมีได้ด้วยรูปที่เห็นได้" ดังนี้ จึงควร

---

๑. อภิ. สं. ๓๔/๓๖๔.

รู้ข้อนี้ว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปในปฏิสนธิกาลแม้ที่เห็นไม่ได้ด้วยจิตตชรูปที่เห็นได้ในโลกนี้, ก็ความที่รูปในปฏิสนธิกาลนั้นแม้มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีวิญญาณเป็นปัจจัย มาแล้วในคัมภีร์ปัฏฐาน เช่นเดียวกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ก็ในอธิการนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยนัยแห่งปัจจัยด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

และพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสอยู่ว่า "นามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้ ในอธิการนี้ ย่อมเป็นอันทรงประกาศพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ซึ่งสมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี เทวดาก็ดี มารก็ดี พรหมก็ดี ใคร ๆ ก็ดี ในโลก เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เพราะบรรดาบัณฑิตผู้เข้าไปพิจารณาเห็นอยู่ ย่อมเห็นเป็นเพียงสักว่านามรูปอย่างเดียวเป็นไปอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่เห็นเป็นสัตว์หรือบุคคลเลย ฉะนี้แล.

นิเทศนามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศสฬายตนะ

[๒๒๙] ในนิเทศสฬายตนะเพราะนามรูปเป็นปัจจัย มีอธิบายดังต่อไปนี้—

นาม คือขันธ์ ๓ รูปที่ท่านกล่าวว่าได้แก่ภูต
และวัตถุเป็นต้น นามรูปนั้นท่านทำเอกเสส
เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้นเช่นนั้นทีเดียว.

ดังกล่าวอธิบายต่อไป นามรูปนี้ใดเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ ในนามรูปนั้น คำว่า **นาม** ได้แก่ ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น. ส่วน **รูป** ที่นับเนื่องในสันตติของตน พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่า ได้แก่ภูตและวัตถุเป็นต้นอย่างนี้ คือ ภูต ๔ วัตถุ ๖ ชีวิตินทรีย์ โดยนิยม. ก็นามรูปนั้นท่านทำเอกเสสไว้อย่างนี้ว่า นามด้วย รูปด้วย นามและรูปด้วย ชื่อว่า **นามรูป** พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ ซึ่งท่านได้ทำเอกเสสไว้เหมือนกันอย่างนี้ว่า อายตนะที่ ๖ ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ. เพราะเหตุไร? เพราะในอรูปภพ มีนามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่ สมดังที่จะตรัสต่อไปในอัพยากตวารว่า "อายตนะที่ ๖ มีเพราะนามเป็นปัจจัย" ดังนี้.[๑] ก็นามที่ประมวลไว้ในที่นี้ พึงทราบว่าทรงจำแนกไว้ในอัพยากตวารนั้น.

ในข้อนั้นพึงมีคำถามว่า ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า "นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ"? รู้ได้เพราะเมื่อมีนามรูปจึงมีสฬายตนะ. จริงอยู่ เมื่อนามและรูปนั้น ๆ มี อายตนะนั้น ๆ จึงมี มิใช่มีโดยประการอื่น. ก็ความที่สฬายตนะนั้นมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในนัยแห่งปัจจัยนั่นเทียว. เพราะฉะนั้น—

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐

นามรูปใดเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล และเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงรู้นามรูปนั้น อายตนะนั้น และโดยประการนั้น.

อธิบายนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ

ในข้อนั้น มีคำแสดงอรรถไว้ดังต่อไปนี้ —

ก็ว่าโดยกำหนดต่ำ นามอย่างเดียวนั้น เป็นปัจจัย ๗ อย่างแก่อายตนะที่ ๖ ในอรูปภพ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล.

เป็นปัจจัยอย่างไร ? คือ ในปฏิสนธิกาลว่าโดยกำหนดต่ำ นามเป็นปัจจัย ๗ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะที่ ๖. และในปฏิสนธิกาลนี้ ก็ยังเป็นปัจจัยแม้ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย. พึงทราบกำหนดสูงและกำหนดต่ำด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. ส่วนนามที่มิใช่เป็นวิบากนอกนี้ ว่าโดยกำหนดต่ำ เป็นปัจจัย โดยปัจจัย ๖ อย่าง เว้นวิบากปัจจัยในบรรดาปัจจัยมีประการที่ได้กล่าวแล้ว. และในปวัตติกาลนี้ นามที่ไม่ใช่วิบากยังเป็นปัจจัยแม้ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย. พึงทราบกำหนดสูงและกำหนดต่ำด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในภพอื่น นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖
ในปฏิสนธิกาลเหมือนอย่างนั้นทีเดียว นาม
นั้นยังเป็นปัจจัยโดยอาการ๖อย่างแก่อายตนะ
นอกจากอายตนะที่ ๖ นี้.

อธิบายความต่อไป แม้ในภพอื่นจากอรูปภพ คือ ในบัญจโวการภพ นามที่เป็นวิบากนั้นเป็นสหายของหทัยวัตถุ เป็นปัจจัย ๗ อย่าง โดยกำหนดต่ำแก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะเหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในอรูปภพทีเดียว. อนึ่ง นามนั้นเป็นธรรมชาติมีมหาภูต ๔ เป็นสหาย เป็นปัจจัย โดยอาการ ๖ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะนอกจากอายตนะที่ ๖ นี้ คือ อายตนะทั้ง ๕ มีจักขวายตนะเป็นต้น. และในปฏิสนธิกาลนี้ นามที่เป็นวิบากยังเป็นปัจจัยแม้ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย. พึงทราบกำหนดต้นสูงและกำหนดต้นต่ำด้วยอำนาจแห่งปัจจัย มีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย
แก่อายตนะที่เป็นวิบากเหมือนอย่างนั้น. นาม
ที่ไม่ใช่เป็นวิบากเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่
อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่เป็นวิบาก.

อธิบายความต่อไป แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย ๗ อย่าง โดยกำหนดต้นต่ำแก่อายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิบากในบัญจโวการภพ เหมือนอย่างที่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลทีเดียว. ส่วนนามที่ไม่ใช่วิบาก คัดเอาวิปากปัจจัยออกเสียจากปัจจัย ๗ อย่างนั้น คงเหลือเป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยกำหนดต้นต่ำทีเดียวแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่เป็นวิบาก. ก็ในที่นี้ พึงทราบกำหนดต้นสูงและกำหนดต้นต่ำ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ.

ในปวัตติกาลนั้นแหละ นามที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะ ๕ ที่เหลือ แม้นามที่ไม่ใช่เป็นวิบาก ก็ทรงประกาศไว้อย่างนั้นเหมือนกัน.

อธิบายความต่อไป ในปวัตติกาลนั้นแหละ นามที่เป็นวิบากซึ่งมีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นวัตถุที่ตั้งบ้าง นอกนี้บ้าง เป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยปัจฉาชาตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่อายตนะ ๕ ที่เหลือ คือ มีจักขวายตนะเป็นต้น. แม้นามที่ไม่ใช่เป็นวิบาก ก็ทรงประกาศไว้อย่างนามที่เป็นวิบากเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น วิบากแม้ต่างเป็นกุศลเป็นต้น ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะ ๕ เหล่านั้น. นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็นโดยประการใด ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล พึงทราบอายตนะนั้น ๆ และโดยประการนั้น อย่างนี้ก่อน.

อธิบายรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ

ก็ในอายตนะเหล่านี้ รูปไม่เป็นปัจจัยแม้แก่อายตนะเดียวอรูปภพเลย แต่เป็นปัจจัยในปัญจโวการภพ ในบรรดารูปทั้งหลาย วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิกาล ภูตรูปเป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะทั้ง ๕ โดยไม่ต่างกัน.

อธิบายความต่อไป ในบรรดารูปทั้งหลาย วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะ

ที่ ๖ คือ มนายตนะ ในปฏิสนธิกาล. ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะทั้ง ๕ คือ มีจักขวายตนะ เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอายตนะที่เกิดขึ้นนั้น ๆ โดยไม่ต่างกัน คือ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล.

ชีวิตรูปเป็นปัจจัย ๓ อย่าง แก่วัตถุรูปเหล่านี้ และอาหารเป็นปัจจัยในปวัตติกาล อายตนะเหล่านั้นแหละเป็นปัจจัย ๖ อย่างแก่อายตนะที่ ๖ วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๕ อย่างแก่อายตนะที่ ๖ นั้นแหละ.

ก็ชีวิตรูปเป็นปัจจัย ๓ อย่าง คือ อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอินทริยปัจจัย ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล แก่วัตถุรูปทั้ง ๕ เหล่านี้มีจักขุเป็นต้น.

คำว่า **และอาหาร** ดังนี้ อธิบายว่า และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง คือ อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอาหารปัจจัย. ก็อาหารนั้นแล เป็นปัจจัยในปวัตติกาลอย่างเดียว ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล ในกายซึ่งมีอาหารซึมซาบของเหล่าสัตว์ผู้อาศัยอาหารเป็นอยู่. อนึ่ง อายตนะเหล่านั้น คือ อายตนะทั้ง ๕ มีจักขวายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัยโดยอาการ ๖ อย่าง คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะ กล่าวคือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ. ส่วนวัตถุรูปเป็นปัจจัย ๕ อย่าง คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาลอย่างเดียว ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะที่เหลือเว้นวิญญาณทั้ง ๕. รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็นโดยประการใด ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาล พึงทราบอายตนะนั้น ๆ และโดยประการนั้น อย่างนี้.

ก็นามรูปทั้ง ๒ ใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด
แลโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบนามรูป
แม้นั้น อายตนะแม้นั้น และประการแม้นั้น
ทุกแห่งไป.

พึงทราบประการใด? คือ เบื้องต้น ในปฏิสนธิกาล ว่าถึงในปัญจโวการภพ นามรูป กล่าวคือขันธ์ ๓ และวัตถุรูป เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เป็นต้น แก่อายตนะที่ ๖. คำที่ว่ามานี้พอเป็นหัวข้อในเรื่องนี้ แต่ก็อาจจะประกอบได้ทั้งหมดตามทำนองแห่งคำมีนัยดังที่กล่าวแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ได้แสดงความพิสดารไว้ในเรื่องนี้ ฉะนี้แล.

นิเทศสฬายตนะเพราะนามรูปเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศผัสสะ

[๒๓๐] ในนิเทศผัสสะเพราะสหายตนะเป็นปัจจัย—

ว่าโดยย่อ ผัสสะมี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัส
เป็นต้น ว่าโดยพิสดาร ผัสสะเหล่านั้นมี ๓๒
เหมือนกับวิญญาณ.

อธิบายความต่อไป ว่าโดยย่อ ผัสสะมาในพระบาลี ๖ อย่างเท่านั้น เริ่มต้นว่าจักขุสัมผัส. แต่ว่าโดยพิสดารผัสสะทั้งหมดมี ๓๒ เหมือนกับวิญญาณที่กล่าวแล้วเพราะสังขารเป็นปัจจัย อย่างนี้ คือ ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นกุศลวิบาก ๕ เป็นอกุศลวิบาก ๕ รวมเป็น ๑๐ และที่เหลืออีก ๒๒ ได้แก่ ผัสสะ ๒๒ สัมปยุตด้วยวิบากวิญญาณฝ่ายโลกิยะ.

อธิบายสหายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

ก็ในสหายตนะซึ่งเป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๓๒ อย่างนั้นนั้น—

บัณฑิตทั้งหลายย่อมปรารถนา อายตนะ
ภายในมีจักขุเป็นต้น กับอายตนะที่ ๖ แม้
กับอายตนะภายนอกว่า ชื่อสหายตนะ.

ในบทว่า ผัสสะเพราะสหายตนะเป็นปัจจัย นั้น มีอธิบายว่า เบื้องต้น บัณฑิต

ทั้งหลายผู้แสดงปัจจัย คือ ธรรมที่นับเนื่องในสันตติเดียวกัน และธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยว่า "นี้

เป็นกถาแสดงความเป็นไปของอุปาทินนกสังขาร" ดังนี้ ย่อมปรารถนาอายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น กับอายตนะที่ ๖ ว่า ชื่อสฬายตนะ เพราะกระทำสรูเปกเสสโดยเอกเทศไว้ว่า "อายตนะที่ ๖ ในอรูปภพ และอายตนะทั้ง ๖ โดยรวมทั้งหมดในภพอื่น เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ตามแนวพระบาลีว่า "ผัสสะมีเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย" ดังนี้.[๑] จริงอยู่ อายตนะภายในกับอายตนะที่ ๖ นั้น ย่อมถึงการนับว่า สฬายตนะ ที่เดียว ในเมื่อทำเอกเสสแห่งบทนี้เหล่านี้ว่า "อายตนะที่ ๖ ด้วยอายตนะทั้ง ๖ ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ" ดังนี้. ส่วนบัณฑิตทั้งหลายผู้แสดงเฉพาะธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย เป็นธรรมที่นับเนื่องในสันตติเดียวกัน ส่วนปัจจัยเป็นธรรมที่มีสันดานต่างกันก็มี เมื่อแสดงอายตนะที่เป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้งหมด ย่อมกำหนดเอาแม้อายตนะภายนอกปรารถนาอายตนะภายนอกนั้นแหละกับอายตนะที่ ๖ อายตนะภายในแม้กับอายตนะภายนอก มีรูปายตนะเป็นต้นว่า ชื่อ สฬายตนะ. จริงอยู่ อายตนะภายนอกแม้นั้น ย่อมถึงการนับว่า ชื่อสฬายตนะเหมือนกัน ในเมื่อทำเอกเสสแห่งบทเหล่านี้ว่า อายตนะที่ ๖ ด้วยอายตนะทั้ง ๖ ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ.

ในข้อนี้ มีผู้สงสัยกล่าวว่า ผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะทั้งหมดไม่ได้ แม้ผัสสะทั้งหมดก็เกิดแต่อายตนะอันเดียวไม่ได้ ก็ผัสสะนี้ตรัสไว้เป็นอันเดียวเท่านั้นว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ดังนี้ เหตุไร จึงตรัสผัสสะไว้ดังนั้นเล่า? ในข้อนั้น วิสัชชนาดังนี้—นี่เป็นความจริง. ใช่ว่าผัสสะอันเดียวจะเกิดแต่อายตนะทั้งหมด หรือผัสสะทั้งหมดเกิดแต่อายตนะอันเดียว หามิได้. แต่ว่า ผัสสะอันเดียวย่อมเกิดได้แต่อายตนะหลายอย่าง ดังตัวอย่างเช่นจักขุสัมผัสเกิดแต่จักขวายตนะ แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะ คือ จักขุวิญญาณ และแต่ธรรมายตนะอันสัมปยุตกันที่เหลือลง พึงประกอบตามควรทุกผัสสะไป ดังพรรณนามาฉะนี้.

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐.

ก็เพราะเหตุฉะนั้นแหละ–

ผัสสะนี้ พระผู้ทรงที่ในโลกนี้ทรงแสดงไว้ว่า
'ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะหลายอย่างเป็น
แดนเกิด' โดยนิเทศเป็นเอกวจนะ.

คำว่า **โดยนิเทศเป็นเอกวจนะ** นั้น ความว่า พระผู้ทรงที่ทรงแสดงไว้ว่า ผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่าง ดังนี้ โดยนิเทศเป็นเอกวจนะนี้ว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย. ส่วนในบรรดาอายตนะทั้งหลาย–

อายตนะภายใน ๕ เป็นปัจจัย ๖ อย่าง, ต่อ
นั้น อายตนะ ๑ เป็นปัจจัย ๘ อย่าง พึงแสดง
อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่
ผัสสะนี้ตามควร.

ในคาถานั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ – เบื้องต้น อายตนะภายใน ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นเป็นปัจจัย ๖ อย่าง คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย แก่ผัสสะ ๕ อย่างโดยความต่างแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น. ต่อไปจากนั้น มนายตนะที่เป็นวิบาก ๑ เป็นปัจจัย ๙ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย แก่มโนสัมผัสที่เป็นวิบากอันมีประเภทมิใช่น้อย. พึงแสดงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่

ผัสสะนี้ตามควรอย่างนี้ว่า ในบรรดาอายตนะภายนอก รูปายตนะเป็นปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่จักขุสัมผัส, สัททายตนะเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่โสตายตนะเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น. อนึ่ง อายตนะภายนอก ๕ เหล่านั้น และธรรมายตนะเป็นปัจจัยโดยประการนั้นและโดยเพียงเป็นอารัมมณปัจจัยเท่านั้นแก่มโนสัมผัส ฉะนี้แล.

นิเทศผัสสะเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศเวทนา

[๒๓๑] ในนิเทศเวทนาเพราะผัสสะเป็นปัจจัย—

เวทนาตรัสไว้ ๖ อย่างเท่านั้น ทางทวาร
มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น เวทนาเหล่า
นั้นท่านกล่าวไว้ ๘๙ อย่าง โดยประเภท.

จริงอยู่ เวทนาเหล่านี้ตรัสไว้ในพระบาลี ๖ อย่างเท่านั้น ทางทวารมีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นโดยนัยมีอาทิว่า **จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา** เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส. แต่เวทนาเหล่านั้นท่านกล่าวไว้ว่ามี ๘๙ อย่าง โดยประเภท เพราะสัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง.

ก็บรรดาเวทนาเหล่านี้ เวทนา ๓๒ ที่ประกอบ
กับวิบากจิตเท่านั้น ท่านกล่าวว่าประสงค์เอา
ในที่นี้.

อธิบายผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา

ผัสสะเป็นปัจจัย ๘ อย่างแก่เวทนาทั้ง ๕
ในทวารทั้ง ๕ นั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่
เวทนาที่เหลือ, ผัสสะนั้นเป็นปัจจัยเหมือน
อย่างนั้นแม้ในมโนทวาร.

อธิบายความต่อไป ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัย ๘ อย่าง คือ สหชาต—ปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย

และอวิคตปัจจัย แก่เวทนาทั้ง ๕ ซึ่งมีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุที่ตั้ง ในทวารทั้ง ๕ นั้น. อนึ่ง ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัยอย่างเดียว คืออุปนิสสยปัจจัยแก่เวทนาที่เหลือ คือ เวทนาที่เป็นวิบากฝ่ายกามาวจรอันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนะ สันตีรณะ และตทารมณ์ ในทวารแต่ละทวาร.

คำว่า **ผัสสะนั้นเป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้นแม้ในมโนทวาร** ความว่า ผัสสะนั้น คือที่เรียกว่ามโนสัมผัสที่เกิดร่วม เป็นปัจจัยอย่างนั้นทีเดียว คือ ๘ อย่าง แม้ในมโนทวาร แก่เวทนาที่เป็นวิบากฝ่ายกามาวจรซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจตทารมณ์ และแม้แก่เวทนาที่เป็นวิบากเป็นไปในภูมิสามซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิภวังค์และจุติ อนึ่ง มโนสัมผัสที่สัมปยุตด้วยอาวัชชนะเป็นปัจจัยอย่างเดียว คืออุปนิสสยปัจจัย ในมโนทวารแก่เวทนาฝ่ายกามาวจรซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจตทารมณ์ในมโนทวาร ฉะนี้แล.

นิเทศเวทนาเพราะผัสสะเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศตัณหา

[๒๓๒] ในนิเทศตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัย—

ตัณหา ทรงแสดงในโลกนี้ ๖ อย่าง โดยความต่างแห่งรูปตัณหาเป็นต้น ในบรรดาตัณหาเหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่างตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยอาการเป็นไป.

แสดงตัณหา ๖ อย่าง

อธิบายความต่อไป ในนิเทศตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัยนี้ ตัณหาเหล่านี้ทรงแสดง คือ ทรงประกาศ อธิบายว่า ตรัสไว้ ๖ อย่าง เกี่ยวกับชื่อตามอารมณ์ว่ารูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา เหมือนกับบุตรที่ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับชื่อตามบิดาว่า เศรษฐีบุตร (ลูกเศรษฐี) พราหมณบุตร (ลูกพราหมณ์) ฉะนั้น. ในตัณหา ๖ อย่างนั้น พึงทราบอรรถแห่งคำโดยนัยมีอาทิว่า ตัณหาในรูปชื่อว่า รูปตัณหา.

แจกตัณหาเป็น ๑๘

ก็และในบรรดาตัณหาเหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่างตรัสไว้ ๓ อย่าง อย่างนี้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตามอาการแห่งความเป็นไป. จริงอยู่ รูปตัณหานั่นแหละ เมื่อเป็นไปยินดีรูปารมณ์ที่มาสู่คลองจักขุด้วยอำนาจความยินดีในกาม ย่อมชื่อว่า กามตัณหา. เมื่อเป็นไปกับด้วยทิฏฐิอันเป็นไปว่า "อารมณ์นั่นแหละ เที่ยง ยั่งยืน" ดังนี้ ย่อมชื่อว่า ภวตัณหา. จริงอยู่ ราคะสหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ เรียกว่า ภวตัณหา นั่นเทียว. อนึ่ง เมื่อเป็นไปกับด้วย

อุจเฉททิฏฐิอันเป็นไปว่า "อารมณ์นั่นแหละ ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ" ดังนี้ ย่อมชื่อว่า วิภวตัณหา. จริงอยู่ ราคะสหรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ เรียกว่า วิภวตัณหา. แม้ในสัททตัณหาเป็นต้นก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน จึงรวมตัณหาเหล่านี้เป็น ๑๘.

แจกตัณหา ๑๘ เป็น ๓๖

ตัณหาเหล่านั้น ในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็น ๓๖.

แจกตัณหา ๓๖ เป็น ๑๐๘

เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘ ด้วยประการฉะนี้.

ย่อตัณหาเป็น ๖ หรือ ๓

ก็ตัณหาเหล่านั้น เมื่อย่อเข้าก็พึงทราบว่าเป็นตัณหา ๖ ด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจกามตัณหาเป็นต้น.

ก็เพราะสัตว์เหล่านี้พากันยินดีเวทนาซึ่งเกิดด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น ย่อมกระทำสักการะใหญ่แก่ช่างเขียน นักร้อง คนปรุงของหอม พ่อครัว ช่างทอ และแพทย์ผู้กระทำต่าง ๆ อันให้เกิดสิ่งน่ายินดีเป็นต้น ซึ่งให้อารมณ์มีรูปเป็นต้น ด้วยความยึดในเวทนาว่าเป็นของเรา ดุจคนรักบุตรทำสักการะใหญ่แก่แม่นม ด้วยความยึดในบุตรว่าเป็นของเราฉะนั้น ฉะนั้น ตัณหานี้ทั้งหมดพึงทราบว่า มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

ก็เพราะในที่นี้ ทรงประสงค์เอาสุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น เวทนานี้จึงเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นแก่ตัณหา.

คำว่า **เป็นปัจจัยอย่างเดียว** คือ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย.

เวทนา ๓ เป็นปัจจัยแก่ตัณหา

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่า-

คนมีทุกข์ย่อมปรารถนาสุข คนมีสุขย่อม
ปรารถนาแม้ยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขาตรัสว่า
เป็นสุขนั่นเอง เพราะเป็นธรรมชาติสงบ
ฉะนั้น เวทนาทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหา
พระมเหสีจึงตรัสว่า ตัณหามีเพราะเวทนา
เป็นปัจจัย และเพราะเหตุที่เว้นอนุสัยเสีย
แล้ว ย่อมไม่มีตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
ฉะนั้น ตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัยนั้นจึง
ไม่มีแก่พราหมณ์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์.

นิเทศตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศอุปาทาน

[๒๓๓] ในนิเทศอุปาทานเพราะตัณหาเป็นปัจจัย—

พึงแสดงอุปาทาน ๔ เหล่านั้นโดยวิภาคอรรถ
โดยความย่อและความพิสดารแห่งธรรม และ
โดยลำดับ.

แสดงโดยอรรถวิภาค

ก็ในพระบาลีทรงยกอุปาทาน ๔ เหล่านี้ขึ้นตรัสว่า "คำว่า **อุปาทาน** ได้แก่ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน"[๑] อรรถวิภาคของอุปาทาน ๔ นั้น ดังนี้: ธรรมชาติ ชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะยึดมั่นกาม กล่าวคือวัตถุกาม. หรือชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะกามนั้นเป็นตัวยึดมั่น **อุปาทาน** แปลว่า ความยึดมั่น. จริงอยู่ **อุป** ศัพท์ในคำว่า **อุปาทาน** นี้ มีอรรถว่ามั่น เช่นในศัพท์มีอาทิว่า **อุปายาส** แปลว่า ความคับใจอย่างมั่น คือ ความคับแค้น, **อุปกฑฺฒ** แปลว่า จวนอย่างมั่น คือ จวนแจ เป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** เพราะทิฏฐินั้นเป็นตัวยึดมั่น หรือธรรมชาติชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** เพราะเป็นตัวยึดมั่นทิฏฐิ จริงอยู่ ทิฏฐเบื้องปลายย่อมยึดมั่นทิฏฐิเบื้องแรก เช่นในคำว่า อัตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น.[๒] อนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า **สีลัพพตุปาทาน** เพราะเป็นตัวยึดมั่นศีลและพรต หรือชื่อว่า **สีลัพพตุปาทาน** เพราะศีลและพรตนั้นเป็นตัวยึดมั่น. จริงอยู่ โคศีล คือปรกติของโค และโควัตรคือการปฏิบัติของโคเป็นต้น เป็นตัวอุปาทานเองทีเดียว เพราะเป็นความยึดมั่นว่า

---

๑ อภิ. สं. ๓๔/๓๐๖. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๔๘๕.

ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ฉะนี้แล. อนึ่ง ชื่อว่า **วาทะ** เพราะเป็นเหตุกล่าว ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะเป็นเหตุยึดมั่น. ถามว่า กล่าวหรือยึดมั่นอะไร? ตอบว่า อัตตา. เหตุกล่าวหรือยึดมั่นอัตตา ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** เพราะเป็นเหตุยึดมั่นแต่เพียงอัตตวาทะเท่านั้นว่าเป็นอัตตา. อรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้นเพียงเท่านี้.

แสดงโดยความย่อและความพิสดารแห่งธรรม

ก็ในความย่อและความพิสดารแห่งธรรม มีวินิจฉัยดังนี้: เบื้องต้น กามุปาทาน โดยย่อท่านกล่าวว่าได้แก่ ความยึดมั่นคือตัณหา เพราะมีมาว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น กามุปาทานเป็นไฉน? คือความพอใจกาม ความกำหนัดกาม ความเพลินกาม ความทะยานอยากกาม ความเสน่หากาม ความเร่าร้อนกาม ความสยบกาม ความหมกมุ่นกามในกามทั้งหลายใด นี้เรียกว่ากามุปาทาน"[๑] ที่ชื่อว่าความยึดมั่นคือตัณหา ได้แก่ ตัณหาเบื้องปลายอันเกิดเป็นความยึดมั่นโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ตัณหาเบื้องต้นนั่นเอง. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ไม่มาถึงชื่อว่าตัณหา เปรียบเหมือนโจรเหยียดมือไปในที่มืด, การรับอารมณ์ที่มาถึงแล้ว ชื่อว่าอุปาทาน เปรียบเหมือนโจรนั้นแหละจับภัณฑะ. ก็ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อยและความสันโดษ ทั้งเป็นมูลแห่งทุกข์เพราะการแสวงหาและการรักษา" ดังนี้. อนึ่ง อุปาทานที่เหลือ ๓ ว่าโดยความย่อ ก็เพียงทิฏฐิเท่านั้นเอง.

ส่วนโดยควจมพิสดาร ภาวะที่ยึดมั่นแห่งตัณหาทั้ง ๑๐๘ ประเภท ที่ได้กล่าวแล้วในอารมณ์มีรูปเป็นต้นในหนหลัง ชื่อว่า **กามุปาทาน**. มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ ชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น ทิฏฐุปาทานเป็นไฉน? คือความเห็น ฯลฯ ความยึดถืออย่างผิด ๆ ว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บุคคลบูชาแล้วไม่มีผล ฯลฯ สมณะพราหมณ์ผู้พร้อมเพรียงกันปฏิบัติชอบรู้ยิ่ง กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้วประกาศ ไม่

---

๑ อภิ. สं. ๓๔/๓๐๖

มีอยู่ในโลก ดังนี้เห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่าทิฏฐุปาทาน" ดังนี้. อนึ่ง ความลุบคลำว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลและพรต ชื่อว่า **สีลัพพตุปาทาน** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น สีลัพพตุปาทานเป็นไฉน? คือ ความเห็น ฯลฯ ความยึดถืออย่างผิด ๆ ว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีล ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยวัต ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลและวัต ดังนี้ เห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่าสีลัพพตุปาทาน."[๒] สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** ดังนี้ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น อัตตวาทุปาทานเป็นไฉน? คือ ปุถุชนผู้มิได้สดับในโลกนี้ ไม่เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ถูกฝึกในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา ฯลฯ ความเห็น ฯลฯ ความยึดถืออย่างผิด ๆ เห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน"[๑] ดังนี้. นี้เป็นความย่อและความพิสดารแห่งธรรมในที่นี้.

แสดงโดยลำดับ

ก็ในข้อว่า **แสดงโดยลำดับ นี้**– ลำดับมี ๓ อย่าง ลำดับการเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับเทศนา ๑.

ลำดับการเกิด

ใน ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่าอุปาทานนี้เกิดขึ้นก่อนในสงสารมีที่สุดและเบื้องต้นอันบุคคลค้นหาอยู่รู้ไม่ได้แล้ว ดังนั้นจึงมิได้ตรัสลำดับความเกิดโดยตรงแก่กิเลสทั้งหลายแต่โดยอ้อม ความยึดมั่นว่าเที่ยงและขาดสูญมีความยึดอัตตาในภพหนึ่งในเบื้องต้นเป็นส่วนมาก ฉะนั้น เมื่อบุคคลยึดถือว่าอัตตานี้เที่ยง ดังนี้ จึงเกิดสีลัพพตุปาทานเพื่อความบริสุทธิ์แห่งอัตตา เมื่อบุคคลยึดว่า อัตตานี้ขาดสูญ ดังนี้ หมดหวังในปรโลก ย่อมเกิดกามุปาทาน ฉะนั้น ลำดับแรกจึงเป็นอัตตวาทุปาทาน ต่อนั้นเป็นทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และกามุปาทานอย่างนี้ ลำดับความเกิดในภพหนึ่งแห่งอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

---

๑ อภิ. สं. ๓๔/๓๐๖ ๒ อภิ. สं. ๓๔/๓๐๗

ลำดับการละ

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ ทิฏฐุปาทานเป็นต้น ละได้ก่อนเพราะเป็นกิเลสอันโลดาบัติมรรคพึงประหาน กามุปาทาน ละได้ภายหลัง เพราะเป็นกิเลสอันอรหัตมรรคพึงประหาน นี้ลำดับการละอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ลำดับเทศนา

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ กามุปาทานทรงเทศนาก่อน เพราะมีอารมณ์มาก และเพราะปรากฏ. จริงอยู่ กามุปาทานนั้น มีอารมณ์มาก เพราะประกอบด้วยจิต ๘ ดวง. อุปาทานนอกนี้มีอารมณ์น้อย เพราะประกอบด้วยจิต ๔ ดวง. อนึ่ง กามุปาทาน ปรากฏแก่หมู่สัตว์เพราะเป็นผู้ยินดีในอุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นที่ติดอยู่โดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่เป็นเช่นนั้น. บุคคลผู้มีกามุปาทานย่อมเป็นผู้มากด้วยการถือมงคลตื่นข่าวเป็นต้น เพื่อบรรลุวัตถุกามทั้งหลาย สัสสตทิฏฐิไม่เป็นเช่นนั้น ฉะนั้น จึงทรงเทศนาทิฏฐุปาทานไว้ในลำดับแห่งกามุปาทานนั้น. ทิฏฐุปาทานนั้น เมื่อจำแนกออกก็เป็น ๒ อย่าง คือ สีลัพพตุปาทานและอัตตวาทุปาทาน ในอุปาทานทั้ง ๒ นั้น ทรงเทศนาสีลัพพตุปาทานก่อน เพราะหยาบ โดยเหตุที่บุคคลแม้เห็นกิริยาของโคหรือกิริยาของสุนักข์ก็พึงรู้ได้ ทรงแสดงอัตตวาทุปาทานในที่สุด เพราะละเอียด นี้ ลำดับเทศนาแห่งอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

แสดงตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่อุปาทานข้อต้น ตัณหานั้นเป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้างแก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ.

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ คือ ที่ทรงเทศนาอย่างนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น คืออุปนิสสยปัจจัย แก่อุปาทานข้อต้น คือ กามุปาทาน เพราะเกิดในอารมณ์ที่ตัณหายินดียิ่งแล้ว. อนึ่ง ตัณหาเป็นปัจจัย ๗ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัยบ้าง, ๘ อย่างพร้อมด้วยอุปนิสสยปัจจัยบ้าง แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ. และเมื่อตัณหานั้นเป็นปัจจัยคืออุปนิสสยปัจจัย ย่อมเกิดพร้อมกันทีเดียว ฉะนี้แล.

นิเทศอุปาทานเพราะตัณหาเป็นปัจจัย จบ.

นิเทศภพ

[๒๓๔] ในนิเทศภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย—

พึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ โดยธรรม การกล่าวซ้ำที่มีประโยชน์ โดยการจำแนกและการรวมเข้ากัน และโดยข้อที่อุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด.

วินิจฉัยโดยอรรถ

ในบรรดาข้อปกิณณกะเหล่านั้น ที่ชื่อว่า **ภพ** ด้วยอรรถว่า มี ว่าเป็น. บทว่า **ทุวิเธน** ความว่า ภพท่านกำหนดไว้ด้วยอาการ ๒ อย่าง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ทุวิเธน** เป็นตติยาวิภัตติใช้ในปฐมาวิภัตติ มีอธิบายว่า เท่ากับ **ทุวิโธ** แปลว่า มี ๒ อย่าง. คำว่า **มี** คือ ปรากฏ. ภพ คือ กรรม ชื่อว่า **กรรมภพ**. ภพ คือ ความเกิดขึ้น ชื่อว่า **อุปบัติภพ**. ก็ในภพทั้ง ๒ นี้ ความเกิดขึ้นพึงทราบว่า ชื่อว่า ภพ เพราะเป็นตัวมีตัวเป็น. ส่วนกรรม ชื่อว่า **ภพ** โดยการบัญญัติถึงผล เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งภพ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นสุข ดังนี้[๑] เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าเป็นเหตุแห่งความสุข. คำว่า **ตตฺถ กตโม กมฺมภโว** ความว่า ในบรรดาภพ ๒ อย่างนั้น ภพที่เรียกว่า กรรมภพ เป็นไฉน? ปุญญาภิสังขารเป็นต้น มีอรรถได้กล่าวแล้วทีเดียว. คำว่า **ทั้งหมด** คือ ไม่มีส่วนเหลือ. กรรมชื่อว่า **ภวคามี** เพราะอรรถว่า ถึงและให้สัตว์ถึงภพ. ด้วยคำว่า **กรรมเป็นภวคามี นี้** ทรงปฏิเสธโลกุตรธรรม. จริงอยู่ ข้อความนี้เป็นการกล่าวถึงวัฏฏะ ก็โลกุตระนั้นอิงอาศัยวิวัฏฏะ (คือพระนิพพาน) ฉะนี้. ที่ชื่อว่า **กรรม** เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่เขาทำ.

---

๑. ธ. ๑๒๕/๔๑.

ในบรรดาภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้น ภพกล่าวคือกาม ชื่อว่า **กามภพ.** ในรูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้. ที่ชื่อว่า **สัญญาภพ** เพราะอรรถว่า เป็นภพของเหล่าสัตว์ผู้มีสัญญา หรือเพราะอรรถว่า สัญญามีอยู่ในภพนั้น. ที่ชื่อว่า **อสัญญาภพ** โดยปริยายที่ต่างกัน. ที่ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญาภพ** เพราะอรรถว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาหยาบและเพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่ในภพนี้. ภพที่ระคนด้วยรูปขันธ์เดียว ชื่อว่า **เอกโวการภพ,** หรือที่ชื่อว่า **เอกโวการภพ** เพราะอรรถว่า ภพนี้มีขันธ์เดียว. ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพ ก็มีนัยดังนี้. คำว่า **นี้เรียกว่า อุปบัติภพ** คือ ภพทั้ง ๙ อย่างนี้ เรียกชื่อว่าอุปบัติภพ ฉะนี้แล. ในปกิณณกะเหล่านี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถอย่างนี้ก่อน.

วินิจฉัยโดยธรรม

ส่วนข้อวินิจฉัยโดยธรรมดังนี้ : **ก็ในภพนี้** ปุญญาภิสังขาร ว่าโดยธรรม ได้แก่เจตนา ๑๓ ดวง, อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๒ ดวง, อาเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๔ ดวง, ด้วยคำว่า **กรรมที่เป็นภวคามี** (ถึงภพ และให้สัตว์ถึงภพ) **ทั้งหมด นี้** ทรงสงเคราะห์ธรรมเหล่านี้ทั้งหมด หรือธรรมที่เป็นอาจยคามี (ถึงการสั่งสม) กล่าวคือกรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาเข้าด้วย. **กามภพ** ได้แก่ ขันธ์ ๕ ที่เป็นอุปาทินนะ อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดถือ. **รูปภพ** ก็เหมือนกัน. **อรูปภพ** ได้แก่ ขันธ์ ๔ ที่เป็นอุปาทินนะ. **สัญญาภพ** ได้แก่ขันธ์ ๔ และ ๕ ที่เป็นอุปาทินนะ. **อสัญญาภพ** ได้แก่ขันธ์ ๑ ที่เป็นอุปาทินนะ. **เนวสัญญานาสัญญาภพ** ได้แก่ขันธ์ ๔ ที่เป็นอุปาทินนะ. **เอกโวการภพ** เป็นต้น ได้แก่ ขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ โดยขันธ์ที่เป็นอุปาทินนะ. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยธรรมในเรื่องภพนี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยการกล่าวซ้ำที่มีประโยชน์

ข้อว่า **โดยการกล่าวซ้ำที่มีประโยชน์ นั้น** จะกล่าวต่อไป : ปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นเอง ได้ตรัสไว้แม้ในนิเทศแห่งสังขารเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งภพก็จริง แม้เมื่อเป็น

อย่างนี้ ปุญญาภิสังขารเป็นต้นที่แรก ได้ตรัสไว้เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในโลกนี้ด้วยอำนาจกรรมอดีต, ปุญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านี้ ได้ตรัสไว้เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในกาลต่อไปด้วยอำนาจกรรมปัจจุบัน ฉะนั้น การกล่าวซ้ำจึงมีประโยชน์ทีเดียว, อีกนัยหนึ่ง ในตอนต้น เจตนาอย่างเดียวตรัสว่าเป็นสังขารโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า "ในอภิสังขารทั้ง ๓ นั้น ปุญญาภิสังขารเป็นไฉน ? คือ เจตนาที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร." แต่ในนิเทศแห่งภพนี้ ธรรมแม้ที่สัมปยุตด้วยเจตนาก็ตรัสว่าสังขารโดยพระบาลีว่า "กรรมที่เป็นภวคามีทั้งหมด." อนึ่ง ในตอนต้น กุรรมเฉพาะที่มีวิญญาณเป็นปัจจัยตรัสว่า เป็นสังขาร บัดนี้ แม้กรรมอันยังสัตว์ให้บังเกิดในอสัญญาภพก็ตรัสว่า เป็นสังขาร. อีกประการหนึ่ง จะพูดมากไปทำไม, ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นเอง ตรัสไว้ในพระบาลีนี้ว่า "สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย." อนึ่ง ได้ตรัสธรรมที่เป็นกุศลอกุศลและอพยากฤต เพราะแม้อุปบัติภพก็ทรงสงเคราะห์เข้าในพระบาลีนี้ว่า "ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย." เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้จึงมีประโยชน์ทีเดียวโดยประการทั้งปวง พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยธรรมในเรื่องภพนี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยการจำแนกและการรวมเข้ากัน

ข้อว่า **พึงทราบวินิจฉัยโดยการจำแนกและการรวมเข้ากัน** นั้น คือ โดยการจำแนกและโดยการรวมเข้ากันแห่งภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

จริงอยู่ กรรมที่ยังสัตว์ให้บังเกิดในกามภพ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยอันใดที่สัตว์กระทำ นั้น ชื่อว่า **กรรมภพ.** ขันธ์ที่บังเกิดแต่กรรมภพนั้น ชื่อว่า **อุปบัติภพ.** ในรูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้เหมือนกัน. ด้วยประการฉะนี้ กามภพจึงมี ๒ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย, สัญญาภพและปัญจโวการภพผนวกเข้าด้วยในกามภพนั้น. รูปภพก็มี ๒, สัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพ และปัญจโวการภพ ผนวกเข้าด้วยในรูปภพนั้นแหละ. อรูปภพก็มี ๒, สัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ และจตุโวการภพ ผนวกเข้าด้วยในอรูปภพนั้นแหละ

ฉะนั้น จึงเป็น ๖ ภพ รวมทั้งภพที่ผนวกเข้า. ก็ภพทั้ง ๖ รวมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย ฉันใด แม้เพราะอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัย ก็ฉันนั้น จึงรวมเป็น ๒๔ ภพ กับภพที่ผนวกเข้าด้วย โดยการจำแนกเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนข้อวินิจฉัย **โดยการรวม** เข้า อธิบายดังนี้ : รวมกรรมภพและอุปบัติภพเข้าด้วยกันเป็นกามภพ ๑ กับภพที่ผนวกเข้าด้วย เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย รูปภพและอรูปภพก็เช่นเดียวกัน จึงรวมเป็น ๓ ภพ แม้เพราะอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัยก็เช่นนั้น จึงรวมเป็น ๑๒ ภพ กับภพที่ผนวกเข้าด้วย โดยการรวมเข้าเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังพรรณนามาฉะนี้. อีกนัยหนึ่งว่าโดยไม่ต่างกัน กรรมที่ให้เข้าถึงกามภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์ที่บังเกิดแต่กรรมภพนั้น ชื่อว่า อุปบัติภพ. ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้. ด้วยประการฉะนี้ จึงเป็น ๖ ภพ โดยการรวมเข้าโดยบรรยายแม้อีกอย่างหนึ่ง คือ กามภพ ๒ รูปภพ ๒ อรูปภพ ๒ กับภพที่ผนวกเข้าด้วย เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย. อีกอย่างหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับการจำแนกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ จัดเป็น ๓ ภพ คือ มีกามภพเป็นต้นกับภพที่ผนวกเข้าด้วย, และทั้งไม่เกี่ยวกับการจำแนกเป็นกามภพเป็นต้น จัดเป็น ๒ ภพ คือกรรมภพและอุปบัติภพ, และไม่เกี่ยวกับกรรมและการอุปบัติ จัดเป็นภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ฉะนั้น จึงจัดเป็นภพเดียวด้วยอำนาจแห่งภพ พึงทราบวินิจฉัยโดยการจำแนกและการรวมเข้าแห่งภพซึ่งมีอุปาทานเป็นปัจจัย ในเรื่องนี้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยข้อที่อุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด

ข้อว่า **อุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด** นั้น อธิบายว่า ก็ในเรื่องนี้ อุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด พึงทราบวินิจฉัยโดยอุปาทานโดยภพแม้นั้น. ก็ในเรื่องนี้ อุปาทานอะไรเป็นปัจจัยแก่ภพอะไร ? อุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมจะเป็นปัจจัยแก่ภพอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งนั้น

เพราะว่าปุถุชนเหมือนกับคนบ้า. ปุถุชนนั้นมิได้พิจารณาว่า "สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร" ปรารถนาภพอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งได้ทีเดียว เพราะฉะนั้น คำที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "รูปภพและอรูปภพย่อมไม่มีด้วยสีลัพพตุปาทาน" ดังนี้ ไม่ควรถือเอา. แต่ควรถือเอาว่า "ภพทั้งหมดย่อมมีได้ด้วยอุปาทานทั้งหมด."

น้ำ อย่างไร?

คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดว่า "ชื่อว่ากามเหล่านี้สำเร็จแล้วในสกุลขัตติยมหาศาล เป็นต้น ในมนุษย์โลกและในเทวโลกกามาวจร ๖ ชั้น" ดังนี้ ด้วยอำนาจการพึ่งตามกันมา หรือด้วยทำนองที่เห็นมา ถูกหลอกด้วยการพึ่งอสัทธรรมเป็นต้น เพื่อการบรรลุถึงกามเหล่านั้น สำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ย่อมกระทำกายทุจริตเป็นต้นบ้าง ด้วยอำนาจกามุปาทาน. บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบายเพราะบริบูรณ์ด้วยทุจริต. ก็หรือว่าเมื่อปรารถนากามที่เห็นได้เอง หรือคุ้มครองกามที่ได้มาเฉพาะแล้ว ย่อมทำกายทุจริตเป็นต้นด้วยอำนาจกามุปาทาน. บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบายเพราะบริบูรณ์ด้วยทุจริต. กรรมซึ่งเป็นเหตุเกิดในอบายนั้นของเขา ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์ที่บังเกิดแต่กรรม ชื่อว่า อุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพ ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

ส่วนอีกบุคคลหนึ่ง มีปรีชาญาณอันการได้สดับสัทธรรมเป็นต้นเข้าไปเพิ่มพูนแล้ว สำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ย่อมกระทำกายสุจริตเป็นต้นด้วยอำนาจกามุปาทาน. บุคคลนั้น ย่อมเกิดในหมู่เทวดาและในหมู่มนุษย์ กรรมอันเป็นเหตุเกิดในหมู่เทวดาและมนุษย์นั้นของเขา ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์อันบังเกิดแก่กรรม ชื่อว่า อุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพ ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

กามุปาทาน เป็นปัจจัยแก่กามภพพร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง ได้สดับมาหรือนึกเอาว่า "ในรูปภพและอรูปภพ กามทั้งหลาย สัมฤทธิ์ผลยิ่งกว่ากามภพนั้น" จึงยังรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้บังเกิดด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วเกิดในพรหมโลกชั้นรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยกำลังสมาบัติ. กรรมอันเป็นเหตุเกิดในพรหมโลกนั้นของเขา ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์อันบังเกิดแต่กรรม ชื่อว่า อุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพ ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

กามุปาทาน เป็นปัจจัยแม้แก่รูปภพและอรูปภพพร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วย ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง อาศัยอุจเฉททิฏฐิว่า "เมื่อภพอันเป็นสมบัติชั้นกามาวจร หรือเมื่อรูปภพและอรูปภพขาดสูญแล้ว ชื่อว่า อัตตานี้ ย่อมเป็นอันขาดสูญแท้จริง" ดังนี้ แล้วกระทำกรรมอันเข้าถึงอุจเฉททิฏฐินั้น. กรรมนั้นของเขา ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์อันบังเกิดแต่กรรม ชื่อว่า อุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

ทิฏฐุปาทาน เป็นปัจจัยแก่กามภพ รูปภพ และอรูปภพ ทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วย ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง ด้วยอัตตวาทุปาทานว่า "ชื่อว่าอัตตานี้ย่อมมีความสุข ปราศจากความเร่าร้อนในภพอันเป็นสมบัติชั้นกามาวจร หรือในรูปภพและอรูปภพ อย่างใดอย่างหนึ่ง" กระทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น. กรรมนั้นของเขา ชื่อว่ากรรมภพ. ขันธ์อันบังเกิดแต่กรรมนั้น ชื่อว่าอุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

อัตตวาทุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วย ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง ด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทานว่า "ชื่อว่า สีลพรตนี้ ย่อมถึงความสุข ความบริบูรณ์ แก่บุคคลผู้บริบูรณ์อยู่ในภพอันเป็นสมบัติชั้นกามาวจร หรือในรูปภพและอรูปภพ

อย่างใดอย่างหนึ่ง" กระทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น. กรรมนั้นของเขา ชื่อว่า กรรมภพ. ขันธ์อันบังเกิดแต่กรรมนั้น ชื่อว่า อุปบัติภพ. ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ผนวกเข้าด้วยกรรมภพและอุปบัติภพนั้นเอง.

แม้สีลัพพตุปาทาน ก็เป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วย ด้วยประการฉะนี้.

หากจะมีคำถามว่า "ก็ในเรื่องนี้ อุปาทานอะไร เป็นปัจจัยอย่างไร แก่ภพอะไร"? ตอบว่า—

พึงทราบว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพ อุปาทานนั้นเป็นปัจจัยแม้โดยสหชาตปัจจัยเป็นต้นแก่กามภพ.

อธิบายความต่อไป— อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นโดยอุปนิสสยปัจจัย แก่รูปภพและอรูปภพ และแก่อุปบัติภพเฉพาะกุศลกรรมในกรรมภพ ซึ่งนับเนื่องด้วยกรรมภพ, อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัย โดยปัจจัยซึ่งมีประเภทเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย ชื่อว่าโดยสหชาตปัจจัยเป็นต้นแก่ภพ คือ อกุศลกรรมอันประกอบกับตนในกามภพ. ส่วนภพ คือ อกุศลกรรมอันแยกกับตนในกามภพ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแล.

นิเทศภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จบ

นิเทศชาติ

[๒๓๕] วินิจฉัยชาติเบื้นต้น ในนิเทศชาติเบื้นต้น เพราะภพเบื้นปัจจัย พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในสัจจวิภังค์นั่นเทียว. ก็ที่ว่า ภพ ในที่นี้ประสงค์เอากรรมภพอย่างเดียว. เพราะกรรมภพนั้นเบื้นปัจจัยแก่ชาติ อุปบัติภพหาเบื้นปัจจัยแก่ชาติไม่. ก็และกรรมภพนั้นเบื้นปัจจัย ๒ อย่างเทียว คือ กรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย.

หากจะพึงมีคำถามในข้อนี้ว่า "ก็เรื่องนี้พึงรู้ได้อย่างไรว่า ภพเบื้นปัจจัยแก่ชาติ"?

ตอบว่า รู้ได้ เพราะแม้เมื่อมีปัจจัยภายนอกเสมอกัน ก็แสดงความต่างกันมีเลวและประณีตเบื้นต้น. จริงอยู่ แม้เมื่อปัจจัยภายนอกมีบิดามารดา น้ำสุกกะ โลหิต และอาหารเบื้นต้นมีเสมอกัน สัตว์ทั้งหลายแม้เบื้นฝาแฝดก็ยังปรากฏความต่างกัน มีความเลวและความประณีตเบื้นต้น. และความต่างของสัตว์นั้นไม่ใช่ว่าไม่มีเหตุ เพราะไม่มีอยู่ในกาลทุกเมื่อและแก่สัตว์ทุกจำพวก, ทั้งไม่ใช่ว่ามีเหตุอื่นจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอื่นในสันดานภายในของเหล่าสัตว์ผู้บังเกิดแต่กรรมภพนั้น เหตุนั้น จึงมีกรรมภพเบื้นเหตุทีเดียว. จริงอยู่ กรรม เบื้นเหตุพิเศษแห่งความเลวและความประณีตเบื้นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต" ดังนี้.[๑] เพราะฉะนั้น ข้อนี้พึงรู้ว่า ภพเบื้นปัจจัยแก่ชาติ.

ก็เพราะเมื่อชาติไม่มี ชื่อว่า ชรามรณะ หรือธรรมทั้งหลายมีโสกะเบื้นต้น ก็ย่อมไม่มี. แต่เมื่อชาติมีอยู่ก็ย่อมมีชรามรณะ และธรรมทั้งหลายมีโสกะเบื้นต้นอันเนื่องเฉพาะ

---

๑ ม. อุ. ๑๔/๓๘๕

ด้วยชราและมรณะของคนพาลผู้ถูกธรรมคือทุกข์กล่าวคือชราและมรณะถูกต้องแล้ว หรือไม่เนื่องเฉพาะของคนพาลผู้ถูกธรรมคือทุกข์นั้น ๆ ถูกต้องแล้ว เหตุฉะนั้น ชาตินี้พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ และแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น. ก็ชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น โดยเงื่อนแห่งอุปนิสสยปัจจัย แล.

นิเทศชาติเป็นต้นเพราะภพเป็นปัจจัย จบ.

อธิบายภวจักร

[๒๔๒] อรรถแห่งคำว่า **เอวเมตสฺส** เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในอุเทศวารนั่นเทียว. คำว่า **สงฺกติ** เป็นต้น เป็นไวพจน์แห่งความเกิดขึ้นนั่นเอง.

ก็เพราะในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นตรัสแล้วในสุดท้าย ฉะนั้น อวิชชานั้นใด ที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้อย่างนี้ว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร" ดังนี้ อวิชชานั้น —

> **สำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะเป็นต้น ภวจักร นมเบื้องต้นมิได้ปรากฏ เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย ว่างเปล่าโดยความว่างเปล่า๑๒อย่าง–**

พึงทราบว่า ย่อมเป็นไปติดต่อกันเสมอไป.

หากจะพึงมีคำถามว่า ก็ในเรื่องนี้ อวิชชาสำเร็จมาแต่ธรรมมีโสกะเป็นต้นอย่างไร ? ภวจักรนี้มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏอย่างไร? เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวยอย่างไร? ว่างเปล่าโดยความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง อย่างไร ?

ก็คำแก้ในเรื่องนี้ ดังนี้: โสกะ ทุกข์โทมนัสและอุปายาสไม่แยกไปจากอวิชชา, และชื่อว่าปริเทวะ ความร่ำไร ย่อมมีแก่คนหลง เหตุนั้น เมื่อโสกะเป็นต้น สำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้วก่อน. อนึ่ง— สมดังที่ตรัสไว้ว่า "เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด" ดังนี้,[๑] และธรรมเหล่านี้มีโสกะเป็นต้น ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด. ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ เมื่อพรากจากวัตถุกาม โสกะก็ย่อมมีเพราะกามาสวะเกิดขึ้นก่อน ดังที่ตรัสไว้ว่า—

---

๑. ม.ม. ๑๒/๑๐๐

หากว่าเมื่อสัตว์นั้นเกิดความพอใจใคร่อยู่ กาม
เหล่านั้นเสื่อมไป สัตว์นั้นย่อมร้อนรนดุจลูกศร
เสียบแทงฉะนั้น.

และดังที่ตรัสไว้ว่า—

"ความโศกย่อมเกิดแต่กาม" ดังนี้.[๒] อนึ่ง ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ทั้งหมด ย่อมมีเพราะทิฏฐาสวะเกิดขึ้น ดังที่ตรัสไว้ว่า- "เมื่อเขายึดถืออยู่ว่า เรา คือ รูป รูปเป็นของเรา ดังนี้ ย่อมเกิดโสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสและอุปายาส เพราะรูปแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป."[๓] อนึ่ง ธรรมเหล่านี้ย่อมมีแม้เพราะภวาสวะเกิดขึ้น เช่นเดียวกับมีเพราะทิฏฐาสวะเกิดขึ้น ดังที่ตรัสไว้ว่า "เทวดา แม้เหล่านั้นใด มีอายุยืน มีวรรณะ มีความสุขมาก อยู่ในวิมานสูง สิ้นกาลช้านาน เทวดาแม้เหล่านั้น พึงพระธรรมเทศนาของพระตถาคต พากันถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความหวาดเสียว"[๔] ดังตัวอย่างเช่นพวกเทวดา เห็นบุพนิมิตทั้ง ๕ แล้วพากันสะดุ้งเพราะกลัวตายฉะนั้นแล อนึ่ง ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมีแม้เพราะอวิชชาสวะเกิดขึ้น เช่นเดียวกับมีเพราะภวาสวะเกิดขึ้น ดังเช่นที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนพาลนั้นแล ย่อมเสวยทุกข์โทมนัส ๓ อย่าง ในทิฏฐธรรม".[๕]

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านี้ ย่อมมีเพราะอาสวะเกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้เมื่อสำเร็จย่อมยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้สำเร็จด้วย และเมื่ออาสวะสำเร็จแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันสำเร็จทีเดียว เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้ ในเรื่องอวิชชา พึงทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะเป็นต้น ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็เพราะอวิชชาสำเร็จแล้ว เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงมีได้อย่างนี้ ความสืบ ๆ กันแห่งเหตุและผลอย่างนี้ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ดังนี้จึงไม่มีที่สุด ฉะนั้น **ภวจักร** มีองค์ ๑๒ เป็นไปด้วยอำนาจความเกี่ยวเนื่องกันแห่งเหตุและผลนั้นจึงสำเร็จว่า **มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ**.

---

๑. ขุ.สุ ๒๕/๔๘๔. ๒. ขุ ธ. ๒๕/๔๓. ๓. สำ. ขนฺธวาร. ๑๗/๔ ๔. สำ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๔
๕. ม. มู. ๑๔/๓๐๑.

หากจะมีคำถามว่า "เมื่อเป็นอย่างนี้ การกล่าวอวิชชาเป็นเพียงธรรมข้อต้นว่า 'เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร' ดังนี้ ก็ผิดไปน่ะซิ"?

ตอบว่า นี้มิใช่เป็นการกล่าวอวิชชาเป็นเพียงธรรมข้อต้น, แต่นี่เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นประธาน. จริงอยู่ อวิชชาเป็นประธานแห่งวัฏฏะทั้ง ๓. เพราะว่า ด้วยการยึดถืออวิชชาไว้ กิเลสวัฏฏ์ที่เหลือและกรรมวัฏฏ์เป็นต้นย่อมเกี่ยวพันคนพาลไว้ เหมือนอย่างด้วยการจับศีรษะงูไว้ สรีระของงูที่เหลือย่อมพันแขนฉะนั้น. แต่เมื่อทำการตัดอวิชชาได้เด็ดขาด ความหลุดพ้นจากวัฏฏะเหล่านั้นย่อมมีได้ เหมือนเมื่อทำการตัดศีรษะงูแล้ว ก็พ้นจากสรีระของงูที่เหลืออันพันแขนไว้ฉะนั้น ดังที่ตรัสไว้ว่า "เพราะสำรอกดับอวิชชาได้ไม่มีส่วนเหลือ สังขารจึงดับ"[๑] ดังนี้เป็นต้น.

เมื่อบุคคลยึดถือธรรมอันเป็นประธานใด ความผูกพันย่อมมี เมื่อละธรรมอันเป็นประธานใด ความหลุดพ้นย่อมมี นี้เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นประธานนั้น มิใช่เป็นการกล่าวอวิชชาเป็นเพียงธรรมข้อต้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ภวจักรนี้พึงทราบว่า มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ อย่างนี้.

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เป็นไปได้เพราะเหตุมีอวิชชาเป็นต้น ฉะนั้น จึงเว้นจากผู้สร้างสงสารอื่นจากอวิชชาเป็นต้นนั้น เช่นพรหมเป็นต้นที่กำหนดกันไว้อย่างนี้ว่า "พรหม ท้าวมหาพรหม เป็นผู้ประเสริฐที่สุด เป็นผู้จัดสรรค์" ดังนี้ หรือเว้นจากอัตตาผู้เสวยสุขทุกข์ที่กำหนดกันไว้อย่างนี้ว่า "ก็อัตตานี้ของเรานั่นแล เป็นผู้กล่าว เป็นผู้เสวย" ดังนี้. พึงทราบว่า **เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย** ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง "เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาว่างเปล่า จากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ จากความงามเพราะเป็นธรรมชาติเศร้าหมองแล้วและเพราะประกอบด้วยสังกิเลส ๑ จากความสุขเพราะถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้นแล้ว ๑ จากความเป็นอัตตาซึ่งเป็นผู้ครองอำนาจ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขาร

---

๑. สำ. นิทาน ๑๖/๒.

เป็นต้นก็เหมือนกัน. อีกนัยหนึ่ง เพราะอวิชชาไม่ใช่อัตตา ๑ ไม่ใช่ของอัตตา ๑ ไม่ใช่ในอัตตา ๑ ไม่ใช่มีอัตตา ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้น พึงทราบว่าภวจักรนี้ ว่างเปล่าโดยความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง.

และครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ต่อไป—

ภวจักรนั้นมีอวิชชาและตัณหาเป็นมูล มีกาล ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น ในกาลเหล่านั้น มีองค์โดยสรุปเป็น ๒ เป็น ๘ และเป็น ๒ นั่นเทียว.

อธิบายความ

ธรรม ๒ อย่าง คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ เป็นมูลของภวจักรนั้นนั้นแล. ภวจักรนั้นนั้นมี ๒ อย่าง คือ มีอวิชชาเป็นมูล มีเวทนาเป็นอวสานโดยชักมาแต่ส่วนเบื้องต้น ๑ มีตัณหาเป็นมูล มีชราและมรณะเป็นอวสานโดยสืบต่อส่วนเบื้องปลาย ๑. ใน ๒ อย่างนั้น ข้อแรกตรัสไว้ด้วยอำนาจบุคคลผู้มีทิฏฐิเป็นจริต ข้อหลังตรัสไว้ด้วยอำนาจบุคคลผู้มีตัณหาเป็นจริต. จริงอยู่ สำหรับบุคคลผู้มีทิฏฐิเป็นจริต อวิชชาเป็นตัวนำไปสู่สงสาร ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีตัณหาเป็นจริต ตัณหาเป็นตัวนำไปสู่สงสาร. อีกนัยหนึ่ง ภวจักรข้อต้นตรัสไว้เพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิเพราะทรงประกาศถึงความไม่ขาดเด็ดไปแห่งเหตุก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรข้อที่สอง ตรัสไว้เพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ เพราะทรงประกาศชราและมรณะของสัตว์ที่อุบัติมา. อีกนัยหนึ่ง ภวจักรข้อแรก ตรัสไว้ด้วยอำนาจคัพภไสยกสัตว์ เพราะทรงแสดงความเป็นไปโดยลำดับ ภวจักรข้อหลัง ตรัสไว้ด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะทรงแสดงความอุบัติพร้อมกัน.

อนึ่ง ภวจักรนั้น มีกาล ๓ คือ อดีต บั่จจุบัน และอนาคต. ในกาลเหล่านั้น เกี่ยวด้วยกาลที่มาโดยสั่รูปในพระบาลี พึงทราบว่า องค์ ๒ คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑ เบ็นอดีตกาล. องค์ ๘ มีวิญญาณเบ็นต้น มีภพเบ็นที่สุด เบ็นบั่จจุบันกาล. องค์ ๒ คือ ชาติ ๑ ชรามรณะ ๑ เบ็นอนาคตกาล. พึงทราบต่อไปแม้ว่า—

ภวจักรนี้ มีสนธิ คือ เงื่อนต่อ ๓ คือเหตุ-
ผลสนธิ (เหตุต่อกับผล) ๑ ผลเหตุสนธิ
(ผลต่อกับเหตุ) ๑ เหตุผลสนธิ (เหตุต่อกับ
ผล) ๑ และมีสังคหะ ๔ ประเภท มีกำคือ
อาการ ๒๐ มีวัฏฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด
เลย.

อธิบายในคาถานั้นดังนี้: ระหว่างสังขารและปฏิสนธิวิญญาณ เบ็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (เหตุต่อกับผล). ระหว่างเวทนาและตัณหา เบ็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ (ผลต่อกับเหตุ). ระหว่างภพและชาติ เบ็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (เหตุต่อกับผล) ภวจักรนี้พึงทราบว่ามีสนธิ ๓ คือ เหตุผลสนธิ ๑ ผลเหตุสนธิ ๑ เหตุผลสนธิ ๑ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้. อนึ่ง ภวจักรนี้มีสังคหะ ๔ ซึ่งกำหนดด้วยเบื้องต้นและที่สุดแห่งสนธิทั้งหลาย.

ข้อนี้เบ็นอย่างไร? คือ อวิชชาและสังขารเบ็นสังคหะหมวดหนึ่ง. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เบ็นสังคหะหมวดที่สอง, ตัณหา อุปาทาน ภพ เบ็นสังคหะหมวดที่สาม. ชาติ ชรา มรณะ เบ็นสังคหะหมวดที่สี่ ภวจักรนี้พึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

อนึ่ง พึงทราบว่า ภวจักรมีกำคืออาการ ๒๐ ด้วยกำกล่าวคืออาการ ๒๐ เหล่านี้ คือ—

ในอดีตมีเหตุ ๕ ในปัจจุบันมีผล ๕ ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ในอนาคตมีผล ๕.[๑]

ในบรรดากำหนดอาการ ๒๐ เหล่านั้น คำว่า **ในอดีตมีเหตุ ๕** นั้น ความว่า เหตุ ๒ เหล่านี้ คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑ ได้ตรัสไว้แล้วก่อนทีเดียว. แต่เพราะบุคคลผู้โง่เขลาย่อมสะดุ้ง ผู้สะดุ้งย่อมยึดมั่น เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัย จึงมีภพ ฉะนั้น จึงเป็นอันถือเอาแม้ตัณหาและอุปาทานด้วย. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ว่า "ในกรรมภพก่อน ความหลง คืออวิชชา ๑ ธรรมชาติที่ประมวลมา คือ สังขาร ๑ ความติดใจ คือตัณหา ๑ ความเข้าไปถึง คืออุปาทาน ๑ เจตนาความคิดอ่าน คือภพ ๑ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ในภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอุปบัติภพนี้".[๒]

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **ในกรรมภพก่อน** ได้แก่ ในกรรมภพมีในครั้งก่อน. อธิบายว่า ในกรรมภพที่กระทำไว้ในอดีตชาติ. คำว่า **ความหลงคืออวิชชา** นั้น อธิบายว่า ความหลงในสัจจะมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นใด สัตว์หลงแล้วด้วยความหลงใด อวิชชาก็อันนั้น. คำว่า **ธรรมชาติที่ประมวลมาคือสังขาร** ได้แก่ เจตนาแรกของบุคคลผู้กระทำกรรมนั้นอยู่เหมือนอย่างเจตนาแรกที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เกิดความคิดว่า "เราจักให้ทาน" ดังนี้ แล้วตระเตรียมอุปกรณ์การให้ทานไว้ทั้งเดือนทั้งปี. ส่วนเจตนาของผู้ที่ยังทักษิณาให้ตั้งอยู่ในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในชวนะทั้ง ๖ ซึ่งมีอาวัชชนะเดียวกัน ชื่อว่าธรรมชาติที่ประมวลมาคือสังขาร. เจตนาดวงที่ ๗ ชื่อว่า ภพ. ก็หรือว่า เจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าภพ. ธรรมอันสัมปยุตด้วยเจตนานั้น ชื่อว่า ธรรมชาติที่ประมวลมาคือสังขาร. คำว่า **ความติดใจคือตัณหา** นั้น ความว่า ความใคร่ คือความปรารถนาในอุปบัติภพซึ่งเป็นผลของกรรมนั้นแห่งบุคคลผู้กระทำกรรมอยู่ ชื่อว่า ตัณหา. คำว่า **ความเข้าถึงคืออุปาทาน** นั้น ได้แก่ความเข้าถึง คือ ความยึด ความแตะต้องอันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพ อันเป็นไปโดย

---

๑ อภิ. ธมฺมฏฺฐสงฺคหะ ๕๑ ๒ ขุ. ป. ๓๑/๗๕

นัยที่มีอาทิว่า "เรากระทำกรรมนี้แล้วจักเสพกามในที่ชื่อนี้ จักขาดสูญ" ดังนี้อันใด นี้ชื่อว่าอุปาทาน. คำว่า **เจตนาความคิดอ่าน คือภพ** นั้น ได้แก่ เจตนาที่กล่าวไว้ในที่สุดแห่งธรรมชาติที่ประมวลมา (คือสังขาร) ชื่อว่าภพ. พึงทราบเนื้อความด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

คำว่า **ในปัจจุบันมีผล ๕** ได้แก่ ผลมีวิญญาณเป็นต้นมีเวทนาเป็นที่สุด ที่มาในพระบาลีนั่นเอง ดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ในอุปบัติภพนี้ ปฏิสนธิคือวิญญาณ ๑ ความก้าวลงคือนามรูป ๑ ประสาท คือ อายตนะ ๑ ธรรมที่ถูกต้องคือผัสสะ ๑ ความเสวย คือ เวทนา ๑ ธรรมทั้ง ๕ ดังกล่าวนี้ เป็นปัจจัยแก่กรรมที่กระทำไว้ก่อนในอุปบัติภพนี้." ในพระบาลีนั้น คำว่า **ปฏิสนธิคือวิญญาณ** ได้แก่ธรรมชาติที่เรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดด้วยอำนาจการสืบต่อภพอื่น. คำว่า **ความก้าวลงคือนามรูป** ความว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่ก้าวลงในครรภ์ ดุจมาแล้วเข้าไป นี้ชื่อว่า นามรูป. คำว่า **ประสาทคืออายตนะ** นี้ได้แก่ ธรรมชาติที่ตรัสด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขวายตนะเป็นต้น คำว่า **ธรรมถูกต้องคือผัสสะ** ได้แก่ ธรรมที่เกิดขึ้นถูกต้องแล้วหรือถูกต้องอยู่ซึ่งอารมณ์ใด นี้ชื่อว่าผัสสะ. คำว่า **ความเสวยคือเวทนา** ได้แก่ ความเสวยวิบากซึ่งเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณหรือผัสสะซึ่งมีสฬายตนะเป็นปัจจัยใด นั้นชื่อว่าเวทนา. พึงทราบเนื้อความ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

คำว่า **ในปัจจุบันมีเหตุ ๕** ได้แก่ เหตุมีตัณหาเป็นต้น ตัณหาอุปาทานและภพมาแล้วในพระบาลีเทียว ก็เมื่อถือเอาภพแล้ว ย่อมเป็นอันถือเอาสังขารอันเป็นบุพภาคแห่งภพนั้นหรืออันสัมปยุตด้วยภพนั้นเทียว และด้วยการถือเอาตัณหาอุปาทาน ย่อมเป็นอันถือเอาอวิชชาอันสัมปยุตด้วยตัณหาอุปาทานนั้น หรือที่เป็นเหตุให้คนหลงทำกรรม จึงรวมเป็นเหตุ ๕ ดังกล่าวมานี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า "เพราะอายตนะแก่รอบแล้วในภพนี้ ความหลงคืออวิชชา ๑ ธรรมชาติที่ประมวลมาคือสังขาร ๑ ความติดใจคือตัณหา ๑ ความเข้าถึงคือ

อุปาทาน ๑ เจตนาความคิดอ่านคือภพ๑ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ในภพนี้เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคต "ดังนี้." ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เพราะอายตนะแก่รอบแล้วในภพนี้** ท่านแสดงความหลงพร้อมในเวลาทำกรรมของสัตว์ผู้มีอายตนะแก่รอบแล้ว. คำที่เหลือมีอรรถง่ายทั้งนั้น.

คำว่า **ในอนาคตมีผล ๕** ได้แก่ ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้น. ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นได้กล่าวแล้วด้วยศัพท์ว่าชาติ. ส่วนชราและมรณะ ก็คงเป็นชราและมรณะของผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ในอนาคต ปฏิสนธิคือวิญญาณ ๑ ความก้าวลง คือ นามรูป๑ ประสาทคือ อายตนะ ๑ ธรรมที่ถูกต้องคือ ผัสสะ ๑ ความเสวยคือ เวทนา ๑ ธรรมทั้ง ๕ ดังกล่าวนี้ในอุปบัติภพในอนาคตเป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำไว้ในภพนี้ ดังนี้" ภวจักรมีกำคืออาการ ๒๐ อย่างนี้.

ในบรรดาอาการทั้ง ๒๐ นั้น ในภพก่อนมีเหตุ คือ กรรม ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีธรรมคือวิบาก ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีเหตุคือกรรม ๕ อย่าง ในอนาคตมีธรรมคือวิบาก ๕ อย่าง รวมเป็นธรรม ๑๐ อย่างจัดเป็นกรรม อีก ๑๐ อย่างจัดเป็นวิบาก. กรรมในฐานะทั้ง ๒ ดังกล่าวนี้ ชื่อว่ากรรม วิบากในฐานะทั้ง ๒ ดังกล่าวนี้ ชื่อว่าวิบาก ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ หมุนเวียนไปตามปัจจยาการจัดเป็นกรรมและเป็นกรรมวิบาก. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่ากรรมสังเขป คือ ย่อเข้าเป็นกรรม วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่าวิบากสังเขป คือย่อเข้าเป็นวิบาก ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นกรรมสังเขป และเป็นวิบากสังเขป. กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่ากรรมวัฏฏ์ วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่าวิบากวัฏฏ์ ฉะนั้นภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นกรรมวัฏฏ์ และวิบากวัฏฏ์. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมภพ วิบากในฐานทั้ง ๒ ชื่อว่าวิบากภพ ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้จึงเป็นกรรมภพและเป็นวิบากภพ. กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่ากรรมปวัตตะ คือ กรรมเป็นไป วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่าวิบากปวัตตะคือวิบากเป็นไป ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นกรรมปวัตตะ และเป็นวิบากปวัตตะ. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมสันตติ คือความสืบต่อแห่งกรรมวิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่าวิบากสันตติ คือ ความสืบต่อแห่งผล ฉะนั้นภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นกรรมสันตติและเป็นวิบากสันตติ. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่ากิริยา คือการกระทำ วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กิริยาผล คือผลแห่งการกระทำ ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้จึงเป็นกิริยาและเป็นกิริยาผล ฉะนี้แล

---

๑ ขุ.ป. ๓๑/๗๑ ๒ ขุ.ป. ๑๓/๗๖

ภวจักรนี้ซึ่งเกิดพร้อมอย่างนี้ ประกอบด้วย
เหตุ เป็นทุกข์ไม่เที่ยงหวั่นไหวมีแต่จะเสียหาย
ไม่ยั่งยืน ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดแต่ธรรม
ทั้งหลายโดยเป็นเหตุเพราะว่าในธรรมเหล่านี้
ย่อมไม่มีอัตตาเลยผู้อื่นเลย
ธรรมทั้งหลายย่อมยังธรรมทั้งหลายให้เกิดเอง
เพราะปัจจัยอันเป็นเหตุคือกรรม ก็พระ
ธรรมอันพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อดับเหตุ
ทั้งหลาย เมื่อเหตุทั้งหลายดับแล้ว วัฏฏะก็
ขาด ย่อมไม่หมุนเวียน.
พรหมจรรย์ ในพระศาสนานี้ ย่อมมีเพื่อความ
กระทำที่สุดแห่งทุกข์อย่างนี้. และเมื่อหาความ
เป็นสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีความขาดสูญและ
ความยั่งยืน.

ก็ในข้อว่า มีวัฏฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุดเลย นี้ อธิบายว่า ภวจักรนี้ มีวัฏฏะ คือ วน ๓ ด้วยวัฏฏะเหล่านี้ คือ สังขารและภพจัดเป็นกรรมวัฏฏ์ อวิชชาตัณหาและอุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏฏ์ วิญญาณนามรูปสฬายตนะผัสสะและเวทนา จัดเป็นวิปากวัฏฏ์ พึงทราบว่า ย่อมหมุนไปถ่ายเดียวเพราะเวียนไปรอบบ่อย ๆ ชื่อว่าไม่หยุดเลย เพราะมีปัจจัยไม่ขาดสายตลอดเวลาที่กิเลสวัฏฏ์ยังไม่ขาด

ข้อที่พึงในทราบภวจักร

ภวจักรนั้นนั้นเมื่อหมุนไปอยู่อย่างนี้ –

พึงทราบตามควรโดยจัดเป็นสัจจะและมีสัจจะ
เป็นแดนเกิด โดยกิจ ๑ โดยการห้าม ๑ โดย
อุปาทาน ๑ โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ๑
และความต่างแห่งนัย ๑

พึงทราบภวจักรโดยเป็นสัจจะและมิสัจจะเป็นแดนเกิด

ในบรรดาข้อเบ็ดเตล็ดเหล่านั้น เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรม ตรัสว่าเป็นสมุทัยสัจจ์ โดยไม่ต่างกัน ฉะนั้น คำว่า **สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย** จึงมีความว่า สังขารมีเพราะอวิชชา จัดเป็นสัจจะที่ ๒ มีสัจจะที่ ๒ เป็นแดนเกิด, วิญญาณมีเพราะสังขาร จัดเป็นสัจจะที่ ๑ มีสัจจะที่ ๒ เป็นแดนเกิด, นามรูปเป็นต้นมีเพราะวิญญาณเป็นต้น จัดเป็นสัจจะที่ ๑ มีสัจจะที่ ๑ เป็นแดนเกิด, ตัณหามีเพราะเวทนา จัดเป็นสัจจะที่ ๒ มีสัจจะที่ ๑ เป็นแดนเกิด, อุปาทานมีเพราะตัณหา จัดเป็นสัจจะที่ ๒ มีสัจจะที่ ๒ เป็นแดนเกิด, ภพมีเพราะอุปาทาน จัดเป็น ๒ สัจจะ คือสัจจะที่ ๑ และที่ ๒ มีสัจจะที่ ๒ เป็นแดนเกิด, ชาติมีเพราะภพ จัดเป็น สัจจะที่ ๑ มีสัจจะที่ ๒ เป็นแดนเกิด, ชรามรณะมีเพราะชาติ จัดเป็นสัจจะที่ ๑ มีสัจจะที่ ๑ เป็นแดนเกิด ภวจักรนี้ พึงทราบตามควรโดยจัดเป็นสัจจะและมีสัจจะเป็นแดนเกิด ดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน.

พึงทราบภวจักรโดยกิจ

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาย่อมยังสัตว์ให้หลงพร้อมในวัตถุทั้งหลายและย่อมเป็นปัจจัยแก่ความปรากฏแห่งสังขารทั้งหลาย. อนึ่ง สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งและย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ. แม้วิญญาณก็ย่อมรู้เฉพาะซึ่งวัตถุ และย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูป. แม้นามรูปก็ย่อมอุปถัมภ์กันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ แม้สฬายตนะก็ย่อมเป็นไปในวิสัยของตน และย่อมเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. แม้ผัสสะก็ย่อมถูกต้องอารมณ์ และย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา. แม้เวทนาก็ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ และย่อมเป็นปัจจัยแก่ตัณหา. แม้ตัณหาก็ย่อมกำหนัดในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด และย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน. แม้อุปาทาน ก็ย่อมยึดมั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นและย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพ. แม้ภพก็ย่อมชัดไปในคติต่าง ๆ และย่อมเป็นปัจจัยแก่ชาติ. แม้ชาติก็ย่อมยังขันธ์ให้เกิดเพราะเป็นไปด้วย

ภาวะคือบังเกิดเฉพาะและย่อมเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ. แม้ชรามรณะก็ย่อมรองรับภาวะแห่งความแก่และความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย และย่อมเป็นปัจจัยแก่ความปรากฏในภพอื่นเพราะเป็นเหตุแห่งโสกะเป็นต้น. ฉะนั้น ภวจักรนี้พึงทราบตามควรแม้โดยกิจที่เป็นไป ๒ อย่างในบททั้งปวง.

พึงทราบภวจักรโดยการห้าม

อนึ่ง ในภวจักรนี้ คำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร** นี้ เป็นการห้ามความเห็นว่ามีผู้สร้าง. คำว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ** นี้ เป็นการห้ามความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่(จากภพไปสู่ภพอื่น). คำว่า **เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป** นี้ เป็นการห้ามซึ่งสัญญาความสำคัญว่าเป็นแท่ง เพราะแสดงการทำลายวัตถุที่กำหนดกันว่าเป็นอัตตา. คำว่า **เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เป็นต้น** เป็นการห้ามความเห็นมี อาทิ อย่างนี้ว่าอัตตาย่อมเห็น ฯลฯ ย่อมรู้สึก ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมทะยานอยาก ย่อมยึดถือ ย่อมมีเป็น ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ดังนี้ ฉะนั้น ภวจักรนี้ พึงทราบตามควรแม้โดยการห้ามความเห็นผิด.

พึงทราบภวจักรโดยอุปมา

ก็เพราะในภวจักรนี้ อวิชชา อุปมาเหมือนคนบอดเพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจลักษณะของตนและสามัญลักษณะ. สังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการลื่นถลาของคนบอด, วิญญาณเพราะสังขารเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการล้มลงของคนบอดผู้ลื่นถลาแล้ว. นามรูปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนความปรากฏเป็นผีของคนบอดผู้ล้มลงแล้ว, สฬายตนะเพราะนามรูปเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนต่อมที่แตกเป็นผี. ผัสสะเพราะสฬายตนะเป็น

บัจจัย อุปมาเหมือนการกระทบต่อมผี. เวทนาเพราะผัสสะเป็นบัจจัย อุปมาเหมือนทุกข์เพราะการกระทบ. ตัณหาเพราะเวทนาเป็นบัจจัยอุปมาเหมือนความประสงค์บำบัดทุกข์, อุปาทานเพราะตัณหาเป็นบัจจัย อุปมาเหมือนการเก็บยาที่ไม่ถูกโรคด้วยความประสงค์จะบำบัด, ภพและอุปาทานเป็นบัจจัย อุปมาเหมือนพอกยาที่ไม่ถูกที่เก็บเข้าไว้. ชาติเพราะภพเป็นบัจจัย อุปมาเหมือนความปรากฏเป็นผีกลายด้วยการพอกยาที่ไม่ถูก. ชราและมรณะเพราะชาติเป็นบัจจัย อุปมาเหมือนผีแตกโดยเป็นผีกลาย.

ก็หรือว่า เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ด้วยภาวะที่ไม่เป็นการปฏิบัติและเป็นการปฏิบัติผิด อุปมาเหมือนผ้าบีดน้ยน์ตา, และคนพาลผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้วย่อมผูกมัดอัตตาไว้ด้วยสังขารซึ่งเป็นเหตุก่อภพใหม่ อุปมาเหมือนตัวไหมรัดตัวไว้ด้วยส่วนแห่งรังไหม. วิญญาณอันสังขารกำหนดถือเอาแล้วย่อมได้ที่ตั้งอาศัยในคติทั้งหลาย อุปมาเหมือนพระราชกุมารอันปริณายกคือขุนพลประคองแล้วได้การดำรงอยู่ในราชสมบัติ. วิญญาณย่อมยังนามรูปมีประการมิใช่น้อยให้บังเกิดเฉพาะในปฏิสนธิ เพราะการกำหนดนิมิตแห่งการอุปบัติ อุปมาเหมือนมายาการยังมายากลให้บังเกิด. สฬายตนะตั้งอยู่ในนามรูปย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ อุปมาเหมือนกอไม้ป่าประดิษฐานอยู่บนพื้นภูมิอันดี. ผัสสะย่อมเกิดเพราะการกระทบแห่งอายตนะ อุปมาเหมือนไฟเกิดเพราะการสีกันแห่งไม้สีไฟ. เวทนาย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้อันผัสสะถูกต้องแล้ว อุปมาเหมือนความร้อนปรากฏแก่บุคคลผู้อันไฟถูกต้องแล้ว. ตัณหาย่อมเจริญแก่บุคคลผู้เสวยเวทนาอยู่ อุปมาเหมือนความกระหายเพิ่มขึ้นแก่ผู้ดื่มน้ำเค็ม. ผู้ที่ถูกตัณหาทำให้ดิ้นรน ย่อมกระทำความอยากในภพทั้งหลาย อุปมาเหมือนคนกระหายอยากในน้ำดื่ม. การกระทำความอยากนั้นของเขา จัดเป็นอุปาทาน ย่อมยึดถือภพด้วยอุปาทาน อุปมาเหมือนปลาติดเบ็ดด้วยความโลภในเหยื่อ. เมื่อมีภพก็ย่อมมีชาติคือความเกิด อุปมาเหมือนเมื่อมีพืชก็มีหน่อ. ผู้ที่เกิดแล้วก็จะต้องแก่และตายแน่นอน อุปมาเหมือนต้นไม้ที่เกิดแล้วก็จะล้มไป ฉะนั้น ภวจักรนี้พึงทราบตามควรโดยอุปมาทั้งหลาย อย่างนี้.

พึงทราบภวจักรโดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาคัมภีรภาพ (ความลึกซึ้ง) โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยเทศนาบ้าง โดยปฏิเวธบ้าง ตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง"[๑] ฉะนั้น ภวจักรนี้พึงทราบตามควรแม้โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง.

ในบรรดาความลึกซึ้งทั้ง ๔ อย่างนั้น เพราะชราและมรณะจะไม่มีเพราะชาติความเกิดไม่มี และเว้นชาติความเกิดเสีย ก็จะไม่มีมาจากสิ่งอื่น และที่เป็นอย่างนี้ ก็ย่อมปรากฏขึ้นเพราะชาติ ฉะนั้น อรรถว่าเกิดและปรากฏเพราะชาติเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ จึงชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะอรรถว่าปรากฏขึ้นเพราะชาติเป็นปัจจัยพึงหยั่งรู้ได้ยาก ดังกล่าวมาฉะนี้. อรรถว่าเกิดปรากฏขึ้น เพราะภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ก็ชื่อว่าลึกซึ้งเช่นเดียวกัน. ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงลึกซึ้งโดยอรรถเท่าที่กล่าวมานี้ คือ **ความลึกซึ้งโดยอรรถ** ในภวจักรนี้. ก็ผลแห่งเหตุตรัสเรียกว่า **อรรถ** อย่างที่ตรัสไว้ว่า "ญาณในผลแห่งเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา"[๒]

อนึ่ง เพราะอวิชชามีกิริยาที่ตั้งลงอันใดด้วยอาการใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้น ๆ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่สังขารของอวิชชา ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะอาการและกิริยาที่ตั้งลงนั้นพึงรู้ได้ยาก. อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่วิญญาณของสังขารทั้งหลาย ฯลฯ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะของชาติก็ชื่อว่าลึกซึ้งเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ภวจักรนี้จึงลึกซึ้งโดยธรรม ที่กล่าวมานี้ คือ **ความลึกซึ้งโดยธรรม** ในภวจักรนี้. ก็คำว่า **ธรรม** เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังที่ตรัสว่า "ญาณในเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา"[๒]

อนึ่ง เพราะแม้การทรงแสดงภวจักรนั้น ก็ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะพระองค์พึงให้เป็นไปโดยเหตุนั้น ๆ โดยประการนั้น ๆ, ญาณอื่นจากพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมไม่ได้การตั้งอยู่ใน

---

๑ สำ. นิทาน ๑๖/๑๐๑ ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙

ประการแห่งเทศนานั้น. จริงอย่างนั้น ภวจักรนี้ในพระสูตรบางแห่งทรงเทศนาโดยอนุโลม บางแห่งทรงเทศนาโดยปฏิโลม บางแห่งทรงเทศนาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางแห่งก็ทรงเทศนาจับตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง บางแห่งก็ทรงเทศนาเบื็น ๓ สนธิ ๔ สังเขป บางแห่งก็ทรงเทศนาเบื็น ๒ สนธิ ๓ สังเขป บางแห่งก็ทรงเทศนาเบื็น ๑ สนธิ ๒ สังเขป ที่กล่าวมานี้ คือ **ความลึกซึ้งโดยเทศนา.**

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ สภาวะแห่งอวิชชาเบื็นต้นอันใด ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเบื็นต้น ย่อมเบื็นอันแทงตลอดแล้วโดยลักษณะของตนด้วยการแทงตลอดอันใด อันนั้น ชื่อว่าลึกซึ้งเพราะหยั่งลงได้ยาก ฉะนั้น ภวจักรนี้จึงลึกซึ้งโดยปฏิเวธ. จริงอย่างนั้น ในภวจักรนี้ อรรถแห่งอวิชชาว่าเบื็นอัญญาณ (ความไม่รู้) อทัสสนะ (ความไม่เห็น) และไม่แทงตลอดสัจจะเบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งสังขารทั้งหลายว่า เบื็นความปรุงแต่ง ประมวล มาประกอบด้วยราคะ ปราศจากราคะ เบื็นอรรถลึกซึ้ง. อรรถแห่งวิญญาณว่าเบื็นความว่างเปล่า ไม่ขวนขวาย ไม่เคลื่อน และความปรากฏเบื็นปฏิสนธิ เบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งนามรูปว่าเกิดพร้อมกัน แยกกันได้ แยกกันไม่ได้ น้อมไปและแปรผัน เบื็นอรรถลึกซึ้ง. อรรถแห่งสฬายตนะว่าเบื็นใหญ่ยิ่งเบื็นโลก เบื็นทวาร เบื็นเขตและเบื็นอารมณ์ เบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งผัสสะว่าถูกต้อง กระทบ ประจวบและประชุม เบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งเวทนาว่าเสวยรสแห่งอารมณ์ เบื็นความสุขความทุกข์และเบื็นมัธยัสถ์เบื็นการเสวยแห่งธรรมที่มิใช่ชีวะ เบื็นอรรถลึกซึ้ง. อรรถแห่งตัณหาว่าเพลิดเพลินยิ่งสยบเต็มได้ยาก ดังสายธารแม่น้ำ และทะเลตัณหา เบื็นอรรถลึกซึ้ง. อรรถแห่งอุปาทานว่าเบื็นความยึดความถือความยึดมั่นความเกาะเกี่ยว และล่วงได้ยาก เบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งภพว่าเบื็นความชัดไปในกำเนิดคติวิญญาณฐิติและสัตตาวาสอันเบื็นที่ประมวลมาและปรุงแต่ง เบื็นอรรถลึกซึ้ง. อรรถแห่งชาติว่าเบื็นความเกิด ความเกิดพร้อม ความก้าวลง ความบังเกิดและความปรากฏ เบื็นอรรถลึกซึ้ง, อรรถแห่งชราและมรณะว่าเบื็นความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกทำลาย และความแปรปรวน เบื็นอรรถลึกซึ้ง. ที่ว่ามานี้ คือ **ความลึกซึ้งโดยปฏิเวธ** ในภวจักรนี้.

พึงทราบภวจักรโดยความต่างแห่งนัย

ก็เพราะในภวจักรนี้มีนัยแห่งอรรถ ๔ อย่าง คือ **เอกัตตนัย** นัยเป็นอย่างเดียวกัน ๑ **นานัตตนัย** นัยเป็นความต่างกัน ๑ **อัพยาปารนัย** นัยที่ไม่ขวนขวาย ๑ **เอวัธัมมตานัย** นัยที่มีอย่างนี้เป็นธรรมดา ๑ ฉะนั้น ภวจักรนี้ พึงทราบตามควรแม้โดยความต่างแห่งนัย.

ในบรรดานัย ๔ อย่างนั้น การไม่ขาดแห่งความสืบต่อกัน เหมือนพืชเกิดเป็นต้นไม้ด้วยความเป็นหน่อเป็นต้น อย่างนี้ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ" ดังนี้ ชื่อว่า **เอกัตตนัย** นัยเป็นอย่างเดียวกัน ซึ่งผู้ที่เห็นอยู่โดยชอบย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดตอนแห่งความสืบต่อกันซึ่งเป็นไปโดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล. ผู้ที่เห็นผิดไป ก็ย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะยึดถือว่าเป็นอันเดียวกันแห่งความไม่ขาดตอนแห่งความสืบต่อซึ่งเป็นไป โดยสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล.

ส่วนการกำหนดลักษณะตามควรแก่ตนแห่งอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า **นานัตตนัย** นัยเป็นความต่างกัน ซึ่งผู้ที่เห็นอยู่โดยชอบย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นการเกิดขึ้นของสภาวะใหม่ ๆ. ผู้ที่เห็นผิดไป ย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะยึดถือความต่างกันแห่งความสืบต่อที่แตกต่างกันซึ่งตกไปในความสืบต่ออันเดียวกันนั่นเอง.

อาการที่อวิชชาหรือสังขารทั้งหลายไม่มีความขวนขวายมีอาทิอย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายอันเราพึงให้เกิดขึ้น หรือวิญญาณอันเราพึงให้บังเกิดขึ้น" ดังนี้ ชื่อว่า **อัพยาปารนัย** นัยที่ไม่ขวนขวาย ซึ่งผู้ที่เห็นอยู่โดยชอบย่อมละอัตตทิฏฐิคือความเห็นว่าเป็นอัตตา เพราะหยั่งรู้ความไม่มีแห่งผู้สร้าง. ผู้ที่เห็นผิดไปก็ย่อมยึดถืออกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาภาวะแห่งเหตุซึ่งสำเร็จโดยนิยมคือสภาวะแห่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้นในเมื่อความขวนขวายแม้ไม่มีอยู่.

ส่วนธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นนั่นเทียว มีด้วยเหตุมีอวิชชาเป็นต้น เหมือนดังนมส้มเป็นต้นมีด้วยนมสดเป็นต้น มิใช่สิ่งอื่น ที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า **เอวัธัมมตานัย** นัยที่มีอย่างนี้เป็นธรรมดา ซึ่งผู้ที่เห็นอยู่โดยชอบย่อมละอเหตุกทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิ เพราะหยั่งรู้ผลโดยอนุรูป

แก่บั๋ขขัย ผู้ที่เห็นผิดไป ย่อมจะยึดถืออเหตุกทิฏฐิ และนิยตวาทะ (ความเห็นว่าเที่ยงยั่งยืน) เพราะไม่ยึดถือผลเบื็นไปตามควรแก่บั๋ขขัย แล้วยึดถือวัตถุบางสิ่งบางอย่างไม่มีมาแต่วัตถุบางสิ่งบางอย่าง ภวจักรดังพรรณนามาฉะนี้—

พึงทราบตามควรโดยจัดเบื็นสัจจะ และมีสัจจะเบื็นแดนเกิด ๑ โดยกิจ ๑ โดยการห้าม ๑ โดยอุปมา ๑ โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ๑ และความต่างแห่งนย ๑.

จริงอยู่ ภวจักรนี้ อันบุคคลหยั่งไม่ได้เพราะลึกซึ้ง ข้ามได้ยากยิ่งเพราะต้องถือเอาโดยนัยต่าง ๆ อันย่ำยีอยู่เบื็นนิตย์ ปานดังมณฑลแห่งสายฟ้า ใคร ๆ ยังทำลายไม่ได้ด้วยดาบคือญาณอันลับดีแล้วบนศิลาคือสมาธิอันประเสริฐ จะผ่านพ้นภัยคือสงสารไปได้ ย่อมไม่มีได้เลย แม้ในความฝั่น ข้อนี้สมดังพระพุทธภาษิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แม้ดังนี้ว่า "ดูกรอานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ ลึกซึ้งและปรากฏเบื็นของลึกซึ้ง ดูกรอานนท์ เพราะความไม่รู้ เพราะความไม่รู้โดยควร เพราะความไม่แทงตลอดธรรมข้อนี้ หมู่สัตว์นี้จึงเบื็นผู้ยุ่งดังเส้นด้ายของช่างหูก เกิดเบื็นปมดุจกระจุกด้าย เบื็นผู้เกิดมาดังหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้องอย่างนี้ ย่อมไม่ล่วงพ้นอบายทุคติวินิบาตสงสาร ดังนี้.[๑] เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลเพื่อความสุขแก่ตนหรือแก่ชนเหล่าอื่น พึงละกิจที่เหลือลงแล้ว—

พึงมีสติอยู่ทุกเมื่อ หมั่นเพียรตามที่จะพึงได้ การหยั่งลงในประเภทแห่งบั๋จจยาการอันลึกซึ้งนี้เถิด.

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ.

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๖๕

(๒) วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

[๒๔๓] พระศาสดา ผู้มีพระปรีชาญาณอันบั่จจัยอะไรกระทบไม่ได้ ในธรรมทั้งปวง ครั้นทรงแสดงบั่จจยาการไม่ให้มีขอดปม และไม่ให้ยุ่งเหยิงในสุตตันตภาชนีย์ด้วยอำนาจจิตต่าง ๆ ดวง ปานดังทรงคลี่ผืนปฐพีใหญ่ ปานดังแผ่ขยายเบื้องนภากาศแล้ว บัดนี้เพราะเหตุที่บั่จจยาการนี้ ย่อมมีในจิตต่าง ๆ ดวงเท่านั้นยังไม่สิ้นเชิง ย่อมมีแม้ในจิตดวงเดียวทีเดียว. ฉะนั้นประสงค์จะทรงแสดงบั่จจยาการอันเบื็นไปในขณะจิตดวงเดียวโดยประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอภิธรรมภาชนีย์ จึงทรงตั้งมาติกาไว้ก่อนโดยนัยมีอาทิว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร** เพราะอวิชชาเบ็นจัยจัยจึงมีสังขาร" ดังนี้. และในมาติกาที่ทรงตั้งไว้อย่างนี้ —

> พึงแสดงจตุกกะ (หมวด ๔) และความต่าง
> แห่งวาระในนัยทั้ง ๙ ซึ่งมีมูลบท ๙ บท ด้วย
> มูลบทมีอวิชชาเบ็นต้น.

อธิบายมาติกาแห่งนัยมีอวิชชาเบ็นมูล

ในคาถานั้น มีคำแสดงดังต่อไปนี้— ความจริง ในปฏิจจสมุปบาทนี้ มีนัย ๙ นัย ซึ่งมีบท ๙ บทเบ็นมูล เหล่านี้ คือ มีอวิชชาเบ็นต้น มีสังขารเบ็นต้น มีวิญญาณเบ็นต้น มีนามเบ็นต้น มีอายตนะที่ ๖ เบ็นต้น มีผัสสะเบ็นต้น มีเวทนาเบ็นต้น มีตัณหาเบ็นต้น มีอุปาทานเบ็นต้น ด้วยมูลบท ๙ มีอวิชชาเบ็นต้น ซึ่งมีประเภทเบ็นอวิชชาสังขาร วิญญาณ นาม อายตนะที่ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน. ในบรรดานัยทั้ง ๙ นั้นนัยนี้ใด มีอวิชชาเบ็นต้นก่อน ในนัยมีอวิชชาเบ็นต้นนั้น มี ๔ จตุกกะ คือ บั่จจัยจตุกกะ (หมวด

๔ กำหนดด้วยปัจจัยทั่วไป) ๑ เหตุจตุกกะ (หมวด ๔ กำหนดด้วยอวิคตปัจจัย) ๑ สัมปยุตต-จตุกกะ (หมวด ๔ กำหนดด้วยสัมปยุตตปัจจัย) ๑. แม้ในนัยที่เหลือก็เหมือนอย่างในนัยมีมีอวิชชาเป็นต้นนี้ จึงรวมเป็น ๓๖ จตุกกะ ด้วยอำนาจจตุกกะละ ๔ ๆ ในนัยแต่ละนัย. ในบรรดาจตุกกะเหล่านั้น เพราะรวมวาระละ ๔ ๆ ไว้ด้วยจตุกกะแต่ละจตุกกะ จึงรวมเป็น ๑๖ วาระ ๆ ในนัยแต่ละนัยด้วยอำนาจจตุกกะทั้ง ๔ ฉะนั้น พึงทราบว่า รวมเป็น ๑๔๔ วาระ.

๑. อธิบายปัจจยจตุกกะ

ในบรรดาจตุกกะทั้ง ๔ นั้น ปัจจยจตุกกะนี้ใดในนัยมีอวิชชาเป็นมูลก่อนนัยทั้งหมด ในปัจจยจตุกกะนั้น วาระที่ ๑ ชื่อว่า วาระมีองค์ ๑๒ อันประกอบด้วยองค์ ๒ ซึ่งไม่ครบถ้วน เพราะตรัสนามไว้ในฐานะแห่งนามรูป และตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ. วาระที่ ๒ ชื่อว่าวาระมีองค์ ๑๑ ประกอบด้วยองค์ ๑ ไม่ครบถ้วน เพราะตรัสนามอย่างเดียวไว้ในฐานะแห่งนามรูป และมิได้ตรัสองค์อะไรไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ, วาระที่ ๓ ชื่อว่า วาระมีองค์ ๑๒ ประกอบด้วยองค์ ๑ ครบถ้วน เพราะตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ. ส่วนวาระที่ ๔ มีองค์ ๑๒ ครบถ้วนทีเดียว.

ในข้อนั้นพึงมีข้อสงสัยว่า– แม้วาระที่ ๓ นี้ ก็ประกอบด้วยองค์ ๑ ไม่ครบถ้วนทีเดียว เพราะตรัสไว้ว่า "ผัสสะมีเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย" ดังนี้. ขอเฉลยว่ามิใช่เป็นดังนั้น เพราะอายตนะที่ ๖ นั้นมิใช่เป็นองค์. จริงอยู่ "ผัสสะอย่างเดียวเป็นองค์ในวาระที่ ๓ นี้ หาใช่อายตนะที่ ๖ ไม่. เพราะฉะนั้น วาระที่ ๓ นี้ หาใช่ประกอบด้วยองค์ ๑ ไม่ครบถ้วนไม่ เพราะอายตนะที่ ๖ มิใช่เป็นองค์ ฉะนี้แล. อนึ่ง ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า "วาระที่ ๑ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมทั้งหมด, วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าเป็นความต่างกันแห่งปัจจัย, วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจคัพภไสยกสัตว์ทั้งหลาย, วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย. อนึ่ง วาระที่ ๑ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมทั้งหมด, วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าเป็นความต่างกันแห่งปัจจัย, วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจคัพภไสยกสัตว์ทั้งหลาย. วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย. อนึ่งวาระที่ ๑ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมทั้งหมด,

วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าเป็นความต่างกันแห่งปัจจัย วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจอายตนะไม่ครบถ้วน. วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจอายตนะครบถ้วน. อนึ่ง วาระที่ ๑ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมทั้งหมดทีเดียว วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอำนาจมหานิทานสูตร วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจรูปภพ. วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจกามภพ."

ในบรรดาวาระทั้ง ๔ นั้น วาระที่ ๑ เรียกว่า รวบรวมทั้งหมด เพราะใน ๓ วาระมีวาระที่ ๒ เป็นต้น จะไม่เข้าไปในวาระไร ๆ หามิได้. ความต่างแห่งวาระที่เหลือจักแจ่มแจ้งข้างหน้า. เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งวาระที่ ๑ นั้น—

> องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ได้ตรัสแล้ว โดยประการอื่นในวาระใด และแม้องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่มิได้ตรัสแล้วในวาระใด องค์ปฏิจจสมุปบาทใดเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจจสมุปบาทใด โดยประการใด พึงเข้าไปกำหนดข้อนั้นทั้งหมดแล.

ในข้อความนั้นมีนัยดังต่อไปนี้— ว่าโดยไม่ต่างกันก่อน ถามว่า "ในวาระทั้ง๔นี้มิได้ตรัสว่า **สงฺขารา** สังขารทั้งหลาย เหมือนอย่างในสุตตันตภาชนีย์ หากแต่ตรัสว่า **สงฺขาโร** สังขารดังนี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะสังขารเป็นไปในขณะจิตเดียว. จริงอยู่ ในสุตตันตภาชนีย์นั้นทรงจำแนกปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตต่าง ๆ กัน ในอภิธรรมภาชนีย์นี้ ทรงปรารภปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตเดียว. ก็ในขณะจิตเดียว ย่อมไม่มีเจตนามากมาย ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสว่า **สงฺขารา** หากตรัสว่า **สงฺขาโร** ดังนี้.

และบรรดาวาระเหล่านี้ ในวาระที่ ๑ ทรงทิ้งรูปเสียตรัสว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามํ** นามมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ดังนี้อย่างเดียว เพราะรวบรวมเข้ากับธรรมที่นับเนื่องในขณะจิต

เดียว และเพราะสาธารณ์ไปทุกสถาน. จริงอยู่ นามนั้นนับเนื่องในขณะจิตเดียว และสาธารณ์ไปทุกสถาน ย่อมเป็นไปโดยฐานะแห่งความเป็นไปของวิญญาณในสถานไร ๆ หามิได้. และเพราะในวาระที่ ๑ นี้ ผัสสะก็อันเดียวเท่านั้นนับเนื่องในขณะจิตเดียว ฉะนั้น เมื่อทรงถือเอาอายตนะอันเป็นปัจจัยควรแก่ผัสสะนั้นจึงตรัสเฉพาะมนายตนะอันเดียวว่า **นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนำ** อายตนะที่ ๖ มีเพราะนามเป็นปัจจัย ดังนี้ไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ. จริงอยู่ มนายตนะนั้นเป็นปัจจัยอันควรแก่ผัสสะที่เป็นอกุศลนั้น. อนึ่ง มนายตนะนี้ ก็ยังได้ตรัสไว้แม้ในข้อนี้ว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณำ** วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย ดังนี้ ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพื่อทรงแสดงความต่างแห่งเหตุและผล และเพื่อความครบองค์ จึงทรงถือเอาไว้ในที่นี้อีก. ก็ในสุตตันตภาชนีย์นั้น สังขารเป็นเหตุโดยต่างกันแก่มนายตนะนี้, นามเป็นผลโดยไม่ต่างกัน. ส่วนในอภิธรรมภาชนีย์นี้ นามเป็นเหตุโดยไม่ต่างกันแก่มนายตนะนี้ ผัสสะเป็นผลโดยต่างกัน ฉะนี้แล. ส่วนธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น เพราะทั้งหมดย่อมไม่มีในขณะจิตเดียว และย่อมไม่เป็นไปในฐานะความเป็นไปแห่งจิต และในจิต ทั้งหมด ฉะนั้นจึงไม่ทรงถือเอา. ส่วนชาติชรามรณะ แม้จะเป็นธรรมชาติประมาณเฉพาะจิตไม่ได้ ก็ทรงถือเอาเพื่อความครบองค์ เพราะผนวกเข้าด้วยในขณะจิต. ในวาระที่ ๑ นี้ **องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ตรัสแล้วโดยประการอื่น และองค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่มิได้ตรัสแล้ว** พึงทราบองค์ปฏิจจสมุปบาทนั้น อย่างนี้ก่อน.

ก็ในบรรดาวาระเหล่านี้ องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ตรัสไว้ในวาระอื่นจากวาระที่ ๑ นี้ อรรถแห่งองค์ปฏิจจสมุปบาทนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว นั่นเทียว ส่วนความต่างกันใด ๆ มาแล้วในวาระใดๆ ข้าพเจ้าจักประกาศความต่างกันนั้น ๆ ในวาระนั้น ๆ แหละ.

ส่วนในข้อว่า **องค์ปฏิจจสมุปบาทใดเป็นปัจจัยแก่องค์ใดปฏิจจสมุปบาทใดโดยประการใด** นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้— อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร ๗ อย่าง ได้แก่โดยปัจจัย ๖ อย่าง คือสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย ซึ่งทั่วไปแก่สัมปยุตธรรม และโดยเหตุปัจจัย. ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น เพราะจตุกกะ ๓ มีเหตุจตุกกะเป็นต้นข้างหน้า ตรัสไว้ด้วยอำนาจอวิคตปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย และอัญญมัญญปัจจัย ฉะนั้นใน

บั่จจยจตุกกะนี้คัดเอาบั่จจัยทั้ง ๓ นั้นออกไปแล้ว พึงทราบว่า อวิชชาเป็นบั่จจัยแก่สังขาร ๔ อย่าง ด้วยอำนาจบั่จจัยที่เหลือ.

สังขารเป็นบั่จจัยแก่วิญญาณ ๘ อย่าง คือ โดยบั่จจัย ๖ อย่าง ทั่วไปแก่วิญญาณ และโดยกรรมบั่จจัย. อาหารบั่จจัย. แต่ในบั่จจัยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นแหละออกไป ก็เป็นบั่จจัยแม้ ๕ อย่าง. วิญญาณ เป็นบั่จจัยแก่นาม ๙ อย่าง คือ โดยบั่จจัย ๖ อันทั่วไปแก่นาม และโดยอินทริยบั่จจัย อาหารบั่จจัย อธิปติบั่จจัย. แต่ในบั่จจยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นแหละออกไป ก็เป็นบั่จจัย ๖ อย่าง. นามเป็นบั่จจัยแก่สฬายตนะโดยบั่จจัย ๖ อย่างทั่วไป. ในเรื่องนามเป็นบั่จจัยแก่สฬายตนะนี้ นามบางอย่าง เป็นบั่จจัยโดยอธิปติบั่จจัย บางอย่าง เป็นบั่จจัยโดยอาหารบั่จจัยเป็นต้น ฉะนั้น จึงเป็นบั่จจัยหลายอย่าง. แต่ในบั่จจยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นแหละออกไป ก็เป็นบั่จจัย ๓ อย่างบ้าง ๔ อย่างบ้าง ๕ อย่างบ้าง อายตนะที่ ๖ เป็นบั่จจัยแก่ผัสสะ เช่นเดียวกับวิญญาณเป็นบั่จจัยแก่นาม. ผัสสะเป็นบั่จจัยแก่เวทนา ๗ อย่าง คือ โดยบั่จจัย ๖ อย่างทั่วไป และโดยอาหารบั่จจัย เหมือนกัน. แต่ในบั่จจยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นแหละออกไป ก็เป็นบั่จจัย ๔ อย่าง. เวทนาเป็นบั่จจัยแก่ตัณหา ๘ อย่าง คือ โดยบั่จจัย ๖ อย่างทั่วไป และโดยฌานบั่จจัย อินทริยบั่จจัย. แต่ในบั่จจยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นออกไป ก็เป็นบั่จจัย ๕ อย่าง. ตัณหาเป็นบั่จจัยแก่อุปาทานเช่นเดียวกับอวิชชาเป็นบั่จจัยแก่สังขาร. อุปาทาน เป็นบั่จจัยแก่ภพ ๗ อย่าง คือ โดยบั่จจัย ๖ อย่าง ทั่วไป และโดยมัคคบั่จจัย เหมือนกัน. แต่ในบั่จจยจตุกกะนี้ คัดเอาบั่จจัย ๓ อย่างนั้นแหละออกไป ก็เป็นบั่จจัย ๔ อย่าง. ภพ เป็นบั่จจัยแก่ชาติ โดยอุปนิสสยบั่จจัยอย่างเดียวโดยอ้อม เพราะในคำว่า ชาติ นี้ ประสงค์เอาสังขตลักษณะ. ชาติ เป็นบั่จจัย แก่ ชรา มรณะ เหมือนอย่างนั้นแล.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด กล่าวอย่างนี้ว่า "ในจตุกกะนี้ อวิชชาเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่สังขารเป็นต้นทั้งหมดโดยสหชาตปัจจัย เพราะวาระที่ ๑ ทรงเริ่มไว้ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยนั่นเอง" ดังนี้ อาจารย์เหล่านั้น อันใคร ๆ พึงแสดงความไม่มีแห่งภพเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น และแสดงความมีแห่งปัจจัยที่เหลือ แล้วค้านเสีย. เพราะว่า ภพ หาเป็นสหชาตปัจจัยแก่ชาติไม่. ชาติ ก็หาเป็นสหชาตปัจจัยแก่ชรามรณะไม่. ผ่ายปัจจัยเหลือลงที่ตรัสไว้แก่สังขารเป็นต้นเหล่านั้นนั่นย่อมมีทีเดียว เพราะฉะนั้นไม่อาจจะทิ้งเสียได้แล. **องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ตรัสแล้วโดยประการอื่นใดในวาระใด และแม้องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่มิได้ตรัสแล้วในวาระใด องค์ปฏิจจสมุปบาทใดเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจจสมุปบาทใด โดยประการใด** พึงทราบข้อนั้นในวาระที่ ๑ อย่างนี้ก่อน. แม้ในวาระที่ ๒ เป็นต้น ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

ส่วนความต่างกันดังต่อไปนี้— ในวาระที่ ๒ ตรัสไว้ว่า **นามปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะนามเป็นปัจจัย มิได้ตรัสคำอะไรไว้ในฐานะแห่งสพายตนะ, นั้น เพื่ออะไร? เพื่อแสดงความต่างกันแห่งปัจจัยอย่าง ๑ เพื่อสงเคราะห์เข้าด้วยเทศนาในมหานิทานสูตร ๑. จริงอยู่ ผัสสะ หามีสพายตนะเท่านั้นเป็นปัจจัยอย่างสิ้นเชิงไม่, แต่มีขันธ์ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยทีเดียว. จริงอยู่ ในมหานิทานสูตรแห่งผัสสะนั้น พระองค์ได้ตรัสปฏิจจสมุปบาทมีองค์ ๑๒ ไว้ ทรงทิ้งสพายตนะเสีย อย่างนี้ว่า "ดูกรอานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่าผัสสะมีเพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ เธอพึงตอบว่ามี ถ้าเขาถามว่า ผัสสะมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย เธอพึงตอบว่า ผัสสะ มีเพราะนามเป็นปัจจัย."[๑] เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงความต่างแห่งปัจจัยนี้ และเพื่อทรงกำหนดเทศนาในมหานิทานสูตรนี้ ในวาระที่ ๒ พระองค์จึงตรัสไว้ว่า ผัสสะมีเพราะนามเป็นปัจจัย มิได้ตรัสคำอะไรไว้ในฐานะแห่งสพายตนะ. นี้ เป็นความต่างกันในวาระที่ ๒.

ส่วนในวาระที่ ๓ ตรัสองค์ที่ ๔ เฉพาะที่มาในสุตตันตภาชนีย์ว่า "นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้. หากจะถามว่า องค์ที่ ๔ นั้น ไม่ควรในปัจจยจตุกกะนี้ เพราะ

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๖๖

ปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตเดียว. ตอบว่า องค์ที่ ๔ นั้นไม่ควร หามิได้. เพราะเหตุไร? เพราะความเป็นปัจจัยในขณะของตน. เพราะแม้ถ้าว่า ในนามรูปนั้น รูปจะดำรงอยู่เกินกว่าขณะจิตไซร้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น วิญญาณนั้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยในขณะของตนแก่รูปนั้น. ข้อนี้เป็นอย่างไร? คือ เบื้องต้น เป็นโดยปัจจัยแก่รูปซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเกิดก่อนบ้าง แก่รูปอื่นซึ่งเกิดภายหลังบ้าง. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ธรรมคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลังเป็นปัจจัยโดยปัจจยาชาตปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน." อนึ่ง วิญญาณยังเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเกิดพร้อมกัน ดังที่ตรัสไว้ว่า "ธรรม คือ จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน."

ถามว่า "ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉน พระองค์จึงไม่ตรัสอย่างนี้ไว้ในวาระต้น ๆ เล่า"? ตอบว่า เพราะพระองค์ทรงแสดงหมายถึงถิ่นที่รูปเป็นไป. จริงอยู่ บัจจยาการนี้พระองค์ทรงแสดงในถิ่นที่รูปเป็นไป คือ ในกามภพ ด้วยสามารถแห่งเหล่าคัพภไสยกสัตว์ เหล่าโอปปาติกสัตว์ ผู้มีอายตนะไม่บริบูรณ์ และทวยเทพชั้นรูปาวจร. ด้วยเหตุนั้นแหละ ในวาระที่ ๓ นี้ จึงมิได้ตรัสไว้ว่า "สฬายตนะ มีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย" หากตรัสไว้ว่า "อายตนะที่ ๖" ดังนี้. ในนามรูปนั้น นามมีนัยได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ. ส่วนรูป พึงทราบว่าได้แก่หทัยรูป, ก็หทัยรูปนั้น เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ นี้ ๒ อย่าง คือ โดยนิสสยปัจจัย และโดยปุเรชาตปัจจัย ที่กล่าวมานี้ คือ ความต่างกันในวาระที่ ๓.

ส่วนวาระที่ ๔ ตรัสด้วยอำนาจเหล่าสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและโอปปาติกะ เกี่ยวด้วยกำเนิด เหล่าสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์ด้วยเกี่ยวอายตนะ เหล่ากามาวจรสัตว์ เกี่ยวด้วยภพ ด้วยเหตุนั้นแหละ ในวาระที่ ๔ นี้ จึงตรัสไว้ว่า "นามรูปมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย" ในนามรูปนั้น นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ โดยปัจจัยทั้งหลายมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่จักขวายตนะเป็นต้น โดยปัจจัยมีอัญญมัญญปัจจัยเป็นต้น โดยอุปนิสสยปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัย โดยปัจฉาชาตปัจจัย. ในบรรดารูป, หทัยรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ

ที่ ๖ โดยนิสสยปัจจัย และปุเรชาตปัจจัย. มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่จักขวายตนะเป็นต้น โดยสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย. ก็เพราะปัจจยาการนี้ เป็นไปในขณะจิตเดียว ฉะนั้นในปัจจยาการนี้ จึงมิได้ตรัสว่า "ผัสสะมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย" หากตรัสว่า "ผัสสะ มีเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย" ที่กล่าวมานี้ คือ ความต่างกันในวาระที่ ๔.

ครั้นทราบข้อต่างกันของวาระเหล่านี้อย่างนี้แล้ว ต่อไปพึงทราบว่า ในบรรดาวาระเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว ๒ วาระข้างต้นตรัสไว้ เพื่อทรงแสดงปัจจยาการในอรูปภพ. ด้วยว่า องค์ปฏิจจสมุปบาทอันไม่ระคนด้วยรูป ย่อมเป็นไปในอรูปภพ. วาระที่ ๓ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงปัจจยาการในรูปภพ. ด้วยว่า แม้เมื่อความระคนด้วยรูปมีอยู่ สฬายตนะ ก็ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพ. วาระที่ ๔ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงปัจจยาการในกามภพ. ด้วยว่า สฬายตนะทั้งสิ้นย่อมเป็นไปในกามภพ. อีกอย่างหนึ่ง วาระที่ ๓ ตรัสหมายขณะอกุศลเป็นไปของเหล่าสัตว์ผู้มีอายตนะไม่ครบถ้วนในรูปภพและในกามภพ. อีกอย่างหนึ่ง วาระที่ ๑ ตรัสหมายภาวะที่จิตไปทุกแห่งหน. เพราะวาระที่ ๑ นั้น จะไม่เป็นไปในถิ่นที่จิตเป็นไปสักแห่งไร ก็หาไม่. วาระที่ ๒ ตรัสหมายความต่างแห่งปัจจัย. เพราะว่า ความที่วาระมีองค์ ๑๑ และความที่ผัสสะมีนามเป็นปัจจัย เป็นความต่างแห่งปัจจัย ในวาระที่ ๒ นี้. วาระที่ ๓ ตรัสหมายกำเนิด ๒ อย่างข้างต้น. เพราะว่า วาระที่ ๓ นั้น ย่อมมีในกำเนิด ๒ ข้างต้น โดยเหตุที่สฬายตนะไม่มีทุกเมื่อในกำเนิด ๒ ข้างต้นนั้น. วาระที่ ๔ ตรัสหมายกำเนิด ๒ ข้างปลาย. เพราะว่า วาระที่ ๔ นั้น ย่อมมีในกำเนิด ๒ ข้างปลาย โดยเหตุที่สฬายตนะมีอยู่ทุกเมื่อในกำเนิด ๒ ข้างปลายนั้นแล.

ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ คำใดที่ได้กล่าวไว้แล้วในวาระทั้ง ๔ ว่า—

องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ได้ตรัสแล้วโดยประ-
การอื่นในวาระใด และแม้องค์ปฏิจจสมุป-

บาทใดมิได้ตรัสแล้วในวาระใด องค์ปฏิจจ-
สมุปบาทใดเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจจสมุปบาทใด
โดยประการใด พึงเข้าไปกำหนดข้อนั้นทั้ง
หมดแล ดังนี้

ก็ย่อมเป็นอันแสดงเนื้อความแห่งคาถาแล้ว.

ต่อจากจตุกกะนี้ ก็พึงทราบนัยทั้งหมดนี้และ
ความต่างกันใน จตุกกะแม้อื่นโดย ทำนองนี้
แหละ.

๒. อธิบายเหตุจตุกกะ

[๒๔๔] ในบรรดาจตุกกะเหล่านั้น นัยที่ทีตรัสไว้ในปัจจยจตุกกะนี้ก่อนนั้น ปรากฏแล้วทุกจตุกกะทีเดียว. ส่วนความต่างกัน พึงทราบอย่างนี้— เบื้องต้น ในเหตุจตุกกะ อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารนี้ เหตุนั้น สังขารนี้ ชื่อว่า **อวิชฺชาเหตุโก** มีอวิชชาเป็นเหตุ. มีคำอธิบายว่า สังขารนี้ มีอวิชชาเป็นไป คือ ไป ตลอดถึงขณะดับเพราะเป็นไปร่วมกัน. อนึ่ง พระองค์ทรงแสดงว่า อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร โดยปัจจัยทั่วไป คือ ปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น โดยคำเพียงเท่านี้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา** เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย แล้วทรงแสดงความที่ อวิชชาเป็นอวิคตปัจจัยโดยพิเศษ ด้วยคำนี้เท่านั้นว่า **อวิชฺชาเหตุโก** มีอวิชชาเป็นเหตุ อีก. แม้ในคำว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ สงฺขารเหตุกํ** วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในองค์มีภพเป็นต้น จึงมิได้ทรงกระทำศัพท์ว่า **เหตุก** ? ตอบว่า เพราะองค์มีภพเป็นต้น ไม่มีความแน่นอนแห่งอวิคตปัจจัย และเพราะอวิคตปัจจัยไม่มี. คำว่า **ภพ** ในที่นี้เป็นชื่อของขันธ์ ๔ ซึ่งมีอุปาทานเป็นปัจจัย โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ในมาติกานั้น ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเป็นไฉน ? คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอุปาทาน นี้ เรียกว่า ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย" ดังนี้. และชาติชรามรณะ ก็ผนวกเข้าด้วยในสังขารขันธ์ โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ชาติ สงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๒"

ในข้อนั้น อุปาทาน มิใช่เป็นอวิคตปัจจัยโดยแน่นอนแก่ภพ เพราะชาติชรามรณะไม่ได้ตลอดเวลาที่มีภพ. ในสังขตลักษณะทั้งหลาย ความเป็นอวิคตปัจจัยไม่มีแก่ชาติ เพราะภพกล่าวคือชรามรณะ ไม่มีเพียงในขณะแห่งชาติทีเดียว โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ความเกิดแห่งธรรมนั้น ๆ อันใด". ความเป็นอวิคตปัจจัยไม่มีแก่ชาติ เพราะชาติไม่มีขณะในชรามรณะเหมือนกัน. อนึ่ง ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ. ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ โดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว ฉะนั้น พึงทราบว่า มิได้ทรงกระทำ **อเหตุก**ศัพท์ในองค์มีภพเป็นต้น เพราะไม่มีความแน่นอนแห่งอวิคตปัจจัย และเพราะอวิคตปัจจัยไม่มี แม้โดยประการทั้งปวง.

ส่วนเกจิอาจารย์กล่าวว่า "ภพระคนด้วยอุปบัติภพ โดยพระบาลีว่า 'ภพมี ๒ อย่าง' และอุปาทาน ก็หาเป็นอวิคตปัจจัยแก่อุปบัติภพไม่ ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสว่า 'ภพมีอุปาทานเป็นเหตุ มีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย' หากตรัสว่า "ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย" ดังนี้. เพราะทรงตัดตอนแล้วในเหตุจตุกกะนี้ แม้ข้างหน้าก็มิได้ตรัส. อุปาทานนั้นไม่ควร เพราะในที่นี้มิได้ทรงประสงค์ภพที่ระคนด้วยอุปบัติภพ. ด้วยว่าอรูปขันธ์ ก็จัดมาว่าเป็นภพในที่นี้.

ก็ในคำว่า "**ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย**" นี้ ภพที่เหลือเว้นชาติชรามรณะ พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชาติ. เพราะเหตุไร ? เพราะชาติเป็นต้น หาเป็นปัจจัยแก่ชาติไม่. ถ้าเช่นนั้น เว้นชาติชรามรณะ ควรตรัสว่าภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ใช่แล้ว ควรตรัส. แต่มิได้ตรัสเพราะไม่มี

ข้อแสดงอ้างที่ควรจะตรัส. ก็ในนิเทศองค์ที่ ๑๐ ควรตรัสภพซึ่งมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย, ในนิเทศองค์ที่ ๑๑ ควรตรัสชาติ. ส่วนภพ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่ชาติ ไม่มีข้อแสดงอ้างที่ควรตรัส ฉะนั้นจึงไม่ตรัสเพราะไม่มีข้อแสดงอ้างที่ควรตรัส. แต่แม้มิได้ตรัส ก็ควรถือเอาโดยความเหมาะสมแล.

และในคำว่า "**นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย**" เป็นต้น ทรงกระทำ คำว่า มีวิญญาณเป็นเหตุ เพราะองค์มีวิญญาณเป็นต้นมีภาวะเป็นอวิคตปัจจัย. ที่ว่ามานี้ คือความต่างกันในเหตุจตุกกะ.

๓. อธิบายสัมปยุตตจตุกกะ

[๒๔๕] แม้ในสัมปยุตตจตุกกะ ทรงแสดงความที่สังขาร มีอวิชชาเป็นปัจจัยด้วยสามารถปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น โดยคำเพียงเท่านี้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา** เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แล้วทรงแสดงความที่อวิชชาเป็นสัมปยุตตปัจจัยว่า **อวิชฺชาสมฺปยุตฺโต**. ประกอบด้วยอวิชชา แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็เพราะอรูปธรรมทั้งหลายไม่มีประกอบกับรูปธรรม ฉะนั้น แม้ในคำว่า **นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย** เป็นต้น ก็ทรงถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้โดยนัยมีอาทิว่า "**นามสัมปยุตด้วยวิญญาณ**" ในบทวาระที่ ๓ และที่ ๔. ที่ว่ามานี้ คือความต่างกันในสัมปยุตตจตุกกะ

๔. อธิบายอัญญมัญญจตุกกะ

[๒๔๖] แม้ในอัญญมัญญจตุกกะ ทรงแสดงความที่สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยด้วยสามารถแห่งปัจจัยมีสหชาตปัจจัย เป็นต้นว่า **อวิชฺชาปจฺจยา** สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แล้วทรงแสดงความเป็นอัญญมัญญปัจจัยว่า **สงฺขารปจฺจยาปิ อวิชฺชา** อวิชชามีแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็เพราะภพเป็นนิปปเทส คือ ทรงแสดงไว้อย่างสิ้นเชิง อุปาทาน เป็นสัปปเทส คือมีข้อที่จะต้องทรงแสดงต่อไป, และธรรมที่เป็นสัปปเทส

ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นนิปปเทส. ธรรมที่เป็นนิปปเทส หาเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นสัปปเทสไม่. ฉะนั้น ในจตุกกะนี้จึงมิได้ตรัสไว้ว่า "อุปาทานมีแม้เพราะภพเป็นปัจจัย". อีกประการหนึ่ง มิได้ตรัสอย่างนี้ เพราะทรงตัดตอนแล้วด้วยเทศนาในหนหลัง. อนึ่ง เพราะสฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย. นามรูปซึ่งจะพึงมีสฬายตนะเป็นอัญญมัญญปัจจัย ย่อมไม่มี ในขณะจิตเดียวเพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย ฉะนั้น ในวาระที่ ๔ จึงทรงถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้ว่า "นามรูปมีแม้เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย". ที่ว่ามานี้ คือ ความต่างกันในอัญญมัญญจตุกกะ.

อธิบายมาติกาแห่งนัยมีอวิชชาเป็นมูล จบ.

อธิบายมาติกาแห่งนัยมีสังขารเป็นต้นเป็นมูล

[๒๔๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มนัยมีสังขารเป็นมูลว่า **สงฺขารปจฺจยา อวิชฺชา** เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา. แม้ในนัยมีสังขารเป็นมูลนั้น ก็พึงทราบ ๔ จตุกกะ และ ๑๖ วาระ เหมือนอย่างในนัยมีอวิชชาเป็นมูล.

นิเทศจตุกกะที่ ๑

แต่ในจตุกกะที่ ๑ ทรงแสดงเฉพาะวาระที่ ๑ เท่านั้นแล้วทรงย่อเทศนาไว้. แม้ในนัยมีวิญญาณเป็นมูลเป็นต้นก็เหมือนกับในนัยมีสังขารเป็นมูลนี้. บรรดานัยเหล่านั้น ทรงแสดงความที่อวิชชามีสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ตามนัยมีอาทิว่า **สงฺขารปจฺจยา อวิชฺชา** เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ดังนี้ในนัยทั้ง ๔ มีนัยซึ่งมีสังขารเป็นมูลเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว แล้วจึงทรงแสดงความเป็นไปแห่งจักรคือปัจจยาการ แม้ในขณะจิตเดียวโดยนัยมีอาทิว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร** เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ดังนี้อีก.

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร จึงมิได้ตรัสนัยมีภพเป็นมูลหรือมีชาติชรามรณะเป็นมูล อวิชชาไม่มีเพราะภพเป็นปัจจัยดอกหรือ"?

ตอบว่า "ไม่มีเพราะภพเป็นปัจจัยก็หามิได้. แต่เมื่อตรัสมีอาทิอย่างนี้ว่า **สงฺขาร-ปจฺจยา อวิชฺชา** อวิชชามีเพราะสังขารเป็นปัจจัย ดังนี้ จะมิได้ตรัสธรรมที่นับเนื่องด้วยภพอันเป็นปัจจัยแก่อวิชชาก็หามิได้. เพราะฉะนั้น จึงมิได้ตรัสนัยมีภพเป็นมูล เพราะเหตุที่ไม่มีอย่างธรรมอื่นที่มิได้อยู่ข้างต้น อันเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ควรกล่าวไว้ และแม้อวิชชาก็สงเคราะห์เข้าด้วยศัพท์ว่าภพ. ฉะนั้น เมื่อตรัสว่า **ภวปจฺจยา อวิชฺชา** อวิชชามีเพราะภพเป็นปัจจัย ก็จะพึงเป็นอันตรัสแม้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชา** อวิชชามีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ไป. ก็อวิชชาชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่อวิชชาในขณะจิตเดียวหามิได้. เพราะทรงตัดตอนไว้ในภพแล้วเทียว

จึงมิได้ทรงถือเอานัยแม้มีชาติชรามรณะเป็นมูล. อีกประการหนึ่ง แม้ชาติชรามรณะ ก็ผนวกเข้าด้วยในภพ. และชาติชรามรณะเหล่านี้จะเป็นปัจจัยแก่อวิชชาในขณะจิตเดียว ก็หาไม่ ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสนัยมีภพเป็นมูล หรือมีชาติชรามรณะเป็นมูล"

อธิบายมาติกา จบ.

อธิบายนิเทศอกุศล

[๒๔๘—๒๔๙] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงระบุกุศลไว้ก่อน เพราะในนิเทศอกุศลนี้มิได้ทรงตั้งมาติกาไว้เหมือนอย่างในจิตตุปปาทกัณฑ์ในหนหลัง ซึ่งพระองค์ทรงกระทำกุสลติกะไว้เป็นเบื้องต้นแล้ว ทรงจำแนกกุศลก่อนตามลำดับมาติกาที่ทรงตั้งไว้ ทรงประสงค์จะทรงจำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาทมีอวิชชาเป็นต้นตามลำดับที่ทรงตั้งไว้ในมาติกาด้วยอำนาจอกุศลธรรมว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร** สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงตรัสพระบาลีว่า **กตเม ธมฺมา อกุสลา** ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ดังนี้เป็นต้น. ความแห่งพระบาลีนั้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในจิตตุปปาทกัณฑ์ในหนหลังนั่นแหละ.

อนึ่ง เพราะตัณหาและกามุปาทานจะเกิดในขณะจิตเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้นในนิเทศนี้ย่อมได้อุปาทานเพราะตัณหาเป็นปัจจัยใด ทรงประสงค์จะแสดงเฉพาะอุปาทานนั้น จึงตรัสว่า **ทิฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตํ** ความเห็น ความเห็นไป ดังนี้เป็นต้น.

และในนิเทศภพ เพราะอุปาทานสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ ฉะนั้น จึงตรัสว่า "เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอุปาทาน" ดังนี้. ด้วยว่าเมื่อตรัสอย่างนี้ อุปาทานก็พึงเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน, และอุปาทานนั้นแหละ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้น หามิได้.

ในนิเทศชาติเป็นต้น เพราะชาติเป็นต้นเหล่านี้เป็นความเกิดของอรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสว่า "ภาวะที่พืนหัก ภาวะที่ผมหงอก ภาวะที่หนังเหี่ยวย่น ความเคลื่อน กิริยาที่เคลื่อน" ดังนี้

[๒๕๐] พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงตั้งวาระที่ ๑ อย่างนี้แล้ว ต่อไปทรงแสดงปัจจยาการโดยวาระที่ ๑ ในสมัยใด ทรงประสงค์จะแสดงปัจจยาการโดยนัยแม้อื่นอีกในสมัยนั้นแหละ จึงมิได้ตรัสการกำหนดสมัยไว้แผนกหนึ่ง ทรงกระทำเทศนาโดยนัยมีอาทิว่า **ตสฺมิ สมเย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร** สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยในสมัยนั้น ดังนี้เทียว.

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **เว้นผัสสะ** นี้ตรัสไว้เพื่อจะทรงนำเอาผัสสะออกจากนาม เพราะแม้ผัสสะก็นับเนื่องอยู่ด้วยนาม.

[๒๕๒] ในวาระที่ ๓ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานใด เมื่อรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นเป็นไปอยู่ เพราะเหตุที่อายตนะทั้งหลายมีจักขวายตนะเป็นต้น อันรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นค้ำจุนแล้ว ย่อมปรากฏภาวะที่เกิดขึ้น ฉะนั้นจึงตรัสว่า **ความเกิดขึ้นแห่งจักขวายตนะ** ดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง เพราะเหตุที่วิญญาณเป็นปัจจัยโดยปัจฉาชาตปัจจัยแม้แก่กรรมชรูปซึ่งเป็นไปอยู่ในสมัยนั้น แม้เพราะเหตุนั้น จึงได้ตรัสอย่างนี้. ในวาระที่ ๓ นั้น ทรงถือเอาสันตติ ๒ เท่านั้น คือ สันตติรูปเกิดแต่กรรม ๑ สันตติรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ ส่วนสันตติ ๒ แม้นอกนี้ ก็ควรถือเอา. เพราะว่า สันตติทั้ง ๒ นอกนี้แม้นั้น ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยเหมือนกัน.

[๒๕๔] ส่วนในวาระที่ ๔ เพราะเหตุที่จักขวายตนะเป็นต้น มีเพราะมหาภูตรูปเป็นปัจจัยแม้ในขณะจิตเดียว. อายตนะที่ ๖ มีเพราะหทัยรูปเป็นปัจจัย. และอายตนะทั้งหมด ย่อมเป็นไปตามควรด้วยอำนาจปัจจัยมีปัจฉาชาตปัจจัยเป็นต้น เพราะนามเป็นปัจจัย ฉะนั้น จึงตรัสว่า **ตตฺถ กตมำ นามรูปปจฺจยา สพายตนำ จกฺขฺวายตนำ** ในปัจจยาการนั้น สฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ? คือ จักขวายตนะ ดังนี้เป็นต้น. นิเทศจตุกกะที่ ๑ จบ.

นิเทศจตุกกะที่ ๒

คำทั้งปวงในจตุกกะที่ ๒ ง่ายทั้งนั้น.

นิเทศจตุกกะที่ ๓

ในจตุกกะที่ ๓ บั่จจยาการใด ไม่มีความเบ็นสัมปยุตตบั่จจัย บั่จจยาการใดมี. ทรงประสงค์จะแสดงบั่จจยาการนั้น ๆ เบ็นแผนก จึงตรัสพระบาลีว่า **อิทำ วุจฺจติ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปำ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตำ นามำ** นี้เรียกว่า นามรูป นามสัมปยุตด้วยวิญญาณ มีเพราะวิญญาณเบ็นบั่จจัย ดังนี้เบ็นต้น. นิเทศจตุกกะที่ ๓ จบ.

นิเทศจตุกกะที่ ๔

[๒๗๒] ในนิเทศนามเพราะผัสสะเบ็นบั่จจัยในจตุกกะที่ ๔ แม้มิได้ตรัสว่า "เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ นี้เรียกว่า นามมีเพราะผัสสะเบ็นบั่จจัย" ดังนี้ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้น เพราะได้ตรัสแล้วว่า "เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ" ดังนี้แล้วในนิเทศบทอดีตอันเบ็นลำดับไว้ ข้อนั้นแม้มิได้ตรัสก็เบ็นอันตรัสแล้วทีเดียว. เพราะว่านามใดนั้นเทียวเบ็นบั่จจัยแก่ผัสสะ แม้ผัสสะก็เบ็นบั่จจัยแก่นามนั้นนั่นเทียว ฉะนี้แล. นิเทศจตุกกะที่ ๔ จบ.

นัยทั้ง ๘ แม้มีนัยมีสังขารเบ็นมูลเบ็นต้น ก็พึงทราบเหมือนอย่างนัยที่ ๑ มีอวิชชาเบ็นมูลเบ็นต้นนี้ ซึ่งจำแนกเบ็น ๑๖ วาระ ในจตุกกะที่ ๔ ที่ทรงประกาศแล้วในอกุศลจิตดวงที่ ๑ นี้. ส่วนพระบาลีทรงย่อไว้. พึงทราบว่า ในอกุศลจิตดวงที่ ๑ นี้แหละ มี ๙ นัย ๓๖ จตุกกะ และ ๑๔๔ วาระ อย่างนี้แหละ.

[๒๘๐] บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงบั่จจยาการ แม้ในอกุศลจิตที่เหลือโดยนัยนี้แหละ จึงทรงเริ่มพระบาลีมีอาทิว่า **ธรรมเบ็นอกุศล เบ็นไฉน ?**

ในพระบาลีนั้น เพราะในบรรดาอกุศลจิตที่เบ็นทิฏฐิวิปยุต ย่อมไม่มีอุปาทานเพราะตัณหาเบ็นบั่จจัย ฉะนั้น จึงเติมบทด้วยอธิโมกข์ ซึ่งมีการตกลงอย่างมั่นคงดุจอย่างอุปาทาน ใน

ฐานะแห่งอุปาทาน. และในบรรดาอกุศลจิตสหรคตด้วยโทมนัส เพราะย่อมไม่มีแม้ตัณหาเพราะเวทนาเป็นบั่วจัย ฉะนั้น จึงทรงเติมบทด้วยปฏิฆะซึ่งเป็นกิเลสมีกำลัง ดุจตัณหาในฐานะแห่งตัณหา. ทรงเติมบทด้วยอธิโมกข์นั่นเทียวในฐานะแห่งอุปาทาน. ส่วนในอกุศลจิตที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ย่อมไม่มีแม้อธิโมกข์ เพราะไม่มีการตัดสิน ฉะนั้น จึงทรงเติมบทด้วยวิจิกิจฉาอันเป็นกิเลสมีกำลังไว้ในฐานะแห่งตัณหา. ลดฐานะแห่งอุปาทานไปทีเดียว. อนึ่ง ในอกุศลจิตที่เป็นอุทธัจจสัมปยุต เพราะมีอธิโมกข์ ฉะนั้น จึงเติมบทด้วยอุทธัจจะซึ่งเป็นกิเลสมีกำลังไว้ในฐานะแห่งตัณหา. ทรงเติมบทด้วยอธิโมกข์นั่นเองไว้ในฐานะแห่งอุปาทาน. ก็พระบาลีทรงย่อไว้ ทรงแสดงแต่เพียงความต่างกันในอกุศลจิตทุกดวงทีเดียว. และในความต่างกันนี้ที่ทรงแสดงแล้วนั้น นิเทศอธิโมกข์เท่านั้นยังไม่เคยแสดงแต่อย่างเดียว นอกนั้นมีมาแล้วในหนหลังทั้งนั้น.

ก็ในนิเทศอธิโมกข์มีวินิจฉัยดังนี้– ชื่อว่า **อธิโมกข์** ด้วยอำนาจความตัดสินอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อธิโมกข์** ด้วยอำนาจการตัดสินอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อธิโมกข์** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตัดสินในอารมณ์แห่งจิต คือ ถึงความตกลงใจเพราะไม่มีความสงสัย. อาการตัดสินอารมณ์ ชื่อว่า **กิริยาตัดสินอารมณ์** ภาวะที่จิตนั้นตัดสินในอารมณ์นั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า ภาวะที่ตัดสินอารมณ์นั้น. ก็ในจิตทุกดวง พึงทราบประเภทแห่งนัยจตุกกะและวาระตามนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่ ๑ นั่นแหละ. ก็เพราะในจิตที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตไม่มีนัย มีอุปาทานเป็นมูลอย่างเดียว จึงมี ๘ นัย ๓๒ จตุกกะ และ ๑๒๘ วาระ ฉะนี้แล.

อธิบายนิเทศอกุศล จบ.

อธิบายนิเทศกุศล

[๒๙๒] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงบั๋จจยาการในกุศลจิตเบื้นต้นโดยนัยนี้แหละ จึงทรงเริ่มพระบาลีมีอาทิว่า **ธรรมเบื้นกุศล เบื้นไฉน ?**

ก็ในอกุศลจิต ทรงตั้งมาติกาไว้ก่อน แล้วจึงทรงกระทำนิเทศในภายหลังฉันใด ในกุศลจิตนี้ หาเบื้นเหมือนฉันนั้นไม่. เพราะเหตุไร ? เพราะต่างกันในวาระแห่งอัปปนา. ด้วยว่าในโลกิยกุศลจิตเบื้นต้น ย่อมมีความแนบแน่นว่า "**แห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นอย่างนี้**" เพราะธรรมเหล่านั้นนับเนื่องในทุกขสัจจ์. ในโลกุตรกุศลจิตเบื้นต้น มีความแนบแน่นว่า **แห่งธรรมเหล่านี้อย่างนี้**. เพราะฉะนั้นในกุศลจิตนี้ จึงไม่อาจจะตั้งมาติกาโดยทั่วไปได้ ฉะนั้น จึงทรงยกมาติกาแห่งกุศลเบื้นต้นนั้น ๆ ขึ้นแสดงเฉพาะอย่าง แล้วทรงกระทำนิเทศแล. ในกุศลจิตนั้น เพราะไม่มีอวิชชาร่วมกับสังขารที่เบื้นกุศลในขณะจิตเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสอวิชชานั้น แล้วตรัสกุศลมูลโดยเบื้นรากเง่าแห่งกุศลทั้งหลาย เหมือนกับอวิชชาเบื้นมูลแห่งอกุศลทั้งหลาย และเพราะไม่มีตัณหาอุปาทาน จึงตรัสความเลื่อมใสอันหยั่งลงในอารมณ์ดุจตรัสตัณหาไว้ในฐานะแห่งตัณหา. ตรัสอธิโมกข์ที่ชื่อว่ามีความตกลงอย่างมั่นคง ดุจตรัสอุปาทานไว้ในฐานะแห่งอุปาทาน คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

อธิบายนิเทศกุศล จบ.

อธิบายนิเทศอพยากฤต

[๓๐๖] อัพยากฤตทรงจำแนกแล้วตามลำดับที่มาในจิตตุปปาทกัณฑ์ในหนหลังเทียว. และทุกวาระลดนัยมีอวิชชาเป็นมูลลง. เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในฐานะแห่งอวิชชา. ก็ในกุศลจิตทั้งหลายมีกุศลมูลที่ควรตั้งไว้ในฐานะแห่งอวิชชา ไม่มีในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น. แต่ในสเหตุกจิตทั้งหลาย มีอยู่แม้โดยแท้. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะทรงตัดตอนแล้วในสเหตุกจิตนี้ จึงไม่ทรงถือเอาในอเหตุกจิตนั้น. ในกระแสแห่งวิญญาณเท่า พึงทราบว่า พระธรรมเทศนาเฉพาะเป็นเทศนาตกไปในกระแสที่เดียว (คือทรงแสดงตามลำดับไม่ขาดตอน) อันพระองค์ทรงกระทำแล้ว.

แต่โดยความต่างกัน ในอพยากฤตนี้ ลดฐานะแห่งตัณหาและฐานะแห่งอุปาทานในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้นลงไป. เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีธรรมที่มีกำลังอันควรแก่ฐานะแห่งตัณหา และเพราะเว้นจากอธิโมกข์. ส่วนในอเหตุกจิตที่เหลือ ลดลงเฉพาะฐานะแห่งตัณหาเท่านั้น. ในสเหตุกจิตทั้งหลาย ทรงเติมบทด้วยปสาทะความเลื่อมใส ไว้ในฐานะแห่งตัณหา เพราะมีปสาทะอยู่. บรรดาอพยากฤตธรรมนี้ ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก พึงทราบนัยอย่างละ ๖ ๆ ซึ่งมีสังขาร วิญญาณ นาม สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นมูล. ในอเหตุกจิตที่เหลือพึงทราบนัยอย่างละ ๗ ๆ รวมกับนัยซึ่งมีอธิโมกข์เป็นมูล. ส่วนในสเหตุกจิตทั้งหลาย พึงทราบนัยอย่างละ ๘ ๆ รวมกับนัยซึ่งมีปสาทะเป็นมูล.

ในบรรดาอพยากตธรรมเหล่านั้น ตรัสวาระต้นแห่งจตุกกะทั้ง ๔ อย่างเดียวไว้. แม้ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น. วาระที่ ๒ แม้ได้อยู่ด้วยอรรถว่าเป็นความต่างแห่งปัจจัยก็มิได้ตรัสไว้. วาระที่ ๓ และที่ ๔ มิได้ตรัสไว้เพราะไม่มีนั่นเอง. เพราะวาระที่ ๓ และที่ ๔ นั้นระคนด้วยรูป. และจักขุวิญญาณเป็นต้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น หามิได้. แม้ในจตุกกะที่เหลือก็เหมือนกับในจตุกกะที่ ๑ ซึ่งได้ ๒ วาระ. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า วาระที่ ๒ ในจตุกกะที่ ๑ และ

วาระในจตุกกะที่เหลือจตุกกะละ ๒ วาระ แม้มิได้ตรัสไว้ ก็ย่อมเป็นอันตรัสไว้ทีเดียว. ในอพยากตธรรมอเหตุกจิตที่เหลือ ได้วาระไว้ทั้งหมดทุกจตุกกะ. แต่เพราะทรงตัดตอนไว้แล้วในจตุกกะนี้ จึงมิได้ทรงถือเอาข้างหน้าด้วย. พระธรรมเทศนา เฉพาะที่เป็นเทศนาตกไปในกระแส (คือทรงแสดงตามลำดับไม่ขาดตอน) พระองค์ทรงกระทำแล้วแล. แม้ในสเหตุกวิบากจิตที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน เว้นไว้แต่วิบากผ่ายอรูปาวจร. เพราะในวิบากผ่ายอรูปาวจรได้เฉพาะ ๒ วาระ เท่านั้นแล.

อธิบายนิเทศอัพยากฤต จบ.

อธิบายนิเทศกุศลมีอวิชชาเป็นมูล

[๓๓๔] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงปัจจยาการในขณะจิตเดียวโดยปริยายแม้อื่นอีก จึงทรงเริ่มพระบาลีต่อไปว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ธรรมเป็นกุศลเป็นไฉน ดังนี้เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย** ตรัสหมายถึงความเป็นอุปนิสสยปัจจัย. ด้วยเหตุนั้นแหละ ในนิเทศวารจึงมิได้ทรงจำแนกไว้ว่า **ตตฺถ กตมา อวิชฺชา** ในปัจจยาการนั้น อวิชชาเป็นไฉน. หากแต่ทรงจำแนกว่า **ตตฺถ กตโม อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร** ในปัจจยาการ สังขาร มีเพราะอวิชชาเป็นไฉน. . จริงอยู่ สังขาร กล่าวคือกุศลเจตนาอย่างเดียว ย่อมเกิดร่วมกับจิตในสมัยนั้น หาใช่อวิชชาไม่,

ในข้อนั้น อวิชชาเป็นปัจจัยตามนัยที่ตรัสแล้วในสุตตันตภาชนีย์ในตอนต้นแห่งโลกิยกุศลนั่นเอง. ก็เพราะบุคคลผู้มีอวิชชายังละไม่ได้ ย่อมเจริญโลกุตรกุศลเพื่อละอวิชชา ฉะนั้น จึงเป็นปัจจัยด้วยอำนาจความก้าวล่วงอวิชชาแม้นั้น. เพราะว่า บุคคลผู้ยังมีอวิชชาเท่านั้น ย่อมมีการประมวลมาซึ่งกุศล บุคคลนอกนี้ หามีไม่. ในการประมวลมาซึ่งกุศลนั้น การประมวลมาด้วยอำนาจความหลงพร้อมบ้าง ด้วยอำนาจการเจริญเพื่อการก้าวล่วงบ้าง ย่อมได้ในกุศลเป็นไปในภูมิสาม. ในโลกุตรกุศลย่อมได้ด้วยอำนาจการเจริญเพื่อการตัดได้เด็ดขาด ฉะนี้. คำที่เหลือมีนัยได้กล่าวแล้วทีเดียว.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้— ในกุศลแต่ละอย่างในหนหลัง ย่อมได้หมวด ๑๖ รวม ๙ หมวด ด้วยอำนาจจตุกกะทั้ง ๔ ฉันใด ในกุศลมีอวิชชาเป็นมูลนี้ ย่อมไม่ได้เหมือนอย่างนั้น. เพราะเหตุไร? เพราะอวิชชาไม่เป็นอวิคตปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย และอัญญมัญญปัจจัย. ก็ในกุศลมีอวิชชาเป็นมูลนี้ ย่อมได้เฉพาะจตุกกะที่ ๑ เท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย. แม้จตุกกะที่ ๑ นั้น ก็ทรงแสดงย่อไว้เฉพาะวาระที่ ๑ เท่านั้น, แต่ก็ควรจะนำออกมาแสดง ฉะนี้แล.

อธิบายนิเทศกุศลมีอวิชชาเป็นมูล จบ.

อธิบายนิเทศวิบากมีกุศลเป็นมูล

[๓๔๒] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะทรงแสดงบัจจยาการโดยนัยอื่นอีกนั่นเทียว แม้ในอพยากฤตทั้งหลายจึงทรงเริ่มพระบาลีว่า **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา** ธรรมเป็นอัพยากฤต **เป็นไฉน ดังนี้เป็นต้น.**

ในพระบาลีนั้น แม้คำว่า **เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย** นี้ ตรัสหมายความเป็นอุปนิสสยปัจจัย. จริงอยู่ กุศลมูลย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลวิบาก, และอกุศลมูลย่อมเป็นปัจจัยแก่อกุศลวิบาก, ส่วนในกรรมปัจจัยซึ่งเกิดต่างขณะกัน ไม่มีคำที่จะต้องกล่าวเลย. เพราะฉะนั้น ปัจจัยคือกุศลมูล และปัจจัยคืออกุศลมูลนี้ จึงเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย และโดยกรรมปัจจัยเกิดต่างขณะกัน. ด้วยเหตุนั้นแหละ ในนิเทศวาร จึงมิได้ทรงจำแนกว่า **ตตฺถ กตมํ กุสลมูลํ** ในปัจจยาการนั้น กุศลมูลเป็นไฉน หากทรงจำแนกว่า **ตตฺถ กตโม กุสลมูลปจฺจยา สงฺขาโร** ในปัจจยาการนั้น สังขารมีเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน. แม้ในอกุศลวิบากก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็แม้ในนิเทศวิบากนี้ ก็ย่อมได้เฉพาะปัจจยจตุกกะที่ ๑ เท่านั้น เหมือนกับในนิเทศอกุศลมีอวิชชาเป็นมูล แม้ปัจจยจตุกกะที่ ๑ นั้น ก็ทรงแสดงย่อวาระที่ ๑ ไว้. ไพราะฉะนั้น พึงทราบประเภทวาระโดยนัยในวิบากจิตมีกุศลเป็นมูล และมีอกุศลเป็นมูล ด้วยอำนาจจตุกกะแต่ละจตุกกะ ๆ ในวิบากจิตแต่ละดวง ๆ. แต่ปัจจยาการมิได้ตรัสด้วยอำนาจกิริยา เพราะอวิชชาและกุศลมูล อกุศลมูล ไม่ได้ความเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นกิริยาทั้งหลาย.

อย่างนี้ ปัจจยาการนี้—

> **พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นยอดนักพูด ได้ตรัสไว้โดยประเภทมิใช่น้อยในอกุศลธรรม กุศลธรรมและอพยากตธรรมทั้งหลาย ส่วนในวิบากแห่งกุศลและอกุศลได้ตรัสอย่างเดียว**

เท่านั้นอีก ด้วยอำนาจเป็นอุปนิสสยปัจจัย ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความแตกฉานแห่งปรีชาญาณในความต่างกันแห่งความเป็นปัจจัยของธรรม. และเพราะบุคคลผู้เว้นจากลำดับแห่งปริยัติ การสดับฟัง ความคิด และการปฏิบัติ ย่อมจะไม่มีความแตกฉานแห่งปรีชาญาณในปัจจยาการนี้ แม้ในกาลไหน ๆ ฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเครื่องจำทรง ควรกระทำโดยลำดับแห่งปริยัติ การสดับ ความคิด และการปฏิบัติในปัจจยาการนั้นอยู่ทุกเมื่อ เพราะกิจอื่นที่ควรกระทำยิ่งไปกว่านั้นมิได้มีฉะนี้แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ.

ปัจจยาการนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกออกเป็น ๒ ปริวรรต คือ สุตตันตภาชนีย์และอภิธรรมภาชนีย์เท่านั้นแล.

ปฏิจจสมุปบาทวิภังคนิเทศ จบ.

รายการบำเพ็ญพระกุศลและกุศล

โดยเสด็จพระราชกุศลอุทิศถวาย

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

นับแต่วันสิ้นพระชนม์ ถึง วันพระราชทานเพลิง

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๘ — ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๐๘

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๕—๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **(๗ วันแรก)** **พระราชกุศล งานหลวง**	(ปรากฏตามหมายกำหนดการสำนักพระราชวัง)
๒๒ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **พระนนทประชา และ คุณนาย**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๓ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **พระยาประสาทธาตุการ และครอบครัว**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๔ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **คุณประเสริฐ อังกาบทิพย์ และครอบครัว**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๕ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **หลวงบริรักษ์จรรยาวัตร และครอบครัว**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล แสดงพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๒๖ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **พลเอกสุรใจ พูลทรัพย์ และคุณหญิง**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **กรมชลประทาน**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๒๘ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **คณะรัฐมนตรี**	สวดพระพุทธมนต์เย็น แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล- สดับปกรณ์
๒๙ พฤษภาคม ๒๕๐๘ **ม.ล. เดชสนิทวงศ์ และ ท่านผู้หญิง ม.ล. อุดม ม.ล. นวม สนิทวงศ์ ม.ล. รวง สนิทวงศ์ และ ม.ล. แส กฤดากร และคณะ**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๓๐ พฤษภาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คุณอดิศร โฆวินทะ	ถวายภัตตาหารเพล
และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๓๑ พฤษภาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
พระราชธรรมเมธี	สดับปกรณ์
วัดจักรวรรดิ์	
พระจำนงค์ สีหเตโช	
วัดป่าเลไล (สิงคโปร์)	
๑ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
บ้านดาราภร	ถวายภัตตาหารเพล
คณะข้าราชการศาลอาญา	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๒ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
พ.ต.อ. หลวงนิสสัยสรการ	ถวายภัตตาหารเพล
กับครอบครัว และคณะ	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๓ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คณะวัดอุภัย (ตลาดน้อย)	ถวายภัตตาหารเพล
	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์

เจ้าภาพ :	รายการบำเพ็ญกุศล
๔ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
กระทรวงกลาโหม	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม
	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล
	สดับปกรณ์
๕ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
นางเหม พลานุเวท	สดับปกรณ์
๖ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คุณวิบูลย์ ธรรมบุตร	ถวายภัตตาหารเพล
และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๗ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพรรพุทธมนต์
บ้านดารากร	ถวายภัตหารเพล
คุณสมศรี สิทธิสมบัติ	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๘ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คณะแพทย์ศาสตร์	รุ่งขึ้นสวพระพุทธดมนต์
และศิริราชพยาบาล	ถวายภัตตาหารเช้า
	สดับปกรณ์
๙ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คุณกมล—คุณบุญชุบ	ถวายภัตตาหารเพล
โพธิเวชกุล	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
พระองค์เจ้าหญิงสุทธิศิริโสภา	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
ตลาดยอดพิมาน	ถวายภัตตาหารเพล
๑๑ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
กระทรวงอุตสาหกรรม	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
	ถวายภัตตาหารเพล
๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
พุทธสมาคมแห่งประเทศ	สวดพระพุทธมนต์
ไทย	สวดพระอภิธรรม
	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล
๑๓ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คุณอำพัน และ	สดับปกรณ์
คุณเยาวภา บุญประคอง	
๑๔ มิถุนายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
ธนาคารกรุงเทพ ฯ จำกัด	สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๑๕ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
องค์การสงเคราะห์ทหาร	สดับปกรณ์
ผ่านศึก	
๑๖ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คณะวิษณุ (สภาฮินดู)	สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คุณชิว และ	ถวายภัตตาหารเพล
คุณเสงี่ยม กาญจนจารี	สวดพระอภิธรรม
บริษัทชิว จำกัด	สดับปกรณ์
๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กระทรวงมหาดไทย	สวดพระอภิธรรม รุ่งเช้าถวายภัตตาหาร
	สดับปกรณ์
๑๙ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
บริษัทเดอไทยอินจิเนียริง	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
แอนดสตรักชั่น	ถวายภัตตาหารเพล
๒๐ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดมนต์
คณะชาวจีนไหหลำ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๑ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์—ถวายภัตตาหารเพล
จ.ว. ปทุมธานี	แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์
	สวดพระอภิธรรม
๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์—ถวายภัตตาหารเพล
ร.ร. วิศาลวิทย์	สวดพระอภิธรรม
นายเจนจบวิภาตวนิช	สดับปกรณ์
และครอบครัว	
๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
บริษัทวิเชียรพัฒนา	สวดพระพุทธมนต์—ถวายภัตตาหารเพล
	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๔ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์-ถวายภัตตาหารเพล
นายห้างตาโลกชิงจาวลา	สวดพระพุทธมนต์–แสดงพระธรรมเทศนา
สมาคมจีนแห่งประเทศ	สวดพระอภิธรรม
ไทย	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล
๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม
องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
๒๖ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
เรือเอกสุทัศน์ เหล่าวานิช	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
และคณะ	ถวายภัตตาหารเพล
๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คุณเฉิดฉันท์และคุณสงวน	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
เวชชาชีวะ	ถวายภัตตาหารเพล
๒๘ มิถุนายน ๒๕๐๘	สดับปกรณ์ รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเช้า
อุบาสกอุบาสิกาวัดมหาธาตุ	สวดพระอภิธรรม
คุณระเบียบ โทณวนิก	สดับปกรณ์
๒๙ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์–ถวายภัตตาหารเพลพระ
บริษัทชัยพร ก่อสร้าง	สวดพระอภิธรรม–สดับปกรณ์
๓๐ มิถุนายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คุณสุโข อักษรมัต	สดับกรณ์
๑ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์—ถวายภัตตาหารเพล
โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ	สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒ กรกฎาคม ๒๕๐๙	
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล	
ครบ ๕๐ วัน (ของหลวง)	
๓ กรกฎาคม ๒๕๐๙	๕๐ วัน
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล	สวดพระอภิธรรมกลางคืนของมหาจุฬฯ
๔ กรกฎาคม ๒๕๐๙	สวดพระพุทธมนต์–ถวายภัตตาหารเพล
มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คุณหญิงเจือนครราชเสนี	
๕ กรกฎาคม ๒๕๐๙	ถวายสังฆทาน แสดงพระธรรมเทศนา
ตระกูลญาโณทัย	สวดพระอภิธรรม–สดับปกรณ์
๖ กรกฎาคม ๒๕๐๙	สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
คุณช่วง อภัยจิตต์	ถวายภัตตาหารเพล
๗ กรกฎาคม ๒๕๐๙	แสดงพระธรรมเทศนา
พระดุลยสารมุนี	สดับปกรณ์
คุณเล็ก เพิ่มจ้าย	สวดพระอภิธรรม–สดับปกรณ์
คุณจำเนียร บุณยเกตุ	
วัดท่าเกวียน อ. พนม	
๘ กรกฎาคม ๒๕๐๙	สวดพระอภิธรรม
คุณเจือ ชมเสาหัส	รุ่งขึ้นเช้าถวายภัตตาหาร
เชิงสพานบ้านดอกไม้	สดับปกรณ์
๙ กรกฎาคม ๒๕๐๙	สวดพระพุทธมนต์–ถวายภัตตาหารเพล
มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๐ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ม.ร.ว. หญิงสดศรี เกษมศรี	สวดพระอภิธรรมสดับปกรณ์
พุทธสมาคมแห่ง จ.ว. อยุธยา	
๑๑ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คณะสงฆ์ฝ่ายรามัญ และ	แสดงพระธรรมเทศนา
คณะศิษย์ ปากเกร็ด	สวดพระอภิธรรม
๑๒ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
กระทรวงสาธารณสุข	
๑๓ กรกฎาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คุณจิรศักดิ์ พูลผล	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
วิบูลยนต์ วรจักร	
๑๔ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณหญิงสุรเสนา	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
สมาคมนักเรียนเก่าญี่ปุ่น	
๑๕ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
นายแพทย์ บุญ สุวรรณศร	
และคณะ	
๑๖ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์เย็น แสดงพระธรรมเทศนา
ธนาคารไทยพัฒนา	สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๗ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **คุณเจริญ โกศลวัฒนะ และคณะ**	สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
๑๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **พระอธิการจำรัส คนธสีโล วัดห้วยขวาง**	สวดพระพุทธมนต์เย็น สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๙ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **บริษัทโอมิก**	สวดมนต์พระพุทธเย็น สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๐ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **พระยาพิทักษ์ โลหพิตร์ และคุณหญิง**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณเอี่ยม ยุวะนิยม และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๑ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **นางบุญชู พงศ์ตน และธิดา**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๒ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **กระทรวงเศรษฐการ**	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **มหาเถรสมาคม**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์
๒๔ กรกฎาคม ๒๕๐๘ **คณะสงฆ์ จ.ว. นครนายก**	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์
คณะวัดอุทัยธาราม	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๕ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คณะอภิธรรมมหาธาตุ	สวดพระอภิธรรม
วิทยาลัย	สดับปกรณ์
๒๖ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คณะ จ.ว. ลพบุรี	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๗ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คณะครูและนักเรียน	แสดงพระธรรมเทศนา
ร.ร. วัดสระเกศ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คณะหลังวัดสระเกศ	สดับปกรณ์
๒๙ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
อธิบดีกรมชลประทาน	ถวายภัตตาหารเพล
คุณจรูญศรี	สวดพระอภิธรรม
เกรียงศักดิ์พิชิต	สดับปกรณ์
๓๐ กรกฎาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ สวดพระอภิธรรม
โรงเรียนอำนวยศิลป์	ร่วมแสดงพระธรรมเทศนา
	ถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
๓๑ กรกฎาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
พระราชรัตนมุนี	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑ สิงหาคม ๒๕๐๘	สดับปกรณ์
นายห้างรัชบูล ปาติยะเสวี	
คณะวิปัสสนาวัดสร้อยทอง	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
	สดับปรกณ์ สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒ สิงหาคม ๒๕๐๘	
ม.จ. หญิงนิวาสสวัสดี	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ร.ต.อ. อัมพร พูลบีติ	แสดงพระธรรมเทศนา
และคณะ	สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเช้า
๓ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
สมาคมชาวอินเดีย	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
แห่งประเทศไทย	
๔ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
กระทรวงการต่างประเทศ	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล
๕ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คุณเชียม เวติกานนท์	สดับปกรณ์
๖ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะสงฆ์ จ.ว. พระนคร	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๗ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คณะสงฆ์ จ.ว. เพชรบุรี	แสดงพระธรรมเทศนา
	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๘ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
นายแพทย์ธรรมนูญ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
ประไพวงษ์	
นายแพทย์ธำรงรัตน์	

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๙ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณสุธรรม คุณวิบูลย์ พณิชยอำนวย	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๐ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณเสน่ห์ วัฒนาธร	แสดงพระธรรมเทศนา
และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๑๑ สิงหาคม ๒๕๐๘	
พล.ต.ท. พิชัย กุลละวณิชย์	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
หลวงสัมฤทธิวิศวกรรม	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
และครอบครัว	
๑๒ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ร.ท. สมยศ สุนทรจันทร์	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คณะอุบาสกอุบาสิกา	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	
๑๔ สิงหาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คุณประพันธ์ ธรรมจีรัง	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
และคณะ	
๑๕ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
นายละม่อมและบุตรธิดา	สวดพระอภิธรรรม สดับปกรณ์
๑๖ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
สภาการศึกษามหามกุฏ-	แสดงพระธรรมเทศนา
ราชวิทยาลัย	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๗ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
พล อ.อ. ศิริ เมืองมณี	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
และคุณหญิงศรีสมาน	
๑๘ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
กระทรวงยุติธรรม	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๙ สิงหาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คุณฉลวย ปทุมรส และคณะ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๐ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๑ สิงหาคม ๒๕๐๘	พิธีหลวง ๑๐๐ วัน
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล สตมวาร	
๒๒ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
พิธีหลวง ๑๐๐ วัน	ถวายภัตตาหารเพล
พ.ต.อ. อำรุง สกุลรัตน์	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๓ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
สภาร่างรัฐธรรมนูญ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๔ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
ห้างเซ็นทรัล	
๒๕ สิงหาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
โรงเรียนสมาหารศึกษา	

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๖ สิงหาคม ๒๕๐๘ **การไฟฟ้ายันฮี**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๗ สิงหาคม ๒๕๐๘ **กระทรวงการคลัง**	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๒๘ สิงหาคม ๒๕๐๘ **คุณนายศิลป์ วีรานุวัติ** **และคุณหาญ**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม
๒๙ สิงหาคม ๒๕๐๘ **คุณทองใบ คุณสมจิตต์** **และญาติ**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม
๓๐ สิงหาคม ๒๕๐๘ **จ.ส.ต. ยงยุทธ วิสัชนาม** **ส.ต.อ. สำรอง ภู่ทองคำ** **ส.ต.ต. นุกูล ผิวอ่อนดี** **ส.ต.ต. ประดิษฐ์ สารภี** **ส.ต.ต. โกศล ผลชาติ** **ส.ต.ท. จิรศักดิ์ โชติสวัสดิ์**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๓๑ สิงหาคม ๒๕๐๘ **คุณชุบ วินทวามร และ** **ครอบครัว**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คณะสงฆ์ จ.ว. ธนบุรี	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คุณพุ่ง ศรีวิจารณ์ และภรรยา	รุ่งขึ้นสวดพระพุทธมนต์
คุณเฉลิม—คุณกระจ่าง จิตต์พิพัฒน์พันธ์	ถวายภัตตาหารเพล
๓ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กองทัพบก	สวดพระอภิธรรม
	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
๔ กันยายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คุณไกรสีห์ เกษมพันธ์ธัย	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คณะสงฆ์ จ.ว. ชัยภูมิ	สดับปกรณ์ สวดพระพุทธมนต์เย็น
	แสดงพระธรรมเทศนา
	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๕ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คุณสำเนียง เวปุลละ คุณหญิงไพรีระย่อเดช และคณะ	
๖ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
บริษัท บุณย์วานิช จำกัด	

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๗ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณนพ โภคานันท์	สดับปกรณ์
บริษัท มิลินทร์เทคนิคัล	สวดพระพุทธมนต์เย็น
เซอร์วิส จำกัด	แสดงพระธรรมเทศนา
สมาคมศิษย์เก่าวัดสระเกศ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๘ กันยายน ๒๕๐๘	
บริษัท เอ๊อวิทยาพานิช จำกัด	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๙ กันยายน ๒๕๐๘	
นายวริน อมาตยกุล และ ครอบครัว	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๐ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กระทรวงเกษตร	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๑ กันยายน ๒๕๐๘	
คุณสาย หุตะเจริญ และ	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณนายล้วนลักษณ์	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๒ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเช้า
คณะวัดดอนไทยใหญ่	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๓ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ตระกูล สิงคิวิบูลย์	สดับปกรณ์ สวดพระพุทธมนต์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๔ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
บริษัท เจริญกรุงวิทยุ	แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๕ กันยายน ๒๕๐๘	
ร.ต.อ. เทียน ไชยะโท	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
และครอบครัว	
๑๖ กันยายน ๒๕๐๘	
คุณอาบ อินทรกนก	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๗ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กองทัพเรือ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
	รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล
๑๘ กันยายน ๒๕๐๘	
คณะสงฆ์ จ.ว. สมุทรสงคราม	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
	สดับปกรณ์
ม.ร.ว ชวนิศย์นดากร วรวรรณ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
และครอบครัว	
๑๙ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์เย็น
กรมการศาสนา	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๐ กันยายน ๒๕๐๘	
คณะข้าราชการกรมการเงิน	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ทหารบก	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๑ กันยายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
สำนักพิมพ์บางกอก ผ่านฟ้า	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๒ กันยายน ๒๕๐๘	
ม.ล. เจตน์ สุทัศน์ และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๓ กันยายน ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา
คณะวัดหัวลำโพง	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
นายเรือภาณุรังษี	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๔ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
บริษัท สุรามหาคุณ	สวดพระอภิธรรม
บริษัท สุราไทยทำ	สดับปกรณ์
๒๕ กันยายน ๒๕๐๘	
คุณชูชีพ รัตแพทย์	สวดพระพุทธมนต์
นาวาอากาศโท ยิ้ม ศุขตระกูล	ถวายภัตตาหารเพล
คุณยั่งยืน ธรรมบุตร	สวดพระอภิธรรม
๒๖ กันยายน ๒๕๐๘	
นางหนู สารถี	สวดพระพุทธมนต์
นางบุญมี โภคา	ถวายภัตตาหารเพล
นางสนิท หรูวิวัฒน์	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๗ กันยายน ๒๕๐๘	
บุตร ธิดา พลโทพระยาศรี สรราชภักดี	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๘ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะสงฆ์ จ.ว. ชลบุรี	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๒๙ กันยายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะสงฆ์ จ.ว. ประจวบคีรีขันธ์	สดับปกรณ์
คุณนายเพ็ญจันทร์ สัตตดารา	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๓๐ กันยายน ๒๕๐๘	
ธรรมวิจัย มหาจุฬา ฯ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กระทรวงศึกษาธิการ	สวดพระอภิธรรม
๒ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
พุทธสมาคม และชาว	แสดงพระธรรมเทศนา
จ.ว. สิงห์บุรี	สวดพระอภิธรรม
๓ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะ จ.ว. นครสวรรค์	สวดพระอภิธรรม
๔ ตุลาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระพุทธมนต์
บริษัทไทยโทรทัศน์	ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๕ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
นายประทีป—นางพิมพ์พร	สวดพระอภิธรรม แสดงพระธรรมเทศนา
และบุตรธิดา (บุรพรัตน์)	สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๖ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คุณช่วน ศรสงคราม	
คุณสอิ้ง ศรีนิรามัย	
๗ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คณะสงฆ์ภาค ๑๒	แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์
พระนวกะคณะ ๕	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๘ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะสงฆ์ภาค ๒	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
๙ ตุลาคม ๒๕๐๘	
โรงเรียนปานะพันธ์วิทยา	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๐ ตุลาคม ๒๕๐๘	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระพุทธมนต์
คุณแม่จีบ ญาโณทัย	ถวายภัตหารเพล สดับปกรณ์
และบุตรธิดา	สวดพระอภิธรรม
๑๑ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์
คุณบรรจง ศีตะจิตต์	ถวายภัตตาหารเพล
คุณทบทม ศีตะจิตต์	สวดพระอภิธรรม
คุณชื่นใจ นิพัทธ์สุขกิจ	สดับปกรณ์
๑๒ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
พระมงคลธรรมรังษี	สดับปกรณ์
๑๓ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
พระครูพิศาลสรคุณ	ถวายภัตตาหารเพล
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๔ ตุลาคม ๒๕๐๘ **คุณสมพร สิทธิสมบัติ**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๕ ตุลาคม ๒๕๐๘ **คุณอุษา อยู่ถาวร**	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๖ ตุลาคม ๒๕๐๘ **คุณเชื้อแนว บุญเนียร** **และคณะ**	สวดพระพุทธมนต์ สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๗ ตุลาคม ๒๕๐๘ **ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๘ ตุลาคม ๒๕๐๘ **บริษัทรถเมล์ไทยถาวร**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๘ **โรงพิมพ์นิติเวช** **พ.ต.ต. สืบวงศ์ วิชัยลักษณ์** **และครอบครัว**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๘ **คุณนายเชื้อ แสงสว่างวัฒนะ** **คุณพงศ์ศักดิ์ พยัคฆวิเชียร** **และลูกหลาน**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๑ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
พระครูพิศิษฐ์วิริยคุณ	สดับปกรณ์
๒๒ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
บริษัทไทยดำรง	สดับปกรณ์
๒๓ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
ชาววัดสระเกศ	ถวายภัตตาหารเพล
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๔ ตุลาคม ๒๕๐๘	
พ.ต. ขุนอภัยพลชาญ	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
พระครูพุทธศาสน์โสภณ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๕ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
กองการวิปัสสนาธุระ	ถวายภัตตาหารเพล
วัดมหาธาตุ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๘	
คณะโรงเลื่อยจักรไทยนำ	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
ลิม์ปศรีสวัสดิ์มูลนิธิ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
ฮั้นตระกูลมูลนิธิ	
๒๗ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะวัดเทพศิรินทราวาส	สดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม
พ.ต. ขุนอภัยพลชาญ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒๘ ตุลาคม ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คุณสมัคร และ	
คุณหม่อม เนียวสกุล	

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๙ ตุลาคม ๒๕๐๘ **ราชตระกูลยุคล**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๘ **พ.ท. จิตต์ บริจินดา** **และครอบครัว**	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๓๑ ตุลาคม ๒๕๐๘ **ยาสีฟันวิเศษนิยม** **ศิษย์คณะ ๑ ปัจจุบัน**	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ **ร้านไทยการช่าง**	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ **คุณแม่จงจินต์ รุจิรวงศ์** **และคณะ**	แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม ร่วมถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ **พระครูโสภณสมาธิวัตร**	สวดพระอภิธรรม
๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ **คุณยรรยงค์และ** **คุณสุมนา ตั้งจิตต์นพ** **กองดับเพลิง**	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล สวดพระพุทธมนต์เย็น แสดงพระธรรมเทศนา สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
คณะธรรมยุต	ถวายภัตตาหารเพล
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	
คุณนายพร บำนาญ	สวดพระพุทธมนต์
นายแพทย์ทิพย์ มงคลลักษณ์	ถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
และครอบครัว	
คณะบ้านตรีมาศ	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
นายชุมโชค วังน้อย	สดับปกรณ์
และญาติมิตร	
๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
คุณประชุม ไชยรัตน์	สดับปกรณ์
๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม
คุณสง่า เลาหะการ	สดับปกรณ์
๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
คณะพยงค์ มุกดา	
๑๑ พฤศจิกายนพ ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา
เจ้าคณะภาค ๑๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	
คณะสงฆ์ จ.ว. สงขลา	สวดพระพุทธมนต์ สดับปกรณ์
ร.อ. สุทัศน์ เหล่าวานิช	ถวายภัตตาหารเพล
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์—ถวายภัตตาหารเพล
คุณนายเฉียม ไกรยงค์	แสดงพระธรรมเทศนา สดับปกรณ์
ชาวพุทธสามพราน	สวดพระพุทธมนต์เย็น แสดงพระธรรมเทศนา
	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
กำนัลจรูญ แจ่มไพบูลย์	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	ถวายภัตตาหารเพล แสดงพระธรรมเทศ
นวกะ ๒๕๐๗	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
นางลี ศรีเขตนคร	ถวายภัตตาหารเพล สดับปกรณ์
นางสุขจิตต์ ถนัดอักษร	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	
คณะสงฆ์ จ.ว. สตูล	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
ร้านวิเศษไก่ย่างบางโพ	ถวายภัตตาหารเพล สวดพระอภิธรรม
	สดับปกรณ์
๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	สวดพระพุทธมนต์ สดับปกรณ์
คุณลาภ	สวดพระอภิธรรม
๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	
คณะสงฆ์ จ.ว. สุโขทัย	สวดพระพุทธมนต์ สดับปกรณ์
นายเลิศ ปิ่นนาค	ถวายภัตตาหารเพล
และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์
๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	**งานออกพระเมรุ พิธีหลวง**
๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	**พระราชทานเพลิง**
๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๘	**เก็บพระอัฐิ พิธีหลวง**